

PAU VILA

RESUM DE GEOGRAFIA DE CATALUNYA

SOCIETAT CATALANA DE GEOGRAFIA

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA 2003

PAU VILA I DINARÈS

Considerat com el fundador de la geografia catalana moderna, Pau Vila i Dinarès (Sabadell 1881, Barcelona 1980) és una figura senyera de la intel·lectualitat catalana del segle XX. De família humil i treballador del tèxtil des de ben jove, la curiositat i el desig d'aprendre van forjar el seu tarannà autodidacte. Vocacionalment inclinat al magisteri i a l'ensenyament, fundà el 1905 l'Escola Horaciana i participà en nombroses iniciatives vinculades al moviment de renovació pedagògica que es va viure al país durant les dues primeres dècades del segle. A l'entorn del 1920 inicia, des de la pedagogia, una implicació progressiva amb el món de la geografia. Influït pels mètodes d'estudi divulgats per Raoul Blanchard i altres geògrafs francesos publica, el 1926, *La Cerdanya*, una de les seves obres més emblemàtiques. Dos anys més tard inicia la publicació en fascicles del *Resum de geografia de Catalunya*, que es completarà el 1936. Durant aquests anys esdevé un veritable activista en pro del coneixement geogràfic: com a professor, com a articulista, com a vicepresident de la Ponència per a la divisió territorial de Catalunya, com a president del Centre Excursionista de Catalunya o com a fundador i primer president de la Societat Catalana de Geografia. La guerra civil i l'exili signifiquen, com per a tants altres membres de la seva generació, el gran punt d'inflexió de la seva vida. Instal·lat primer a Colòmbia, i a Veneçuela a partir de 1946, desenvolupa en aquests països una tasca d'estudi i de divulgació de la geografia comparable en molts sentits a la que havia dut a terme abans de 1939. De nou a Catalunya des de 1961, amb vuitanta anys, i sense deixar els vincles amb Llatinoamèrica, s'integra al consell de redacció de la Geografia de Catalunya dirigida per Lluís Solé i Sabarís i publica obres de gran rellevància, com *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps* (en col·laboració amb Lluís Casassas) o la biografia de Joan Orpí. Entre moltes altres distincions, el 1976 fou nomenat Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i, el 1979, investit doctor *honoris causa* per la Universitat Autònoma de Barcelona.

SOCIETAT CATALANA DE GEOGRAFIA
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

PAU VILA

RESUM DE GEOGRAFIA DE CATALUNYA

BARCELONA
2003

RESUM DE GEOGRAFIA DE CATALUNYA

This One

SZ9E-4EG-WJS5

SOCIETAT CATALANA DE GEOGRAFIA
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

PAU VILA

RESUM DE GEOGRAFIA
DE CATALUNYA

BARCELONA
2003

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Vila, Pau

Resum de geografia de Catalunya

Nova ed. del llibre del mateix títol publicat en nou volums per l'Editorial Barcino entre 1928 i 1936

ISBN 84-7283-705-X

I. Societat Catalana de Geografia II. Títol

1. Catalunya — Geografia

914.671

Aquesta obra és una nova edició del llibre del mateix títol publicat en nou volumets per la Editorial Barcino els anys 1928 a 1936.

Les figures han estat reproduïdes a partir de l'edició original, així com també les fotografies que encapçalen els capítols.

© hereus de Pau Vila

Editat per la Societat Catalana de Geografia,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans

Primera edició: desembre de 2003

Tiratge: 800 exemplars

Compost i imprès per Romero Indústria Gràfica, SL

Carrer de la Mare de Déu de Montserrat, 53-59. 08930 Sant Adrià de Besòs

ISBN: 84-7283-705-X

Dipòsit Legal: B. 51.719-2003

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemples mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Taula

<i>Pròleg a la present edició</i>	XV
Una estratègia per a la geografia	XVII
 I: ASPECTE FÍSIC	1
Advertiment	3
Configuració general	5
Geogènesi	6
El relleu	9
Sistema Pirinenc	9
El Muntanyam Prepirinenc	10
La Depressió Central	12
El Sistema Mediterrani	17
La costa	19
Hidrografia	21
Els rius	21
Topografia fluvial	24
Els rius levantins	24
Els rius migjornencs	26
El clima	32
Particularitats climàtiques	33
El règim dels rius	36
L'ambient físic i la vegetació	37
La Catalunya Pirinenca	38
La Catalunya Prepirinenca	38
La Catalunya Continental	39
La Catalunya Central	40
La Catalunya Prelitoral	41
La Catalunya Litoral	44

II: ASPECTE HUMÀ. EL LITORAL	47
Advertiment	49

LA CATALUNYA LITORAL

L'exploració del mar. — La pesca	51
La navegació	53
Les salines	55
L'exploració de la terra. — Mines i pedreres	55
Els boscos	56
La ramaderia	57
L'agricultura	58
La indústria	61
Les indústries tèxtils	62
Els teixits de punt	63
Indústries auxiliars i complementàries de les tèxtils	64
Indústries químiques	64
Indústria del cuir	65
Indústria del suro	65
Indústria metallúrgica	66
Indústria farinera	67
Indústries diverses de l'alimentació	67
Les indústries de la construcció	68
Altres indústries	68
El poblament i les poblacions. — El poblament agrupat	69
El poblament escampat	74
La casa	75
La casa pagesa	76
La casa dels pobles	76
La casa urbana	77
Les comunicacions. — Les rutes de terra	80
Les comunicacions litorals	80
Les comunicacions afluents	83
Les rutes del mar	86
La navegació ultramarina moderna	88

III: ASPECTE HUMÀ. EL PRELITORAL (Primera part)	91
Advertiment	93

L'ASPECTE HUMÀ A LA CATALUNYA PRELITORAL

L'exploració de la terra. — El subsòl	95
Els boscos	99
Les explotacions forestals del Nord	99
Les explotacions forestals del Sud	102
L'agricultura	104
La vinya	104
Els cereals	109
Els olivers	110
Altres conreus	110
Els arbres fruiters	112
Altres fruiters	113
Nomadisme agrícola	113
El bestiar	115

IV: ASPECTE HUMÀ. EL PRELITORAL (Segona part)	121

L'ASPECTE HUMÀ A LA CATALUNYA PRELITORAL

La indústria	123
Indústries agropecuàries	123
Indústries derivades de l'explotació forestal	125
Indústria terrissera	126
Indústria adobera	127
Indústria paperera	128
Indústria llanera	130
Altres indústries tèxtils	132
Indústria cotonera	132
El gènere de punt	133
Indústries mecàniques	133
Indústries químiques	134
Indústria balneària	135
El poblament i les poblacions	137
El poblament prehistòric	137
El poblament en temps de Roma	139
El poblament en l'Edad Mitjana	141

El poblament modern	145
El poblament escampat	146
La casa	148
La casa pagesa	148
La casa del poble	149
La casa d'estiueig	151
Les comunicacions	152
Les comunicacions transversals	152
Les comunicacions afluents	155
Les vies travesseres	155
Camins de congost i camins de carena	156
Els rius llevantins i les comunicacions	157
Els mercats	158

V: ASPECTE HUMÀ. LA DEPRESSIÓ CENTRAL (Primera part) . 161

L'ASPECTE HUMÀ A LA DEPRESSIÓ CENTRAL

L'exploatació de la terra.—El subsòl	164
Els boscos	168
L'agricultura	171
Els regatges	172
Els conreus	176
Els oliverars	178
Els cereals	181
Altres sembrats	185
Els fruiters	187
Conreus industrials	188
El bestiar	191

VI: ASPECTE HUMÀ. LA DEPRESSIÓ CENTRAL (Segona part) . 201

L'ASPECTE HUMÀ A LA DEPRESSIÓ CENTRAL (Continuació)

La indústria	203
Indústries derivades de la mineria	203
Indústries agropecuàries	204
Indústries derivades de l'exploatació forestal	208
Indústria terrissera	210

Indústria adobera	211
Indústria paperera	212
Indústries tèxtils	212
Indústria metallúrgica	219
Indústries químiques	221
Indústries varies	222
Indústria balneària i de l'estiueig	222
El poblament i les poblacions	225
El poblament prehistòric	225
El poblament en temps de Roma	227
El poblament medieval	228
El poblament fins als temps contemporanis	232
La casa	237
La casa isolada	237
Les cases dels nuclis de població	238
Els materials de construcció	240
Les comunicacions	241
Les vies antigues	241
Les vies modernes	243
Els mercats i les fires	247
Els mercats setmanals	247
Les fires de bestiar	249

VII: ASPECTE HUMÀ.

EL PREPIRINEU I EL PIRINEU (Primera part)	253

L'ASPECTE HUMÀ AL PIRINEU

Possibilitats i explotació del subsòl	255
Els boscos	259
L'agricultura	266
Els conreus en general	266
La vinya	267
Les oliveres	269
Els cereals	270
Les patates	271
L'horticultura	272
La ramaderia	276
El bestiar en general	276

El bestiar boví i el rossam	277
El bestiar de llana i les cabres	281
La transhumància	283
El bestiar porquí	287
El bestiar menut	288

VIII: ASPECTE HUMÀ.

EL PREPIRINEU I EL PIRINEU (Segona part)	289

L'ASPECTE HUMÀ AL PREPIRINEU I AL PIRINEU (Continuació)

La indústria	291
Indústries derivades de la mineria	292
Indústries derivades de l'explotació forestal	293
Indústries agropecuàries	294
Indústries tèxtils	296
Altres indústries del passat	301
La indústria elèctrica	301
Altres aprofitaments moderns de la Muntanya	303
El poblament i les poblacions	306
En els temps prehistòrics	306
En l'època romana	309
Els monestirs i el poblament	311
Manifestacions tardanes del poblament antic	313
Les poblacions nascudes recentment	314
La casa	315
La casa aïllada	315
La casa rural i vilatana	316
Les influències fisiogràfiques	317
L'habitable i l'altitud	319
Les comunicacions	321
Les vies antigues	322
Les vies modernes	325
Mercats i fires	331

IX: VISIÓ DE CONJUNT. Taula alfabètica	335

Visió de conjunt	337
Situació, superfície i població	337

L'estructura del país	338
El clima	339
La vegetació silvestre	340
L'agricultura	340
La ramaderia	342
La pesca	343
L'explotació del subsòl	343
La indústria	344
El poblament	352
La casa	360
Les vies de comunicació	364
Els mercats i les fires	367
Barcelona, síntesi de Catalunya	368
Taula alfabètica	371

Pròleg a la present edició

Continuant la línia de les publicacions de caràcter monogràfic, sigui d'obres inèdites o de reedicions de textos considerats com a clàssics, la Societat Catalana de Geografia posa ara a l'abast del lector, aplegada en un sol volum, una obra molt significativa de la geografia catalana dels darrers anys vint i trenta: el Resum de geografia de Catalunya, de Pau Vila i Dinarès. Un text que havia aparegut en nou fascicles, entre 1928 i 1936, i que mai no havia estat editat com un sol conjunt a pesar que des de l'inici fou concebut i estructurat d'una forma inequívocament unitària.

En el procés d'edició d'aquest llibre ha calgut fer front a una sèrie de dificultats específiques, derivades de la necessitat d'adequar els fascicles originaris a la cadència pròpia d'un llibre, i a les quals val la pena fer una referència particular. D'una banda ha calgut anivellar les diferències formals de redacció existents entre el primer text i l'últim, ben comprensibles si tenim en compte que, malgrat tractar-se del mateix autor, l'edició de l'obra es va "dilatada" vuit anys. Un anivellament semblant ha estat necessari pel que fa a l'escriptura dels topònims, força divergent entre els primers volums i els darrers a causa, en bona part, del fet que el procés de normalització dels noms dels nuclis de població de Catalunya no va ser abordat pel govern de la Generalitat (sobre la base de la llista establerta per la Secció Filològica de l'IEC) fins al febrer de 1933. Ha calgut, també, revisar les "connexions" entre uns fascicles i uns altres, sobretot pel que fa a la inserció dels respectius índexs individuals a un únic índex per a tota l'obra. Tanmateix, hem respectat les consideracions que a vegades feia l'autor als epílegs, o als pròlegs, sobre la continuïtat del Resum. En aquest punt convé fer notar, també, que el primer fascicle ha estat l'únic de tota l'obra que va ser objecte d'una segona edició. Als efectes del llibre que ara ens ocupa assenyalarem que, a fi d'assolir la màxima coherència en el conjunt, hem treballat en aquest cas sobre la base de la referida segona edició.

Val la pena subratllar, també, que els nou volums originaris del Resum de geografia de Catalunya van ser publicats dins la "Col·lecció Popular" d'Editorial Barcino. Una col·lecció que en aquella època era l'equivalent a una veritable "biblioteca de butxaca", orientada a posar a l'abast d'un públic el més ampli possible obres rellevants de la cultura, tant catalana com universal. Tot repassant la llarga llista dels títols de la col·lecció apareixen obres de Pompeu Fabra, Ferran Soldevila, Carles Riba, Gonçal de Reparaz o Rovira i Virgili, al costat de literatura clàssica medieval i moderna, obres històriques de referència, literatura de

viatges, etc. La ubicació dels nou fascicles del Resum en aquesta sèrie és, en darrera instància, una altra mostra de l'inequívoc enquadrament de la geografia de Pau Vila en una tessitura de màxima divulgació i popularització del saber geogràfic -sense, per aquest motiu, renunciar a la més mínima pèrdua de rigor o de qualitat.

La present edició ha anat a cura de Vicenç Biete, que ha vetllat per l'adequació, en la mesura que ha estat possible, de tots els aspectes formals de l'obra. I és precedida d'un estudi introductori, a càrrec de Joan Tort, on s'avalua la significació del Resum en el marc de la concepció global que Pau Vila va tenir de la geografia.

Junta de Govern de la Societat Catalana de Geografia

Pau Vila en una excursió realitzada en la seva època de professor de geografia en els Estudis Normals de la Mancomunitat, l'any 1923.

Fons Pau Vila.

Institut Cartogràfic de Catalunya. Cartoteca.

Reproducció per gentilesa de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

Una estratègia per a la geografia

*Não há Ciência, não há progresso no conhecimento
sem amor, sem paixão, sem identificação mais ou menos
profunda do investigador com o objecto de estudo.*

Suzanne Daveau

En la llarga i fecunda trajectòria de Pau Vila i Dinarès (Sabadell, 1881-Barcelona, 1980), el *Resum de Geografia de Catalunya* pot ser conceptuat, des de la perspectiva actual, com una de les obres menys "visibles" del seu llegat i, a la vegada, com una de les que reflecteixen amb més claredat les seves idees bàsiques sobre la geografia i donen més llum sobre la seva manera particular d'entendre el compromís del geògraf amb el coneixement i amb la societat.¹

Hem dit "una de les obres menys visibles", i no ha estat perquè sí. El *Resum* consta de nou fascicles, publicats de 1928 a 1936,² i no ha estat fins ara aplegat en un sol volum. La "fragmentació" de l'obra en espai i en temps probablement va contribuir, a la seva època, a la popularitat del text (no són el mateix nou fascicles de noranta pàgines que un tom de més de vuit-cents), però també ha dificultat a la llarga la seva consulta i el seu maneig. D'altra part, allò que gosem anomenar unes "circumstàncies majors", abans i després de l'aparició del primer volum del *Resum*, van incidir indirectament, a

¹ Pau Vila, *Resum de geografia de Catalunya*. Barcelona, Editorial Barcino (Col·lecció Popular Barcino).

I. *Aspecte físic*. 1a edició: 1928; 2a edició: 1936.

II. *Aspecte humà*. *El Litoral*. 1929.

III. *Aspecte humà*. *El Prelitoral*. Primera part. 1930.

IV. *Aspecte humà*. *El Prelitoral*. Segona part. 1930.

V. *Aspecte humà*. *La Depressió Central*. Primera part. 1931.

VI. *Aspecte humà*. *La Depressió Central*. Segona part. 1934.

VII. *Aspecte humà*. *El Prepirineu i el Pirineu*. Primera part. 1934.

VIII. *Aspecte humà*. *El Prepirineu i el Pirineu*. Segona part. 1935

IX. *Visió de conjunt*. Sense data impresa.

² Hem percebut certes discordances, entre els tractadistes i estudiosos de Pau Vila, a l'hora de situar cronològicament el *Resum*. Aquestes discordances creiem que deriven del fet que el fascicle novè (i darrer) de la sèrie no porta data. Per referències indirectes hem deduït que la data de publicació va ser el 1936. Tanmateix, ho apuntem tan sols com a conjectura.

parer nostre, en el grau de "visibilitat" que aquesta obra acabaria tenint a llarg termini: per un cantó la publicació, el 1926, de *La Cerdanya*, tal vegada el llibre de més ressò de tota la producció bibliogràfica de Pau Vila; d'altra banda el nomenament de Vila, l'octubre de 1931, com a vicepresident de la Ponència per a l'estudi de la divisió territorial de Catalunya, que representa l'inici formal d'una època d'intensa dedicació personal (i amb una gran transcendència al nivell públic) al projecte de divisió comarcal auspiciat per la Generalitat.

Hem dit també que considerem el *Resum* com una obra singularment expressiva de les idees i de l'actitud general de l'autor en relació amb el coneixement geogràfic i amb les seves potencialitats. Però, en què consisteix realment -ens podem preguntar en aquest punt- l'essència d'aquests nou fascicles que porten el títol de *Resum de Geografia de Catalunya*? Un geògraf coetani de Vila, Gonçal de Reparaz i Ruiz,³ ho explicava amb concisió en un article publicat el desembre de 1930, amb motiu de l'aparició del tercer fascicle de l'obra:

"Aquests manualets constitueixen una petita geografia de Catalunya, feta amb la competència que els seus llargs i perseverants estudis han permès adquirir a en Pau Vila. Un cop completada amb el que encara falta sobre la geografia humana, vindrà a formar una geografia del país català que no solament serà útil com a obra de vulgarització, sinó que també podrà ésser profitosament consultada pel geògraf. (...) En Pau Vila ha pogut arribar a sintetitzar en aquests manuals les característiques geogràfiques de Catalunya, mercès a la seva perseverança d'estudis infatigable. I si repetim que *no hi ha res que exigeixi tantes coneixences ni tanta habilitat en l'exposició, com la condensació de les idees en un espai reduït*, haurem fet el millor elogi d'aquests manualets de Geografia."⁴

Si Reparaz, doncs, ens dóna les coordenades elementals per situar degudament l'obra que ens ocupa, hem de recórrer al mateix Pau Vila per entrar amb més profunditat en el seu origen i en la seva motivació. Les clarícies més grans, en aquest sentit, les trobem al pròleg de la primera edició del primer volum, que porta la data de 1928:

"Feia tres anys que anunciàvem aquest llibret, i en teníem preparades les notes des del temps que amb el nostre col·lega i amic, el doctor Jaume Marcet, professàvem la càtedra de Geografia dels Estudis Normals de la Mancomunitat de Catalunya. (...) La demanadissa, cada dia més apremiant, d'una geografia de Catalunya, ens ha decidit a no retar-

³ Més conegut, en el pla bibliogràfic, com "Gonçal de Reparaz, fill".

⁴ Gonçal de Reparaz, ressenya bibliogràfica del *Resum de Geografia de Catalunya*, dins "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", 427, desembre de 1930, p. 375-376 (la cursiva és nostra). Val la pena fer notar, d'altra banda, que aquest mateix autor havia publicat dos anys abans, a Editorial Barcino, *La Plana de Vic*. També Alexandre Galí va referir-se al text de Pau Vila a l'època de la seva publicació. Ho va fer a l'article titulat "A propòsit del *Resum de Geografia de Pau Vila*", inserit al *Butlletí dels Mestres* del 15 de juny-1 de juliol de 1935. Tanmateix, més que fer una ressenya crítica de l'obra, l'autor pren el *Resum* com a punt de referència per a una reflexió general sobre l'aportació de Pau Vila a la geografia catalana dels anys 20 i 30. L'article de Galí és reproduït també a Societat Catalana de Geografia (1975), *Miscel·lània Pau Vila*. Granollers: Ed. Montblanc-Martín, p. 45-47.

dar més l'ordenament i la publicació de les nostres notes, bo i recordant que el millor és enemic del bo. No hem fet més que una revaloració de les susdites anotacions i les hem conservades sempre que, essencialment almenys, les hem considerades exactes. (...) Hem preparat aquesta obreta vestint, doncs, els nostres apunts, ensems que hi fèiem les modificacions indispensables per tal de posar en mans del públic un resum que li permeti d'esperar l'aparició completa de la *Geografia de Catalunya, València i Balears*. (...) Aquest *Resum* es compondrà de quatre volumets. En el primer estudiem l'*aspecte físic* del nostre país; en el segon i tercer n'estudiem l'*aspecte humà*, i en el quart, l'*aspecte econòmic*."⁵

Per completar l'enquadrament de l'obra que estem comentant i per fer ben evident el sentit de la seva motivació, val la pena fer referència a dues qüestions que, tot i semblar secundàries, considerem també significatives. D'una banda, assenyalar que el *Resum* va ser publicat per una editorial, Barcino, profundament implicada en aquells anys amb la divulgació del coneixement geogràfic (i, particularment, de la geografia de Catalunya).⁶ De l'altra, recordar que la doble dedicatòria del *Resum* té una intencionalitat molt clara: "A les joventuts excursionistes" i "Als mestres de les noves generacions".⁷ Convé tenir present, en aquest punt, que no es tracta de dues al·lusions més o menys aleatòries o pintoresques sinó que tenen a veure directament amb la profunda vocació pedagògica i excursionista de Pau Vila. Una vocació que va acompanyada, i no està de més subratllar-ho, d'una gran implicació personal de l'autor en tots dos camps. Justament els anys de publicació del *Resum* coincideixen amb l'etapa en què el nostre personatge ostenta la presidència del Centre Excursionista de

⁵ Pau Vila, "Advertiment", dins *Resum de Geografia de Catalunya*, I, 1a edició, 1928, p. 5 i 6. Sobre la marxa, el pla de l'obra es va anar adaptant a les exigències d'una major amplitud en el seu desenvolupament. I els quatre fascicles previstos inicialment es van convertir en nou: un dedicat a l'*aspecte físic*, set, dedicats a l'*aspecte humà* (per àmbits territorials: *Litoral*, *Prelitoral*, *Depressió Central*, *Prepirineu*, *Pirineu*); i, finalment, en el novè es presenta una *visió de conjunt*. A propòsit de l'"ampliació", és interessant reportar les paraules de Pau Vila, a la nota preliminar de la segona edició del primer volum: "Ara, però, que aquest treball geogràfic ja és publicat del tot, hem de confessar que la forma de resum amb què l'iniciàrem s'ha transformat en la d'un veritable manual, a causa del desig d'oferir al públic, dintre les característiques de la 'Col·lecció Popular Barcino', una visió al més completa possible de la geografia de Catalunya". Quan Pau Vila parla dels "quadres naturals que faran de marc i de fons a les nostres descripcions", entenem que l'autor fa referència als cinc grans àmbits geogràfics que utilitza com a criteri vertebrador general de l'obra: *Litoral*, *Prelitoral*, *Depressió Central*, *Prepirineu* i *Pirineu*. Cinc grans àmbits que, en una perspectiva de síntesi, queden reduïts a les tres grans unitats que constitueixen el model de la denominada "Catalunya tripartida": Sistema Mediterrani, Depressió Central i Prepirineus. Joan Vilà i Valentí, a "Les unitats majors del relleu a Catalunya. Història d'uns conceptes" (*Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, 887, Barcelona 1991, p. 223 a 225), al·ludeix a la importància que va tenir el *Resum* en el procés de fixació del referit "model tripartit", i en la seva popularització.

⁶ Entre les "Publicacions sobre geografia de Catalunya" que la pròpia editorial ressenyava en els seus anuncis hi ha *La Cerdanya*, de Pau Vila; *La Plana de Vic*, de Gonçal de Reparaz; *La ciutat de Girona*, de Carles Rahola; *Vilafranca del Penedès*, de Pere Mas i Perera; *El paisatge de Catalunya* i *Geologia de Catalunya*, de Marcel Chevalier, i *El poblament prehistòric de Catalunya*, de Josep de C. Serra i Ràfols.

⁷ Aquesta doble dedicatòria consta només a l'inici de la segona edició del primer volum. A la primera edició, l'adreça es limitava a "les joventuts excursionistes".

Catalunya (1931-1935), i són, també, anys d'una intensa activitat en el pla de la "pedagogia de la geografia": com a professor, com a conferenciant, com a articulista.⁸

Les arrels del possibilisme

Un dels mèrits que creiem destacables del *Resum*, des del punt de vista de l'evolució de la geografia a Catalunya al llarg del segle XX, és que explicita d'una forma molt clara el sentit possibilista amb què Pau Vila concep el coneixement geogràfic. No volem dir, des d'aquesta perspectiva, que sigui un text innovador o, encara menys, "fundacional", com ho podia ser *La Cerdanya*, apareguda el 1926.⁹ Però sí que podem qualificar-lo de clarificador: d'una banda, perquè és un text amb una voluntat pedagògica i divulgativa molt evident; de l'altra, perquè la mateixa estructuració en fascicles comporta una estructuració temàtica que el mateix autor considera que ha de "justificar" adequadament. D'aquesta manera podem entendre l'èmfasi amb què Pau Vila tracta de "lligar" la consideració dels aspectes físics i dels aspectes humans del territori català. I parlem d'èmfasi perquè treballa els lligams per partida doble. És a dir, a l'epíleg del primer volum i a l'encapçalament del segon:

"Vet aquí, doncs, l'aspecte fisiogràfic de Catalunya a través del terreny, del clima i de la vegetació. Tot això, però, no és més que l'escenari; hi manca l'actor: l'home. A gràcies l'hem anat eliminant amb artífici, per tal de no moure'ns del quadre fisiogràfic que ens havíem proposat de pintar a grans trets en aquest llibret. Així hem parlat dels conreus com a manifestació del terreny i del clima, només perquè ens convenia d'ajuntar tota mena de vegetació, per parlar completament del tapís vegetal que cobreix la nostra terra, i, per tant, hem negligit la influència humana, molt important amb l'aportació del treball, dels adobs i dels regatges. En els pròxims volums, però, l'actor entrarà en escena. Veurem com davant dels fets físics ha reaccionat per posar-los al seu servei i amb el seu treball ha creat una sèrie de fets de superfície: camins, cases, pobles, mercats, indústries..., fets geogràfics que han vingut a modificar, a completar, a humanitzar la geografia de Catalunya."¹⁰

"Emprenem l'estudi de les manifestacions antropogeogràfiques catalanes a base de les zones fisiogràfiques que hem destriat en el primer volum. Hem prescindit de les divisions políticoadministratives, i també, en gran part, de les demarcacions comarcals, que, tot i tenir un fort contingut humà, incloïen ambients naturals diversos. No res menys, un estudi fet per comarques requeria un treball previ per tal d'escatir, si era possible, la limitació precisa de cadascuna d'elles; la qual cosa, com és sabut, ha estat molt tractada i controver-

⁸ A manera de síntesi de la intensa activitat que desplegà Pau Vila entre 1928 i 1936, com a divulgador i pedagog de la geografia, vegeu Josep Iglésies (1981), *Pau Vila*. Barcelona, Dalmau, p. 39 a 49, i Lluís Casassas (1977), "Pau Vila en l'evolució de la geografia catalana", dins Pau Vila, *La divisió territorial de Catalunya. Selecció d'escrits de geografia*, I. Barcelona, Curial, p. 5 a 24. Sobre els escrits i la bibliografia d'aquests anys, vegeu Montserrat Galera (1975), "Bibliografia de Pau Vila" dins Societat Catalana de Geografia, *Miscel·lània Pau Vila*. Granollers, Ed. Montblanc-Martín, p. 65-85.

⁹ Vegeu al respecte, d'una manera particular, l'"Advertiment" amb què Pau Vila encapçala l'edició d'aquesta obra.

¹⁰ Paràgraf final, a manera d'epíleg, del *Resum*..., I (1a. ed.), p. 86 i 87.

tida, i no hi ha hagut concordança de parers. Els quadres naturals que faran de marc i de fons a les nostres descripcions tenen l'avantatge que, ensems que són purament geogràfics, ens deixen una major llibertat per a la metodització del nostre treball."¹¹

El territori com a construcció humana

El *possibilisme* de Pau Vila no és, tanmateix, una simple presa de posició teòrica o metodològica. Creiem, més aviat, que és una forma de presentar i de descriure el territori en la qual l'home -l'*agent humà*, si es prefereix dir així- hi té el protagonisme fonamental. Protagonisme, però, no en un sentit jeràrquic sinó orgànic. En la geografia de Vila, l'empremta humana és el factor que modela, conforma i dona cohesió als múltiples ingredients que integren un "tot" anomenat *territori*, de tal manera que aquest "tot" seria inexplicable si el consideréssim simplement com una "suma" d'ingredients. Ens sembla il·lustratiu d'això el fragment que transcrivim a continuació. Parlant de l'ambient físic d'un sector de la Catalunya prelitoral l'autor fa referència a un determinat "ingredient" del territori, com és la *vegetació*. Per la descripció que en fa, fàcilment ens adonem que no tindria gaire sentit tractar d'explicar aquest "ingredient" per si mateix, és a dir, prescindint de la intervenció humana:

"Al fons del Vallès, el blat cobreix els turonets terciaris, mentre farratges i verdures són sobre les terrasses fluvials quaternàries. Per tot, vora els llits dels rius, hortes i vergers que, si no són extensos per manca d'espai, en canvi són magnífics per llur intensa producció. També hi ha fruiters que donen espècies de dolçor exquisida, escampats per camps i vinyes. A les voreres dels conreus de secà comencen a aparèixer les atzavares i les figueres de moro, i als marges de les rieres els canyars branden, amb remoreig, la munió de llargues i afuades fulles."¹²

Anem a una altra faceta del "protagonisme orgànic" de l'home en el territori: els fets migratoris. Una faceta especialment estimada per Vila, com ho posa en relleu el fet que alguns dels articles seus dels anys vint i trenta que hi feien referència han esdevingut gairebé uns clàssics.¹³ Als dos paràgrafs del *Resum* que hem transcrit com a exemple, se'n parla de dues formes "atípiques" de migracions: les de caràcter intrasetmanal d'Arenys de Munt i les estacionals d'hivern a les Garrigues. Aquí el mèrit principal de l'aportació de l'autor radica, en opinió nostra, en el testimoniatge. Pau Vila ens dona notícia de dues situacions reals a la seva època però que han esdevingut, setanta anys després, pura arqueologia. Gràcies a la seva rapidesa de reflexos, per dir-ho d'alguna manera, tenim avui una notícia viva d'uns fets amb transcendència territorial però que, per la seva mateixa elusivitat, no quedaven registrats en els censos i en els documents estadístics d'aleshores:

¹¹ "Advertiment", dins *Resum...*, II, p. 5.

¹² *Resum...*, I (1a. ed.), p. 80.

¹³ Vegeu, com a exemple, els articles que el 1930 i 1931 va dedicar a Sant Llorenç de Morunys, Gósol, Tuixén i Andorra, recollits a *Visions geogràfiques de Catalunya*, II. Barcelona, Ed. Barcino, 1963, p. 103 a 142.

"Indici d'una explotació forestal important, avui desapareguda, ens el dona Arenys de Munt amb l'emigració setmanal de més de la meitat dels seus homes, que se'n van 'a fer campanyes' al Montnegre, a les Guàrdies, al Montseny i a les Gavarres. Aquests bosqueries que deixen llur casa el dilluns, proveïts de recapte per a la setmana, i tornen el dissabte, s'ocupen a fer rodells per a cercols de bóta, tallar fusta per a obra de carro, pelar suros, abatre arbres de ribera per a barrons de cadira, etc."¹⁴

"El mes de desembre surten de Fraga i pobles del voltant de 300 a 400 famílies: homes, dones i criatures; àdhuc s'emporten les gallines i el burret: és un veritable nomadisme. Van al tros de l'amo que els ha contractat, i allà viuen a la barraca que cada oliverar té per a aquest acolliment. S'emprenen la feina a preu fet, cobren amb diners i reben un esgreix d'oli. Al poble veí no hi van més que a proveir de queviures. Es relacionen poc amb els comarcans; aquests miren els collidors com a una altra mena de gent. No s'ha vist mai que un fragatí es casés amb una garriguenca, ni a la inversa. En acabar la collita, cap al març, la petita caravana torna a les vores del Cinca; i no és rar que alguna família hi arribi acrescudada amb un nadó, fill d'una barraca de les Garrigues. Aquest nomadisme fragatí, ritmat pel temps, constitueix una supervivència, única a Catalunya, de les migracions estacionals de pobles."¹⁵

L'economia i el territori: una visió més enllà dels tòpics

Una geografia no fonamentada d'una manera sistemàtica en la "dada estadística", com és la de Pau Vila, podrà ser fàcilment titllada d'ingènua i de pseudo-científica. Tanmateix una lectura oberta i detinguda del *Resum*, i que no es limiti a la seva interpretació en clau històrica, ens permetrà descobrir sense esforç idees i punts de vista que criden l'atenció per la seva "modernitat"; volem dir, concretament, que pel seu valor intrínsec i el seu potencial creatiu es poden qualificar ben bé d'innovadors. I poder dir això d'uns textos geogràfics de finals dels anys vint i la primeria dels trenta creiem que no és, precisament, poca cosa. Per part nostra, hem arribat a la conclusió que aquest "potencial innovador" de la visió de Pau Vila es fa present d'una forma particular als epígrafs relatius a les activitats econòmiques. Ho desenvoluparem als epígrafs següents.

D'entrada hem de fer constar un cop més la importància del testimoniatge; ara, en relació amb allò que podríem identificar com la "lectura econòmica del territori". L'exemple que hem triat en aquest sentit fa referència a les darreres manifestacions (cronològicament parlant) del conreu de la vinya als Pirineus. El cop d'ull del nostre personatge se centra en un indret concret de les terres cerdanes, amb tota probabilitat a la primeria dels anys trenta:

"Avui les pampolades vinyateres no verdegien a la Catalunya prepirinenca i pirinenca oriental, si no és a Músser, a l'extrem ponentí de Cerdanya, a les costes pissarrores del riberal del Segre (950 m), una de les majors altituds on arriba aquesta planta a Catalunya. Per això han de veremar a la fi d'octubre, i entre les 34 cases del poble no produeixen més que unes seixanta càrgues d'un vi flac."¹⁶

¹⁴ *Resum...*, II, p. 19.

¹⁵ *Resum...*, V, p. 44.

¹⁶ *Resum...*, VII, p. 33 a 34.

Passem seguidament a un aspecte que, des del punt de vista acadèmic, ha generat molta controvèrsia: el procés conegut, entre els historiadors de l'economia, com a *protoindustrialització*. No es tracta, aquí, de presentar els arguments sobre la qüestió que hipotèticament podria aportar Vila; tan sols volem fer avinent, mitjançant un fragment del *Resum*, que el nostre geògraf té les idees molt clares respecte a la significació històrica d'activitats com la *draperia* -o sigui, fabricació de teixits de llana, fil, seda o cotó- en l'univers econòmic de determinats nuclis urbans de la Depressió Central, durant els segles de la baixa edat mitjana:

"Tot seguit després de la Reconquesta, la draperia prengué una volada industrial. Així, veiem que l'any 1283 els teixidors d'Agramunt tenien prou empena econòmica per a fer construir la façana esculturada de l'església de la vila; veiem també que Vic s'allibera d'una imposició de 7.000 sous sobre la seva indústria drapera, i que vuitanta anys més tard el rei Pere III autoritza els paraires i teixidors de Berga per a transportar sense traves ni tributacions llurs peces de drap per tota la terra catalana. Aquestes dades són proves fefaents d'una activitat llanera industrialitzada; amb tot, n'hi ha d'altres que, si bé no són tan evidents, són en canvi més antigues, com la que ens forneix un document del 1203, de l'existència de molins drapers a Oliú, prop de Solsona." ¹⁷

Amb tot, més enllà de la significació intrínseca dels textos transcrits, hi ha una faceta del pensament geogràfic de Pau Vila, lligada als aspectes econòmics, digna de ser comentada i a la qual fan referència els dos fragments següents. Alludim, concretament, a les "hipòtesis de futur" que en la ciència econòmica actual es coneixen com a *prospectiva* i que, a la vista dels exemples que aporta el nostre autor -l'un, en relació amb la indústria terrissera; l'altre, en relació amb el turisme al Pirineu-, podríem traduir, senzillament, com la formulació de propostes imaginatives per a l'explotació dels recursos del territori:

"No creiem en la mort de la indústria terrissera. La senzilla elegància de les seves formes (dolls de Figueres, maridets i torradors de Quart, gerretes per oli de Tuïr, rentamans i cànirs de la Bisbal, tupins de Breda, cànirs i gerres d'Esparreguera, pitxells i morters de Sabadell, cànirs de Vilafranca i gerres i catúfols de Miravet) els dona una valor guarnidora que homes emprenedors podrien fer evolucionar vers la ceràmica decorativa, treient profit dels bons torners que serveixen la mil·lenària tradició de la terrissa catalana." ¹⁸

"Pel que hom veu, l'equip hotel·ler, en totes les seves manifestacions, és lluny d'ésser complet. Les condicions climàtiques, paisatgístiques, arqueològiques i esportives del nostre Pirineu ofereixen possibilitats que han estat ben aprofitades a la part d'aquestes terres que depèn de França, però a penes han estat tingudes en compte a les comarques occidentals. A mesura que es vagi completant la xarxa de carreteres i que aquestes s'endinsin del tot per les afraus pirinenques, l'exòde estiuenc, el turisme, les cures d'aigües i els esports de neu faran augmentar la densitat hotelera, i la Muntanya quedarà incorporada al to de vida de la terra baixa, la qual cosa reportarà un enlairament social del muntanyenc i enriquirà l'economia de Catalunya." ¹⁹

¹⁷ *Resum...*, VI, p. 26 a 27.

¹⁸ *Resum...*, IV, p. 13.

¹⁹ *Resum...*, VIII, p. 37.

Notes de geografia urbana

Tanquem el repàs dels continguts temàtics del *Resum* centrant-nos en un vessant de l'anàlisi geogràfica duta a terme per Vila que, en ocasions, ha passat bastant desapercebut. Fem referència a les observacions sobre qüestions de geografia urbana; un tema que no és gens estrany en el conjunt de la seva obra, però que és equívocament concebut com a "marginal" per part dels qui han volgut veure en Pau Vila un geògraf exclusivament "paisatgista", "ruralista" o "comarcalista". Només cal recordar aquí, un cop més, nombrosos articles de les *Visions geogràfiques de Catalunya* que al·ludeixen a problemes urbans i que estan plantejats amb agudesia i amb eficàcia comunicativa.²⁰

Al *Resum* hi ha també un ressò explícit d'aquest capteniment. El fragment que hem triat al respecte, que forma part del fascicle dedicat a l'aspecte humà del litoral, se centra en un element tan representatiu de l'arquitectura mediterrània tradicional com és el terrat. Una vegada més, com el lector podrà observar, les reflexions de Vila potser no estaran recolzades en un suport bibliogràfic de màxima actualitat o en un aparell estadístic de solidesa comprovada, però tenen les virtuts inherents a un sentit de l'observació extraordinàriament agut i a una forma de raonar fonamentada en la lògica de la interrelació:

"La casa de pisos originà des del segle passat, sobretot a Barcelona, una nova forma de coberta: el terrat. Avui hom veu encara en el cor de la ciutat o en els nuclis primitius dels pobles agregats, alguna casa vella cofada amb la típica teulada. El terrat, que és una forma de coberta poc apropiada al nostre clima, de fortes pluges tardorals, i més adient per a les terres d'escassa pluviositat, ha estat adoptat a contracor per raons de conveniència econòmica, ja que el fet d'encabir diversos estadants en una casa obligava a oferir-los l'eixida que hom troba a peu pla en les cases d'un veí únic, amb el pati. El terrat és el badiu comú de tots els llogaters d'una escala: allí hi ha els safareigs, els estenedors i les cambres de mals endreços. Però, en les edificacions modernes i de veïnatge més nombrós, a causa de l'augment de pisos i d'estatges en aquests, ja el terrat comença a desaparèixer perquè, essent insuficient per a l'ús de tots els estadants de la casa, ha estat aprofitat per a fer-hi un pis més."²¹

La geografia, coneixement estratègic?

En un llibre de publicació recent, *Viatge a les entranyes de la llengua* -significativament subtitulat *De la riquesa a l'agonia del català*,²² Eugeni Casanova dona notícia d'uns fets i d'unes situacions viscudes que, en un determinat sentit, fan literalment esborronar el lector mitjanament informat. Seguint el fil argumental d'un viatge -no pas metafòric, sinó ben real- pels territoris que han estat de parla catalana, Casanova constata el declivi que viu la llengua en una

²⁰ Esmentem com a exemple "Sant Llorenç de Morunys, antiga vila industrial de muntanya", inclòs a *Visions...* (Ibidem, nota 13), p. 107 a 122.

²¹ *Resum...*, II, p. 64 a 65.

²² Pagès Editors. Lleida, 2003.

gran part del seu domini històric. A la Catalunya Nord, i particularment a Perpinyà, ha esdevingut pràcticament arqueologia; al Pallars i a la Ribagorça gairebé es poden donar per extingides les peculiaríssimes modalitats dialectals. A l'àrea metropolitana de Barcelona, i en extenses zones urbanes del País Valencià i de les Illes, el català és una llengua totalment marginal des del punt de vista del seu ús. A Andorra, on és llengua oficial, té el caràcter de "llengua de tercera" en el pla sociolingüístic. I fins i tot, l'autor explica alguna anècdota viscuda que es pot qualificar d'esperpèntica: com el fet que, a Alacant, on gairebé no va trobar ningú que parlés valencià, els joves d'allà li asseguressin que mai s'havia parlat aquesta llengua en aquella ciutat.

Si hem portat a collació aquest excurs per la geografia actual del català no ha estat pas amb la idea de fer derivar el present text cap a qüestions de caire lingüístic. Res més lluny, ara mateix, de la nostra intenció. Sí que hem volgut, en canvi, encarar la recta final de l'article amb un testimoniatge viu i punyent sobre la realitat actual de les mateixes terres (si més no, pel que fa al Principat) que Pau Vila ressegueix, amb lucidesa però també amb passió, a través del seu *Resum*. Una realitat que no dubtem que, setanta anys després, hauria deixat profundament perplex al nostre geògraf. Aquell país que ell descrivia amb un marcat sentit de l'harmonia, i que tractava d'explicar des de l'òptica de la recerca de les complementarietats i les interrelacions, i posant la vista tant en el present com en l'immediat futur, és ara un país sensiblement diferent. No pas "diferent" al que és, a l'inici del segle XXI, l'entorn territorial d'aquesta part d'Europa i de l'hemisferi nord en què s'insereix Catalunya. Però sí "diferent" respecte de la *imatge geogràfica* de fa tan sols set dècades: profundament dislocat en el pla dels fets humans i econòmics, que en general mostren una incidència i una projecció molt més grans a les terres litorals i prelitorals que no pas a la resta del país; amb una marcada *hipertrofia* de la xarxa urbana i de les vies de comunicació en determinats sectors del territori, que contrasta amb l'esllanguiment i la feblesa que presenta aquesta mateixa xarxa en extenses àrees; amb una ostensible i persistent tendència a la *mercantilització* de l'urbanisme i del paisatge en general -tant del litoral, com del de muntanya, com de l'absurdament anomenat "natural"-; amb una creixent uniformització dels usos i les pràctiques agro-silvícola-ramaderes, amb la consegüent pèrdua de la *diversitat* (entesa com a "grau de diferenciació interna" d'una determinada àrea o sector), etcètera. En aquest context, i aquí arribem al punt final de la nostra argumentació, la desaparició de les variants dialectals o la mateixa "devaluació" del català com a llengua d'ús espontani no són altra cosa que una fase més del progressiu -i fins a cert punt imparable- procés d'anivellament i d'homogeneïtzació cultural a gran escala que es viu al món (i sobretot a Occident) a l'època actual. No són només les llengües; no són només determinades "facetes" de la cultura: tot el que succeeix al *territori* (prenent, com a referència cronològica, les set dècades d'existència del *Resum*) és, a criteri nostre, reflex d'una transformació de gran profunditat en l'esquema de relació entre la Humanitat i la Terra, i que només l'excessiva "proximitat" entre nosaltres i aquesta realitat canviant ens impedeix percebre i valorar en la seva significació global. Personalment, ens atrevim a aventurar que aquesta transformació (i ho brindem com a idea, més que com a hipò-

tesi) tal vegada sigui, a llarg termini, tan profunda com algunes de les que s'han produït al llarg del dilatat procés de colonització de la terra per part de l'espècie humana, que ha conegut fites tan rellevants, des de la perspectiva actual, com el domini i el control del foc o el pas d'una societat de caçadors-recol·lectors a una societat sedentària basada en l'agricultura.

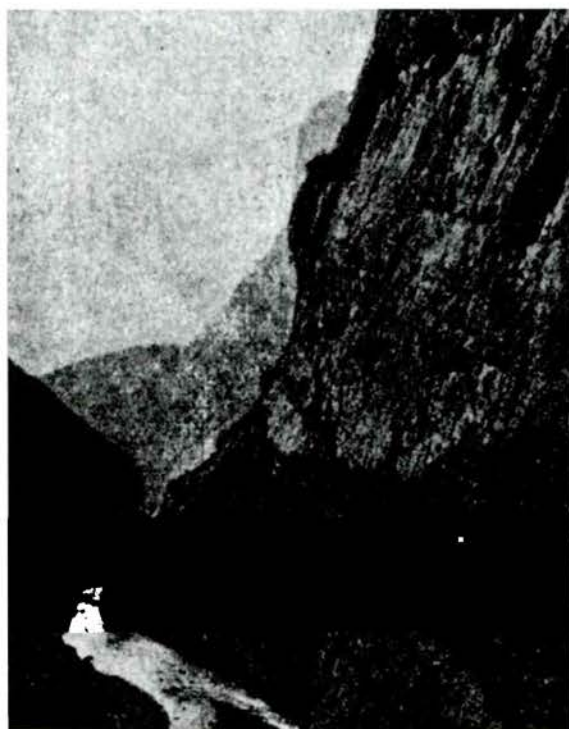
¿Fins a quin punt un coneixement com la geografia pot ser útil per afrontar un estat de coses, en el món d'avui, tan complex, contradictori i difícil d'abordar com el que hem esbossat? En la nostra opinió, la resposta és senzilla: pot ser útil en la mesura que adopti sense reserves, adaptada a la realitat actual, l'actitud generosa, constructiva i oberta de mires que va caracteritzar a Pau Vila, i que impedeix que puguem considerar el seu mestratge geogràfic "anacrònic", "desfasat" o simplement "romàntic". Una actitud que té, a la seva mateixa base, una vocació pedagògica profundament assumida, i que queda resumida en les paraules d'un autor contemporani seu:

"No pretenc donar lliçons ni ensenyaments de cap mena; la meua preocupació és fer néixer en vosaltres una sèrie d'interrogants, tots personals i diferents per a cadascun de vosaltres, que crearan dins el vostre esperit, dins la vostra sensibilitat, una orientació. Amb això vull dir una actitud, una manera de considerar la pràctica del nostre ofici i d'adquirir-hi una perfecció desitjable. Això només ho aconseguireu si teniu consciència de l'ofici; si no, només sereu uns instruments més o menys ben utilitzats. Crec que aquí radica la nostra preocupació essencial."²³

Si cal en aquests moments -i estem plenament convençuts que cal- una geografia activa i compromesa, implicada amb el món real i projectada cap al futur, una *geografia de la il·lusió*, per anomenar-la d'alguna manera, creiem que aquesta geografia no és cap altra que la que traspua i es vessa en cadascuna de les pàgines i dels fascicles d'aquest text, que per primer cop en la seva història ha pres forma de llibre.

Joan Tort
Barcelona, octubre de 2003

²³ Fragment d'un text del dramaturg i pedagog francès Louis Jouvet (1887-1971) adreçat als seus alumnes, i transcrit al programa de mà de la seva obra *París 1940*, presentada en versió de Josep M. Flotats (Teatre Tívoli, Barcelona, octubre de 2003).

I

ASPECTE FÍSIC

*A LES JOVENTUTS EXCURSIONISTES
DE CATALUNYA*

*ALS MESTRES DE LES NOVES
GENERACIONS CATALANES*

Advertiment

Ha calgut fer una nova edició d'aquest primer volum del nostre *Resum de Geografia de Catalunya*, el qual hem procurat de millorar sense desapparellar-lo dels altres volums de l'obra.

Ara, però, que aquest treball geogràfic ja és publicat del tot, hem de confessar que la forma de «resum» amb què l'iniciàrem s'ha transformat en la d'un veritable manual, a causa del desig d'oferir al públic, dintre les característiques de la «Col·lecció Popular Barcino», una visió al més completa possible de la geografia de Catalunya. Així els quatre volums que projectàrem s'han convertit en nou, amb un total de més de vuit-centes pàgines.

* * *

Hem fet aquesta nova edició amb una doble endreça: «a les joventuts excursionistes» daleroses de conèixer el país català, com en la nostra primera edició, i a més, «als mestres de les noves generacions», perquè ara ja és possible, a les nostres escoles, l'ensenyament de la geografia de Catalunya amb l'amplitud necessària. Són, en efecte, els mestres els qui, millor que ningú, poden fer conèixer i estimar la Pàtria a les generacions que pugen. Per la nostra part, estem contents d'haver posat a llur disposició, amb aquest llibre, la informació geogràfica que els mancava respecte a una de les tres grans regions del nostre país.

* * *

L'any 1928 consideràvem el present *Resum* com una preparació de la *Geografia general de Catalunya, València i les Balears* dintre de l'«Enciclopèdia Catalunya». D'aquesta obra han aparegut ja tres volums,¹ alhora que han estat publicades també, dintre la mateixa col·lecció, noves monografies locals que

¹ Geologia de Catalunya, I («L'era primària»), per Marcel Chevalier («Enciclopèdia Catalunya», 14); El poblament de Catalunya, per J. de C. Serra-Ràfols («Enciclopèdia Catalunya», 15); Geologia de Catalunya, II («L'era secundària»), per Marcel Chevalier («Enciclopèdia Catalunya», 17-18).

han de recolzar-la. Com sigui, però, que la vastitud de l'empresa vol temps per a dur-la a terme, paral·lelament tenim en preparació, per a una data molt propera, la Geografia de les Terres Catalanes, en la qual serà estudiada la totalitat de la nació catalano-valentino-balear dins el quadre mediterrani que ha emmarcat la seva història i que fa perdurar la seva unitat.

Configuració general

El territori que estudiem en aquest llibre, ofereix, en general, una configuració montuosa. El seu relleu trencat s'estén des de l'alt capçal pirinenc fins a la Mediterrània, i no presenta altres grans planes que les del Rosselló i l'Empordà, obertes per llevant cap a mar, i la de l'Urgell, que per ponent mena les seves aigües a la fossa de l'Ebre.

L'orografia d'aquest país ens apareix, a primer cop d'ull, amb aspecte laberíntic; però si l'observem detingudament, ben aviat podem remarcar-hi unes línies generals anunciadores de la seva estructura. De primer antuvi, el que més ressalta és el Pirineu; després, pel costat de mar, s'albira el muntanyam de la costa, que, ben mirat, presenta dues serralades: una d'interior, on sobresurten el Montseny, Montserrat, el Montsant i els Ports de Tortosa; i una altra de litoral, en la qual es destaquen, entre altres cims, el Montgrí, el Montnegre, el massís de Garraf i el Montsià.

Entre l'ampla cadena pirinenca i la doble serralada costera, les terres s'abaixen i formen una espaiosa depressió, la qual, per bé que accidentada (Garrigues, Segarra, comarca del Cardener, Moianès, Lluçanès, Collsacabra), presenta alguns indrets relativament planers (Plana de Vic, Pla de Bages) i una de les planes suara esmentades: l'Urgell; aquesta continua vers occident (Segrià i Llitera) i s'estén fins al Cinca.

Les dues serralades de la Costa enclouen una depressió menor (clotada de Móra, Conca de Barberà, rodalia del Pla de Cabra, Penedès, Vallès, vall mitjana de la Tordera, la Selva), la qual és, precisament, l'ondulació que les separa.

Els rius acaben d'aclarir l'aspecte fisiogràfic de Catalunya, tot relacionant, a través de llurs valls, els diversos elements estructurals del territori, així els nascuts al Pirineu i al Prepirineu (Ebre, Segre, Cinca, Noguera Pallaresa, Noguera Ribagorçana, Llobregat, Cardener, Ter, Fluvià, Muga, Tec, Tet) com els que es formen en el doble muntanyam de la costa (Sénia, Francolí, Gaià, Besòs-Congost-Mogent, Tordera).

Geogènesi

Temps primaris i secundaris. — En els primers temps del món, o, per dir-ho en termes geològics, en l'era primària, un oceà cobria la major part de Catalunya, i sobre el granit paleozoic de les profunditats marines s'anaven dipositant els sediments que havien de formar les pissarres i calisses paleozoiques.

A les darreries dels temps primaris, un plegament intern enlairà els terrenys formats per aquestes roques, i originà un aixecament muntanyós, contemporani de les formacions hercínies europees, aixecament que ha estat anomenat Massís Hercinià Català. D'aquest relleu, en resta encara una part en la soclada de les muntanyes actuals de la Costa, des del Tibidabo, per Sant Mateu, al Montnegre, i tot al llarg de la Costa Brava, fins al cap de Creus i l'Albera. L'oceà batia els vessants d'aquests massissos; i en el seu fons i en les seves costes es formaven nous terrenys, els quals donaren més tard els enormes bancs de calisses grisenques i els conglomerats i arenisques vermellosos que els voregen (fig. 1).

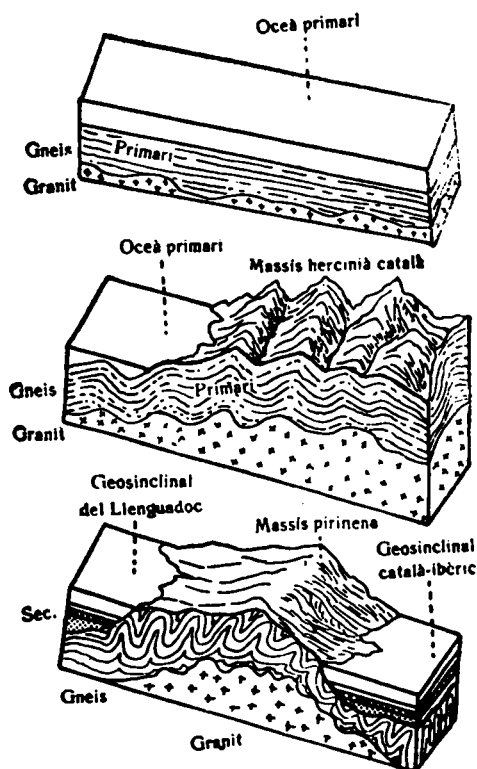

Fig. 1. - Esquema de l'evolució geològica del Pirineu en els temps primaris i secundaris.

Temps terciaris. — Fins a l'era terciària, però, no s'acusa de nou l'estructura general de Catalunya. Aleshores, el Pirineu pròpiament dit, enorme plec anticlinal, comença lentament a aixecar-se, i aquesta ascensió fou causa que a banda i banda s'accentués l'enfonsament ja quasi terraplenat: al nord el geosinclinal aquitànic-rossellonès, i al sud el de l'Ebre, pels quals s'estengueren altre cop les aigües. La mar Mediterrània, en la seva disposició actual, no existia, i en lloc seu s'estenia un continent, que anomenem catalano-balear, del qual formaven part Eivissa, Formentera i Mallorca, i potser també Menorca.

Així, a través de les vicissituds dels temps geològics, les dues fosses tectòniques del Rosselló i de l'Ebre, foren unes vegades un braç de mar, i altres un gran llac. Aquestes variacions es manifesten en la varietat de terrenys sedimentaris de fàcies continental, marina o lacustre que omplen ambdues depressions i llurs vores; això explica les calisses, el guix i les sals que avui s'hi troben.

Tant el Massís Pirinenc com el Massís Mediterrani abocaven a la fossa interior les aigües de llurs rius, els quals en certa manera encaraven llurs desembocadures des de les ribes d'aquest llac o mar ibèric.

A mitjans dels temps terciaris, una contracció lenta, però formidable, aixecà la ferma serralada del Cadí, en direcció NO-SO; i paral·lelament, tocant a ella o a l'altra part de la fossa de l'Ebre, s'alçaren de manera semblant els plegaments de la nostra orografia: a la part nord, les serres de Port de Comte, de Busa, de Falgars i de Sant Antoni, que torcen la direcció del riu de la Vansa, de l'Aigua de Valls, del Llobregat i del Ter; i al sud el Montsant, Montserrat i Sant Llorenç del Munt, que no són altra cosa que els dipòsits d'alluvions fluvials abocats pels rius mediterranis i aixecats a grans alçades.

Els moviments tectònics que originaren aquells abaixaments i aquests enlairaments, produïren enormes dislocacions als costats de la Depressió ibèrica, les quals són vagament convergents en la direcció de l'actual golf de Roses i divergents vers l'Ebre. Alguns d'aquests trencaments encara avui resten ben visibles en certs indrets, i lloc hi ha on es presenten en forma de falles imponents, com al Montsec; i en l'orografia prepirinenca han estat causa que el muntanyam es presenti com esgraonat de sud a nord.

La surrecció del Cadí originà, demés, el clivellament del Massís hercinià mediterrani, i, a la llarga, gran part del continent o bloc catalano-balear s'enfonsà (potser en dues o tres etapes successives), les aigües marines el cobriren, i així va dibuixar-se la nostra costa, de la qual és remarcable el paral·lelisme que presenta amb l'accident orogràfic cadinenc, que tant commogué el país. Només des del cap de Begur (Empordà) fins al cap de Leucata (Rosselló), la costa catalana deixa la seva direcció característica NE-SO, per a seguir el meridià.

Entre el mar recent i les aigües interiors restà ben individualitzada una ampla franja muntanyosa, testimoni continental de les terres submergides, que podem anomenar Serralada Mediterrània i que ben aviat havia d'ésser modificada pels efectes del rebregament general.

L'estructura del territori quedava ja ben determinada; mancava, però, el desguàs de la Depressió Central, que deixaria en sec les terres interiors, i això s'acomplí amb un pausat alçament nord-sud, que féu escolar les aigües del llac interior: les unes vers els plans d'Urgell i de l'Ebre; les altres cap a la Plana de Vic, la Selva, l'Empordà i el golf de Roses.

Clivellada la Serralada Mediterrània per dues falles secundàries, o bé producte d'una gran ondulació, la zona central va ensorrar-se, i d'això resultà una depressió que, si bé s'inicia a la clota de Móra i s'estén del Camp de Tarragona a la Selva, està formada essencialment pel Penedès i el Vallès. Per ella penetraren les aigües del mar, originant una badia vallesano-penedesenca.

Temps quaternaris.— Així, a la fi de l'era terciària (temps geològics durant els quals, per tot el món, terres, oceans, muntanyes i aigües continentals es distribuïren si fa no fa com ara estan) la terra catalana havia aconseguit gairebé totalment l'estructuració actual. Mancaven encara algunes manifestacions geològiques que afinarien els detalls de la seva fesomia, les quals es realitzaren sobretot en els temps quaternaris. Un suau alçament en massa de tot Catalunya, que probablement es produí per etapes, buidà les badies del Rosselló, l'Empordà, el Llobregat, el Camp de Tarragona, deixant llurs fons en sec, i obligà els rius a excavar novament els llits, d'on resultaren les terrasses que s'esgronen en llurs valls, l'encaixonament de meandres (el Llobregat a Monistrol, el Ter a les Guilleries), el serrament de congostos a través de totes les serralades, i, per tant, la captura dels rius interiors pels de la Serralada Mediterrània. Així quedà establerta la xarxa hidrogràfica actual (fig. 2).

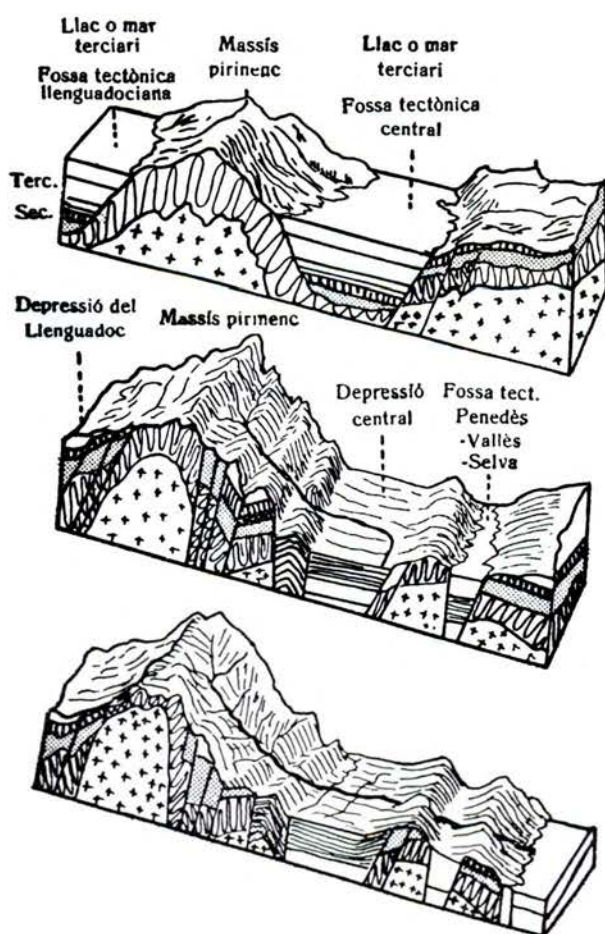

Fig. 2. - Esquema de l'evolució geològica de Catalunya en els temps terciaris i quaternaris.

En el pas del terciari el quaternari es desvetllà una activitat volcànica, la més recent que hagi vist la nostra terra, amb erupcions i corrents de lava pels voltants d'Olot i a la vall del Ter prop de Girona. A la comarca olotina queden diversos cons volcànics; hi ha indrets coberts d'escòries (Vora Tosca) i cingles tallats en els escolaments volcànics que mostren llurs columnates basàltiques (Castellfollit).

I ja en el quaternari, les variacions del clima accentuades sobretot per llargs períodes de fred, originaren les geleres pirinenques que ribotejaren de bo de bo les valls fluvials terciàries, i acumularen, a l'acabament d'aquestes, grans masses detrítiques i grossos blocs erràtics (terrassa de Puigcerdà, talús morrènic de la Tor). L'home prehistòric devia veure les darreres geleres i les últimes erupcions volcàniques.

El relleu

Sistema Pirinenc

Configuració i terrenys.— El nostre Pirineu va des del gran massís de la Maladeta vers el Canigó, amb una derivació fins a les Corberes, que tenen llur acabament al cap de Leucata. Porta entremig pics altíssims, com el d'Aneto —la màxima altitud de la cadena (3.404 m)— i el Coma-lo-Forno (3.032 m) al Ribagorça, la Pica d'Estats (3.141 m) al Pallars, el Carlit (2.921 m) a la Cerdanya; i alts ports importants, com el de Benasc, vers Luchon (2.448 m), els de Viella (2.424 m) i la Bonaigua (2.072 m) vers la Vall d'Aran, i els de Rat (2.542 m), Fra Miquel (2.495 m) i Pimorèn (1.901 m) vers el país de Foix.

Les solellades ardents i les gelades han esquarterat de mala manera aquestes carenes joves, formades de roques antigues, cristal·lines com els granits, metamòrfiques com els gneis i les pissarres, i, àdhuc, dures calisses. Per això els pics són ardots, i els cims esportellats formen crestes. Les geleres quaternàries hi excavaren munió de petits llacs, nombrosos com en el tros comprès entre Benasc i la Bonaigua; però el més gran de tot el Pirineu, el de Lanós (de 2 1/2 km de llarg i 84 ha de superfície) es troba al peu del Carlit, vorejat d'un rosari d'estanyols. Hi resta encara alguna gelera suspesa, però només en els vessants del pic d'Aneto i dels altres cims de la Maladeta; aquestes geleres són de les més importants de la Península Ibèrica.

Meners i aigües minerals.— La riquesa minera que hi pugui haver al Pirineu és poc explotada, a causa de la manca de comunicacions, però també perquè el rebregament del terreny, en general, dificulta una explotació normal i productiva. Hom extreu blenda a Bossost (Vall d'Aran) i lignit a Cerdanya. Sembla que hi ha rics meners de ferro a la vall de Ransol (Andorra). Les pissarres negres del silúric són aprofitades un poc pertot, per cobrir les teulades de les cases: hom pot remarcar les lloeres de les Bordes, a la Vall d'Aran, i de Bolvir i Vallsabollera, a Cerdanya.

En aquesta regió tan trencada abunden les fonts termals sulfuroses, en els contactes dels terrenys paleozoics amb el granit: Caldes de Boí (Ribagorça); Arties, Lés, Tredòs (Vall d'Aran); Espot, Gil (Pallars); les Escaldes (Andorra); Sant Vicenç (Baridà); Sanillers, les Escaldes, Llo (Cerdanya); Tuès, Molig (Conflent); la Presta, Banys d'Arles o d'Amèlia (Vallespir). Ultra aquesta mena de deus, n'emergeixen altres de fredes mineralitzades, d'entre les quals les de més anomenada són les del Voló (Vallespir), acidulades alcalines ferruginoses.

El Muntanyam Prepirinenc

Configuració i terrenys.— Una estreta fossa tectònica (Baridà, Cerdanya, Conflent) per on corren els rius Segre i Tet (aquell cap a l'Ebre per ponent, aquest directament vers la Mediterrània per llevant), separa de la resta del Pirineu el sistema muntanyós que va del Canigó (2.785 m) al Montsec de Tost (1.687 m) i que presenta alçades com el Puigmal (2.913 m) i la Roca Plana (2.582 m), aquesta en el propi Cadí. Aquí les collades tampoc no són tan altes, però sí respectables: el coll de la Perxa (1.577 m), partió de les aigües dels dos rius; el de Pal (2.484 m) vers el Conflent; el de Finestrelles (2.580 m), sobre Núria; la collada de Toses (81.800 m), per on passa la carretera de Ribes a Puigcerdà; el coll del Pendís (1.800 m), sobre Bagà, i el de Creus (1.440 m), ja prop de la Seu d'Urgell. Aquest eix orogràfic presenta dos aspectes diferents, separats pel coll del Pendís. El tros llevantí, pirinenc, en forma d'esquena d'ase i amb cims aturonats, alguns ingents com el Canigó, està constituït en el primer tram per pissarres i altres roques primàries, i en la resta predominen les roques cristallines. Aquests terrenys arriben fins a mar pel brançal de l'Albera. El tros ponentí, prepirinenc, està format per l'aixecament formidable d'estrats secundaris que s'enlairen en els penya-segats del Cadí, sobre la vall del Segre.

Sobre aquesta línia tectònica recolza el Muntanyam Prepirinenc, el qual fineix al peu de la Depressió Central, en certs paratges en forma d'abruptes cingleres, com a les serres de Busa i dels Tossals (Berguedà). Del Segre al Fluvià, aquests plecs prepirinencs apareixen, a cop d'ull, com un laberint de muntanyes; al nord, algunes encara de prou altes per comparar-se a les anteriors (Pedraforca, 2.497 m; Taga, 2.035 m); però cap al sud, ja més abaixades (els Tossals, 1.481 m; serra de la Quar, 1.105; Puigsacalm, 1.515). Entre l'aparent garbuix de serres, la mirada atenta pot distingir el predomini dels relleus orientats paral·lelament al Cadí (muntanyes del Port del Comte, dels Tossals, serres de Falgars, de la Quar, de Santigosa i de Capsacosta), els quals desvien en curts trajectes la direcció normal dels rius, com ja hem fet notar abans.

El muntanyam prepirinenc que va del Segre a l'Éssera, s'assembla a l'agrupament oriental que acabem de descriure: el terreny és també fortament accidentat, i fins hi ha un cert paral·lisme de les línies de relleu; però se'n diferencia perquè recolza directament en el propi Pirineu, que en aquesta secció

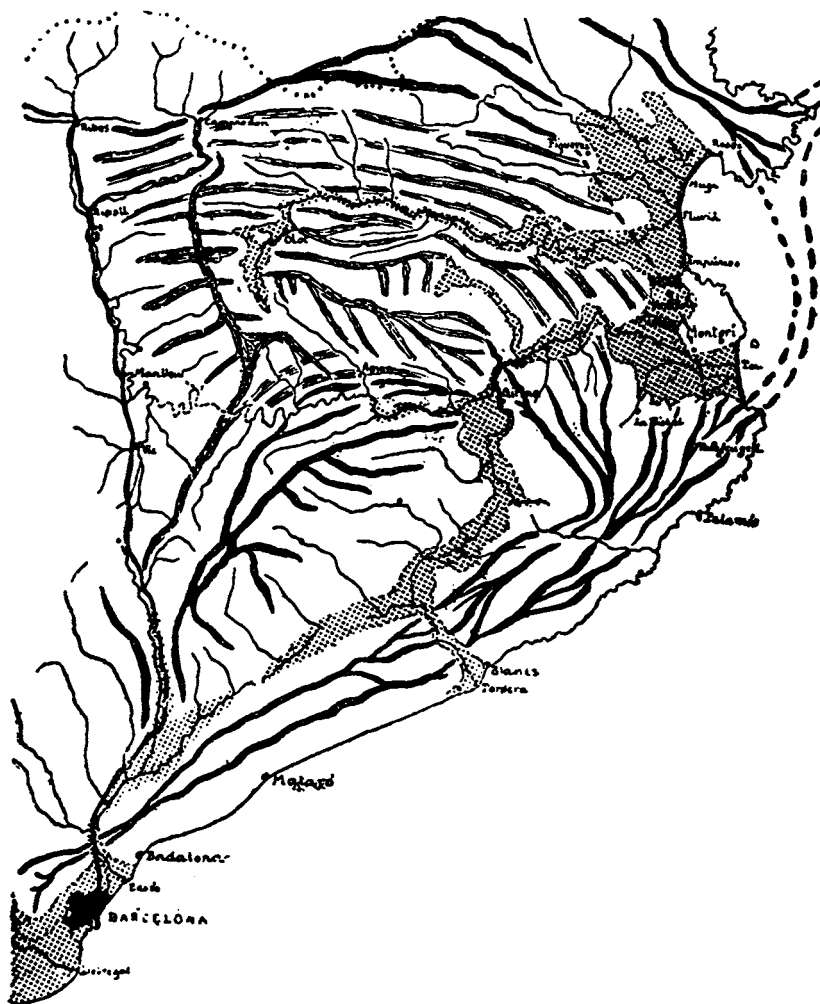

Fig. 3. - El relleu hercinià i l'alpi a la Catalunya oriental, segons Marcel Chevalier.

El muntanyam hercinià (del primari) està assenyalat pels trets negres; els trets grisos representen el relleu alpi (del terciari); el puntejat indica les terres cobertes per les aigües en el quaternari. (Extret d'*El paisatge de Catalunya*, «Enciclopèdia Catalunya».)

s'enlaira en blocs formidables com els de la Maladeta i els enclosos per les dues Nogueres grans, i també perquè els eixos orogràfics més aviat s'orienten en direcció NO-SE, per la qual cosa semblen contraposar-se al relleu de l'altre cantó. Encara, el riu serren aquestes carenes sense perdre essencialment llur orientació nord-sud, fins en acostar-se a la Depressió Central. Malgrat això, el relleu orogràfic apareix en conjunt com una immensa graonada: serres Ferrera (2.186 m), d'Espluga (1.581 m), de Sant Gervasi (1.887 m) i de Sant Corneli (1.804 m); serres del Castell de Laguarres (1.151 m), del Montsec (1.676 m), de Carrodella (1.089 m), de Montclús (1.018 m), de Mont-roig (928 m); i serres de Pinyana (763 m) i d'Almenara (459 m).

Tots aquests aixecaments han enlairat grans masses de roques secundàries (calisses i conglomerats) i amb elles també formacions terciàries, especialment eocèniques, compostes de capes de calisses numulítiues, margues, conglomerats, gresos i guix. Aquests materials terciaris, alçapremats pels moviments pirinenc i cadinenc, assoleixen fortes inclinacions, i àdhuc la posició vertical, de la qual hi ha bells exemples a l'estret de Sopeira (Ribagorça), a Coll de Nargó (Segre), i des de les serres de Queralt (Berga) fins al congost del Ter, entre Ripoll i la Farga.

Meners i aigües minerals.— En aquesta zona prepirinenca de terrenys secundaris i d'aixecament terciari, hom explota els lignits cretacs de Fígols i la Nou, en la conca carbonífera de Berga; les calisses per a l'obtenció del carbur de calci a Olvan i a Sant Pau de Segúries; el guix i les calisses de ciment eocèniques, a Campdevàrol i Ripoll. A la Conca de Meià, en el Montsec oriental, les calisses del juràssic donen una bona pedra litogràfica, però que no té la resistència de la Sholenhofen.

Hi ha també diverses emergències d'aigües mineralitzades: salines a Gerri de la Sal (Pallars), a Cambrils (Solsonès), a Saldes i a Brocà (Berguedà), i a Campdevàrol i Sant Joan de les Abadesses; sulfuroses a Sant Llorenç de Morunys; calisses sulfatades a Ribes de Fresser.

La Depressió Central

Configuració i terrenys.— Entre el Sistema Pirinenc i el Sistema Mediterrani, s'abaixen, en general, les terres que foren de primer el fons del mar eocènic català i més tard el dels llacs oligocènics, si bé aquest darrer, més reduït, anava només dels vessants occidentals de la Segarra cap a ponent.

En conjunt, aquesta gran depressió presenta pertot, menys als seus extrems oriental i occidental, un terreny accidentat, i àdhuc muntanyós en certs indrets; però fora de les proximitats dels dos sistemes que l'enclouen, el relleu intern generalment ha alçapremat poc els estrats que afloren, de manera que les capes rocoses presenten tan escassa inclinació que en bastants indrets semblen completament horitzontals. Aquesta configuració general explica l'existència de certes extensions més o menys planes (Moianès, Alta Segarra, Pla de Bages), com també l'abundància de formes tabulars (Collsacabra, Plana de Vic, volts de

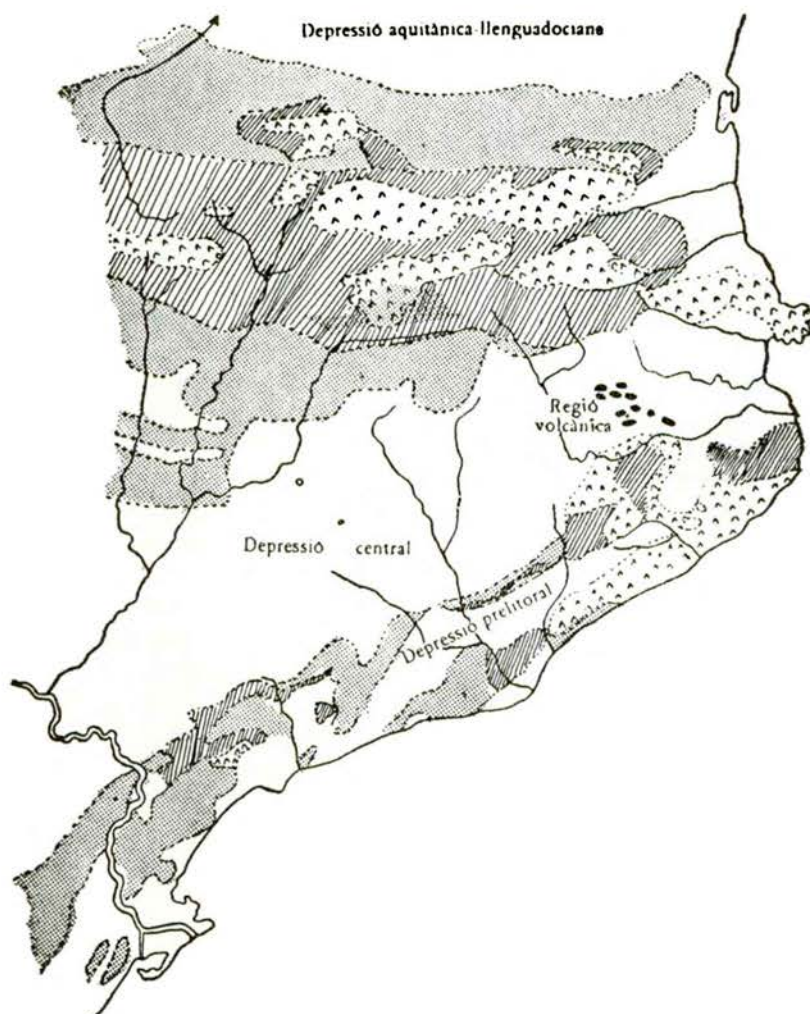

Fig. 4. - Esquema geològic de Catalunya.

Els espais senyalats amb ^^^ representen els terrenys de roques cristal·lines; els ratllats, els terrenys primaris; els puntejats, els terrenys secundaris; els blancs, els terrenys terciaris i els quaternaris.

Manresa, Garrigues). I com que el terreny, en canvi, es presenta bon xic trencat, cal dir que aquesta accidentació és deguda, més que a causes tectòniques, a l'acció destructora dels elements atmosfèrics i, sobretot, a la forta erosió dels corrents d'aigua estimulats en produir-se els enlairaments d'aquesta depressió en direcció nord-sud. Aquests, de primer antuvi anaren reduint el llac interior; després el buidaren del tot, i finalment facilitaren l'excavació torrencial i fluvial fins a convertir en trencada l'horitzontalitat dels fons lacustres. Són un bon exemple d'aquest muntanyam d'erosió les terres compreses entre el Cardener i el Llobregat.

Acaben de donar aquest aspecte muntanyós a la Depressió Central alguns esfondraments que hi accentuen el relleu general de les terres que els volten. És el cas de la regió volcànica olotina (443 m a Olot), dominada per les cingleres de Puigsacalm (1.516 m), Cabrera (1.297 m) i el Far (1.123 m); de la Plana de Vic (450 m, en la confluència del Gurri amb el Ter), dominada per altures com Puig Morell (972 m), als límits de les Guílleries, i com Puig Rodó (1.056 m) en els confins del Moianès; de la Conca d'Òdena, que a Igualada es troba a 312 m sobre el nivell del mar i està voltada de serres que la ultrapassen d'uns cinc-cents metres; i la Conca de Barberà, entre les serres del Tallat (864 m), Montagut (962 m) i la Mussara (1.051 m), que a Montblanc no té més de 350 m. Cal dir, però, que aquests tres darrers esfondraments es troben ja en la zona de fractures entre la Depressió Central i el Sistema Mediterrani.

Els rius, en excavar llurs canals al fons lacustre i marítim de la Depressió, han contribuït a donar-li aquest aspecte muntanyós tan enganyador, que ha estat la causa que figuressin als mapes pseudoserres com la de Castelladral, entre la vall del Llobregat i la del seu afluent el Cardener, i que hom parlés de la «Muntanya de sab» de Cardona, tot i que no és més que una ondulació del terreny produïda per l'enlairament general, amb la qual s'alçaren fins prop de la superfície les capes salines, que més tard l'erosió, ajudada per un esfondrament local, deixà en descobert.

Paral·leles a les falles laterals de la Depressió, hi ha algunes serres veritables, com la que porta al santuari de la Mare de Déu de Pinós, en plena Segarra, que és la que propiament és dita serra de Pinós.

Els plans d'Urgell. — Els terrenys de formació fluvial-lacustre i marítima (eocènics) estan formats principalment per les calisses numulítiques i les margues, en general grises, de la Garrotxa, el Collsacabra i la Plana de Vic, i les arenisques i els conglomerats rogencs que hom pot veure en masses enormes al congost del Ter (Tavertet), a Sant Llorenç del Munt i a Montserrat. L'eocènic abraça externament, i suporta realment, les margues guixoses i salines, i els gresos roigs amb calisses i conglomerats de l'oligocènic, ja francament lacustres. Constitueix el veritable fons de la Depressió Central, i no acaba fins a l'extrem occidental de la Segarra, on comencen els pisos següents, de les últimes sedimentacions lacustres, que s'estenen pel Pla d'Urgell, i continuen, pel Segrià i la Llitera, fins al Cinca i més enllà.

Aquests plans constitueixen l'ample extrem occidental de la Depressió, que és la plana més vasta de tot el Principat. Cal dir, però, que tampoc no és una plana

perfecta, car es troba interrompuda per tossals de poca alçada, formats per capes argilenques, margoses, arenoses i pinyolenques, les quals són com les restes dels estrats superiors que havien format la planície quan es desguassà el llac i abans que els elements atmosfèrics i els corrents d'aigua s'enduguessin els terrenys que havien servit de fons al llac oligocènic. L'horitzontalitat de les capes, característica dels paisatges lleidatans i de llurs llunyanies ponentines, prova el quietisme d'aquests terrenys en aproximar-se l'edat quaternària. A mesura que hom s'acosta a l'Ebre, que va molt encaixonat, hom veu prou que els corrents eventuais, que quan plou s'escorren per les barrancades, han hagut d'excavar profundament aquestes planes, gairebé nues de vegetació protectora, per tal d'aconseguir el nivell de base que aquell riu els indicava.

El formidable treball d'erosió que això representa, hom el veu en els efectes que ha produït en alguns barrancs, els quals fan pensar, guardades les proporcions, en el famós «canó» del Colorado. Podem citar alguna canal dels voltants de Fraga, com a exemple.

La depressió empordanesa.— Al cantó de llevant de la Depressió Central, s'obre la plana empordanesa. Aquesta és també una àrea d'esfondrament pariona de la d'Olot, clivellada per contraccions diferents i àdhuc oposades. Després d'ésser regada pel mar numulític, es realçà més tard, mentre els rius (Ter, Fluvià i Muga), amb llurs al·luvions, anaven terraplenant-la. Del subsòl, a través dels terrenys terciaris i quaternaris, resten encara, en primer terme, el massís del Montgrí (310 metres), que s'enlaira arran de la costa, i altres afloraments, com el plec de calisses sobre el qual ha estat bastida la ciutat de Figueres.

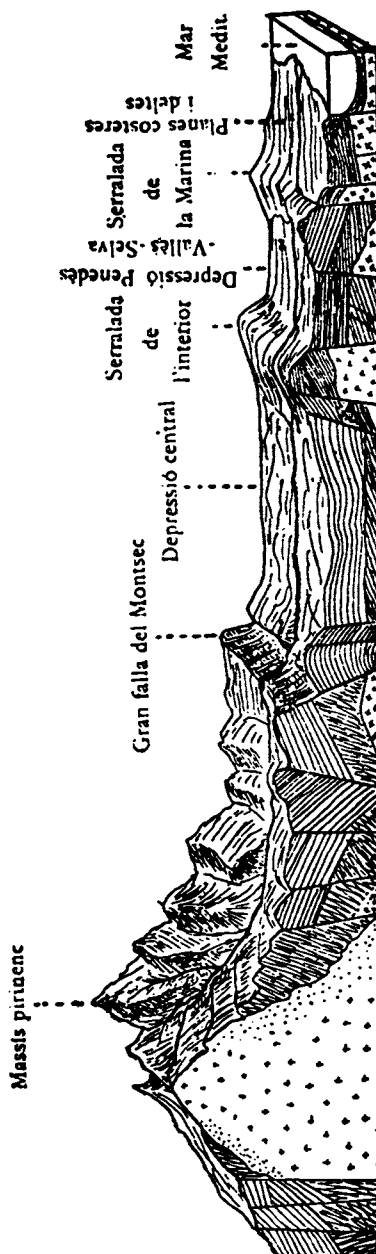

Fig. 5. - Tall geològic teòric de nord a sud de Catalunya, que mostra sintèticament la disposició dels terrenys i el relleu del país.

Els sediments del numulític, afaisionats per les aigües, formen, entre el Ter i el Fluvià, un seguit de turonets que accidenten aquesta depressió, i en canvi la Muga travessa una plana perfecta.

L'emersió completa d'aquesta comarca és relativament recent, com ho prova la hidrografia deficient en alguns indrets: l'estany d'Ullastret, en una conca tancada, els de Pals, i altres manifestacions semblants.

Velles muntanyes de pissarres fosques fan costat a la plana jove, clara i oberta, tot dominant-la d'uns 600 m a la serra de Roses, i d'uns 500 m a les Gavarres. Aquestes s'abaixen fins a 325 m en el massís de Begur.

La zona volcànica.— La depressió olotina i l'empordanesa, encara que aparentment no ho sembli, perquè entre elles hi ha els terrenys trencats de la Garrotxa i de la contrada de Banyoles, en realitat formen una sola àrea d'abaixament, tota clivellada per falles, com ja hem dit, avui rarament observables. Aquesta depressió olotino-empordanesa constitueix una regió volcànica, la més notable de la Península Ibèrica.

Esgotada o adormida l'activitat que tingueren en els temps terciaris i àdhuc en els començaments dels quaternaris (l'home devia veure les darreres erupcions), resten, però, més o menys visibles, els aparells volcànics i els testimonis de llurs corrents de lava. Aquestes manifestacions s'estenen des d'Olot fins al peu de les Gavarres. Però és sobretot a la part central i oriental de la contrada olotina, on aquestes mostres caracteritzen el relleu amb llurs cons típics (volcans de la Garrinada, Montsacopa, Croscat, Santa Margarida) i amb llurs columnates basàltiques (cingles de Castellfollit, riera d'Amer).

Meners i aigües minerals.— En la Depressió Central, per raó de la seva formació terciària, no hi ha explotacions metal·líferes. Només a Celrà, a l'extrem nord de les Gavarres, hom havia explotat, amb intermitències, el ferro. Però, en canvi, hi ha, per raó del mateix origen, el ben conegut jaciment de sal gemma de Cardona, explotat des de temps immemorial, per bé que avui tenen més importància industrial els jaciments potàssics descoberts el 1912, d'una gran riquesa, que són ja explotats a Súria, Cardona i altres llocs de la comarca. Ara com ara hom té com a certa l'existència d'una àrea salina, de 42 km de llarg per 15 km d'ample, al voltant d'aquestes dues poblacions; si bé la conca potàssica ha estat delimitada formant un polígon irregular que té per vèrtexs Vic, Berga, Isona, Balaguer, Tàrraga, Igualada i Manresa. A part d'aquests jaciments, cal dir que també són explotats el lignit a Sant Passalàs (Calaf) i el basalt prop d'Amer.

Abunden les aigües mineromedicinales que emergeixen de les margues eocèniques i oligocèniques; els manantials més importants d'aquesta mena es troben en els borns meridionals de la Depressió, constituïts pel grup segarrenc d'aigües sulfatades i bicarbonatades (Rubinat, Móra de Granyenella, Rocallaura, Rocafort, la Figuerosa).

Hi ha, encara, les fonts del peu del massís de Puigsacalm (sulfurada sòdica de la Font Santa, a Sant Pere de Torelló; sulfuroses de Vallfogona); les sulfurades càlciques de Banyoles; la Font Picant d'Amer, i els manantials clorurats sòdics

sulfurosos de Tona (Plana de Vic). Al centre de la Depressió només hi ha, de remarcables, les emergències clorurades sòdiques ferruginoses d'Alcarràs, prop de Lleida.

El Sistema Mediterrani

Configuració i terrenys.— Aquesta franja muntanyosa de vora mar ha estat anomenada per diversos geòlegs i geògrafs estrangers, la Cadena costera catalana, però nosaltres preferim la denominació de Sistema Mediterrani. Aquest sistema muntanyós que va de la Depressió Central al mar, paral·lelament a la costa, està fendit en gran part de la seva llargada, de la Selva al Camp de Tarragona, per una depressió, petita en comparació amb l'anterior, que anomenem Depressió Prelitoral, per tal com és una anticipació de l'abaixament de la Costa.

A banda i banda d'aquest esfondrament, s'enlairen dues serralades, ben individualitzades i paral·leles al Vallès, no tant al Penedès, i una de les quals es perd en el mar i obre així l'horitzó marítim al Camp de Tarragona. Vers el sud no torna a dibuixar-se la doble falla més que a la petita depressió prelitoral, on es troba el pla de la Galera, compresa entre el Montsià i el massís dels Ports, i, més amunt, a la rodalia de Móra.

La Serralada de Marina.— Aquestes dues serralades ostenten una topografia ben diferent. La de vora mar, que pel seu emplaçament anomenarem Serralada de Marina, presenta una carena suaument ondulada, sense que hi destaquí cap altura important (Montnegre, 759 m; Puigsagulla, 652 m; Montsià, 762 m). L'escassa accidentació d'aquest relleu manifesta prou bé la senectud d'aquestes serres o l'erosió fàcil de les roques que les formen: els granits de les serres del Corredor, les pissarres paleozoïques del Montnegre i del Tibidabo, les calisses cretàiques del massís de Garraf i del Montsià. Externament o internament, són velles muntanyes paleozoïques, testimoni encara visible dels plegaments més antics que ens siguin coneguts a la nostra terra.

La Serralada de l'Interior.— Davant per davant de la Serralada de Marina, terra endins, hi ha el muntanyam parí que anomenarem Serralada de l'Interior. La seva carena presenta un aire tan diferent d'aquella, que hom dubtaria de llur origen comú si no fossin les afloracions rocoses que de tant en tant ho denuncien: el granit de Caldes de Montbui, de Capellades o dels volts de Prades, i les pissarres paleozoïques del Priorat; però sobretot la massa pissarro-granítica del massís del Montseny, que sembla constituir la capçalera septentrional d'aquesta serralada.

En aquest muntanyam, el vell relleu hercinià ha estat cobert per diferents formacions sedimentàries al llarg dels temps geològics. Entre totes, les que més caracteritzen la topografia de la Serralada de l'Interior són les formacions de conglomerats i arenisques eocèniques i oligocèniques aportades pels rius

de l'enfonsat continent catalano-balear, que desembocaven en el gran llac terciari. La deposició d'alluvions fluvials cobrí en gran part les roques primàries i secundàries i rejoiní l'antic plegament, i així el seu afaissonament hagué de començar de bell nou, i s'originaren les formes emmerletades de Montserrat i sobretot les siluetes tabulars de Sant Llorenç del Munt i del Montsant. Aquest rejoinement per superposició de nous terrenys explica el fet que la Serralada de l'Interior, tot i ésser germana de la de Marina, presenti altures superiors de bon tros a les d'aquesta; puix que, deixant i tot de banda el Montseny (1.704 m), realçat probablement en més d'una represa, Montserrat s'enlaira a 1.224 m, Sant Llorenç del Munt a 1.095, i el Montsant a 1.166.

La Depressió Prelitoral.— La fossa vallesano-penedesenca-selvatana forma una depressió de relleu diferent segons els llocs. El Vallès oriental presenta un seguit de serradets suaus, restes terciàries que sobresurten del mantell al·luvial recent; la part occidental, perllongada vers ponent pel Penedès, forma plans inclinats, de terrenys també terciaris interromputs per lleugeres crestes i trencat per irregularitats dels corrents d'aigua; i la Selva forma una plana d'alluvions fluvials sobre un llit granític, d'enfonsament, impermeable, i això li havia donat un aspecte pantanós, que l'home ha anat esborrant.

L'altre extrem de la Depressió Prelitoral, el Camp de Tarragona,

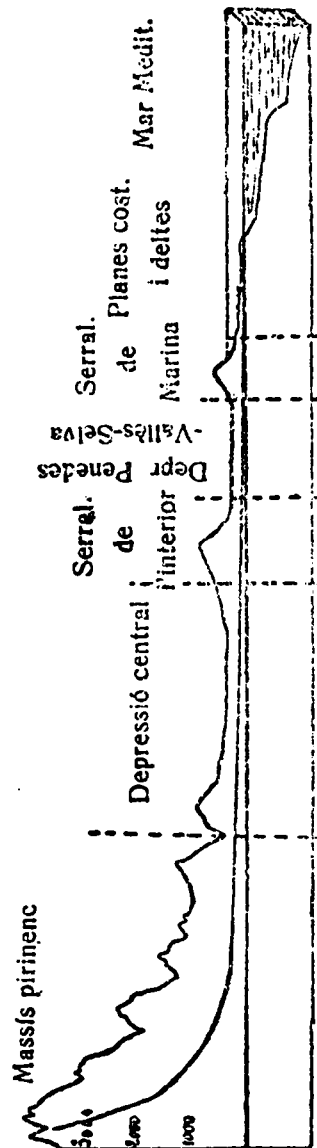

Fig. 6. — Perfil teòric d'un riu pirinenc oriental a migdia.

és una plana oberta al mar en la qual els al·luvions quaternaris de poc gruix reposen sobre estrats horitzontals terciaris, d'origen marítim. Passat el Camp, la fossa oberta en el Sistema muntanyós mediterrani sembla esborrar-se del tot, si bé hom diria que s'insinua una altra depressió entre el Montsant i el massís de Cardó (conca del riu Siurana), a la qual fa costat la depressió de Móra. Sigui com vulgui, l'aspecte orogràfic d'aquest tros del Principat fins a l'entrada del País Valencià, és d'una massa muntanyosa cretàcia dividida per l'Ebre en dos grans blocs: el muntanyam de Cardó, que té la màxima alçada a la Creu de Santos (943 m), i els Ports de Tortosa, que arriben als 1.392 m al Tossal d'En Canader i són com un baluard de la fortalesa rocosa del nord de Morella.

Meners i aigües minerals.— Tot i que el Sistema Mediterrani, per la seva antiguitat, té, si més no, un basament de roques antigues, la riquesa minera explotable hi és escassa. Es pot dir que només hi tenen importància comercial els filons plomífers de Bellmunt, injectats en el granit i en les formacions paleozoïques que el volten, i algunes pedreres on hom explota el granit (Caldes de Montbui, Cabrera de Mataró), o calisses cretàcies amb bona proporció de sílice per a l'obtenció de ciment (Vallcarca —a Garraf—, Santa Creu d'Olorda i Montcada), o be la pedra de Montjuïc. En canvi, hi abunden les emergències d'aigües mineromedicinales, gràcies a les falles i als variats contactes de terrenys. En contacte amb el granit, emergeixen diverses deus d'aigües mineralitzades: en els contraforts septentrionals del Montseny, les fonts de Sant Hilari Sacalm i de Santa Coloma de Farners, i, en la falla nord-occidental, les de Caldes de Montbui i la Garriga, totes clorurades termals. Als vessants de la Serralada de Marina que donen a la Costa, hi ha les ressorgències termals de Caldetes i les bicarbonatades de Cabrera i Argentona. Entre pissarres del silúric surten les aigües ferruginoses de Montcada, Sant Pere Màrtir, Santa Creu d'Olorda, Gavà; entre les calisses i argiles guixoses del triàsic, les fonts sulfatades de la Puda de Montserrat; en les calisses juràsiques, les bicarbonatades càlciques de Cardó.

La costa

El litoral del Principat i del Rosselló s'estén en una llargada real d'uns 607 km, seguint dues direccions oposades: des del Sénia a Palamós amb orientació SO-NE (413 km), i d'aquest darrer punt a Salses, vora el cap de Leucata, va sensiblement de N a S (194 km). La més gran d'aquestes dues porcions de costa té un tirat paral·lel al de les línies principals del relleu català.

Estructuració.— Això sol ja indica un parentiu orogènic, que existeix, en efecte, puix que els mateixos moviments que originaren l'aixecament cadinenc i la individualització de la Serralada de l'Interior i de la Serralada de Marina dins el Sistema Mediterrani, produïren la falla litoral que facilità, a la llarga, l'enfondrament del Continent Catalano-Balear i dibuixà la major part de la ratlla

de la costa. Tanmateix, hom comença a discutir actualment si, més que d'un aparell de falles, és a dir, d'uns trencaments del terreny amb esfondraments i aixecaments, no es tractaria simplement d'un seguit d'ondulacions més o menys profundes que haurien format en part el relleu interior, ensems que daven pas a les aigües del mar, les quals haurien omplert el canal que separa el Principat de les Balears. No cal dir, però, que amb semblant ondulació s'havien de produir també alguns trencaments o falles locals.

Els moviments que produïren el sistema de falles vagament meridianes de la zona volcànica olotina, donaren lloc a l'establiment de la costa empordanesa-rossellonesa. La separació del muntanyam mediterrani de la terra ferma que l'unia a Mallorca i a Eivissa, i potser també a Menorca, s'inicià en els temps miocènics i es completà per múltiples saccades fins que es perfilà el contorn actual. Les falles, encara fresques, de Tarragona, de Montjuïc i del Montgrí són testimoni de les darreres fortes sotragades a l'acabament del terciari.

El mar envaí, durant el pliocènic, les depressions costeres de l'Ebre, del Camp, del Llobregat, de l'Empordà i del Rosselló; però l'aixecament general de la costa que enlairà aquest litoral a cent metres sobre l'actual nivell del mar, deixà en sec aquests golfs i badies, i donà definitivament el perfil coster actual. D'aquests fenòmens orogènics de la nostra costa en el passat, en són una feble rèplica els moviments sísmics que de tant en tant s'observen en alguns punts del litoral.

Ha estat dit que la costa catalana sembla tenir un lleu balanceig recolzat a Montjuïc, que fa aixecar imperceptiblement la Costa de Ponent i abaixar la Costa de Llevant. L'avenç del mar, que es menja les platges de Badalona a Lloret, i el guany de terres en els maresmes de Castelldefels a Tarragona, aparentment sembla confirmar-ho.

El perfil coster. — El fet que una serralada com la de Marina estigui tocant a mar, fa que tot el litoral català sigui estructurat pel relleu orogràfic coster, de tal manera que, si fem excepció dels deltes fluvials i dels grans arcs de les depressions de l'Empordà i del Rosselló, no trobem més que petites platges entre estreps rocosos. I encara els extensos sorrals desapareixen quasi del tot des de Blanes a Begur, perquè, a causa de la recolzada que hi fan els plegaments hercinians, l'eix de llur màxima resistència segueix aproximadament d'est a oest, i, per tant, és gairebé normal al moviment de les onades.

La Costa Brava i la platja empordanesa. — En aquest tram rocós, la costa és abrupta i penya-segada, amb cales, freus i coves obertes pel mar, que ha aprofitat les diàclasis del granit, alguna esquerda tectònica, o bé els punts flacs en els rebrecs dels estrats metamorfoats, per a realitzar la seva acció destructora.

En aquest tros de costa no hi ha obertures grans, i encara les majors coincideixen amb petites valls interiors: a Lloret, Tossa, Sant Feliu, la Vall d'Aro, Palamós. I si gairebé no hi ha entrants notables, tampoc no hi ha sortints, per la qual cosa els veritables caps rocosos són escassos, i no passen d'ésser puntes que a penes trenquen l'imponent fisonat general. Només l'avançada del

massís de Begur es destaca un xic del retallat general i clou dignament la Costa Brava.

Vers el nord s'estén la depressió empordanesa, dividida en dues platges grans pel massís cretaci del Montgrí: la menor, formada per les desembocadures de la Daró i del Ter, amb el delta d'aquest darrer; i la major, que forma el golf de Roses.

La Costa Ardida i la platja rossellonesa. — Passat Roses, segueix un nou tram de costa abrupta, però aquí més retallada i esquerpa a causa dels plegaments hercinians sotspirinencs que es manifesten amb llurs roques paleozoiques dures (gneis i pissarres micàcies), sobretot en la península del cap de Creus, com una veritable digitació. Anomenem-la «Costa Ardida».

Passat el cap de Biarra, comença la plana d'enfonsament rossellonesa, omplerta pels alluvions del Tec, de la Tet i de l'Aglí, que han anat rectificant constantment la platja, tot omplint els graus i reduint les buferes. Al peu del cap de Leucata, un dels extrems cretacs de la serralada de les Corberes, s'obre encara la vasta superfície de l'estany de Salses.

La costa migjornenca. — De Blanes al riu de la Sénia, la costa no té més avançades al mar que el petit cap de Salou, illot juràssico-cretaci; el delta de la Tordera, que ja despunta; el del Llobregat, que recolza el seu arc regular a Montjuïc i a Garraf, i el de l'Ebre, el més característic i el més avançat, gràcies a la gran massa d'alluvions que el riu aporta de la seva extensa conca peninsular. Té la desembocadura bifurcada, les fletxes litorals que es dobleguen en ganxo i formen els grandiosos ports dels Alfacs i el Fangar i un seguit d'estanys que les aportacions terroses van omplint, mentre se'n formen de nous als terraplens sorrencs que comencen a emergir de la mar.

Hidrografia

Els rius

Es pot dir que totes les aigües de Catalunya van a parar a la Mediterrània. No hi ha més excepció que la del riu Garona, el qual, sortint de la Vall d'Aran, orientada vers el nord-oest, porta les aigües a l'Atlàntic a través de les terres d'Aquitània.

Els canals dels rius més importants des de l'alta vall de l'Éssera fins a la línia Ter superior - Congost - Besòs, porten en general la direcció nord-sud, mentre que els que tenen llurs conques entre els contraforts orientals del Pirineu, del Ter inferior a la Tet, es dirigeixen de ponent a llevant.

La importància dels nostres rius prové, com és natural, de la distància a què neixen del mar. Per això hom els pot agrupar segons la zona orogràfica on tenen llurs fonts.

En primer lloc, hi ha els rius pirinencs: el Cinca (amb l'Éssera i l'Isàvena), les dues Nogueres i llur receptor, el Segre, que recull les aigües d'una conca d'uns

22.000 quilòmetres quadrats i les porta a l'Ebre. Aquest, poc després d'entrar a Catalunya, deixa la seva orientació peninsular i pren la catalana, i descriu dues grans corbes que tallen el Sistema Mediterrani.

Dades d'aquests rius

Nom	Origen	Longitud	Desembocadura
Segre	Puig de Segre	264 km	Ebre(Mequinensa)
Cinca	Mont Perdut	181 km	Segre(La Granja d'Escarp)
Noguera Ribagorçana	Pic de Mulleres (Maladeta)	133 km	Segre(Corbins)
Noguera Pallaresa	Pla de Beret	164 km	Segre(Camarasa)

El Ter, amb el seu afluent el Freser, és un altre riu pirinenc, ja que neix a Ulldeter, prop de Setcases; però si bé segueix, en general, la direcció normal, en entrar a la Plana de Vic és desviat per l'aixecament del Montseny, que l'acarreja vers llevant per les Guilleries, el Gironès i el Baix Empordà, per entrar a mar al peu del Montgrí, després d'un recorregut de 199 quilòmetres.

Del Ter cap al nord, els rius, endegats francament pel relleu pirinenc que els mena a la Mediterrània, mantenen la direcció oest-est, iniciada per aquell riu en la seva part baixa. Tots plegats serveixen un cert paral·lisme a banda i banda de l'Albera.

Dades d'aquests rius

Nom	Origen	Longitud	Desembocadura
Fluvià	Font de Pujol Riu	98 km	Mediterrània (Sant Pere Pescador)
Muga	Pla de la Muga	69 km	Mediterrània (Castelló d'Empúries)
Tec	Roca Colom	81 km	Mediterrània (Elna)
Tet	Puigperic	112 km	Mediterrània (Canet de Perpinyà)

Com es pot veure, cap d'aquests rius no té la importància dels anteriors, tot i que, per llur indret de naixença, siguin igualment pirinencs; aquests darrers, nascuts al flanc del muntanyam, troben molt més aviat la mar en llur camí.

Entre el grup segrianès o occidental i el grup oriental dels rius pirinencs, hi ha el Llobregat, amb el seu afluent el Cardener, que hom pot considerar com a prepirinencs, puix que tenen llur origen, aquell, en els vessants meridionals

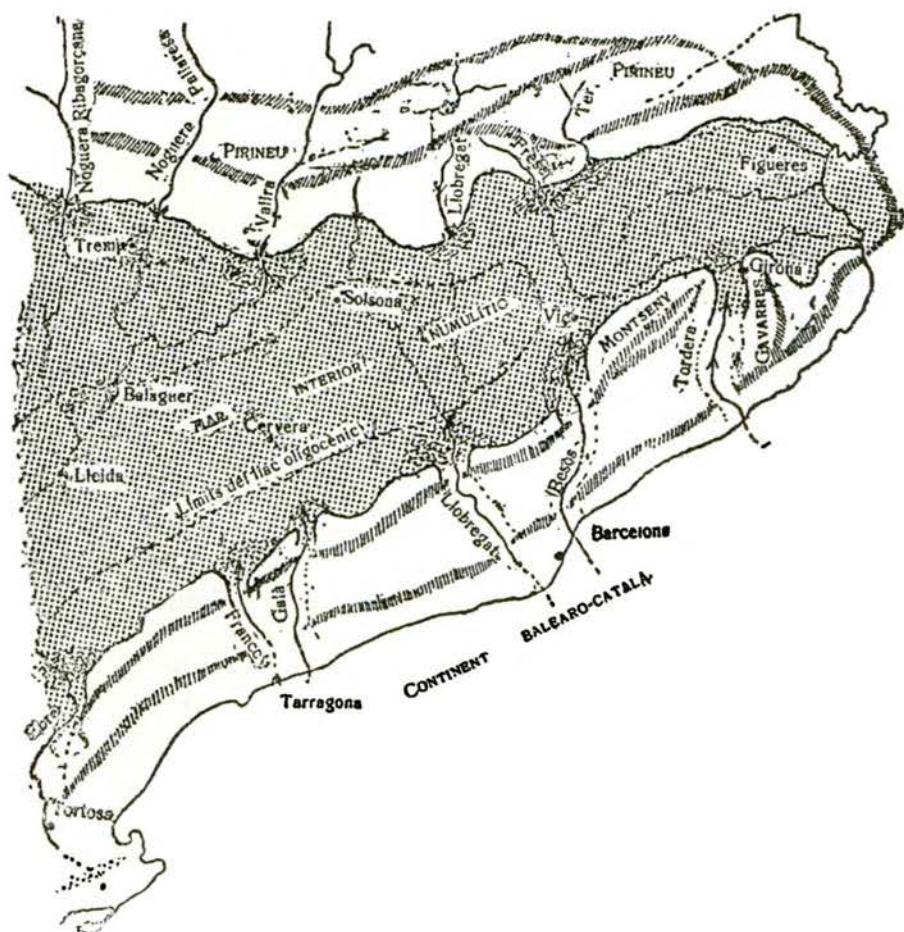

Fig. 7. - Catalunya durant el període numulític, segons Marcel Chevalier.

L'extensió de la mar numulítica és indicada pel puntejat. Hom veu els rius balearocatalans, i també els pirinencs, que travessen les muntanyes hercinianes i dipositen llurs al·luvions en les costes d'aquella mar. (Extret d'*El paisatge de Catalunya*, de l'*Enciclopèdia Cataluna*.)

del Cadí, sota Castellar de N'Hug, i, aquest, sobre el poblet de la Coma, al peu del Port de Comte. S'ajunten part davall de Manresa, i el Llobregat desemboca a la Mediterrània, al sud de Montjuïc. Tenen, respectivament, 170 i 86 quilòmetres de llargada.

Uns altres rius, tots secundaris, neixen en els vessants meridionals de la Serralada de l'Interior; llur trajectòria es troba, doncs, dins el Sistema Mediterrani. Tots van directament al mar.

Dades d'aquests rius

Nom	Origen	Longitud	Desembocadura
Françoli	Serra de Prades	62 km	Tarragona
Gaià	Santa Coloma de Queralt	65 km	Altafulla
Foix	El Castellar (serra d'Ancosa)	48 km	Cubelles
Besòs-Congost	Balenyà (peu del Montseny)	60 km	Sant Adrià
Tordera	Montseny	59 km	Malgrat

Cal esmentar encara, dins d'aquesta zona, el riu Anoia, que s'origina prop de Calaf i s'ajunta al Llobregat a Martorell, després d'un recorregut d'uns 76 quilòmetres.

A la zona litoral, entre la Serralada de la Marina i el mar, no hi ha més, com és natural, que un seguit de torrents i rieres, secs del tot, menys quan plou. Algunes d'aquestes canals porten encara el nom de riu: la Sénia (Alcanar) i la Daró (Pals). De les altres, no val la pena de citar-ne més que la riera d'Argentona (Mataró) i la de Ridaura (Sant Feliu de Guíxols).

Topografia fluvial

Després d'aquesta presentació dels rius catalans, podem ja establir dues agrupacions generals segons llur direcció i les terres que recorren. Hi ha els rius que van, en general, de nord a sud, i els que van d'oest a est. Aquests són netament levantins pel tirat del curs que fan, i aquells són migjornencs pel llur orientació.

Els rius levantins, rius de les planes empordanesa i rossellonesa, són netament pirinencs fins que arriben a les terres baixes, per les quals s'arrossegueu abans de desembocar al mar. Els rius migjornencs tenen un origen i un trajecte més complicats, puix que, nascuts al Pirineu o al Cadí, han de travessar el relleu prepirinenc, la Depressió Central i el Sistema Mediterrani. El Ter, que divideix els dos grups, constitueix un tipus de transició, perquè en la seva part alta porta la direcció migjornenca, i en la resta la levantina, amb característiques ben diferenciades.

Els rius levantins

Els quatre rius levantins d'alguna importància, el Fluvià, la Muga, el Tec i la Tet, corren, en llur tram superior, endegats pels contraforts muntanyencs que els aboquen a la plana.

La Tet. — Aquest riu, el més típic entre els llevantins, s'esmuny enfonsat dins la falla cerdano-confentina que separa la serralada Cadí-Canigó del muntanyam del Capcir i el Fenollet. Des de Montlluís, les aigües, tot treballant en la regularització de llur canal, no han fet més que excavar intensament, profundament, de primer els granits, fins a Prada. D'ací, si bé segueix fregant el granit, ja corre pel llit que s'ha fet, a través dels temps, amb els alluvions aportats per bastir la plana rossellonesa. Riu rejuenit amb els realçaments pirinencs, conserva tota la impetuositat torrencial mentre corre, pel fons de la seva estreta vall, entre cims altíssims que, en general, ultrapassen els 2.000 m, i que en el Canigó (2.687 m) assolixen la màxima altitud. Aquesta disposició de la vall fa que els seus afluents siguin veritables torrents que davallen a salts pels vessants ràpids de la conca, amb un treball d'erosió de la força del qual hom s'adona si té en compte que un corrent de tan poca llargada i d'una conca tan reduïda, amb l'ajut només del Tec i de l'Aglí, bon tros menys importants encara, ha pogut bastir, amb les seves aportacions alluvials, la gran plana rossellonesa.

El vell geògraf hispano-romà Pomponi Mela, ja fa dos mil anys que deia, parlant de l'Aglí, de la Tec i del Tec, que eren rius petits, però que en llurs riades esdevenen terribles. És la característica dels torrents.

Probablement, els moviments orogènics del realçament cadinenc, empenyeren la Tet contra el muntanyam pirinenc de la riba esquerra. De Millars enllà, el riu d'endinsa de dret per la plana, apaivagada completament la seva empena muntanyenca.

La sedimentació fluvial. — La condició del relleu per entre el qual corren aquests rius llevantins, fa que passin amb escassa transició d'un llit torrencial a un llit de plana, d'una forta activitat erosionadora a una calma favorable a la sedimentació, però també a la indecisió. Per això, en aquestes grans planes, la rossellonesa i l'empordanesa, però sobretot en la primera, trobem més estès aquest tipus de topografia amfibia, de terres i aigües que es confonen, d'estany, sorral i aiguamolls. És una formació predèltica, puix que els rius no han fet més, fins ara, que omplir un estuari primitiu; i, si cap corrent marítim no ho destorba, s'emprendran la formació d'un delta tot d'una que hagin estat ultrapassats els suports rocosos on recolzen les fletxes i els cordons litorals.

Els altres rius llevantins. — El Fluvià és ja un riu envellit. En el seu origen corre per la plana d'En Bas a uns 500 m sobre el nivell del mar, i ja sembla que s'hi adormi, tot i que li manquen més de vuitanta quilòmetres per arribar a la Mediterrània. En canvi, el seu veí, la Muga, comença el camí a 1.600 m d'altitud i fa un recorregut de 69 quilòmetres. Dels rius rossellonesos, el Tec neix a uns 2.000 m, i la Tet, prop dels 2.400 m; són veritables xaragalls que fan de riu.¹

¹ Les dades quilomètriques dels trajectes fluvials han estat comprovades o rectificades segons un estudi inèdit de Josep Mª Puchades.

Els rius migjornencs

Aquests corrents fluvials són més complicats, perquè tant el relleu com la varietat de terrenys que travessen en llur cursa vers la mar, els oposen munió d'accidents en llur trajecte.

El perfil d'un riu migjornenc pirinenc és una corba que baixa ràpidament des de les altures pirinenques i esdevé una ratlla més o menys inclinada així que arriba a la Depressió Central; la ratlla té major pendent quan el riu travessa les dues serralades del Sistema Mediterrani, i és gairebé horitzontal en entrar el riu a les planes del litoral.

En un sentit figurat, diríem que en ple Pirineu, quan es precipiten enjogassadament entre salts i bots, aquests rius es troben en plena infantesa; l'ímpetu amb què surten del muntanyam pirinenc i travessen la Depressió Central, és un indicatiu de joventut; l'apaivagament que, en general, sofreix aquesta empenta juvenívola quan travessen el Sistema Mediterrani, és un signe de maduresa, i la calma amb què les aigües s'escolen pels plans i deltes de vora mar és una plena manifestació de senectud. La subsistència d'aquests diferents graus essencials de l'evolució fluvial testimonia un règim normal.

Trajecte pirinenc.— Aquests rius inicien llurs corrents a través de les altes valls, sovint granítiques, afaisonnées per l'acció de les geleres quaternàries en forma d'U (fig. 8). Tipus clàssics d'aquestes menes de valls són les gorges del Freser prop de Núria, la vall de Boí a l'Alta Ribagorça, i, encara en aquesta mateixa comarca, les valls naixents de la Noguera Ribagorçana, d'un finíssim afaisonnement glaciari. Aquestes altes valls pirinenques ofereixen vessants ribotejats i allisats pel riu de gel avantpassat del riu d'ara, blocs erràtics escampats per les ribes, i restes morrèniques que formen un relleu sobreposat, com a la sortida de la vall de Querol, a Cerdanya.

La forma de U de moltes valls pirinenques ha estat reexcavada en el seu fons per les aigües; el fons ha pres la forma de V, característica de les valls fluvials, i d'això ha resultat un perfil mixt d'U i de V, força freqüent al cor del Pirineu. La mateixa canal formada pel riu Querol, que acabem d'esmentar, n'és un bon exemple.

En els terrenys primaris que fan costat a la zona axial, generalment granítica, del nostre muntanyam cabdal, l'acció de les geleres quaternàries ja no és tan remarcable, i, per tant, les aigües fluvials han pogut afaisonar millor les valls amb la característica forma de V de fons agut, a través de pissarres i calisses molt sovint metamorfosades en llur contacte amb el granit o amb el gneis. Hom en pot veure bons exemples a la Noguera Pallaresa, de Rialb de Noguera a Esterri d'Àneu; en la del Segre, entre la Seu i Bellver, i en la del Ter, entre Camprodon i Setcases.

La travessia del muntanyam prepirinenc.— Un cop les aigües han travessat, camí del mar, aquesta zona paleozoica, s'endinsen en la mesozoica o secundària que, ja

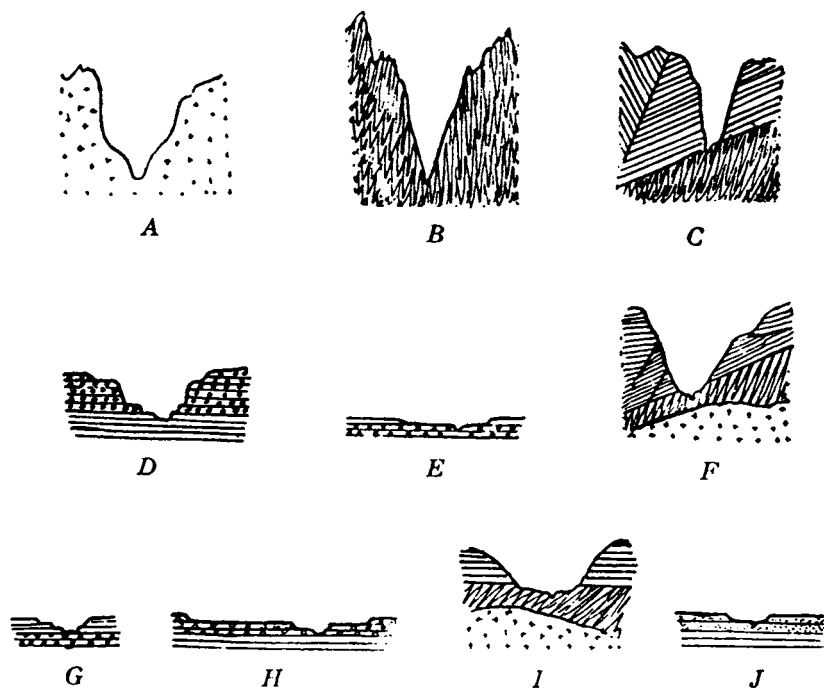

Fig. 8. - *Formes de les valls al llarg del curs d'un riu pirinenc,*

A. Vall faisonada per les geleres en el granit del cor del Pirineu. - *B.* Tipus de congost en els terrenys primaris pirinencs. - *C.* Tipus de congost en els terrenys secundaris prepirinencs. - *D* i *E.* Aspectes de les terrasses en els terrenys terciaris de la Depressió Central. - *F.* Tipus de congost a la Serralada de l'Interior. *G* i *H.* Aspectes de les terrasses de la Depressió Prelitoral. - *I.* Tipus de congost a la Serralada de Marina. - *J.* Terrasses quaternàries de les planes de vora mar.

prop del límit de la Depressió Central, jeu sobre un substràtum d'aquella. Hi alternen els terrenys triàsics, juràsics i cretácis (calisses, arenisques i conglomerats, generalment duríssims). Aquestes són les roques que juguen el paper principal en els plegaments, que en llur major part es presenten perpendiculars als corrents dels rius; per la qual cosa el treball d'erosió, per a obrir-se pas a través d'unes barreres tan formidables, ha tingut d'ésser facilitat per un aixecament pausat dels plecs, i això ha permès el serrament dels estrats resistents. Tanmateix, en alguns indrets (Conca de Tremp), la intermitència d'aquest aixecament ocasionà l'estancament de les aigües, com ho comproven els sediments lacustres de les formacions locals, mentre a través del temps les aigües, arribaven a obrir-se pas altra vegada. La resistència general de les roques a l'atac, i també la gran potència d'algunes de llurs estratificacions, han originat notables engorjats en els cursos fluvials d'aquest trajecte, com el congost de Fígols (Llobregat), l'estret de Trespunts (Segre), el pas de Terradets i el de Collegats (Noguera Ribagorçana).

A través de la Depressió Central.— Un cop els rius han passat, amb penes i treballs, les estretors d'aquesta zona secundària prepirinenca, se'ls eixampla l'horitzó en entrar a les terres obertes de la Depressió Central, més o menys planejants en llur superfície. Els terrenys de deposició marina o lacustre, eocènics i oligocènics, estratificats quasi horitzontalment, han estat excavats pels rius en graonades, en terrasses, el nombre de les quals va disminuint cap al límit meridional de la Depressió. Els corrents van, per aquesta causa, enfonsats entre terrasses, i llurs aigües escumegen encara en algun ressalt format per les roques del substratum més dur que aflora.

Divergències dels corrents fluvials.— Ara cal dir que els rius migjornencs, quan encara són en ple muntanyam pirinenc, prenen, dins llur trajectòria general, dues orientacions divergents. L'una, la del grup fluvial segrianès, és iniciada pel tirat dels plegaments prepirinencs pròpiament dits, l'eix dels quals s'orienta en direcció NO-SE (serres de Sant Gervàs, de Santa Engràcia, del Montsec, de Mont-roig); l'altra és originada pel relleu tectònic cadinenc, el qual orientat en direcció SO-NE, endega el grup llobregatí.

La doble orientació s'accentua, i esdevé més divergent, en entrar aquests dos grups fluvials a la Depressió Central; de tal manera que el Segre acaba per dirigir les aigües pròpies i les dels seus afluents, camí del sud-oest. L'accentuació d'aquesta divergència és produïda per un alçament dins la Depressió, el qual, ensems que provocava el desguàs del llac oligocènic, formava els altiplans de la Segarra i de Serrateix, i originava els dos vessants hidrogràfics. Des d'aleshores les aigües es decantaren pel Segre vers ponent, i pel Llobregat vers llevant. Per al grup segrianès, l'Ebre és la canal collectora que mena les aigües a la Mediterrània. El Llobregat aconsegueix aquesta funció de desguàs pel seu propi compte.

Els congostos del Sistema Mediterrani i llur origen.— Ambdós rius realitzen llur missió a través del Sistema Mediterrani, que oposa a llur pas el murallam de les seves muntanyes, de fonaments paleozoics, però bastides per terrenys del secundari amb intercalaments més tardans del terciari i àdhuc del quaternari. El que sorprèn, però, és l'amplitud que ofereixen aquests congostos, especialment allí on dominen les roques secundàries, reforçades en algun indret per altres de primàries. Els febles corrents d'ara no haurien pogut obrir-se un pas tan còmode si no hi hagués hagut altres rius antecessors, els que de l'enfonsat continent catalanobaleà anaven a desembocar a la Depressió Central, que els haguessin fressat el camí. Així hi hagué un pre-Francolí i un pre-Llobregat, com també hi havia un Gaià, un Anoia, un Besòs i una Tordera anteriors als actuals, però amb corrent de direcció contrària. Tots aquests antics rius, rius dels temps secundaris i àdhuc de la meitat dels temps terciaris, rics d'aigua i de força, excavaren els congostos que ara ens admirem per llurs dimensions desproporcionades: l'estret de Miravet (Ebre), el de la Riba (Francolí), el congost de Capellades (Anoia), el de Martorell (Llobregat) i, sobretot, el Congost pròpiament dit, pel qual corre el minso corrent que, ajuntat amb el Mogent a Montmeló, forma el Besòs. La formidable acció

excavadora d'aquells corrents catalanobalears predecessors dels rius d'ara, és testimoniada per l'enorme quantitat dels alluvions que abocaren en arribar al mar numulític o llac oligocènic, els quals avui, com ja hem dit, en forma d'arenisques i sobretot de conglomerats, cobreixen en part la Serralada de l'Interior (Montsant, serra de la Llena, etc.) i que, amb els estrats clivellats, formen el fantàstic Montserrat.

La travessia de la Depressió Prelitoral.— D'aquests rius, els que travessen la Depressió prelitoral han modelat sobre els terrenys oligocènics i miocènics un relleu en graonades o terrasses que ve a ésser com una rèplica en petit de la gran depressió interior. Segons el gruix d'aquests terrenys, les aigües s'hi enfonsen més o menys. Així, al Penedès, el Foix i l'Anoia corren en gran part per una canal oberta en l'oligocènic, mentre que el Besòs al Baix Vallès i la Tordera a la Selva, a penes si el toquen.

En els plans de vora mar.— Passats llurs últims portells de la Serralada de Marina (l'Assut de Xerta per a l'Ebre, el Congost de Martorell per al Llobregat, l'estret de Montcada per al Besòs, la canal de la Tordera per a aquest riu), portells més oberts que els congostos de les altres serralades, els rius migjornencs corren planers i somorts per les planes alluvials quaternàries que ells mateixos han bastit, tot omplint les badies i els estuaris que fistona-ven la nostra costa. A banda i banda els fa de riba una terrassa tota jove.

Alguns d'ells, però, un cop han acomplert aquesta tasca de terraplenament, com que mantenen encara una forta activitat erosiva en llurs terres altes i davallen carregats d'elements detrítics, prossegueixen l'obra empresa, tot fent avançar les terres mar endins, per a construir-se un delta.

Els deltes.— De més poder que els seus companys, senyor de més terres que tots els altres, l'Ebre va formant un delta magnífic, un bell exemplar mediterrani d'aquesta mena d'accidents costers. El riu té uns 930 km de curs (170 dins Catalunya), neix a Fontibre, a les Muntanyes Cantàbriques, i aplega munió de corrents d'aigua, a través de la fossa tectònica que hi ha entre el Pirineu i els límits muntanyosos de l'altiplà ibèric. La gran extensió de la seva conca (86.000 km²), el caràcter torrencial dels seus afluents i, en part, també, d'ell mateix, junt amb la gran quantitat d'aigua que porta, li donen un volum d'alluvions i una potència de transport formidables. Això explica la vastitud del delta, que arriba, ara com ara, a 325 km² de terres guanyades al mar. Aquest és el sortint més important de la costa catalana.

El Llobregat i la Tordera són els altres dos rius que construeixen un aparell deltic, però tot just l'inicien. Són afavorits, en llur acció constructora terminal, pel caràcter torrencial, en gran part, de llur llit, i si bé la Tordera té una conca reduïdíssima, d'uns 925 km² (el Llobregat, 5.455 km²) posseeix, en canvi, un pendent formidable si es compara amb la curtedat del seu trajecte, puix que té el seu origen i el d'alguns dels seus afluents al Montseny, a alçades de 1.100 m en amunt, i una longitud, com ja hem dit, d'uns 50 km. Això explica l'avenç del seu delta.

El cas del Ter. — A gratcient, com ja hem insinuat, hem deixat per al final d'aquesta exposició de la hidrografia catalana, l'estudi del Ter, perquè aquest, a més de servir-nos de divisòria entre els rius llevantins i els rius migjornencs, és un tipus original de transició entre les característiques d'uns i altres, ja que, mentre en la seva part superior va de nord a sud, en la conca mitjana i inferior es dirigeix decididament de ponent a llevant.

Aquest riu, en la primera secció del seu curs, té una topografia idèntica a la dels altres rius migjornencs pirinencs: fonts a molta altitud, valls d'afaisonnement glaciari, congostos engorjats, i fins sofreix, com el Segre, l'Aigua de Valls i el Llobregat en llurs trams superiors, un doblegament de llevant a ponent, degut a la direcció dels aixecaments cadinencs. Després d'aquesta girada a què l'obliga l'alçament de la Serra Cavallera, el riu reprèn a Ripoll la seva marxa inicial a través dels terrenys terciaris, hi obre el congost de la Farga, i després anguleja entre les margues cendroses de Torelló i Manlleu. Aquí es desvia de sobte, i s'enfonsa entre conglomerats eocènics i estrats numulítics des de Roda enllà.

En fer aquesta giragonsa, el Ter s'aparta del camí que havia seguit en temps geològics passats. La via que les seves aigües abandonaren, avui la segueix el riu Gurri, que li fa d'afluent, i el riu Congost-Besòs que s'aboca al mar prop de Sant Adrià. De manera que per aquest mateix indret desembocava l'antic Ter; però encara abans, quan el continent catalano-balear enviava els seus corrents fluvials al llac que omplia la Depressió Central, un Ter precursor feia aquesta mateixa ruta en direcció contrària. El treball repetit i constant de les aigües, corrent en un sentit o en l'altre i, sobretot, d'unes aigües més abundoses que ara, explica, entre altres fenòmens, la grandiositat del Congost de la Garriga en contrast amb el minso riuet que s'hi escola ara.

La desviació del Ter fou produïda per l'aixecament pausat del Montseny, el qual enlairà amb ell les Guàrdies, el Collsacabra i la Plana de Vic, la qual cosa originà el clivellament consegüent dels terrenys, i facilità que un afluent del riu Brugent, captés el vell Ter i s'emmenés les seves aigües; gesta en què el Brugent perdé l'existència, puix que la seva individualitat restà ofegada sota el volum del fort corrent desviat cap a les planes empordaneses (fig. 9).¹

¹ La hipòtesi de la captura del Ter, acceptada fins ara pels geòlegs i els fisiògrafs, actualment es troba en curs de revisió gràcies a treballs recents, inèdits encara, dels quals bé podria resultar que no hi hagués hagut desviació d'aquest riu, i que els fenòmens que feien creure en la captura s'expliquin amb noves constatacions d'ordre fisiogràfic.

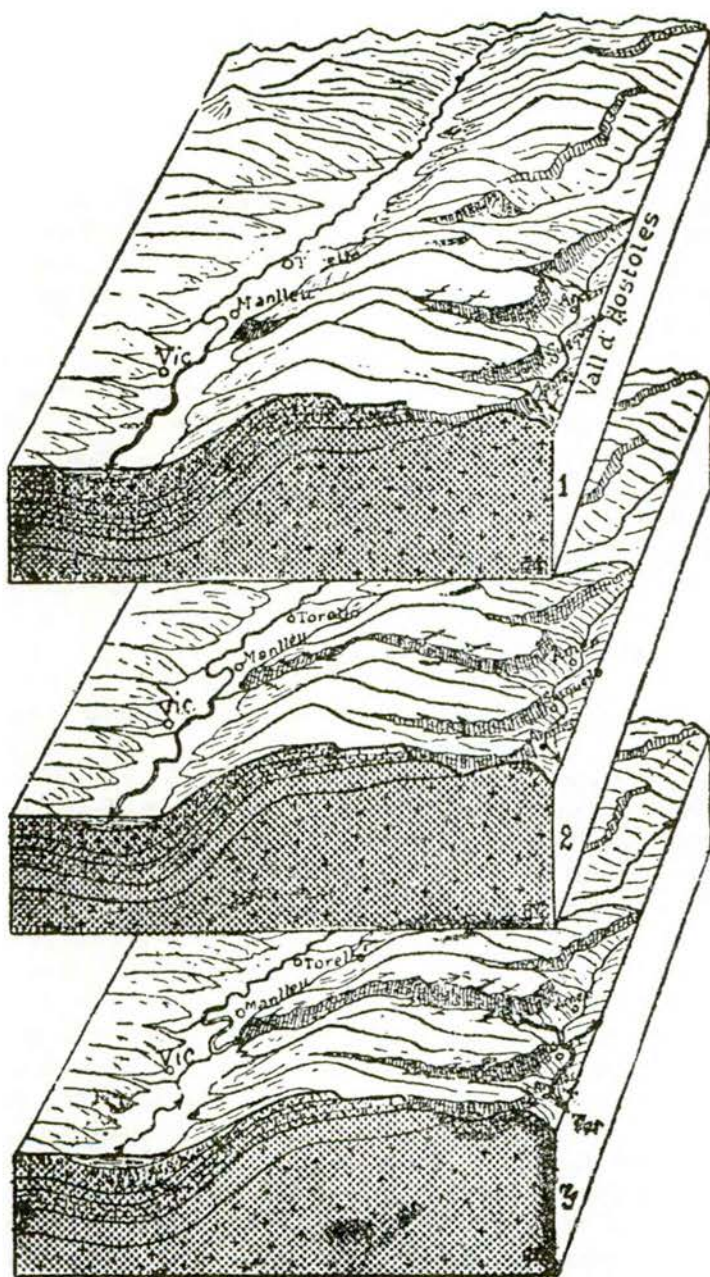

Fig. 9. - La desviació del Ter. segons M. Chevalier.

El bloc-diagrama 1 mostra el primitiu curs del Ter i el del Brugent. El 2 indica com uns afluents d'aquests dos rius treballen per a enfondir llurs canals als vessants de les muntanyes que els separen. El 3 dona el curs actual del Ter (D'El paisatge de Catalunya, «Enciclopèdia Catalunya».)

El clima

Mentre els fets geològics, la formació del relleu d'un país i la seva evolució, són, en part, fenòmens purament locals i, demés, aparentment estàtics, en canvi els fets climàtics són d'ordre general, i, per tant, van lligats a l'economia meteorològica del món, a la circulació atmosfèrica mundial, que els fa ésser dinàmics per excel·lència.

Característiques climàtiques de Catalunya.— El territori català, situat entre els 40°30' i els 43° de latitud nord, aproximadament, es troba dins un clima subtropical, si bé pel seu règim tèrmic s'acosta més als climes tropicals, dels quals exagera les variacions de temperatura; i, en canvi, s'aparta d'aquest tipus de climes a causa del regíme de la pluviositat; car mentre en el clima tropical les pluges són estivals, en el subtropical són d'estació fresca. A Catalunya, en general, són sobretot de tardor, però també de primavera. Per això es pot dir que Catalunya té un clima subtropical fortament mediterrani, és a dir, un clima amb hiverns sense fredor remarcable, pluges postequinocials, i que entre les dues tongades plujoses esmentades li deixen tenir un hivern força sec i serè, i estius amb temperatures pròpies d'un país càlid, calmes atmosfèriques i llargs períodes de secades.

Aquest condicionament prové del fet que, en el temps d'estiu, la zona mediterrània pren les característiques climàtiques de la gran clapa desèrtica del Sahara: fortes calors i pluges raríssimes a xàfec; mentre que, a l'hivern, més aviat s'acosta a la zona temperada oceànica sense freds extremats i amb pluges d'octubre-novembre-desembre i de març-abril-maig. Aquestes característiques es fan remarcables per llur tendència desèrtica en les terres baixes de les comarques meridionals i occidentals de Catalunya, i per llur tendència a un clima temperat fred vers les nostres muntanyes septentrionals.

Les variacions tèrmiques no es presenten fortes, ja que són apaivagades per la humitat atmosfèrica, especialment fins allà on arriba la influència marina.

En canvi, la característica de la nostra atmosfera és la inestabilitat, perquè ens trobem dins la zona mediterrània de pressions baromètriques secundàries, que és influïda pel joc de les pressions atlàntiques, un dels factors essencials del clima europeu. Així com aquestes repercussions aèries oceàniques ens posen dins el règim de vents generals, les depressions baromètriques que recorren la Mediterrània occidental, originades sovint per les diferències d'escalfament entre les terres continentals i la superfície marítima, donen lloc a la formació de vents locals, com el garbí i la tramuntana.

A aquestes característiques generals del clima de Catalunya caldria afegir les múltiples variacions locals que ocasiona el relleu amb la seva altitud i la seva orientació, les quals influeixen en els vents, les pluges i les temperatures; però, ultra la insuficiència de les observacions meteorològiques necessàries, el detall

d'aquestes tampoc no escauria en el present resum. Cal només que tinguem en compte d'afegir a les característiques del clima generals a tot el país, el concepte de la varietat de manifestacions que suposa una topografia accidentada com la nostra.

Particularitats climàtiques

La suma dels factors climàtics —temperatura, vents, pluges— i el repartiment d'aquests elements durant l'any, constitueix el clima. El que hi ha és que, per comprendre més bé les condicions climàtiques d'un país, cal desglossar aquests components i estudiar-los a part, cosa que farem breument per tal de presentar millor els fets essencials del clima català.

Temperatures. — Sobre un mapa de Catalunya, les isoterms anuals, és a dir, les ratlles que passen pels punts que tenen la mateixa temperatura mitjana anual, es distribueixen d'aquesta manera: la de 17° toca el delta de l'Ebre i es corba vers la costa valenciana; la de 16° va des de Blanes a Benavarri, tot endinsant-se lleument al nord en entrar a la Depressió Central; la de 15° entra pel cap de Creus, i la de 14° frega el nord del Rosselló. Cal dir, però, que les isoterms representen les temperatures reduïdes al nivell del mar, és a dir, que indiquen la temperatura com si tot el país fos pla. Per això, a fi de completar aquestes dades, que per a la part muntanyosa són purament teòriques, afegirem que en les terres altes, des de la Serralada de l'Interior fins als límits superiors de la Depressió Central, la temperatura mitjana oscil·la entre 12° i 13°, i, en canvi, al Pirineu pròpiament dit no arriba als 11°, i en la carena cimarrera, des d'Andorra a la Maladeta, a penes arriba als 0° de mitjana anual. Hom pot dir, doncs, que la temperatura mitjana de Catalunya és d'uns 16°, però que varia de sud a nord i segons l'altura. Aquest grau tèrmic constitueix una bona base climàtica.

Una altra condició avantatjosa de la temperatura de Catalunya és, en general, el seu règim regular, tant durant l'any com durant el dia. No hi sol haver canvis molt bruscos diaris, ni diferències molt notables anuals, dos factors de gran influència sobre la vegetació i sobre l'activitat humana. Barcelona, temperada per la humitat marítima, té una oscil·lació anual termomètrica de 24°, mentre que l'oscil·lació diurna es mou entre 8° i 9° durant l'any. Lleida, a l'interior, de clima sec, continental, presenta una diferència de 32° entre els valors extrems de les mitjanes anuals: màxima (31°) i mínima (1°); la variació diària s'hi mou entre 5° i 14°. Perpinyà, situat a la plana rossellonesa, a deu quilòmetres del mar, té temperatures més equilibrades, puix que l'oscil·lació tèrmica anual no hi és més que d'uns 16°. Certament que a muntanya hi ha casos extrems; per via d'exemple esmentarem Puigcerdà, on en dies d'estiu s'arriben a presentar diferències de 30° a 35°.

Vents generals i vents particulars. — Situada Catalunya en plena zona temperada, regió de vents variables, el seu règim eòlic general és d'una gran inestabilitat. En canvi, té alguns vents locals característics. La tramuntana, vent del nord i del

nord-oest, que baixa rabent de la muntanya vers les planes del Rosselló i de l'Empordà, és el vent més impetuós i violent de les terres catalanes. Ja Estrabó digué, de les rauxes tramuntanenques, que tombaven els homes i els carros, i avui podem afegir, perquè és del nostre record, que àdhuc tomben els vagons de ferrocarril, com s'ha esdevingut alguna vegada a l'Empordà.

En els plans oberts de la Catalunya continental, hi bufa, fred i violent, el cerç, que hi ve de l'oest, i que també és un vent que es precipita, impetuós, del Pirineu.

Al Camp de Tarragona, durant l'estació freda, l'aire és llança, furiós i gèlid, de les serres de Prades; és el vent serè, que ho asseca tot.

Hi ha uns vents més generals, propis de la temporada calorosa: les brises de mar i de terra que es fan sentir tot al llarg de la costa i entren terra endins i mar enllà. Aquestes brises són conseqüència de la diversa manera com s'escalfen i es refreden les terres i les aigües. La brisa de terra, o terral, va de terra a mar durant la matinada; la brisa de mar, o marinada, va de mar a terra durant el matí. Aquesta té una influència notable sobre el nostre clima estival, perquè apaiva-ga les calors fortes amb la seva alenada lleugerament humida. Hom l'observa sobre la costa barcelonina des de les vuit del matí; a la costa rossellonesa hi arriba un xic més tard. Hom la sent com un vent del SSO. Entra a l'interior per les canals dels rius, en direcció contrària a la de les aigües. A Cardona, sobre la vall del Cardener, a 80 quilòmetres del mar, la marinada arriba de dues a tres de la tarda; a Solsona, 20 quilòmetres més amunt, sobre un petit afluent del mateix riu, hi arriba un parell d'hores més tard. A l'estiu tothom espera amb delit aquest alè frescal que alleugereix la temperatura i revifa l'activitat orgànica.

En general, el vent que porta les pluges, a Catalunya, és el llevat, i a la Catalunya occidental també el nord-oest, que en les comarques dels contraforts del Cadí hom anomena «vent del Pallars».

Repartiment anual de pluges.— Les precipitacions aquoses es reparteixen, sobre-tot a la costa i a les terres baixes i mitjanes entre la tardor i la primavera; però, en canvi, a muntanya, cauen repartides entre l'estiu, amb les tamborinades, i l'hivern, amb les nevades. La mitjana de pluviositat és d'uns 700 mm l'any.

Els mínimums pluviomètrics s'estenen del Pla d'Urgell a les ribes del Cinca per tota l'amplada de la Depressió Central. En la perifèria d'aquesta clapa, la pluja arriba a penes als 400 mm anuals, i al centre no passa dels 300 mm.

En canvi, les fortes pluviositats s'escauen entre el Montseny i el Puigmal amb dos màximums de 1.200 a 1.400 mm, l'un al Collsacabra i l'altre a la conca superior del Ter. A la costa, la pluviositat comença, al sud, amb 500 mm fins al riu Foix, i després, segons les influències del muntanyam de l'interior o l'orientació particular del litoral, van alternant-se els 600 i els 700 mm de pluja fins prop de la Tordera, amb un clapa de 800 mm al Pla del Llobregat. Les costes de la Selva i l'Empordà són més plujoses (700-800 mm), i del cap de Creus fins al Rosselló la pluviositat torna als 700 i als 600 mm (fig. 10).

Al voltant dels dos màximums pluviomètrics (Collsacabra, Alt Ter), la pluviositat va esgraonant-se en zones vagament circulars, fins als 700 mm anuals. Aquesta gran clapa plujosa, així eixamlada, va del Puigmal al mar, i del

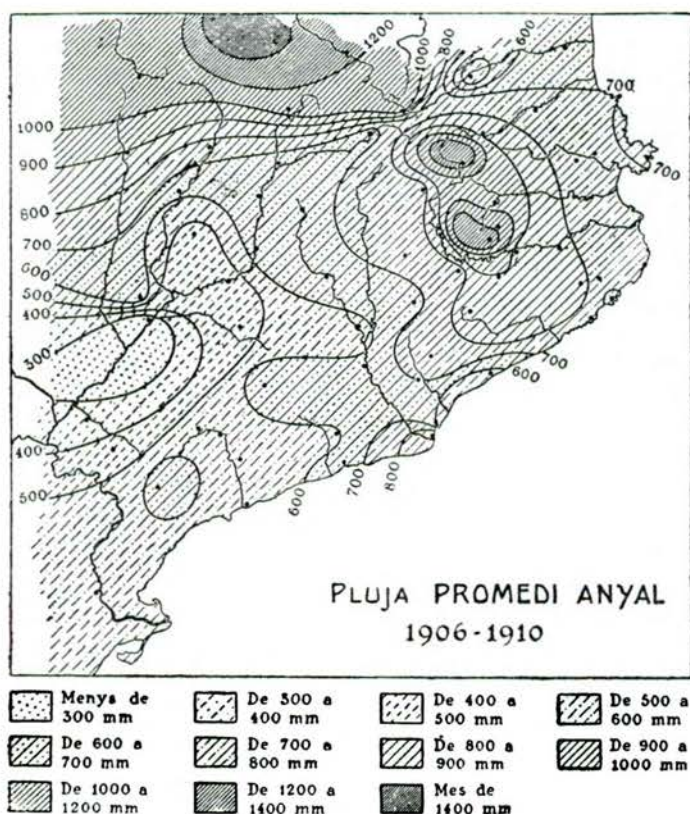

Fig. 10. - *Repartiment anual de pluges a Catalunya, segons Rafael Patxot.*¹ (Extret de *Pluviometria Catalana*, Barcelona, 1912)

1. L'any 1930 la Institució Patxot va publicar l'*Atlas pluviomètric de Catalunya*, de Joaquim Febrer, que constitueix una valuosa aportació a l'estudi de la pluviositat catalana. Com sigui, però, que els resultats d'aquest nou estudi no fan variar les clapes essencials de la pluviositat, hem conservat el gràfic de mitjanes de la nostra edició anterior.

Berguedà, el Lluçanès i el Vallès Oriental fins al Vallespir. Des del Carlit a la Maladeta, seguint l'eix del Pirineu, hi ha una altra zona de precipitacions abundoses: 1.000 a 1.200 mm al llarg de la carena principal. Aquesta intensitat pluviòsica disminueix, però, gradualment fins als 700 mm al Pallars Sobirà i a la Ribagorça mitjana.

Des de la clapa lleidatana, d'escassa pluviositat, les precipitacions augmenten gradualment i paral·lelament vers el nord, fins a arribar als 600-700 mm en el graonament del muntanyam prepirinenc; però, cap al sud, no passen de 500-600 mm a la costa.

Entre les dues zones de màximes i la clapa de mínimes, hi ha una zona de transició que va dels 600 als 700 mm i coincideix aproximadament amb la intumescència central de Catalunya, de la qual parteix l'escampament d'aigües entre el Segre i el Llobregat. Vers la plana rossellonesa, la pluviositat tendeix a la baixa, car oscil·la entre els 700 i els 500 mm.

Per al repartiment de pluges anuals que acabem d'esbossar, podem concloure que, recolzada al Pirineu humit (800 a 1.200 mm), hi ha una Catalunya oriental humida (800 a 1.400 mm), el Rosselló exclòs, i una Catalunya occidental seca (800 a menys de 300 mm), entre les quals fa vagament de límit el Llobregat.

Pluviositat estacional.— Si de la distribució de pluges passem a considerar com es reparteixen en cada estació (dades més profitoses per comprendre llur influència en la vegetació i en l'activitat humana), es posa en evidència tot seguit que és a la tardor quan la nostra terra rep el màxim de precipitacions; puix que s'hi estén, gairebé pertot, una capa aquosa de 150 a 300 mm. Tan sols la clapa lleidatana té una mitjana inferior a 150 mm; en canvi, el nucli Alt Ter-Collacabra arriba als 350 mm.

A l'hivern, la pluja minva pertot; puix que en les tres quartes parts del territori del Principat i el Rosselló va de menys de 50 a 150 mm; si bé a les comarques compreses del Ter i la Tordera fins al Rosselló arriba als 200 mm, i en l'eix del Pirineu, del Carlit a la Maladeta, amb les nevades, ultrapassa aquesta xifra, car puja als 300 mm.

A la primavera augmenten de bell nou les precipitacions, i en gairebé tot el país es mantenen entre els 100 i els 250 mm, amb un nucli, des del Montseny al Puigmal, de 250 a 350 mm, que es repeteix al llarg del Pirineu; la clapa este-pària de Lleida-Fraga va de 50 a 100 mm.

Durant l'estiu minva la pluja, sobretot en la Catalunya seca, que aleshores, en la seva part més occidental (conca de l'Ebre i del Segre fins a Lleida), esdevé quasi seca del tot, puix que la pluja no hi arriba als 50 mm; en l'altra zona que li fa costat, des de Benavarrí a Cardona, baixant pel Llobregat fins a mar, a penes arriba als 100 mm, igual que a la plana del Rosselló. La Catalunya humida manté la seva primacia amb els dos nuclis característics: Pirineu i Alt Ter-Collacabra, que reben de 200 a 300 mm; Camprodon sol arribar als 400 mm. La resta del país es manté entre els 100 i els 200 mm.

En general, doncs, veiem que, quant a pluviositat, la tardor guanya, i que la segueix molt de prop la primavera; ocupa el tercer lloc l'hivern, i el darrer l'estiuada.

El règim dels rius

Aquesta distribució estacional de les pluges ens explica, en gran part, el caràcter dels nostres corrents fluvials en allò que es refereix al volum de llurs aigües. Però cal que afegim que aquest depèn, no sols de la quantitat de pluja o neu caiguda, sinó també de la manera com les aigües s'escorren.

Hi ha dos fets essencials que influeixen en l'escolament: que la terra estigui o no coberta d'una bona catifa vegetal, i que les neus muntanyenques romanguin

més o menys temps glaçades als cims La vegetació és causa que les aigües pluvials, tot entretenint-se sobre la terra, s'infiltrin en part en el subsòl i constitueixin reserves aquoses que, en forma de fonts, mantindran molt de temps els corrents d'aigua, encara que la pluja manqui. Contràriament, les aigües que cauen sobre la roca nua es precipiten tot seguit a les valls i fan créixer momentàniament els rius que en els aiguats surten de mare, inunden les terres veïnes i realitzen sovint tota mena de malvestats. Aquesta és la trista herència que deixa la tala de boscos desenfrenada, estúpidament ambiciosa, de què per desgràcia ens hem d'adonar de tant en tant a Catalunya, davant la tragèdia d'alguna riada.

La neu que es manté a les muntanyes, constitueix una altra reserva que, en fondre's amb el bon temps, augmentarà el volum, generalment petit, dels nostres corrents d'aigua.

La màxima abundor fluvial s'escau a la tardor, com ja es comprèn, vist que aquesta és l'estació que dona el màxim de precipitacions gairebé per tot Catalunya.

A la primavera els corrents tornen a augmentar, perquè s'aprofiten del segon màxim de pluja de l'any; a més, perquè en aquest temps es fonen les neus pirinenques. Les altes aigües, en general es presenten pel maig, i d'això ve que a les ribes segrianeses hom doni el nom de «magencs» a les crescudes normals dels rius. Els nostres rius tenen, doncs, llur eixut a l'hivern i a l'estiu. A l'hivern, però, si bé les precipitacions no minven com a l'estiu, les que s'esdevenen en forma de neu al capçal pirinenc, normalment són perdudes, durant la temporada, per als corrents, per tal com la neu roman glaçada. Això no obstant, el mínim d'aigües hivernenc és més alt que el mínim de l'estiu.

L'ambient físic i la vegetació

La catifa vegetal és filla de les condicions del terreny i del clima; de manera que ara, tot descrivint la vegetació, farem, en certa manera, una síntesi de la geografia física del territori català.

Primer que tot, ens cal esbossar una divisió fisiogràfica de Catalunya des del doble punt de mira climàtic i morfològic, per tal d'establir els quadres físics del país.

Al nord hi ha una Catalunya Pirinenca, que, des del muntanyam comprès entre la Maladeta i el Mont Perdut, va fins a les altes valls del Ter, del Tec i de la Tet. Segueix una Catalunya Prepirinenca, que s'estén pel muntanyam que, més o menys graonat, davalla des de la línia Canigó-Cadí (projectada cap a orient) fins a la Depressió Central. Aquesta depressió pot dividir-se en una Catalunya Continental, que comprèn les terres baixes situades entre els darrers contraforts prepirinencs (serres de la Carrodella, de Montclús i de Montclar), els vessants ponentins de la Segarra, el born del Sistema Mediterrani i les terres aragoneses; i una Catalunya Central, que ocupa la depressió interior des dels alts planells segarrencs fins al Collsacabra, les Guillerries i la clota olotina. La resta del país es reparteix entre una Catalunya Prelitoral i una de Litoral, les quals enclouen tot el Sistema Mediterrani, més les depressions septentrionals —l'Empordà i el

Rosselló—, comprenent l'una tota la costa, i l'altra les terres pròximes de l'interior.

La Catalunya Pirinenca

És l'alta muntanya: cims cantelluts i altíssims, valls afaisonnées per les geleres quaternàries, profundes i estretes; abundor de pluges i neus sobre dures roques primàries i granítiques. Totes les valls són ben típiques, des de l'alta vall de l'Èssera, les aigües de la qual s'adrecen al Cinca, fins a la que inicia la Tet en la davallada del Puigperic. La depressió de Cerdanya, ampla i planejant, s'obre com una excepció entre el Cadí i el Pirineu pròpiament dit.

Tota aquesta zona és típicament alpestre: prats voltats de verns, de freixes o de pollancres a banda i banda dels rius escumosos; camps de sègol i de patates, en alguns relleixos dels vessants o en el clot de l'enforcadura de dues valls; i si la clotada s'eixampla prou per ésser assolellada, el blat substitueix el sègol, i li fan costat petits hortets vorejats de pomeres i pereres. Part d'amunt negregen els grans boscos, formats sobretot pel pi de muntanya. A les valls més humides (massís de la Maladeta, Vall d'Aran, vall d'Àneu) hom troba també l'avet, que en alguns indrets es barreja amb els bedolls, formant espesses masses forestals clapejades de verd clar, com al bosc de Baricauba a l'Aran. En canvi, no hi ha avetars ni a Cerdanya ni als seus voltants. Més amunt, les baixes temperatures no deixen desenrotllar l'arbre, i entre matolls de narets i de ginebrons s'inicia, a l'estiu, l'herba gemada clapada de flors, on els ramats de vaques, eugues i xais van a pasturar quan les neus es fonen. Però al peu dels cims ingents, on regnen temperatures glacials, l'herbam s'atura, i no resta més que la roca nua, desfeta, enrunada per les inclemències del temps, si no la cobreixen, amb llur mantell blanc perenne, les congestes o els camps de gel, com a la Maladeta o als Posets.

La Catalunya Prepirinenca

És la muntanya encara, però ja no la gran muntanya, puix que si bé el nostre Prepirineu té cims que fan gran respecte, com el Pedraforca (2.493 m) i el Turbó (2.492 m), en canvi, davallant per les graonades del relleu d'aquesta zona, el muntanyam s'abaixa fins al peu de la Depressió Central. Aquestes terres apareixen com una sèrie de blocs tallats pels profunds congostos dels rius migjornencs i dels rius llevantins; blocs fets de calisses i conglomerats secundaris, i de calisses i gresos eocènics. Aquests massissos prepirinencs, accidentats pels moviments orogènics i pel treball d'erosió, apareixen com a contrades isolades.

Del Llobregat a les serres de Puigsacalm.— Des d'aquesta zona prepirinenca comença a remarcar-se bé la regió seca i la regió humida de Catalunya, separades aproximadament pel Llobregat. Des de la vall d'aquest riu fins a les serres de Puigsacalm la pluviositat va dels 700 als 1.400 mm; per això hom hi troba deus abundants com les fonts del Llobregat i del Bastareny, riquesa de fonts

com a la rodalia de Berga, terres gemades com la vall del Ter i la de Vilada, emboscaments com els de les capçaleres del Lluçanès i els del Berguedà, i fagedes i rouredes com les del Collsacabra. Pertot on hi ha terres conreables s'estenen els camps de blat, de patates i de farratges; però no hi arriben encara la vinya ni l'olivera; el clima és poc mediterrani. Les muntanyes, molt esquerpes, i llurs aiguavessos enasprats mostren sovint la roca nua a causa d'un desem-boscament suïcida.

De la Noguera Ribagorçana al Llobregat.— En aquesta secció l'aigua caiguda durant l'any va dels 500 als 700 mm, si bé aquest màxim s'escau a la banda septentrional de la zona, de manera que es pot dir que la pluviositat és neta-ment mediterrània. El clima s'agermana amb el terreny per acabar de caracte-ritzar aquestes comarques: els conglomerats encesos i les calisses reverberants hi ajuden. A les parts altes, els conreus —blat i patates— magregen; però a les terrasses quaternàries de vora els rius, on el regatge és possible, hi ha bones hortes. Al llom dels serrats i en llurs vessants flaïregen el romaní, l'espígol i la farigola. En els paisatges montserratins de les serres de Busa, Comiols i Sant Corneli, magres boixos posen taques de verd groguenc en la roca vermella. El bosc no forma més que minses clapes. El colorit mediterrani s'accentua en les depressions com la Conca de Tremp i la vall d'Àger, on, sobre les terres roges, s'estenen les vinyes i els oliverars que, per la vall de la Noguera Pallaresa, arri-ben fins a la Pobla de Segur; i el cas es repeteix a la vall del Segre, on hi ha les depressions d'Organyà, d'Oliana i de la Seu.

De la Noguera Ribagorçana vers ponent.— En aquesta secció ponentina, cosa insò-lita fora del Pirineu, la pluviositat torna a augmentar i, demés, es graona millor; es reparteix entre els 500 i els 900 mm. Ací les pluges dominants, més aviat són primaverals. En general, serres i serrats mostren igual nuesa, a causa, sense dubte, del bàrbar despullament forestal secular. Això no obstant, hom pot veure encara, en alguns indrets, bosquets de pins i de roures.

Vinyes i oliverars s'enfilen molt amunt per les canals dels rius, aprofitant-se de llur poca altura sobre el nivell del mar. Hi ha vinyes abundants a les contrades ribagorçanes que es troben aproximadament al mateix paral·lel que Sort. Aragó endins, les vinyes pugen fins a Aïnsa, a la vall del Cinca, i fins a Campo, a la de l'Éssera. Els oliverars arriben fins a Sopeira, a l'entrada de l'engorjat del seu nom en la Noguera Ribagorçana, però sobre uns terrenys calissos encarats a migdia. Les terres de blat alternen amb aquests conreus, i totes aquestes vores de riu, allà on s'ha pogut estendre una terrassa, presenten camps i horts, men-tre deixen que als vessants, i no massa amunt, el cep i l'olivera s'assentin en els bancals.

La Catalunya Continental

Aquestes terres occidentals són obertes i planeres, puix que constitueixen la part més baixa de la Depressió Central.

Els tossals i turons que de tant en tant limiten les llunyanies, semblen tots d'una mateixa mida, i amb l'horitzontalitat de llurs estrats tallen l'horitzó rectiliniament i monòtonament. L'escassa pluja, 400 mm a les Garrigues i menys de 300 mm a l'interior del país, no fa verdejar la terra rogenca més que el temps que dura la poca saó que hi deixa. Fora d'això, minsos manyocs d'herbes grises clapegen el terreny, plantes xeròfiles de fulla menuda que poden resistir les secades; l'arbre no hi pot viure: és l'estepa. En canvi, fins allà on l'home ha pogut fer arribar l'aigua dels rius, aquestes terres de sedimentació lacustre oligocènica, cobertes en les parts baixes del quaternari, esdevenen fertílissimes. Per això, a banda i banda dels corrents d'aigua, negreja, en una doble sanefa inacabable, l'espessa i gemada verdor de les hortes, que donen tota llei de llegums, de verdures i de fruites exquisides. Són famosos els figuerars de Fraga i els fruiterars de Lleida i de Balaguer. I fora de les ribes, allà on els canals i les sèquies encara menen l'aigua, els camps de blat, els quadres d'alfals i de remolatxa sucrera, i àdhuc les vinyes i els oliverars, constitueixen magnífics oasis enmig dels vastos erms esteparis.

Sobre els plans d'Urgell es van enlairant paulatinament les Garrigues pels vessants suavitzats de les serres de la Llena i de l'Obac, tot deixant veure, per llurs petites valls —que no tenen ni canal per a escórrer les aigües—, l'horitzontalitat dels estrats lacustres de gresos, margues grises o rogenques, conglomerats fluixos i primes capes de guix. Però, com que aquestes terres s'enlairen un xic, si bé no toquen els benifets dels regatges artificials, en canvi, com ja hem dit, reben algun centenar més de mil·límetres d'aigua de pluja, la qual cosa explica que, malgrat l'escassa vegetació espontània, els plans hi siguin coberts d'ametllers i oliveres, enmig de camps de blat i de vinyes, i, sobretot, en els bancals obrats pels vessants de les eixutes valls esmentades. A les Garrigues hom observa que, a mesura que es puja cap a la serra, els arbres són més gemats, i comença la garriga mediterrània amb romanins, mates, garrics o coscolls, pins i algun alsina.

La Catalunya Central

La resta de la gran depressió interior, tot i ésser, en general, formada per terres de poca altitud (mitjana: 500 m), voltades de muntanyes al nord, al sud i a l'est, pren aquell aire de país montuós que, com ja sabem, li ve tant de l'erosió com de la tectònica. Molt sovint la disposició horitzontal dels estrats terciaris, a més de dar-li formes tabulars, de vegades curioses (turonets de la Plana de Vic, tossals del Pla de Bages, osca de Cabrera, cingles d'Aiats), altres cops extenses (plans de l'Alta Segarra, del Moianès), fa també que, si afloren roques dures (gresos roigs entre Serrateix i Casserres, margues grises de Torelló a l'Esquirol), donin terres ermes o molt magres. Aquests afloraments i aquelles formes del terreny, junt amb el fet que la pluviositat, de la Segarra al Moianès, partint dels 500 mm no passa dels 700 mm, són causa que aquestes terres, en general, siguin magres, fora de les ribes dels rius, on, ultra un gruix d'alluvions quaternaris, hi ha regatges (Pla de Bages, horta de Cardona).

La plana vigatana, com la vall del Ter fins a Torelló, afavorida per l'augment de pluges, del màxim oriental, i posseint un bon fons de llots quaternaris, probablement d'origen lacustre, constitueix una comarca agrícola per excel·lència. Ja no s'hi veuen, però, la vinya ni l'olivera, les quals, en canvi, més o menys esponerosament, es fan pertot, tret de la Segarra. Aquesta és terra de blat i d'ordi, com ho són també els pocs planells que hom troba pel país. La Plana de Vic alterna aquests conreus amb el farratge.

Hom podria dir que els ermots lliurats al bestiar, i el bosc, s'emporten la major part de les terres d'aquest quadre fisiogràfic. A les petites valls i als vessants que encapçalen els plans (serra de la Mare de Déu de Pinós), els pins s'esgraonen entre els esqueis rocosos; i, demés, hi ha algunes obagues ben espesses (rieres de Saló i de Navel), que fan pensar en la muntanya. Pels alts planells segarrencs abunden els roures, i hi ha bosquets pertot, fins a la Plana de Vic. Al Collsacabra, humit, el faig ha fet colònia, i el roure s'ha disseminat abundantment. La fageda d'En Jordà, a Olot, fou cantada per Maragall. Però on l'arbre i el matoll cobreixen d'un mantell atapeït la terra, és als aiguavessos vigatans de les Guilleries. Allí, en certs indrets, com sota el Pla de les Arenes, el pi rojal, el roure i l'alsina, amb un sotabosc d'arboços, brucs i argelagues, donen un tipus de garriga salvatge, amagatall de senglars, guineus i gats mesquers, barreja d'influències mediterrànies i muntanyenques que fa pensar en el «maquis» de Còrsega.

I encara el Ter, amb les seves terrasses quaternàries i la humitat que hi porta, i l'augment de pluges del Collsacabra, dona un aspecte més a aquesta gamma de vegetació de la Catalunya Central. És un paisatge fluvial amb el seu seguit de conreus camperols, prats i gerdes arbredes riberenques. S'inicia a Montesquiu a la sortida de l'engorjat de la Farga, i continua la seva verdor fins a endinsar-se en el congost de les Guilleries, el qual, si bé a trossos l'ofega amb les seves estretors, en canvi en els eixamplaments esdevé tan gemada que, a Sant Romà de Sau, entre les roges cingleres de Tavertet i els emboscats negrosos de les obagues guilleres, fan pensar en la verdor frescal de les profundes valls pirinenques.

La Catalunya Prelitoral

Ja anem de cara al mar. El Sistema muntanyós mediterrani, fendit entre dues carenes com a la depressió de Móra, al Vallès i al Penedès, massís com als Ports de Tortosa, a Cardó o al Montseny, obert com al Camp de Tarragona, enclotat com a la Conca de Barberà o a la Conca d'Òdena, i continuat per les terres altes que voregen les planes litorals de l'Empordà i del Rosselló, constitueix un ple domini del clima propi de la Mediterrània occidental. Tanmateix, cal dir que en les serralades d'aquesta zona fisiogràfica emergeixen illes muntanyenques amb una certa independència climàtica deguda a l'altura.

La pluviositat augmenta també amb la influència de l'altitud (Montseny, muntanyam d'Olot, Alt Vallespir, més de 900 mm), però, en general, va dels 500 als 700 mm; i del Gaià al Sénia es manté en el nivell més baix.

Dels Ports de Tortosa al Montseny.— Aquesta zona de menor pluviositat és la regió típica de la vinya (Terra Alta, Priorat, Camp de Tarragona, Penedès, Vallès occidental) i dels magnífics oliverars (Vall-de-roures, Gandesà, Baix Ebre, Olesa de Montserrat, Caldes de Montbui). Hom pot dir que les esteses del ceps i d'oliveres constitueixen la base de la vegetació conreada des del peu del Montseny fins a tocar les terres aragoneses. Això no vol dir que aquests conreus hi siguin únics, car hi ha també avellanedes (Camp de Tarragona) i camps de blat, aquest, en general, per al consum de les cases. Al fons del Vallès, el blat cobreix els turonets terciaris, mentre farratges i verdures són damunt les terrasses fluvials quaternàries. Pertot, vora els llits dels rius, hortes i vergers, els quals, si no són extensos per manca d'espai, en canvi són magnífics per llur intensa producció. També hi ha fruiters que donen esplets de dolçor exquisida, escampats per camps i vinyes. A les voreres dels conreus de secà comencen a aparèixer les exòtiques atzavares i figueres de moro, i als marges de les rieres els canyars branden, amb remoreig, la munió de llargues i afuades fulles.

Tota aquesta part menys humida de la Catalunya Prelitoral és ben explotada: els conreus s'enfilen de marge en marge tant com poden, és a dir, mentre troben terra vegetal, per poca que sigui. El bosc s'escampa per sobre els conreus per tot allà on no se li oposa la penya nua; per això els careners de la Serralada de l'interior, formats en gran part de conglomerats, estan gairebé desproveïts de vegetació forestal i només hi arrelen romanins, farigoles o boixos. Però en llurs afraus humides i terroses, com a Sant Llorenç del Munt, pins i alzines hi enlairen les copes ufanoses en busca del sol.

El pi pinyoner s'estén pels cims de la part menys plujosa i pels obacs dels aiguavessos. També al fons de les depressions hi ha clapes emboscades; algunes, com al Vallès, ofereixen sobre la terra fèrtil un tirat de tronc perfecte, que dona al bosquet un aire de temple bastit amb columnes. La bellesa d'aquests pinars de plana contrasta amb els pins desiguals i retorçats dels vessants rocosos de les muntanyes. Les alzines també hi formen boscúries, i algunes d'aquestes tenen justa fama per la bellesa de llurs arbres o per llur extensió, com el bosc de can Feu, a Sabadell, o el de can Terrers, a la Garriga. Les alzines sureres comencen aquí a alternar amb les altres (Vallès Oriental).

Del Montseny al Vallespir.— En aquesta zona més plujosa, la vinya s'hi fa poc; hom en veu a la Garrotxa i pels vessants empordanesos, però, en canvi, els cereals i els farratges es disputen les terres conreables. Els camps de morenc constitueixen una característica del paisatge del pla de l'Empordà. En els vessants de les contrades muntanyoses (sotalades montsenyenques, vall de la Tordera, la Selva, Alt Vallespir) la verdor constant i gemada de camps, de prats i d'arbredes, fa pensar en certes contrades pirinenques. Afavorit per una major pluviositat, el bosc és pertot més frondós, i s'hi barregen pins silvestres, alzines i roures, amb claps de castanyers (Arbúcies, Sant Hilari, Santa Coloma) i delicioses fagedes (Olot). A una banda i altra, el bosc alterna, pertot, amb garrigues i ermots garriguencs.

Les illes d'altitud: el Canigó i el Montseny.— Dos massissos primaris enlairen llurs tosses bastides de granit i de roques paleozoiques, molt per damunt d'aquesta Catalunya Prelitoral: el Montseny i el Canigó. Ambós troben en l'alçada un clima favorable a una vegetació alpestre.

Pel que fa al Canigó, aquest fet climatobotànic no és sorprenent, ja que aquest massís forma part del Sistema Pirinenc, del qual és una magnífica avançada. S'hi esgraoenen, en un paral·lelisme més o menys vague, tots els tipus forestals que hem anat veient a través de la terra catalana, i si el Canigó té els peus entre la verdor de les vinyes i els vergers del Rosselló, té el cap entre les neus la major part de l'any; perquè cal no oblidar que s'enlaira fins prop dels 2.800 metres. En canvi, el Montseny, amb molta menor alçada (1.740

m), presenta la superposició d'estatges vegetals d'una manera més completa i més clara; d'una manera típica, sobretot si hom pren Gualba per punt d'observació. Als afores del poble, entre els camps de blat, arredossat al mur d'alguna casa de pagès, hom troba algun taronger, símbol del clima mediterrani subtropical. Costa amunt, apareixen successivament: una llenca de pins i alzines sureres; després, castanyers; part de sobre, roures; ja a la vall suspesa de Santa Fe, la fageda i, com a sotabosc, el galzeran, de cireretes roges, i el boix grèvol, de fulla lluent i punyent; vessants amunt del Turó de l'Home o de les Agudes, avets dispersos, i quan ja els faigs i els avets, per l'alçada, s'aclofen fins a desaparèixer, no s'hi fan més que tofes de ginebre en forma de coixí, i gramínies arrossegadisses. Aquests rasos montsenyencs constitueixen l'avançada més meridional de la vegetació alpestre centreeuropea (fig. 11).

Fig. 11. - Els estatges de la vegetació al Montseny, des del Salt de Gualba fins a les Agudes. (Croquis d'Ignasi de Segarra, extret de «Ciència», II, 603)

La Catalunya Litoral

El mar limita l'horitzó; entre ell i la Serralada de Marina s'allarga una estreta franja costera que, tot i eixamplant-se en endinsar-se al Camp de Tarragona i a les planes de l'Empordà i del Rosselló, o en aprofitar-se dels deltes de l'Ebre, del Llobregat i de la Tordera, en canvi desapareix quan li barren el pas els penya-segats calcaris de Garraf i de Montgrí, o els granits de la Costa Brava (Blanes-Begur), o els terrenys paleozoics de la Costa Ardida (Roses-Cotlliure). Tanmateix, en aquests indrets els conreus cerquen lloc en les valletes que des-
emboquen a la costa. Les diferències en la pluviositat són aquí menys accentuades que en les zones de l'interior, puix que les precipitacions hi oscil·len entre els 500-600 mm i els 700-800 mm; de manera que, si bé del Gaià al riu de la Sénia domina completament aquell mínimum i la resta del litoral es reparteix entre aquest màximum, la diferència entre les dues porcions és tan poc notable, que en la vegetació a penes es nota. Això fa que a la costa la influència de les roques que constitueixen el terreny sigui més remarcable que a la resta de Catalunya, perquè no hi ha els forts contrastos de la pluviositat, que de vegades ho disfressen. Així els massissos calcaris del Montsià, de Cardó, de Garraf i del Montgrí, apareixen, amb llur grisor àrida, com unes clapes desèrtiques o estepàries al costat de la verdor de les esplèndides hortes i dels bosquets de fruiters de Tortosa, del Pla del Llobregat, i del Ter, fills dels regatges.

El conreu dominant a tota la costa és la vinya, acompanyada d'oliveres, d'ametllers o de garrofers. Aquest és un dels arbres que caracteritza el litoral fins a la Tordera. Fa goig de veure'l amb l'ample i feixuc brancam ajagut sobre els camps. Arrela i es desenrotlla amplament per poca terra que hi hagi, com es pot veure pels volts del pla rocós de Sant Jordi, als vessants marítims de les muntanyes del Coll de Balaguer. La vinya es fa bé pertot: en les sotalades d'argiles roges, producte de la descalcificació dels massissos calcaris, en els turons saulonens de la Costa de Llevant granítica o de l'Albera, en les aspres terres esquistes de les serres paleozoiques de la península de Cadaqués i en la plana rossellonesa. Tarongers i llimoners, arredossant-se a l'aixella de les valletes granítiques, s'havien estès per tota la Costa de Llevant; però, d'un quant temps ençà, han estat desallotjats per conreus primerencs més reproductius i segurs, comptant amb l'aprofitament d'aigües subterrànies. Hom hi fa la patata, el pèsol, la coliflor i altres verdures. Resta encara algun taronger en aquesta comarca, però on es manté ferm el taronger, per tal com ja es troba en un ambient del tot propici, és a Sant Carles de la Ràpita i a Alcanar.

De les magnífiques hortes i vergers de les planes fluvials, ja n'hem fet esment. La topografia de les planes deltaïques ha fet que aquestes siguin aprofitades per al conreu de l'arròs. Així s'ha esdevingut a les del Ter, del Llobregat i de l'Ebre, si bé l'única que realment té importància per la producció arrossera és aquesta última.

I les palmeres airoses disseminades com a ornament al llarg de la costa, donen un aire africà al nostre litoral llatí. Més encara que en la zona anterior, abunden

aquí els canyars, que pertot voregen els rierals eixuts, per tal de defensar els camps de les riades.

El tipus de vegetació forestal que domina és el pi: pi marítim en els cims i vessants rocosos no escalats pels conreus, i en els sorral i en les dunes mortes de les platges; pi pinyoner en els carenars granítics amb terra saulonca. Segueix en importància l'alzina: l'alzina comuna i l'alzina surera. Aquesta cobreix, malgrat les tallades que se n'han fet, les muntanyes selvatanes, empordaneses i rosselloneses (els Aspres, l'Albera). El sotabosc d'estepes, botxes, gatoses, romanins i farigoles fa de catifa a pinedes i alzinars; i quan aquests han estat abatuts, la garriga en pren possessió amb els seus aplecs de gatoses, ginestes, arboços brucs i coscolles, fins a fer-se impenetrable si no és aclarida de tant en tant.

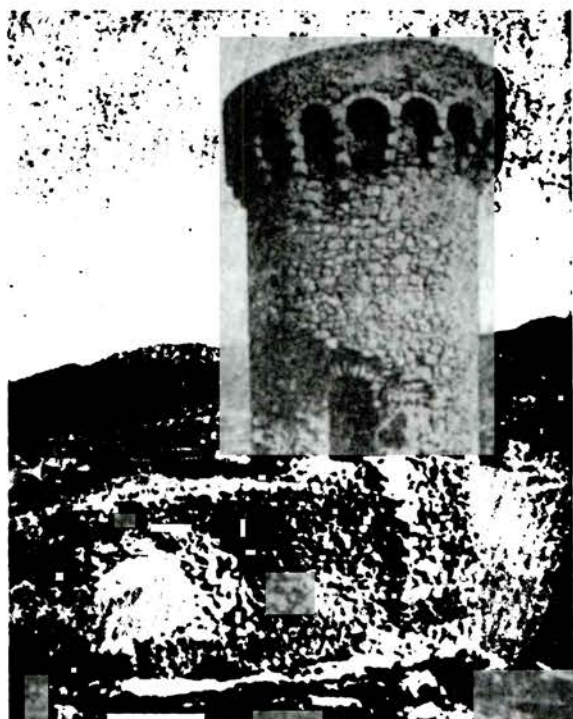
Hi ha hagut boscúries famoses, per impenetrables, com el Bosc del Federal entre Tossa i Sant Feliu de Guíxols, niu de guilles i gats mesquers; alzinars magnífics, com el de Requesens, en els vessants meridionals de l'Albera, al qual feia joc, a l'altre cantó, el bosc de Sureda. El Montnegre, massís de roques primàries rebeques al treball de l'home, enlaira encara la foscor espessa de pinedes, alzinars i garrigues que el cobreixen.

En canvi, sobre els massissos calcaris, fora de coscolles punyents, mates i ullastres, farigoles i romanins magres, però flairosos, i del bargalló o palma escombrera, no cal cercar altres plantes que cobreixin la nua grisor de la roca, que de lluny fa pensar en els cims pirinencs.

* * *

Ve't ací, doncs, l'aspecte fisiogràfic de Catalunya a través del terreny, del clima i de la vegetació. Tot això, però, no és més que l'escenari; hi manca l'actor: l'home. A gratcient l'hem anat eliminant amb artifici, per tal de no moure'ns del pla fisiogràfic que ens havíem proposat d'estudiar a grans trets en aquest volum. Així hem parlat dels conreus, com a manifestació del terreny i del clima, només perquè ens convenia d'ajuntar tota mena de vegetació, per a descriure completament la catifa vegetal que cobreix el territori de Catalunya; per això hem negligit la influència humana, molt important, amb l'aportació del treball, dels adobs i dels regatges.

En els pròxims volums, però, l'actor entrarà en escena. Veurem com, davant dels fets físics, ha reaccionat per posar-los al seu servei, i com, amb el seu treball, ha creat una sèrie de fets de superfície: camins, cases, pobles, mercats, indústries..., fets geogràfics que han vingut a modificar, a completar, a humanitzar la fesomia de Catalunya.

II ASPECTE HUMÀ. EL LITORAL

Advertiment

Abans de prosseguir aquest *Resum de Geografia de Catalunya* ens cal fer uns aclariments que estimem necessaris.

Emprenem l'estudi de les manifestacions antropogeogràfiques catalanes a base de les zones fisiogràfiques que hem destriat en el primer volum. Hem prescindit de les divisions político-administratives, i també en gran part, de les demarcacions comarcals, que, tot i tenir un fort contingut humà enclouïen ambients naturals diversos. No res menys, un estudi fet per comarques requerria un treball previ per tal d'escartir, si era possible, la limitació precisa de cadascuna d'elles; la qual cosa com és sabut, ha estat molt tractada i controvertida, i no hi ha hagut concordança de parers.

Els quadros naturals que faran de marc i de fons a les nostres descripcions, tenen l'avantatge que, ensems que són purament geogràfics, ens deixen una major llibertat per a la metodització del nostre treball. Aquestes facilitats, però, són també condicionades perquè la delimitació de tals zones ha d'ésser el fruit d'un major contrastament d'observacions, de materials i d'experiències, que no ens és llegut ara com ara. Confiem poder-hi arribar en la *Geografia General de Catalunya, València i Balears*, els treballs preparatoris de la qual són ja molt avançats.

La Catalunya Litoral

Els quadros físics traçats en el volum I d'aquest llibre ens donen no solament el paisatge natural, sinó també l'ambient dins el qual l'home ha accionat i reaccionat per viure-hi, adaptant-se'l a les seves conveniències i necessitats amb el conreu de la terra, la construcció de cases i pobles, l'obertura de camins, l'establiment d'indústries, etc. Amb aquestes manifestacions del seu treball ha creat un altre paisatge sobreposat o intercalat, que podem anomenar el paisatge humà. La fusió d'aquests dos paisatges ha donat els diversos aspectes característics de les terres catalanes, els quals ara anem a descriure.

La Catalunya Litoral enclou la major activitat del país. Hom pot dir que hi flo-reixen, i amb bons esplets, totes les manifestacions del treball humà: la pesca, l'agricultura, la ramaderia, la indústria, el comerç, el tràfic, sense parlar de les ocupacions liberals, que tenen en aquesta zona els focus màxims de llurs aplicacions. D'aquestes diverses activitats, no és pas fàcil dir quina sigui la més característica; però sí podem afirmar que, tot i tractar-se d'una franja litoral, no són ni la navegació ni la pesca les que dominen en aquesta part de Catalunya. Més aviat diríem que en una tercera part d'ella, de Vilanova a Palamós, la forma de treball més remarcable és la industrial, per més que li fan costat tota la gamma de les ocupacions, àdhuc les que podrien semblar més allunyades d'un ambient industrial: les forestals i ramaderes. Això fa que la costa sigui la part de major densitat humana de Catalunya i que, per consegüent, hi hagi el major nombre de poblacions importants, anant al davant de totes la ciutat de Barcelona, cap i casal del país.

L'explotació del mar

La pesca

De cap a cap de la costa catalana, una part de la població, més petita o més gran, segons els indrets, viu de la pesca. L'activitat pesquera depèn, en principi,

de les bones condicions de les platges i de la facilitat de comunicacions per a trametre el peix ràpidament als grans centres consumidors. A tot el llarg del ferrocarril del Litoral, de Blanes a l'Ampolla i de Banyuls a l'estany de Salses, es fa el tràfic del peix, fora dels llocs de platges esquifides (Canet de Mar, Masnou), en els quals escassegen les barques. Els pobles marítims allunyats del tren, Sant Carles de la Ràpita i Alcanar, i els de Lloret de Mar a Portbou, tenen aquesta activitat més apaivagada, si no són caps de línia ferroviària afluent, com el Barcarès (prop de la desembocadura de l'Aglí), Palamós i Sant Feliu de Guíxols, o bé si no tenen servei de camionatge ràpid que els posi en comunicació directa amb bons mercats consumidors (de Llafranc-Calella a Palafrugell i la Bisbal; de Cadaqués, Roses i l'Escala a Figueres) o amb una estació ferroviària ben emplaçada per a les trameses a Barcelona (Tossa, Lloret i Blanes). En canvi, els pobles menys ben situats per a l'exportació, quan pesquen peix blau, que té poc preu i es presenta en grans quantitats, el salen, i això origina la indústria productora d'anxoves (seitó) i d'arengada fresca (sardina). Es dediquen a aquestes manipulacions Banyuls, Cotlliure, l'Escala, Cadaqués i Port de la Selva; també s'ha desenrotllat aquesta indústria a Sant Feliu de Guíxols, des de la crisi surera ençà.

L'art de la pesca intensificà les seves activitats seculares amb l'establiment de la línia de ferrocarril que voreja la costa. Tal intensificació, acrescuda aquests darrers temps per l'aplicació de mètodes moderns de pesca, com la trenyina o la pesca al bou feta amb vaporets, procediments propis de mars rics en peix, ha acabat d'empobrir les nostres aigües, sense que hom hagi pres cap mesura de previsió eficient. Per això s'ha produït una forta crisi pesquera, que ha donat per resultat la minva de barques i de pescadors. Cal dir, però, que l'esclat de la indústria en el tros de costa de Badalona a Blanes (gènere de punt i altres), a Sant Feliu i Palamós (la surotapera abans de la guerra) i a Sitges i Vilanova (indústries diverses), ha atret el jovent de les famílies marineres, allunyant-lo de l'ocupació pairal. També l'agricultura intensiva de la Costa de Llevant ha pres molts braços al mar.

Fa seixanta anys, Badalona tenia un centenar de barques i uns 500 homes entre pescadors i mariners, mentre que ara només hi ha unes 30 barques i uns 150 homes de mar, tot i que la població durant aquest interregne ha passat de 12.000 habitants a prop de 40.000. Aquesta minva de l'activitat pesquera, és general a tota la part industrialitzada del litoral.

En els llocs on l'explotació del mar és intensa, ja sigui per l'abundor de peix (l'Escala) o per tenir un mercat important (Badalona, el Serrallo de Tarragona), els pescadors són només homes de mar. Per contra, allà on la pesca és més circumstancial, els mercats consumidors menys assolibles, i també les terres de conreu més a l'abast, el mariner és també un xic terrassà i té el seu hortet (Llavaneres), la seva vinya (Port de la Selva) o el seu camp (l'Ametlla).

L'Escala, que té una densitat marinera extraordinària (uns 400 pescadors per un total de 2.500 habitants), és sens dubte l'únic poble pescador de Catalunya que origina una emigració temporera. A l'estiu hi ha gent de mar que se'n va amb les barques, els ormeigs i la família a plantar la seva tenda, feta de veles i rem, per la costa de migjorn enllà, fins a Blanes: procuren situar-se en indrets

d'on el peix pugui arribar fresc a mercats de molt consum estiuenc, que són els que més paguen.

Al Rosselló, amb el fort desenrotllament urbà de Perpinyà, la indústria del turisme que hi ha pres molt d'increment, i la facilitat de comunicacions vers les terres gavatxes, la pesca té tota l'activitat que li permet l'escassetat de braços: Cotlliure compta amb 80 barques, Banyuls amb unes 90 i el Barcarès amb unes 150 entre xiques i grans, gairebé totes van ja amb motor. Els pescadors d'aquests darrer lloc es dediquen també a la pesca d'anguiles i altres peixos a l'estany de Salses, que tenen a tocar. L'anxova salada de Cotlliure s'ha obert mercat a França, de tal manera que abans de la guerra s'ocupaven en aquesta indústria unes 400 dones; avui, però, l'anxova italiana li fa la competència.

La navegació

Els ports actuals. — El tràfec marítim, abans escampat per tota la nostra costa, es reduí i localitzà amb l'aplicació del vapor, el predomini del ferro i, sobretot, l'augment del tonatge. Els vaixells, cada vegada més, exigeixen dels ports un major gruix d'aigua, que doni pas als grans calatges, i uns equipaments més costosos i complicats per a poder atendre la càrrega i descàrrega, l'aprovisionament i les reparacions. Aquestes innovacions, i aquestes necessitats sempre en creixent, han fet que la navegació es concentrés sobretot al port de Barcelona i secundàriament als de Tarragona i Sant Feliu de Guíxols, i, a la Catalunya francesa, al de Portvendres. Condicions locals millorades per alguna obra d'abric i atracament, han habilitat per al tràfec modern els ports naturals de Roses, Cadaqués i Palamós. L'exportació de la sal dona un cert moviment al port deltíic dels Alfacs, a Sant Carles de la Ràpita. Nogensmenys, s'ha tractat de bastir esculleres darrera les quals puguin arrecer-se les embarcacions, en cas de mal temps, a L'Estartit, Blanes, Arenys, Mataró, Vilanova, Cambrils i l'Ametlla, però ara com ara, sense resultats pràctics. De fet, són sis els ports catalans: Portvendres, Palamós, Sant Feliu, Tarragona, la Ràpita i el de Barcelona; aquest amb un moviment anual d'uns dos milions de tones de mercaderies, i amb línies de passatgers que freqüenten totes les parts del món, com veurem més endavant. Els ports de Sant Feliu, Palamós i Portvendres, ja ben disposats pel relleu coster, en res no modifiquen el perfil de la costa; el de la Ràpita, format per l'avançament del delta de l'Ebre, no és més que un altre accident natural; però, en canvi, el port de Tarragona i, d'una manera extraordinària, el de Barcelona, avancen llurs esculleres paral·leles a la costa, bo i abraçant molls i dàrsenes. Aquest ocupa una extensió de 300 ha i, des de la colàrsega, l'escullera avança prop de quatre quilòmetres mar endins.

Ullada enrera. — Si el tràfic modern, però, no ha fet més que engrandir amb tals proporcions el port de Barcelona, i en menys escala el de Tarragona, la navegació vuitcentista, amb la riquesa que produí, originà tot l'expandiment de la població del litoral, sobretot a la Costa de Llevant, amb l'expansió del

poblament i la indústria, que serviren de llevat per fer-ne, amb pobles, case-rius i torres d'estiueig, un blanc carrer que s'estén de Badalona a Malgrat.

Quan Carles III declarà lliure el comerç amb l'Amèrica, decisió que coincidí amb una major seguretat de la navegació per la Mediterrània, fins aleshores infestada impunement pels pirates turcs, tunisencs i algerins, els mariners de la nostra costa i els que encara no ho eren, sentint reviure l'empenta comercial i marinera del nostre poble en els esplendorosos segles medievals, es llançaren francament a la navegació d'altura i començaren a fer la carrera d'Amèrica. La importància d'aquest tràfic vingué, però, d'ésser un afer col·lectiu perquè en tals expedicions hi prenia part tot el poble: els uns com a mariners i tots com a accionistes. Uns i altres interessaven en el valor del vaixell o participaven en el fons expedicional anomenat tradicionalment «mota». Aquest renaixement de la marina catalana arribà al seu apogeu tan bon punt foren acabades les guerres alliberadores de les repúbliques americanes, i s'estroncà amb la generalització dels vapors i la construcció de vaixells de gran tonatge, és a dir, entre els anys 1820 i 1870 aproximadament.

En les drassanes que hi havia de Barcelona a Palamós, que en conjunt era el tros de la costa de vida marinera més activa, durant aquesta renaixença de la marina catalana, es construïren entre fragates, corbetes, bergantins i pollacres de més de 80 tones, un total de 731 naus, que sumarien unes 125.000 tones. Ara caldria afegir-hi les construccions fetes a Roses, Sitges, Vilanova, Tarragona. Les drassanes de major activitat, a part de les de Barcelona, foren les de Roses, Palamós, Lloret, Blanes, Calella, Arenys i el Masnou. La vida del mar i els negocis amb l'Amèrica interessaven, doncs, a tota la nostra gent marinera i, encara, desvetllaven l'agricultura, la indústria i el comerç i fomentaven la nostra colonització lliure a l'Amèrica. Els aïrosos velers, amb una tripulació que quan no era d'una mateixa família era del mateix poble, portaven de Barcelona o de Tarragona, vi, ametlla, avellana, teixits, paper, sabó, etc., a Montevideo i Buenos Aires, i eixien d'aquests ports sudamericans amb «tasajo» vers les Antilles, on carregaven sucre, rom, canya, fustes fines, cuïros, etc., si no anaven a carregar cotó als ports meridionals dels Estats Units, i retornaven a la terra, per a vendre les mercaderies, passar comptes i repartir els beneficis entre els participants a la «fusta» (és a dir en el valor del vaixell) i a la mota. Ben sovint, el repartiment dels beneficis es feia d'una manera patriarcal, asseguts prop de mar a les platges, en ampla rodona, sense papers, de paraula, que aquesta valia més que tot. El capità, anava pagant a cada interessat amb unces d'or, la part del guany que li pertocava. Amb aquests diners cresqueren i s'eixamplaren tots aquests pobles de la Costa, i amb aquests diners hom plantà tarongerars, arrelà indústries i estengué ferrocarrils cap a França i vers el centre d'Espanya.

Desgraciadament, d'aquella marina catalana vuitcentista, no en queda ni rastre. Avui, l'ample port de Barcelona és un laberint de naus exòtiques, i fins l'afició al mar s'és apaivagada, de tal manera que la nostra costa ja gairebé no dona homes a la navegació d'altura. El mal potser ha vingut de què en esmerçar els diners guanyats en el tràfic marítim, hom mira terra endins per comptes d'esguardar mar enfora.

Les salines

Cap altre profit no treu hom del mar, a casa nostra, més que la sal, deixant de part la pesca i la navegació. La sal és aprofitada industrialment en les Salines de la Trinitat, properes a la Ràpita, a l'est del port del Alfacs. El mes de març hom fa entrar l'aigua de mar en unes basses molt somes, la trasbalsa, per tal que augmenti en salinitat, per evaporació, fins que, ja molt saturada, aquesta aigua diposita la sal cristallitzada en la solera. A mig agost la sal ja pot ésser recollida, i un equip nombrós, amb l'ajut de mitjans mecànics, apila la sal en garberes, sobre els sitials que separen les basses. Així hom crea un paisatge enlluernador amb la blancor de les piràmides salines i l'emmiration dels grans quadros d'aigua embassada. La superfície d'aquesta explotació, és d'un miler d'hectàrees. La sal amuntegada a l'estiu és mantinguda en els sitials tot l'hivern, i a la primavera és carregada en vaixells que no calin gaire, a causa de la poca aigua d'aquell port. Gran part de la sal va als països escandinaus, on salen el peix, especialment l'arengada i el bacallà, que hi són pescats en quantitats enormes.

L'explotació de la terra

Arran de mar, amb la facilitat de comunicacions que aquest dona i la densitat de població que hi ha, l'explotació dels productes, tant del subsòl com de sobre terra, hi pren un caràcter intensiu i a voltes esgotador.

Mines i pedreres

La nostra costa essent una zona pobre en meners, no estranyarà si hem de dir que no hi ha més que una explotació ferrífera. Es troba al terme de Malgrat, prop del veïnat de les Ferreries. El seu producte és transportat a la costa per un cable amb vagonetes aèries. Tingué una forta activitat durant el temps de la guerra mundial; avui està quasi paralitzada. Les pedreres, en canvi, han fet més esvorancs en el relleu coster i àdhuc han contribuït en certs indrets a caracteritzar el paisatge humà amb les seves destruccions o amb les seves construccions.

L'explotació de ciment va buidant les calisses de Vallcarca, a Garraf, i, ensems ha originat una concentració humana en aquesta vall abans deserta, al voltant de les fàbriques que ho cobreixen tot amb llur pols gris fosca. Un embarcador, inici de port, ofereix als vaixells recer i facilitats per a les operacions de carregament i descarregament. A Santa Creu d'Olorda i al Turó de Montcada la mateixa indústria porta oberts forts esvorancs en els vessants de les muntanyes respectives. A Montcada àdhuc ha originat un caseriu pels volts de la fàbrica.

En els contraforts de la Serralada de Marina que a Montgat moren arran de

mar, hi ha excavades diverses pedreres, avui menys actives que abans, per a abastir els forns de calç i de ciment dels encontorns.

Ultra aquestes explotacions d'aportació industrial hi ha les pedreres que treuen carreus per a la construcció. Entre totes, són remarcables les de Montjuïc; mentre elles s'han anat buidant a través de segles, llur pedra ha contribuït a aixecar l'enorme caseriu de Barcelona. L'eixamplament modern del port de la gran ciutat ha estat fet amb pedra de Garraf, treta del penya-segat de la Falconera. Aquesta pedrera motivà la construcció d'un petit port, avui quasi cegat, i ha fet créixer el veïnat que li fa costat.

També al llarg de la costa són explotades algunes pedreres de roques cristal·lines, generalment granit, que hom utilitza per a empedrar carrers; i, així mateix, la pedra tallada i polida mecànicament en grans blocs (Cabrls) ha estat utilitzada amb molt d'encert per als sòcols d'edificis monumentals de Barcelona, com el Cercle Equestre i l'Estació de França.

Per a cloure aquest ram, cal esmentar l'aprofitament de les terres quaternàries argiloses del Pla de Barcelona, que nombrosos forns d'obra i bòbiles, des de l'Hospitalet fins a Badalona, empren per a la fabricació de maons, els quals serveixen ara com sempre per a bastir les construccions que eixamplen o enlairen constantment l'urbs barcelonina. Els camps són buidats de terres i aquestes serveixen perquè nous edificis envaeixin els camps.

Els boscos

L'explotació forestal a la zona costera té poca importància dins l'activitat general, degut a què els boscos hi escassegen. Hi ha, no obstant, alguna clapa emboscada important, com en la conca interior de la riera d'Argentona, el Montnegre, les Gavarres i l'Albera. Hauran desaparegut, per exemple, les espesures selvàtiques del Montsià, on, segons el testimoni de Cristòfol Despuig, en el seu temps hi abundaven les bèsties salvatgines, de manera que hom hi podia fer grans caceres.

Com a explotació de fusta pròpiament dita, quasi no en podem esmentar més que la que es fa en els termes d'Òrrius i Dosrius, on, a les fondalades de la riera d'Argentona, els pins prenen una bella ufana. Els troncs són portats a Mataró, Vilassar i Badalona per a fer-ne planxes de caixes d'embalatge. En els temps en què les drassanes d'Arenys i el Masnou estaven en plena activitat, els pins piñoners i els pins bords del Montnegre i del Montalt, les proveïen de planxes i pals.

Al Rosselló, un regisme forestal més tutelar ha permès un millor manteniment dels boscos. De l'Albera a les Corberes hom hi compta unes 16.000 hectàrees cobertes d'alzinars, tot i que l'alzina és una espècie de la qual les poblacions rurals en gaudeixen per a llenya. Als vessants septentrionals de l'Albera, i especialment a Sureda, hom explota el lledoner, del qual aprofita els tanys tendres per a fuets i bastons perpinyanesos, que tenen bon mercat.

A part d'aquestes extraccions, els aprofitaments forestals més importants són la llenya, l'escorça, els costals i feixines i el carbó. Generalment, els llenyataires

i bosqueters són terrassans que comparteixen els jornals del bosc amb els de la terra; però els carboners, en canvi, són «tortosins», gent de la comarca de Tortosa, els quals d'uns quants anys ençà han anat substituint els cerdans, que eren els que abans carbonejaven. Del Tibidabo al Montnegre, sobretot, les carboneres o llurs clapes, hi són abundants. Al terme de Canyamars només del 1918 al 1922, les famílies de carboners arribaren a sumar unes 200 persones, tots de la rodalia de Tortosa.

Aquesta migració de carboners tortosins és deguda en part a l'esgotament de la vegetació boscana i arbustiva del massís muntanyós dels Ports al Mestral, que obliga la gent a continuar llurs tasques allà on hi hagi boscos o garrigues per a carbonejar. Àdhuc l'explotació forestal, que tingué importància pels volts de Tortosa fins a començaments d'aquest segle, ha minvat davant els estralls que per la manca de mètode ha causat ella mateixa.

Indici d'una explotació forestal important, avui desapareguda, ens el dona Arenys de Munt amb l'emigració setmanal de més de la meitat dels seus homes, que se'n van «a fer campanyes» al Montnegre, a les Guillerries, al Montseny i a les Gavarres. Aquests bosquerols que deixen llur casa el dilluns proveïts de recapte per a la setmana i tornen el dissabte, s'ocupen a fer ordells per cèrcols de bóta, tallar fusta per obra de carro, pelar suros, abatre arbres de ribera per barrons de cadira, etc.

Com aprofitaments secundaris i de temporada, podríem citar la recollida de bolets, d'importància econòmica en algun poble (Canyamars, Dosrius), i també la dels pinyons del pi pinyoner, molt abundant en tota aquesta zona.

La ramaderia

En general, hom pot dir que a les comarques de la costa, la cria o cria del bestiar no té importància. Cada casa té només les bèsties que necessita per al treball de la terra o el tragí (bestiar cavallí o mulatí) o per a les despeses de la casa (cabres, porcs). Tan sols en els pobles amb nucli industrial important, hi ha vaques i cabres per a la llet. A Barcelona existeixen nombroses vaqueries i algunes cabrerries, que avui van situant-se a l'extraradi; per més que les vaques i les cabres estabulades a la ciutat i els seus voltants, no donen l'abast al proveïment urbà, que ha de refiar-se, amb molt, de les granges foranes. En canvi, en els plans de vora mar, on abunden les terres de pasturatge, que l'agricultura no ha pogut encara colonitzar per molles o salinoses, o bé on és possible la producció barata i abundant de farratges artificials, la ramaderia ha pres bon peu. Castelló d'Empúries i Roses envien els seus bovins a pasturar en els prats salobres i fan el jaç del bestiar amb la canyissa dels estanys. A Roses, poble mariner, la cria d'aquest bestiar li dona un cert caràcter, i àdhuc un cert aspecte, mig pescador, mig ramader, únic en tota la nostra costa. Més a migjorn, en els plans de Pont d'Armentera, a més a més de la cria del vedell, tenen bestiar de llana, i a Sobrestany mantenen rossam. Així no és estrany trobar cases en aquesta platja empordanesa amb el nom de «cortals» i «cortalets», com si fóssim a muntanya.

Ultra aquestes rares manifestacions de ramaderia sedentària, cal esmentar les

estades hivernals que hi fan alguns ramats de llana transhumants. Quasi tots són «cerdans», que vol dir de Cerdanya i de les altes valls del Ter. Acostumen a hivernar per les Serres del Corredor (al NE d'Arenys) i també pels plans del voltant del Montgrí (Empordà). La transhumància pròpiament cerdana va disminuint d'any en any. A les terres salinoses del delta de l'Ebre baixen, en el temps del fred, ramats del Mestrat i de les terres altes de Terol, per entornar-se'n a la primavera.

L'agricultura

Les terres de regatge i llur explotació. — En la costa catalana hi ha quatre grans clapes d'agricultura intensiva; són l'horta de Tortosa, el Pla de Llobregat, la plana de l'Empordà i la plana del Rosselló; n'hi ha altres de secundàries: les vores del Francolí, del Besòs, de la Tordera. Aquestes hortes tenen llur raó d'ésser en les fèrtils terres al·luvials que les porten i en un aprofitament assenyat de les aigües dels rius per a la irrigació. L'Ebre té un canal a banda i banda; el Llobregat, té el de la Dreta i el de la Infanta; a l'Empordà hi ha les sèquies del molí de Pals, de Colomers, de l'Escala i altres; al Rosselló el canal de Tuïr. Ultra aquests canals, hi ha munió de reguers que travessen aquestes planes fluvials i fan el miracle de fer-les vestir de verdor. Totes elles són terres hortícoles de conreu intensiu, en les quals el que val més és l'aigua i el treball de l'home. S'hi produeixen tota llei de llegums, verdures, fruites i farratges. Generalment donen productes primerencs que van a parar a grans mercats.

El Pla del Llobregat és un verger amb quadros de verdura intercalats. Entre els arbres, hi dominen els pomerars. Serveix el mercat de Barcelona, però envia també molta poma a França. En la part dèltica del pla hi ha els grans camps d'alfals i de bleda-raves per al bestiar dels estables urbans. Cap als aiguamolls, hom havia assajat l'arròs. A l'hivern els termes de l'Hospitalet i el Prat es cobreixen amb la verdor grisenca i clara d'immensos carxofars. I de Sant Boi a Gavà, xamfrà ben assolellat, hi ha força tarongers.

El mercat de Barcelona ha estimulat, naturalment, la intensificació del conreu del Pla, com ha esperonat també totes les hortes i fruiterars de la costa des de l'Empordà fins a l'Ebre, i, àdhuc, les hortes valencianes. La mateixa cosa ha passat amb l'horticultura i l'arboricultura rosselloneses respecte al mercat de Perpinyà: aquest ha empès llur producció. Ara, el que hi ha és que la desproporció entre les possibilitats de producció de la plana del Rosselló i les de consum de l'aglomeració perpinyanenca es troba en sentit invers a la relació que existeix entre el que poden produir les hortes i vergers del Besòs i el Llobregat i el que pot consumir l'urbs barcelonina. Això explica com la captació del mercat de Barcelona s'ha estès a totes les planes hortícoles de Catalunya i València, mentre que el de Perpinyà ha permès l'exportació en gran escala. Tan aviat com el ferrocarril relligà el Rosselló a Lió i a París, començà la tramesa de fruites, llegums i verdures vers aquells mercats, on són molt estimats els espàrrecs de Pesillà, les lletugues dels volts de Perpinyà, que verdegien hivern i primavera, els préssecs d'Illa, el picapoll de Trullàs, i, pertot, patates, cebes, melons, albergí-

nies, tomàquets, pebrots, etc. Els tendrals d'alguns d'aquests productes, que assoleixen molts bons preus no solament a París, sinó a tot França, Alemanya, Anglaterra i Suïssa com a productes primerencs, tenen, però, competidors en la producció africana d'Alger, que arriba per Portvendres, i en la de la zona hortícola de la Costa de Llevant que entra per la duana francesa de Cervera.

Illa, Elna, Palau del Vidre, Sant Llorenç de la Salanca i sobretot la capital rossellonesa, s'han convertit en mercats a l'engròs i tenen cura de l'exportació de fruites, llegums i verdures d'aquesta contrada hortícola. Aquest tràfic amb la seva importància ha originat a Perpinyà una indústria mecànica de caixes d'embalatge.

L'«horta» de Mataró. — Aquesta zona costera, que fa la competència a les hortes, no és pas precisament una horta, ni tampoc una plana fluvial com les que hem esmentat fins ara; no és més que una llenca litoral en la qual es graonen les terrasses fetes d'argila o sauló. Ben assolellades, però de secà, ha estat precis treure a la llum les aigües subterrànies, per mitjà de sínies i bombes, avui, ja gairebé pertot, mogudes amb motor elèctric. L'aigua, costosa de treure, és avarament conduïda per reguerons d'obra als camps d'un pendent imperceptible, que deixa amaran igualment tots el solcs. La producció principal d'aquesta zona, anomenada també «horta de Mataró», és la patata primerenca. Hom la sembra pel novembre o desembre, i amb els nostres hiverns mediterranis assolellats i l'escalfor dels fems, pot ésser collida i enviada en els mesos d'abril i maig vers els mercats de París i Londres, on arriba abans que cap altra. Durant aquests dos mesos les patates mantenen una gran part de l'activitat des de Badalona a Blanes. És una collita que no té espera si es vol avalorar. Equips de collidors i collidores s'arrengleren de sol a sol, acotats sobre els camps, tenint al costat els coves on groguegen els tubèrculs que van arreplegant; els carros van i vénen del tros a les estacions on els coves són carregats amb destí a França o al port de Barcelona. Però no solament els trens fan el transport, sinó també els camions que passen rabent per la carretera asfaltada. En aquesta temporada surten pel ferrocarril cap als mercats francesos uns quants vagons de patates diaris, sense comptar-hi la producció que fa cap a Barcelona, per al consum de la ciutat i, sobretot, la que hi va destinada a embarcar vers Anglaterra.

Ara com ara, no podem establir una xifra exacta de tal producció, però en podem donar algunes dades per a remarcar-ne la importància. En 1926 les estacions de Blanes a Badalona embarcaren 4.500 tones amb destinació al port de Barcelona (aquest volum de patates tendrals anava principalment destinat a Anglaterra), i 750 tones vers altres bandes (Barcelona i mercats del país i França).

Aquesta volada de la producció i de les trameses és deguda a l'empenta de la gent de la costa i a la qualitat i oportunitat del producte. El conreu ha pres peu de tal manera, que ara ja no és solament damunt les terrasses que s'estenen els patatars, sinó que han desbancat els tarongers i van substituïnt les vinyes, i àdhuc s'endinsen per les valletes saulonenes (Premià de Dalt, Vilassar de Dalt, Cabrils, Cabrera, etc.), bo i enfilant-se pels vessants. I és que en les bones anyades el terrassà s'hi fa barba d'or.

A les patates cal afegir altres productes hortícoles, com els pèsols (2.000 tones), coliflors i cebes, que també tenen bon mercat a fora. Dins aquesta activitat hortícola general hi ha poblacions que tenen alguna especialitat: així, Pineda i Malgrat es dediquen a la producció del tomaquet petit per penjar, que es guarda tot l'hivern. En aquestes dues poblacions, és curiós veure les entrades de les cases, ben emblanquinades, vermelles dels llargs penjolls de tomacons que baixen, com cortinatges, del embigats del sostre.

Altres terres de regatge. — Fora d'aquestes zones hortelanes i fruïteres hi ha, com és natural, les hortes purament locals que hom troba pertot, unes vegades prop de mar, regades per sínies (Alcanar) i molt sovint en els marges de les rieres (el Port de la Selva).

Les terres salinoses del delta de l'Ebre, que mentre no foren regades no servien més que per pastura de vacades i del bestiar de llana que baixava de la «Serrania» de Terol a eixivernar-hi, tan aviat com l'aigua pogué amamar-les es cobriren d'arrossars. L'any 1922 aquest conreu ocupava unes 13.000 hectàrees. Atreu una emigració valenciana de temporada molt important (uns 7.000 homes), que hi va per la plantada i per la sega. Als deltes del Llobregat i del Ter també se n'hi feia, però poc, car entre els dos no en tenien més que unes 200 hectàrees.

L'activitat agrícola de la plana tortosina ha donat lloc al manteniment d'un mercat tradicional originalíssim que hom celebra a Amposta, al cap del carrer Major. És un mercat de braços. Els jornalers desocupats s'ofereixen als llogadors. Els preus pugen o baixen segons l'abundor o l'escassetat d'homes i també pel temps que faci, que pot permetre o no el retard de la collita. No obstant, amb l'establiment del canal de l'esquerra de l'Ebre, i la consegüent conversió dels prats de pastura en arrossars, les condicions socials de la gent de l'extrem del delta han canviat molt. La fama de feréstecs i misers que tenien els habitants de la Cava, barriada tortosina d'agrupament fluix prop de les boques del riu, a uns 25 km per camí de carro de la ciutat, era tradicional en la comarca. El conreament coincidí amb els temps de la guerra europea; l'arròs obtingué preus magnífics; hom arribà a pagar els jornals a 20 pessetes, i els cavers tot amb un plegat van passar de les privacions a l'abundància.

Les terres de secà. — Aquestes terres ocupen la major part de les superfícies conreables, tant en els costers com en els plans on no hi ha regatges. Als voltants de Tortosa, allà on no arriba l'aigua és un frondós oliverar; i on afluïren les roques del subsòl que fa de llit als al·luvions fluvials, els garrofers estenen llurs brancades feixugues. Al Camp de Tarragona, sobretot entre Reus i la capital, un treball acurat sobre una bona terra, malgrat la manca d'aigua, obté tota mena de productes hortícoles i fruïters: és una veritable horta de secà. L'avellaner és una de les característiques del Camp, i també hi abunden l'ametller, el garrofer i la vinya. La collita de l'avellana, que ve el mes d'agost, promou una afluença de noies collidores que baixen de les vores de l'Ebre, cada colla amb una dona que els fa de cap. L'Empordà i el Rosselló tenen al voltant de llurs hortes i vergers, una aurèola de terres secaneres, que són com una zona de transició entre

el regadiu i les costes. A l'Empordà aquestes terres es cobreixen de blat, de farratges, de patates, de mongeteres i, sobretot a l'estiu, de vastes extensions de moresc; en canvi, hi escassegen els arbres. La plana rossellonesa, allà on no arriba l'aigua, porta llegums, farratges i les primeres vinyes.

Al llarg de la costa, terrasses i costers són coberts de vinyes, fora dels indrets on el bosc, afavorit pels contraforts rocosos, arriba fins a mar. Amb les vinyes alternen pertot les oliveres; de la Sénia al Tordera, els garrofers, i d'uns quants anys ençà van estenent-s'hi els ametllers, especialment per la Costa de Ponent. Sobre les terres saulonènques (Costa de Llevant i Costa Brava) la vinya i els arbres prenen molta ufana, com així també en les valletes dels massissos calcaris. En canvi, sobre les pissares paleozoiques i els terrenys arcaics de la Costa Ardida, escassa de terra vegetal, la vinya és més magra i encara fou reduïda notablement per la fil·loxera.

En els vessants del massís de Cardó, on les roques calisses surten quasi a la superfície, la vinya desapareix, el poc gruix de terra no permet més que algun camp de blat i garrofers, i àdhuc algun indret, a vora mar, com al Pla de Sant Jordi, està cobert de garriga.

Els vins de la Costa són de graduació, car oscil·len entre els 13° i els 18°; això els fa a posta per a la licorització i immillorables per a vi de postres. A part dels vins de taula acreditats, com els d'Alella i del Rosselló, hi ha vins generosos de molta anomenada, com la Malvasia de Sitges, la garnatxa de la Costa Ardida, el moscatell de Rives Altes, els rancis de Banyuls.

L'avellana del Camp té molt mercat a Anglaterra, nord d'Europa i Nordamèrica, i l'oli de Tortosa ha cobert amb la seva anomenada mundial tota la producció olivarera dels vessants de l'Ebre fins a terres de l'Aragó.

La indústria

El Litoral és la zona de major activitat industrial de Catalunya; però aquesta activitat hom pot dir que resta localitzada entre Vilanova i Palafrugell, amb un clap més meridional a Reus-Tarragona. El centre de màxima densitat fabril i manufacturera és Barcelona i el seu radi, de l'Hospitalet a Badalona.

La preponderància industrial de la zona costera de Catalunya li ve, no solament de la facilitat de comunicacions que el mar li dona, sinó encara de què les primeres matèries de la nostra indústria: carbó, ferro, cotó, llana, seda, cuirs, fustes, productes químics, etc., ens han de venir de fora. La dependència de les fàbriques i tallers catalans de la matèria prima estrangera, dona a la nostra indústria una vida en certa manera artificiosa; però això és compensat per una mà d'obra nombrosa i hàbil i ajudat per un aranzel més o menys protector. L'utilitatge mecànic, en canvi, no respon encara del tot a la tècnica i a la intel·ligència del nostre obrer.

La conveniència que ni els productes en brut ni els manufacturats fossin recarregats en llur preu de cost pels transports, ha fet que durant el segle pas-

sat l'activitat industrial s'anés concentrant en aquesta franja de la costa, que si bé li fornïa una mà d'obra que calia pagar bé, en canvi la compensava amb què aquesta era molt destra a causa d'una llarga preparació secular.

Les indústries tèxtils

Originat des d'un principi amb caràcter casolà, a base de la llana dels ramats i del lli i el cànem dels conreus, hom pot dir que des dels temps més reculats l'art tèxtil era estès per tot Catalunya. S'industrialitzà en l'Edat Mitjana, i aleshores es destacà més que altres activitats per una concentració urbana que en les viles i ciutats prengué un caràcter corporatiu amb els seus gremis i confraries de teixidors i paraires. A l'elaboració d'aquestes fibres vulgars, probablement des dels temps visigòtics, s'adjuntà la seda costosa, i totes plegades compartiren l'activitat de fusos i telers durant alguns segles, fins que s'introduí el cotó exòtic en el període de la dominació aràbiga a la Península. De primer antuvi el cotó era teixit junt amb altres fibres en mescles, com la de lli i cotó, que produïa el teixit anomenat "fustany". El cotó, article de luxe arran de la seva introducció, s'abaratí després, gràcies a l'abundor del producte i a la major facilitat d'elaboració, sobreposant-se gairebé a totes les altres matèries tèxtils.

Les aplicacions del vapor i del maquinisme anaren concentrant, especialment en els centres urbans de la costa, les indústries tèxtils, i majorment la cotonera i sedera; si bé aquella, per tal d'aprofitar una força motriu barata i una mà d'obra econòmica i emmotllable a les conveniències patronals, des de mitjans del segle passat començà d'establir-se a les vores dels rius de l'Interior, sobretot en la Depressió Central.

Filats i teixits de cotó.— La indústria cotonera és sens dubte la més important de Catalunya per raó del nombre d'obers que ocupa i del capital que gira. Del 1.700.000 pues que rodaven en 1922 en els assortiments de la nostra terra, 470.000 pertanyien als establiments fabrils de la costa, i, d'aquests, 250.000 al nucli industrial de Barcelona. Les filatures litorals es reparteixen entre la majoria de pobles des de Vilanova (50.000 pues) a Malgrat. Demés, Reus té uns 30.000 fusos. Els altres centres que tenen importància són Santa Coloma de Cervelló amb la Colònia Güell (27.800 fusos), Badalona, (22.470 fusos) i Mataró (19.800 fusos).

Les fàbriques de teixits de cotó es distribueixen, a la costa, en forma semblant a les de filats; només hi ha diferència en què hom troba telers a Blanes i petites quadres a Roda de Barà i Torredembarra. Tots els nuclis tèxtils de vora mar sumaven plegats, en aquella data, 22.500 telers, dels 58.000 que tenia Catalunya. D'aquestes màquines, 14.000 teixeixen a Barcelona i als seus afores. Cal dir que és en aquesta zona industrial, i sobretot a la capital, on es fabriquen les novetats i els teixits més fins, gràcies a una mà d'obra habilíssima i estabilitzada.

Filats i teixits de llana.— La indústria llanera és més aviat una indústria prelitoral, com veurem en estudiar el quadre físic següent; per tal motiu només tro-

bem a Barcelona unes 10.000 pues que filin i retorcin la llana cardada, i unes 20.000 per a la llana pentinada o estam. A Badalona hi ha també alguna filatura estamera. El tissatge d'aquesta fibra es troba encara més concentrat en aquella zona fisiogràfica; de manera que ací a la costa tan sols s'hi dediquen uns 2.000 operaris, la major part dels quals són obreres, perquè com sigui que la producció, i sobretot la barcelonina, es compon especialment de mescles i gèneres lleugers per a novetats de senyora, els telers emprats no són màquines pesades ni complicades, i, per tant, fàcilment manejables per mans femenines.

La indústria de la seda. — L'elaboració i el tissatge de les altres fibres tèxtils no tenen pas, ni de molt, la importància de la indústria del cotó i de la llana. Les fàbriques de teixits de seda de Catalunya radiquen gairebé totes a Barcelona i a Reus. En aquestes poblacions funcionen uns 1.500 telers. La primera matèria, la seda natural, arriba preparada de fora, car a la nostra terra la cria del cuc de seda s'ha perdut del tot, per bé que hom en trobava encara manifestacions vers la part meridional de Catalunya, a mitjans del segle passat.

En canvi, des de fa dos anys, a Blanes hi ha una gran fàbrica de seda artificial, en la qual treballa gent d'aquesta població i de Lloret, Palafrúls, les Ferreries i Malgrat. És possible que no fos estrany a l'establiment d'aquesta indústria en el susdit lloc, el fet que Blanes i la seva rodalia tenien braços disponibles, perquè a penes s'havien industrialitzat i el suro i la pesca havien anat de baixa. Aquest establiment fabril ocupa actualment uns 400 treballadors entre homes i dones. La producció actual es de 1.500 quilos diaris, però està en condicions de produir-ne uns 4.000 quilos.

Al Prat de Llobregat suara ha estat engegada una altra manufactura importantíssima d'aquesta indústria de seda viscosa. Un servei especial d'autobusos li aporta diàriament de l'Hospitalet, Sants i altres aglomeracions veïnes la nombrosa mà d'obra femenina que ha de menester. Aquesta empresa i la de Blanes semblen lligades a les grans concentracions financeres internacionals que controlen la producció mundial d'aquesta indústria moderníssima.

Els altres tèxtils. — La filatura i el tissatge del lli, del cànem i del jute, es troben localitzats quasi totalment a Barcelona i elaboren lli del nord-est d'Europa i cànem de Itàlia, car el Vallès i el Pla d'Urgell gairebé ja no produeixen aquestes fibres. El jute és una fibra ordinària que procedeix de l'Índia i té les mateixes utilitzacions que l'abacà, que és una mena de jute que ve de Filipines. Són ben lluny els temps en què el lli i el cànem del Camp de Tarragona eren enviats a Roma per les necessitats de la metropoli que dominava el món.

Els teixits de punt

Hem deixat per l'acabament de les indústries tèxtils el parlar de la fabricació del gènere de punt, per tal com aquest article s'elabora indistintament amb qualsevol de les fibres esmentades, llevat de les poc fines com el cànem i el jute.

La Costa de Llevant és el domini d'aquesta mena de teixits, i Mataró la capi-

talitat de la indústria. I aquesta especialització ve de lluny: sovint hom troba en documents dels segles passats l'ofici de calceter o mitjaire. En un cens de Canet de Mar, de 1810, dels homes de 18 a 40 anys, no dedicats als oficis de mar, hi són comptats 50 mitjaires sobre 126 individus d'altres oficis. Aquesta manufactura, però, era un quefer casolà que feia costat a la confecció de puntes de coixí. Encara que tard, el maquinisme amb l'ajut de les màquines de vapor i dels motors de gas anà facilitant la concentració en petits establiments industrials; aleshores la indústria prengué gran volada i la majoria de la població obrera s'hi dedicà. Actualment hi treballen, dins la susdita zona, uns 17.000 obrers. En la majoria de poblacions aquest treball ocupa la part més important de la població obrera: Mataró (5.500 obrers sobre un total de 9.300), Canet (500 sobre 820), Calella (1.600 sobre 2.000), Cabrera (130 sobre 210), Pineda (85 sobre 142), Premià de Mar (800 sobre 1.400), Vilassar de Mar (1.100 sobre 1.500). Badalona és una excepció remarcable, degut a la gran varietat de les seves activitats manufactureres; aquesta característica l'assimila a un raval industrial de Barcelona. Algunes poblacions s'han especialitzat en determinats articles; així, Canet, per exemple, fa gèneres fins i articles de malla. La facilitat de comunicacions per tren facilita la transfusió d'obers d'una població a l'altra quan ho exigeixen les necessitats industrials o obreres.

El gènere de punt ens porta a parlar de la manufactura de randes i blondes fetes al coixí; indústria de luxe que donà fama a les nostres puntaires, sobretot les de la Costa, i guany a la nostra terra. Avui està en decadència; la màquina ha substituït la mà, però no del tot, car les qualitats fines i de molt dibuix, que volen habilitat, encara són reservades a les dones d'alguns pobles d'aquesta marina (Llavaneres, Arenys de Mar, Arenys de Munt, Malgrat) que hom pot veure per les entrades i portals amb el coixí a la falda, bo i fent dansar els boixets amb mà destra.

Indústries auxiliars i complementàries de les tèxtils

Al costat de les esmentades aglomeracions d'indústries tèxtils hi ha una sèrie de manufactures auxiliars, com tints, blanqueigs, estampats, acabats, que formen el llur seguici. Generalment, però, aquestes indústries estan situades als afores de Barcelona, car per causa de dominar-hi el principi de l'especialització en el treball, hi troben la major part de llurs clients. També es troben emplaçades a la capital les manufactures de la confecció, generalment de caràcter domèstic, perquè en els barris obrers poden comptar amb una mà d'obra femenina hàbil i relativament econòmica, puix que aquest quefer no priva la dona de tenir cura de la llar.

Indústries químiques

Aquestes indústries són, quasi del tot, modernes; han pres una gran volada en el que va de segle i especialment en els darrers anys, durant els quals la

producció d'electricitat en gran escala i amb fortes potències, els ha permès l'adopció de procediments electroquímics. En general, aquesta mena d'activitat industrial s'ha centralitzat a Barcelona i la seva rodalia, de l'Hospitalet a Montgat. Hi ha grans establiments; un d'ells, l'Anònima Cros, ocupa, a Badalona, una àrea on es podria encabir un poble, i té el seu embarcador i un petit navili per al tràfic marítim. Aquests establiments importants es dediquen generalment a la gran producció d'adobs, fabricació de sosa, destil·lació, refinació, etc., mentre que altres establiments treballen les matèries grasses i llurs derivats (sabons, cereria, aiguacuit, gelatines), elaboren colors, vernissos i pintures, manufacturen el cautxú, o fan perfums, o bé preparen productes farmacèutics. Com que aquesta mena d'indústries funcionen a base de peonatge, generalment foraster, és difícil donar la sensació de la seva importància pel nombre de llurs operaris; direm, però, que l'any 1922 la producció química d'aquesta concentració barcelonina fou avalorada en uns 65 milions de pessetes.

Fora d'aquest nucli, hom troba alguns establiments d'aquesta llei d'indústria a Reus i Tarragona, els quals produïren en el susdit any per valor d'uns quatre milions de pessetes.

Indústria del cuiro

La utilització de la pell del bestiar ha constituït en tots els països una de les indústries humanes més primitives. Com l'art tèxtil, el del blanquer, escampat pels pobles i ciutats principals de Catalunya, s'anà concentrant vers les terres baixes, de comunicacions més fàcils i econòmiques, sobretot d'ençà que va haver de proveir-se de pells forasteres fornides pels escorxadors peninsulars i les grans regions ramaderes sudamericanes. Barcelona, gràcies a les facilitats per la importació de primeres matèries i per l'exportació de productes manufacturats, i també per ésser ella mateixa un gran mercat consumidor, s'ha convertit, malgrat no tenir els avantatges d'un bon corrent d'aigua, tan necessària per a les manipulacions de les adoberies, en el centre principal d'aquesta indústria, amb tot i no posseir les bones condicions d'Igualada, que ocupa el segon lloc en la blanqueria catalana. Sitges fa un bon paper en la indústria del cuiro, per raó del consum que en fan els seus tallers mecànics de sabateria. Nogensmenys Blanes, Malgrat, Arenys, Mataró, Badalona, Vilanova, Tarragona i Reus, unes més, altres menys, totes tenen adoberies. En conjunt, la producció anual d'aquesta zona vers l'any 1922 era avalorada en uns 65 milions de pessetes, de les quals les dues terceres parts corresponien a la indústria barcelonesa.

Indústria del suro

Aquesta és una indústria quasi moderna, car no compta molt més d'un centenar d'anys. Fins al segle XVIIIe les alzines sureres servien poc més que per a fer carbó, i el suro per a construir ruscs d'abelles. L'ús, cada vegada creixent,

del tap de suro, desenrotllà aquesta indústria, localitzada en l'àrea selvatano-empordanesa i al Rosselló, on les muntanyes constituïen l'hàbitat més propici per les suredes. Aviat la primera matèria local no bastà, i fou necessari importar-ne d'Extremadura i Andalusia i més tard de Portugal, Algèria i Còrsega. Aquest tràfic d'importació sumat a l'exportació del tap de suro, dóna una preponderància comercial i industrial a Sant Feliu de Guíxols, Palamós i Palafrugell, gràcies als ports de les dues primeres poblacions. L'habilitat dels operaris i la qualitat fina del suro local convertí aquesta zona surera en el centre industrial taper no sols més important de la Península sinó de tot el món. Aquesta especialització féu la riquesa de la zona surera marítima de Lloret a Begur. Hom pot dir que en aquests pobles de la costa, fora dels pescadors i de qualque blanqueria, tothom manipulava suro.

Fins a les primeries del segle actual, la indústria del tap de suro va ésser una ocupació domèstica: els pobles i viles de la zona surera tenien un aspecte tranquil, reposat, sense els sorolls característics dels centres fabrils. La introducció del maquinisme produí una crisi que féu disminuir la població obreira. Gran nombre de treballadors emigrà a Barcelona, als centres productors d'Andalusia (Sevilla, Algecires) i les manufactures taperes dels Estats Units. Aquesta crisi empalmà amb la que fou ocasionada per la guerra de 1914-18 a causa del tancament dels mercats consumidors de l'estranger. La crisi continuà després amb la introducció en el comerç dels substitutius del tap comú, els discs anomenats «corones», els aglomerats i altres substàncies. L'any 1922, la indústria tapera de la costa ocupava prop d'uns 6.000 obrers, menys de la meitat de la gent que hi treballava a començaments del segle actual.

Hom pot dir que a la zona rossellonesa ha passat igual; però en ella si bé les suredes s'estenen pels vessants de l'Albera, l'elaboració tapera es concentra més aviat en la zona prelitoral i té per capitalitat industrial la vila de Ceret.

Indústria metallúrgica

En altre temps, quan el consum d'estris de metall era molt reduït, per poc ric i abundós que fos el mineral, mentre hi hagués a mà un corrent d'aigua i combustible, ja bastava perquè s'originés, prop del mener explotat, una farga, enginy simplíssim per a separar el metall de la ganga i obrar-lo en barres o eïnes. El fet que els minerals es trobin sobretot a muntanya, on també hi ha abundor de corrents d'aigua i de llenya per a aprofitar-los, feia que els dits obradors metallúrgics, en general fossin allunyats de la costa. De les ferreries muntanyenques arribava el ferro verge i també l'aram.

Amb el progrés del maquinisme, que féu predominar el ferro en la construcció, els meners i les fargues esdevingueren insuficients; i la metallúrgia, i més especialment la siderúrgia, necessitades de lingot i de carbó foraster, hagueren de seguir la concentració que s'operava en totes les indústries, i plantar-se a la costa, sobretot a Barcelona, on el port els facilitava les primeres matèries pesades, amb el mínim de despeses de transport. Per això fou ací que a mitjans del segle passat es formaren els grans tallers de maquinària: «El Vulcano», «La

Maquinista Terrestre i Marítima», els establiments Girona i Alexander, que avui subsisteixen encara, acompanyats d'una munió d'empreses metallúrgiques de tota mena. Aquests tallers entre tots donen producció molt variada, que va des de la construcció de joguines o d'articles de ferreteria fins a la de grans locomotores, motors d'automòbil i d'avió i aparells de precisió científica. El centre preponderant d'aquesta activitat metallúrgica és Barcelona. Aquesta indústria en 1922 ocupava, només a la capital, uns 25.000 obrers, sense comptar-hi els 4.000 que treballaven als establiments de l'extraradi industrial barceloní (Badalona-Sant Feliu de Llobregat). En tota l'extensió de la zona fabril costera, cada població té un nucli d'obriers metallúrgics, però, en general, més que d'una indústria independent, la metallúrgica hi pren el caire d'un element auxiliar de les altres indústries.

Indústria farinera

La molturació bladera s'escampa encara per tot Catalunya. No obstant, és una indústria que també tendeix a la concentració.

El blat i, a l'alta muntanya, el sègol, de temps han estat conreats pertot; avui, però, llur producció amb prou feines pot atendre el consum local de les comarques agrícoles. Abans, cada poble tenia el seu molí o els seus molins; l'aigua, el vent o la força animal els movien. A muntanya, actualment encara hom pot veure vora els rius i rierols, les velles rodes que giren empeses per l'aigua d'un petit salt. El que passa és que pertot on arriben bones carreteres, aquests molins ja no roden; alguns, però, han canviat d'ofici: s'han convertit en una petita central elèctrica per al servei local. Ara el gra fa cap als centres comarcals, on s'han instal·lat farineres amb utillatge modern per a la molinada. A la Costa, generalment hom mol blat de la resta de la Península o de l'Argentina i, abans de la guerra, de Rússia. Per aquesta raó, Barcelona i Tarragona-Reus, són les dues concentracions més notables de la indústria farinera; per més que en aquest ram el Litoral és ben lluny de tenir la supremacia que hem vist que posseïa en les altres activitats industrials; així, amb la producció farinera de Vilanova i Sant Feliu, mol unes 75.000 tones, mentre que la resta de la nostra terra dona un total de 225.000 tones (1922).

Indústries diverses de l'alimentació

En el ram dels productes alimentaris podríem citar diverses menes de manufactures que elaboren pastes per a sopa, galetes, conserves, xocolata, licors, cervesa, etc., i que tenen llur principal producció en les poblacions del litoral; però no ens hi entretindrem, puix que són d'interès industrial secundari. No obstant, anotarem que la fabricació de xocolata i bomboneria, domina a Barcelona, així com la de cervesa, i la de conserves, a la capital i els seus voltants, i la de licors i aiguardents, en aquesta i també a Reus, Tarragona, Badalona, el Masnou, Arenys i Perpinyà.

Més o menys relacionada amb la indústria licorera, hi ha la destil·lació d'alcohols. Cal dir que la nostra terra, essencialment vinícola, ha tingut de tot temps oficines per la destil·lació del vi, sobretot a les terres baixes; solament que, amb els progressos de la industrialització, s'ha anat concentrant en els centres més afavorits per les comunicacions i ensems més ben situats dins les zones vitícoles.

A la costa, aquesta indústria té importància a Barcelona, que produeix 50.000 hl l'any; a Tarragona i Reus, centres vinícoles que produeixen uns 25.000 hectòlitres en conjunt (1922); i a Perpinyà, d'on no podem dir altra cosa que un sol establiment destil·lador (i n'hi ha uns quants) produeix 5.000 hl anuals.

Les indústries de la construcció

També en el ram de la construcció hom troba una sèrie d'indústries centralitzades a Barcelona i el seu pla: rajoleria, fusteria, fumisteria, vidrieria, fabricació de mosaics, d'aparells sanitaris, d'ascensors, etc. De la major part d'elles no podem dir més que en aquests darrers anys s'han desenrotllat notablement, amb la creixença de la ciutat i la seva rodalia. La fabricació moderna de ciments, posem per cas, que a Catalunya data de l'any 1905, amb l'establiment Asland de la Pobla de Lillet, avui compta a tot el país amb sis explotacions, quatre de les quals, prop de Barcelona, exploten les calisses silúriques de Montcada i Santa Creu d'Olorda, les margues calisses del cretàcic de Vallcarca (Garraf) i terrenys anàlegs de Molins de Rei. En conjunt, unes 300.000 tones d'aquest producte (1926). Un altre exemple el podem treure de la indústria del vidre, per més que no sigui privativa de la construcció, a la qual proveeix, però, de vidre pla, vidre gruixut per claraboies, bombetes, làmpades, etc. La indústria catalana del vidre té una noble tradició medieval a la Costa (Mataró, Palau del Vidre) si bé decaigué en l'Edat Moderna. Actualment ha progressat molt. Badalona, des de fa mig segle és un centre vidrier important, on hom fabrica vidre i cristall bufat, vidre pla i emmotllat; aquesta indústria hi ocupa més d'un miler d'obrers. Avui la producció badalonina és superada per la de les vidrieres de Barcelona i el seu pla.

Altres indústries

També de les altres branques industrials hom en podria fer una llarga enumeració, però com que així mateix són de valor secundària en la producció catalana, esmentarem només les que tenen una major importància econòmica dins l'activitat industrial de la Costa.

Entre les indústries productores de material elèctric: dinamos, bombetes, etc., sobresurt la fabricació de cables a Vilanova. Com a indústria de la fusta cal esmentar la de mobles de luxe i comercials, que són construïts sobretot a Barcelona.

La indústria paperera, que, com veurem, és important a la Depressió prelitoral, a la Costa no es manifesta més que amb la fabricació de cartró a base del paper vell i dels residus de la impremta i de l'edició, que Barcelona produeix en

grans quantitats. Per això la cartoneria està centralitzada gairebé del tot al Prat de Llobregat, Sant Adrià de Besòs i a la capital, amb una producció per valor d'uns 7 milions de pessetes (1922).

La impremta barcelonina, tant per l'estampació de treballs particulars com per la funció editora, és la més important de la Península. Avui per avui és difícil avalorar aquesta producció. El llibre barceloní s'escampa per tot Espanya i per l'Amèrica de llengua espanyola i àdhuc les nostres millors impremtes s'imposen en el mercat espanyol per llur tècnica acurada amb tota mena de treballs estampats.

El poblament i les poblacions

El poblament agrupat

El poblament preromà.— En els temps prehistòrics, quan la navegació i el comerç es barrejaven amb el pillatge, és probable que els pobladors de la nostra costa s'apleguessin en petits agrupaments de casones dalt dels turons o en les valletes de l'interior de la Serralada de Marina. De la primera forma d'emplaçament ens en donen testimoni els murs ciclopis de Tarragona, que abrigaren la primitiva Tàrraco; la ciutat de Bàrcino (o Barcilo) citada per Aviè, probablement situada a Montjuïc, de cara al Llobregat; el poblat de Puig Castellar, sobre Santa Coloma de Gramenet; les restes que hom troba als vessants de Burriac, sobre Cabrera de Mar; les estacions ibèriques de Caldetes; les restes de muralles de Camp Many, al terme de Pals (Empordà); la ciutat indigeta d'Empúries, de la qual parla Estrabó; i les restes de poblat a Argelers (Rosselló). Aquests eren els tipus d'agrupaments costers, els quals estaven situats de manera que poguessin atalaiar les gents que venien per mar, per tal d'observar si s'acostaven amb aire de comerciants o de pirates. D'altres poblats, menys atrevits, s'arrupien darrera la carena per tal d'esguardar sense ésser vistos. D'aquest tipus seria el poblat de Plana Basarda, a Solius, prop de Sant Feliu de Guíxols; en són probablement reminiscències, entre altres, Òpol (Rosselló), Begur, Calonge (Empordà), Òrrius i Dosrius (Costa de Llevant), Begues (Garraf), el Perelló (Serres del Coll de Balaguer), Ulledecona (Montsià); i encara podem afegir-hi com a antecedents d'aquest poblament preromà de la Cadena costera, els dòlmens i menhirs dels temps eneolítics de la Serralada de Marina (Vilassar), de les Gavarres (Romanyà de la Selva, Fitor, Palamós), de les muntanyes del Cap de Creus (Roses, la Selva) i de l'Albera (Colera, Banyuls, Cotlliure, Argelers).

Tan prompte, però, com el comerç esdevingué més normal, els navegants forasters plantaren en les nostres costes llurs factories. Així els massaliotes fundaren les colònies gregues de Emporion (aquesta de primer antuvi en la petita illa que avui, unida a terra, forma el turonet on hi ha la població de Sant Martí d'Empúries) i Rhode (Roses). Nogensmenys, ja hi devia haver factories establertes al peu o a prop dels poblats ibèrics importants, de les quals hom troba rastres a Portus Veneris (Portvendres), que serviria una ciutat preromana

(Pyrene?) antecessora d'Illiberis (Elna), i a Cypsela, entre Pals i Begur. També ens cap suposar que hi hauria factories fenícies a Bàrcino i a Tàrraco.

En temps de Roma.— El poblament definitiu de la Costa es produí amb la dominació romana, que aportà una intensificació del comerç marítim, establí les comunicacions regulars per terra, fomentà la vida urbana, estimulà el sanejament i el conreu de les maresmes litorals i, sobretot, assegurà la pau i la tranquil·litat dels pobles.

Aleshores floreixen arran de mar o en les terres obertes de la vora: Dertusa (Tortosa); Tàrraco, que baixa fins al port i s'estén fora muralles; Bàrcino, que davalla de Montjuïc, per assentar-se al Mons Tàber, on possiblement, prop de la desembocadura d'una torrentera (torrent de Jonqueres), ja existiria un nucli de traficants; Bètulo (Badalona), que potser no era més que un gran escampall de cases de camp per l'esbargiment dels rics barcinonesos o per l'explotació de la terra; Iluro (Mataró), Blandae (Blanes), Emporiae (Empúries), Rodae (Roses), Portus Veneris, Illiberis (Elna), Ruscino (Castell Rosselló).

Aquestes eren les ciutats, les agrupacions principals. Ara bé, hi havia encara un poblament escampat de veïnats i cases isolades al llarg de tota la costa, car hom ha trobat restes de construccions arreu d'aquesta. Citem, per exemple, les termes de Calafell, les restes de poblament a l'ermita de Sant Gervasi entre Vilanova i Sitges, la sepultura de teules de Vilassar de Mar, el sepulcre de Lloret, la vil·la romana de Tossa, les troballes de Sant Feliu de Guíxols, el mosaic blanc i negre de Vila-romà (Palamós), el de pedres de colors de Calella (Palafrugell), els objectes i sepultures de Llafranc, els fragments de marbre de Begur, les medalles i restes de construccions trobades a Sant Cebrià (Rosselló), inscripcions a Tesà i Cornellà del Bèrcol, prop d'Elna, i una ossera i àmfores a Garrius, prop de Salses.

El poblament en els primers segles medievals.— Amb la decadència de Roma, les sedicions militars i llur seqüela, les invasions dels bàrbars germànics, obligaren el poblament a agrupar-se i les ciutats, fins aleshores obertes, a emmurallar-se. Empúries es redueix i es tanca dalt del turó, dins el perímetre dels barris ibèric i romà, deixant a fora muralles, adobades i realçades, el barri grec, despoïat, que ben tost servirà de cementiri. Tàrraco és contrau per encabir-se del tot dins l'antic emmurallament, també refet i apujat. Bàrcino i Dertusa es contraueren igualment, i és gairebé segur que fou en aquella època quan per primera vegada es rodejaren de muralles. Al mateix temps apareix al Rosselló el Castrum Helenae (Elna), que substitueix políticament Ruscino, en decadència. D'alguns sabem que, com Sant Martí d'Empúries, foren destruïts pels pirates normands dins la novena centúria.

Des d'aleshores fins a ben entrada l'Edat Moderna, passà un mil·lenni durant el qual les lluites, les invasions i les pirateries obligaren els pobles costers a recollir-se altra volta pels vessants (Mata—Mataró—, Vilassar de Dalt); a amagar-se per les valls (Alella, Premià de Dalt, Colera), o a encimbellar-se en un turó (Montgat, Palafròls), i sempre a redós d'un castell o casa forta. Resten només arran de mar els nuclis que han pogut tancar-se entre muralles per a guardar-se de les sorpreses i protegir-se en la defensa. En general, podem dir que aquests pobles són els mateixos que s'emmurallaren durant la decadència romana.

En els darrers segles medievals.— Les necessitats del tràfic marítim, però, feren néixer o ressorgir alguns agrupaments, sobretot des de la desena centúria. Cadaqués, Castelló d'Empúries (Villa Castilione), Torroella de Montgrí, Sant Feliu de Guíxols, Lloret (Loredó), Blanes, Mataró (Alarona), Badalona (Bitulona). Vers la mateixa època, hom parla de Perpinyà (Villa Perpiniani?), que tan aviat com pren importància com agrupament humà és emmurallada; de Canet, i altres nuclis costers del Rosselló. Aquests darrers, situats a la plana, eren protegits pels estanys i aiguamolls que els circumdaven; el mateix que alguns agrupaments de la plana empordanesa: Armentera (Armentaria), Fortià (Fortiano) i el mateix Castelló aturonat entre els estanys formats pel mar i la Muga. Aquesta població, convertida en capital del comtat d'Empúries, des de mitjans del segle X^e (puix Sant Martí restava massa exposada i quasi enrunada), per a major seguretat s'emmurallà dos segles més tard, ja que, per haver-se reduït, els estanys no bastaven per a protegir-la.

Devers la Costa de Ponent, en plena Catalunya Nova, on la terra hagué d'ésser disputada durant més temps a la dominació sarraïna, és també des del mil·lenari ençà que reapareix el poblament coster; però ací ja sorgeixen els poblets primitius fortificats de primer antuvi al voltant de llur castell, puix que cada un d'ells era una avançada defensiva per terra i mar. Castelldefels a l'aguait de l'entrada a les Costes de Garraf, aspres i desertes. A la sortida, els castells de Sitges, sobre un morro de roca tallat per les ones, i de la Geltrú, en el bell pla que ve després. Costa enllà, dalt de petits turons, prop de la mar, altres castells encara: Cubelles, Cunit, Calafell, Calders, Clarà, Torredembarra i Altafulla, a menys d'una hora els uns dels altres. També sobre un morro de roca, al peu de l'aigua igual que Sitges, hi ha el recinte fortificat de Tamarit, darrer poblat coster abans de Tarragona, que en aquell temps renaixia de les seves ruïnes, on havia jagut prop de quatre segles abatuda per la invasió moresca.

En la plana del Camp, tan oberta, el viure prop del mar amb una platja sorrenca fàcilment abordable era encara molt arriscat, i per això no hi trobem més que l'agrupació de Cambrils, probablement romana, emmurallada més d'un cop. Salou era solament un port de trànsit, protegit per una força, car poca gent hi feia estada a causa de les escomeses pirates i potser també per raó del pal·ludisme dels estanys i de l'inconvenient de les dunes.

Passat el Camp, fora del petit agrupament de l'Hospitalet, refugi per als viants, al peu del Coll de Balaguer, sembla que als vessants marítims d'aquesta serra no hi hagué poblament medieval de cap mena. L'aflorament de les roques travertíniques impossibilitava l'explotació de la terra, i la del mar, per ella sola, no valia la pena de córrer els riscos de la pirateria. En el delta de l'Ebre les terres en formació tampoc permeteren l'establiment humà, i en el segle XIIe, al llarg del Montsià no existien altres nuclis de població que el castell d'Amposta i el poble d'Alcanar, tancat dins les seves muralles, i encara aquest a cinc quilòmetres de la marina i l'altre a deu.

El poblament modern de la marina.— Fora dels agrupaments situats materialment arran de mar (Portvendres, Cotlliure, Cadaqués, Roses, Lloret, Sitges, Tamarit, per exemple), els altres, que restaven a certa distància de la platja, havien de

tenir-hi, per les necessitats del tràfic mariner o pesquer, construccions més o menys sòlides, més o menys grans, que els servissin de magatzem i d'aixopluc, tal com encara hom troba avui en alguns indrets de la nostra costa: les barraques de Castelldefels, les casones de Portlligat a Cadaqués, les botigues d'Altafulla.

En iniciar-se l'Edat Moderna, quan el món començà d'ésser commogut per nous neguits socials i noves activitats marines, la necessitat de viure tocant a mar es féu més imperiosa, i malgrat els perills de les escomeses berberisques, la gent de la nostra costa es decideix poc a poc a establir-se definitivament a la platja. Ho faria sens dubte amb una esperança inconscient que la monarquia absoluta que anava arrabassant les llibertats del poble, podria també abatre d'igual manera la pirateria moresca. Però no fou així, car els atacs i saqueigs de la moreria s'allargaren gairebé fins a la fi del segle XVIIIe; per més que tampoc foren els únics perills, car les guerres repetides que assolaren la nostra terra, en portaren d'altres de greus: lluites, assalts, saqueigs i allotjaments. Per guardar-se i defensar-se de totes aquestes malvestats, arran dels pobles mariners que neixien, s'alçaven sengles torres, de les quals hom en pot veure encara belles mostres al llarg de la costa levantina (el Masnou, Calella, Arenys, voltants de Mataró), o bé hom protegia amb obres de defensa les cases aïllades (Badalona, Argentona).

Des d'aquesta època la documentació comença a fer esment d'alguns pobles nous a la Costa. Dins el segle XVe, sembla que hom troba el nom de Canet de Mar; en el següent hi ha referències d'Arenys de Mar, que era anomenat «d'Avall», i de Sant Pol, dit «del Maresme»; durant el segle XVIIe s'originen l'Escala i l'Estartit, barris marítims de Sant Martí d'Empúries i de Torroella de Montgrí respectivament, el «Port» de la Selva de Mar, i el Masnou amb les Cases de Teià. En el segle XVIIIe, ja amb més tranquil·litat, el poblament es desenrotlla amb amplitud i apareixen Montgat, Vilassar i Premià «d'Abaix»; per fi, en els temps contemporanis s'iniciaren les Cases de Mar, d'Alcanar, l'Ametlla, els caserius marítims del Perelló (l'Ampolla), del Vendrell (Sant Salvador); les Mallorquines, de Montgat, els barris marítims de Calonge (Sant Antoni), de Palafrugell (Calella, Llafranc), les «marines» de Cambrils i Torredenbarra, i la concentració marinera de Banyuls, anomenat «de la Marenda». Amb el pas del tren per la frontera francesa s'iniciaren els pobles d'estació-duana de Portbou i Cervera. I encara hi podríem afegir els petits nuclis noucentíssims de Vallcarca i Garraf, nascuts de les explotacions de les pedreres, i els inicis que es perfilen en algunes platges de bany: la Fosca (a Palamós), S'Agaró i Sant Pol (a Sant Feliu de Guíxols) i Coma-ruga (a Sant Vicenç de Calders).

No tot han estat naixences. També hi ha hagut desaparicions; citem per exemple, Tamarit, avui despoblat i en ruïnes, abans port de molt tràfic (segle XIIe) i Vilafortuny (Camp de Tarragona), del qual només en resta el nom en una partida del terme de Cambrils. L'un i l'altre caigueren més per les investides del pal·ludisme que per les dels pirates.

La fixació del poblament de la Costa queda quasi del tot establert des del segle passat. D'aleshores ençà, els nuclis de població no han fet més que desenrotllar-se, créixer, com no han crescut en cap altra de les zones fisiogràfiques de la

nostra terra. A la Costa de Llevant, degut a l'estretor de l'espai disponible, la creixença, en general, s'ha fet paral·lelament a la platja, de manera que de Badalona a Mataró, els pobles, que quasi es toquen, donen la impressió d'un llarg carrer de Barcelona.

Les parelles de pobles a la Costa de Llevant. — El poblament d'aquesta comarca presenta en forma colpidora el tipus mediterrani de poblacions aparellades. De Montgat al Tordera quasi tots els pobles s'aparellen: Tiana-Montgat, Alella-el Masnou, Teià-Ocata, els dos Premià i els dos Vilassar amb Cabrils i Cabrera. Passat aquests pobles sembla com si la forta aglomeració mataronina hagi interromput aquest paral·lisme, que s'inicia novament amb Sant Andreu de Llavaneres i el rengle de casetes de Can Sanç de Mar, bastides molt avançat el darrer segle; i després de deixar Caldetes, de vell origen (segle XIIe), vénen els dos Arenys, el Castell de Santa Florentina i Canet de Mar, Vallalta (amb Sant Iscle i Sant Cebrià) i Sant Pol de Mar.

La poca fertilitat de les valls obertes en les roques paleozoiques del Montnegre no ha deixat aglomerar la població pagesa, que forma, escassa i disseminada, pobles disgregats com Horsavinyà i Palafolls; per això sembla que l'aparellament s'estrongi amb Calella, Pineda i Malgrat. De fet, aquests tres pobles de marina no han nascut com els altres d'aquest tros de costa: Malgrat comença per ésser una «vila nova» de Palafolls (s. XVIe?) i es redossa al peu d'un castell protector, Pineda fou un poble-hostal (segle XIe) i s'allargassà seguint el camí ral, i Calella s'originaria en una petita cala abans d'estendre's la platja actual, per més que no es parla de la consagració de la seva església fins al 1527.

Tots els altres pobles, com ja hem dit, comencen amb petits nuclis de mariners. Aquesta gent, per tal de no fer i desfer cada dia per l'arenys de la riera el camí al poble, arrupit en les fèrtils aixelles de les valls granítiques, es decidí a establir-se definitivament a la platja.

Intercalat entre aquest tipus de poblament a parelles, hom hi troba una altra forma d'agrupació urbana, d'evolució similar per tenir un doble nucli originari, bé que fou unificat després en la creixença. Aquesta llei d'agrupament té com inici un poble marítim establert no lluny de la platja, generalment emmurallat, el qual ha estimulat la formació d'un barri de mar al peu dels sorrells de la costa, d'igual origen que els pobles de Marina. Gairebé pertot, el desenrotllament urbà de les poblacions ha unit els dos nuclis, convertint de primer antuvi el «camí de mar» en un carrer (Badalona i Pineda, carrer de Mar; Vilanova, la Rambla) a banda i banda del qual s'ha estès la urbanització aprofitant les planes al·luvials. A Alcanar, Torredembarra, Calafell, Llançà i Canet de Rosselló, el contacte amb el barri de mar no s'ha establert encara.

La Barceloneta i el Serrallo, ravals marítims de Barcelona i Tarragona respectivament, tenen aquest mateix inici i s'han incorporat a llurs ciutats en forma semblant.

El poblament escampat

La casa isolada, la casa pagesa, apareix en els períodes de pau, o bé quan les necessitats creixents obliguen a conrear noves terres allunyades dels centres de població o a esmerçar-hi una major cura.

Per això durant la dominació romana abundaren les explotacions agrícoles, amb casa o cases pròpies situades entre les terres de conreu; eren les vil·les, de les quals es troben despulles arqueològiques en diversos indrets de la nostra costa, com també per l'interior de Catalunya, i rastres en la toponímia local, ja que algunes d'elles foren la cèl·lula originària d'una agrupació urbana o rural. En la zona fisiogràfica que estudiem, en trobem nombrosos exemples: Salses (Villa Salsas), Ribesaltes (Villa Ribas Altas), Perpinyà (Villa Perpiniani ?), al Rosselló; Vilaür i Viladamat, a l'Empordà; Premià de Dalt (Villa Primiliani) i Vilassar de Dalt (?) a la costa de Llevant; Vila-seca (?) al Camp de Tarragona.

Les vil·les prou fortes per aplegar gent al seu voltant i defensar-se, subsistiren al llarg de l'Edat Mitjana dins l'organització feudal, i en són una prova els exemples esmentats que han arribat fins a nosaltres, transformades en pobles. Moltes d'altres, però, desaparegueren en el transcurs d'aquell llarg període de gestació atzarosa i convulsa del món modern.

En el segle XVe, la pagesia de la Catalunya vella (els pagesos de remença) estava encara subjecta, com en plena Edat Mitjana, als senyors dels masos on vivia i de les terres adjuntes que conreava. Els edificis d'aquests masos d'explotació serien, sens dubte, casones petites i míseres. No creiem que en subsisteixin exemplars a Catalunya. Cansats d'una tal servitud, socialment innecessària i a més extemporània, els remences es revoltaren. Una lluita, adés litigiosa, adés cruenta, que durà un segle, afavorida pels reis forasters per tal d'afeblir les institucions catalanes, conduí aquests homes a la independència personal i econòmica que de dret els pertocava.

Aquesta alliberació donà a Catalunya una nova classe social, veritable llevat dels nous aspectes que anava a prendre la vida a casa nostra.

La pagesia, ja mestressa i senyora dels seus destins, posà més braó que mai en l'explotació de la terra i s'enriquí amb el treball. Les miserables casones on abans vivia, ben tost foren reformades i refetes. Pagesos emancipats, esdevinguts propietaris absoluts de les terres que treballaven, s'hi bastiren més o menys lentament, una masia. Així les cases de camp es renoven i es multipliquen en aquesta època (1500-1600).

A tota la costa compresa dins la Catalunya vella hom troba mostres de tal renovació social en les típiques masies de tres cossos, que hom reconeix tot seguit per certs detalls d'un goticisme en decadència. N'hi ha bells exemples al litoral empordanès i a la Costa de Llevant. En els segles següents, les masies esdevenen més nombroses al llarg de la Costa i les trobem fins a la llinda de Tarragona. Del nucli tarragoní vers el sud aquesta forma de poblament dispers s'atua; probablement per haver estat més tardana la reconquesta d'aquestes terres meridionals i haver constituït per molt de temps una marca fronterera exposada a invasions i lluites. D'altra part, com que per tal de mantenir-hi el poblament fou precis des

d'un bell principi, donar llibertats i terres a les classes humils que hi anessin, no hi hagué remences en la Catalunya Nova, ni per tant, canvi de valors socials que induís els pagesos a bastir llurs habitatges en les terres de treball. Per això els terrassans seguien vivint als pobles, on hi havia una major seguretat que al camp; diàriament anaven i tornaven del tros del qual vivien. Les típiques masies de la Catalunya Vella no hi existiren.

No és fins al segle passat que el Camp de Tarragona i la rodalia de Tortosa es poblaren d'una munió de casetes camperoles, els «masets», que en general són més aviat petits edificis per aixoplugar-s'hi els pagesos i guardar-hi eines i productes; si bé pels voltants de Reus i Tarragona s'han convertit en torretes d'estiuatge. Del Camp fins al Sénia la casa isolada encara és més escassa; tan sols a Alcanar, l'abundor de casetes entre les hortes i els tarongerars, fa pensar en un «Camp» en miniatura.

Allà on afloren les roques calisses, com que l'abundosa pedra que destorba el conreu ha hagut d'ésser treta dels camps, a més d'aprofitada per a tancar-los, hom hi ha bastit barraques que fan la mateixa servitud que els masets. N'hi ha en els vessants de la Serra del Coll de Balaguer i entre Tarragona i Sant Vicenç de Calders. En aquest últim poble alguns d'aquests albergs temporers són de tals dimensions, que pot entrar-hi un carro. No coneixem altres exemplars tan grans d'aquestes construccions en pedra seca en tot Catalunya.

La casa

De cap a cap de la Costa l'habitació humana, humil o fastuosa, rural o urbana, és clara i neta, és alegre. Pren, però, un aspecte bigarrat en les aglomeracions importants (Sant Feliu de Guíxols, Mataró, Badalona, Vilanova, Tarragona i Reus); si bé prop de les platges les cases també blanquegen, i així conserven, si més no de cara al mar, la blancor característica.

No hi ha més excepció, però excepció enorme, que l'immens caseriu urbà de Barcelona, apilat en pisos. Encarits els terrenys, ha calgut guanyar en alçada el que s'ha hagut d'estalviar en superfície. Aquest defecte urbà, insuperable, presenta encara als afores, com una mena de mal lleig, les barraques i casetes producte de la puja dels lloguers, de la crisi dels estatges, avui apaïgada, i d'una immigració forastera no assimilada encara.

Aquest tipus d'infrahabitació, per raó de llur primitivisme gairebé podríem agermanar-lo, fent un salt de més de 2000 anys, amb les pobres casones del poblat preromà de Puig Castellar, sobre Santa Coloma de Gramenet. Ens ho priva, potser, el material emprat; els habitatges preromans són de pedra; els noucentistes han estat bastits amb materials moderníssims: conglomerats de ciment, llaunes, cartró-cuïro.

Aquest fenomen, més que urbà, antiurbà, és sens dubte un fet passatger nascut de les impureses d'una creixença sobtada de la ciutat; com a manifestació geogràfica, el creiem fugisser.

La casa pagesa

La casa camperola de les terres baixes catalanes és sens dubte la supervivència d'una estructura arquitectural romana. La seva divisió en tres cossos, amb el del mig sovint més alt que els dels costats i la teulada oberta sobre la façana fa pensar en les basíliques romanocristianes. D'aquesta llarga gestació mil·lenària li deu venir, a la nostra masia típica, la seva gràcia i la seva harmonització amb el paisatge.

La casa camperola de la Costa és la més petita de tots els tipus de masia catalana. De poca alçada, hom la veu com aclofada, arrapada a la terra que explota intensament. Com que no és ramadera, els annexos per al bestiar (estable, cort, galliner), són reduïts i li fan costat. Les cases més grans tenen aquestes dependències al voltant de l'era, i en alguns casos són incloses dins un barri.

Les pagesies de Marina sempre blanquegen, i en la claror de llurs façanes s'obre la fosca de les finestres petites, a voltes de factura gòtica, i del portal acollidor, sovint adovellat.

Els baixos, en general, són formats per una sala central, l'entrada que fa de menjador d'estiu i té al fons l'escala per anar al pis; a un cantó, hi ha la cuina, menjador d'hivern amb la llar de foc; a l'altre, el graner, on són guardades, ultra els grans, les eines i guarniments; al fons, el celler, que aprofita l'enfonsament natural de la casa en el pendent del terrer. A dalt, sota la teulada, que mostra la estructura de bigues i cairons, hi ha els dormitoris.

Existeixen, també, grans masies d'antiga prosàpia i torres d'estiueig setcentistes o vuitcentistes; unes i altres, però, saberen conservar en llurs construccions les velles tradicions pastades amb les necessitats del viure pagès i les possibilitats naturals de la comarca. Les que desentonen són, en part, les cases d'estiueig modernes.

Els materials emprats en els edificis tradicionals eren els mateixos que el terreny lliurava: la calissa, des de Garraf a Tarragona, el granit de Badalona a Arenys, les pissarres paleozoïques en els vessants del Montnegre, els còdols fluvials en les planes empordanesa i rossellonesa, i les roques arcaïques o primàries en els borns costers del Pirineu. El bigam era tret dels boscos veïns, que avui, o desapareguts o empobrits, ja no poden proporcionar els troncs alts i drets que calien per a cobrir els vint o vint-i-cinc pams de llum dels cossos de les masies. Les cobertes i els trespolos són, en general, d'obra de rajoleria.

La casa dels pobles

La casa terrassana i la casa marinera. — Aquests tipus de casa (cases d'agrupament) constitueixen la part antiga de les poblacions litorals. L'una, per la seva servitud, la trobem sempre arran de mar; l'altra tant es troba als pobles de la platja com als de mitja costa o als de les valls interiors.

Unes i altres són cases de carrer, però mostren llur parentiu amb la casa de pagès en la blancor de la façana i en la petitesa de llurs finestres. Aquesta semblança els ve de què, tant l'una com l'altra, han de defensar-se de l'esclat i de la xardor del sol mediterrani mitjançant l'emblanquinament dels murs i la reducció de les finestres d'aquests tipus, que no tenien més que 0,60 m d'amplada per 0,70 d'alt i eren úniques en la façana.

Aquestes cases rurals, més reduïdes que les masies, com és natural, tenen als baixos una gran entrada al davant i una cuina-menjador al darrere. Entre les dues peces hi ha la caixa de l'escala per la qual hom puja als dormitoris del pis. L'entrada és gran, per tal d'encabir-hi el carro i deixar els atifells que l'ofici de pagès comporta, o bé per a guardar-hi els estris de l'art de la pesca.

Aquest tipus de cases són, si més antigues no, del segle XVIIIe: Moltes d'elles han perdut llur fesomia primitiva perquè han estat reformades a la moderna. Les finestres engrandides s'han convertit en balcons; en moltes cases una nova finestra els ha fet costat; de vegades el portal arquejat ha estat escairat, sense gens de gràcia, perquè fes joc amb una altra finestra, enreixada, oberta, quasi sempre per a donar claror a l'entrada transformada en una peça independent. I així la senzilla casa rural de la costa ha pres aires de casa urbana, per a col·locar-se en el nou rang que li assenyalaven les noves construccions produïdes pel comerç d'Amèrica i la industrialització.

Les mitges cases. — L'esperit d'estalvi i l'afany de tenir casa pròpia ha portat la gent humil de la Costa a bastir-se casa, malgrat no poder-la fer sencera. Això ha originat un tipus de casa que podríem dir-ne «a mig fer». No té més que la part de darrera: cuina i caixa d'escala a baix i dormitoris a dalt; la part de davant resta per a ésser construïda quan hi hagi cabals amb què fer-ho. Hom en diu, també, cases-cuina. Moltes cases que ho foren de primer antuvi, avui són cases senceres. No obstant, encara hem trobat exemplars d'aquests habitatges que esperen ésser completats, a Canet, Malgrat i Pineda.

A Badalona en els carrers interiors pròxims a la platja es conserven alguns exemplars d'habitaclles humils, quasi barraques, compostos només de planta baixa, amb la cuina-menjador donant al carrer i els dormitoris a l'eixida: són una altra mena de mitges cases.

La casa urbana

La casa urbana antiga. — La casa urbana fou originada per les activitats industrials, comercials o professionals dels homes. Hi ha la casa urbana antiga i la moderna. Aquella es conserva encara, més o menys transformada, en les poblacions que foren emmurallades. L'escassetat de l'espai edificable feia que les cases tinguessin que desenrotllar-se en alçada, per pisos, per més que generalment no vivia més que una sola família en tot l'edifici (Mataró, Badalona, Vilanova i la Geltrú, Tarragona, Sitges, Palamós i afores de Barcelona).

Tarragona, a causa de la riquesa del seu Camp, dona la mostra d'un tipus de casa urbana pagesa, semblant a la que hom troba a les viles de muntanya, que

té l'estable de la bèstia auxiliar (matxo o burro) en els baixos de la casa, mentre que la cuina-menjador ocupa el primer pis, i els dormitoris i golfes el segon. Quelcom semblant hom pot veure a Tortosa, malgrat el descongestionament urbà facilitat pels nuclis rurals del seu terme extensíssim; i no tant pels veïnats allunyats com la Cava, Enveja i Jesús i Maria, com pels més pròxims: Bitem i sobretot Jesús. Aquests dos últims, veritables pobles per llur extensió i població, tenen en llur funció d'aplegament rural un cooperador valuós en el municipi veí de Roquetes.

La casa urbana a l'anglesa.— El tipus modern de casa urbana és diversificada segons la importància dels centres de població de què forma part i, en general, segons sigui de lloguer o de propietat.

Entre les cases per llogaters, hom troba la forma de construcció dita «a l'anglesa», composta de baixos i un pis i habitada per una sola família. Té la planta de superfície i disposició semblant a les de la casa rural terrassana o pagesa, només que la construcció és més acurada. L'entrada ha estat repartida entre una saleta, el corredor i un cancell, i la cuina hom l'ha bastida fora del menjador, a un costat de l'eixida, però amb una comunicació directa entre les dues peces.

Es possible que l'anomenar-les «cases a l'anglesa» sigui per llur semblança amb el tipus d'habitació obrera de certes contrades industrials d'Anglaterra. Allà, el major nombre que n'hi ha, les fa aparèixer acarrerades en llargues rengleres. En algunes poblacions industrials de la Costa, com Sant Feliu, Mataró, Badalona, Vilanova, certs carrers edificats en períodes d'esclat fabril anteriors a la guerra passada, mostren també uns arrenclements de cases totes iguals, com bastides en sèrie, que donen una mena de paisatge urbà ben monòton.

La casa de pisos.— Un altre tipus de casa urbana és la casa de pisos. Són les cases per a diversos estadants. A Barcelona domina en absolut, i, encara, tendeix a augmentar el nombre d'estatges en els llocs cèntrics, a causa de l'encariment del terreny, i, en les barriades modestes, a subdividir els pisos entre quatre llogaters. Com abans, les cases noves que hom fa a Tarragona, Reus i Tortosa són de pisos: a la primera ciutat, per raó del poc espai del turó rocós on s'assenta, i a les altres dues potser més per tradició que per altra causa.

En canvi, de les altres poblacions industrials costeres tan sols Badalona ha començat a construir cases de veïnat, i encara aprofitant la vinguda de llogaters que Barcelona no pogué hostatjar en el període crític del creixement de la postguerra.

Els terrats.— La casa de pisos originà des del segle passat, sobretot a Barcelona, una nova forma de coberta: el terrat. Avui hom veu encara en el cor de la ciutat o en els nuclis primitius dels pobles agregats, alguna casa vella cofada amb la típica teulada. El terrat, que és una forma de coberta poc apropiada al nostre clima, de fortes pluges tardorals, i més adient per a les terres d'escassa pluviositat, ha estat adoptat a contracor per raons de conveniència econòmica, ja que el fet d'encabir diversos estadants en una casa obligava a oferir-los l'eixida que hom troba a peu pla en les cases d'un veí únic, amb el pati. El terrat és el

badiu comú de tots els llogaters d'una escala: allí hi ha els safareigs, els estenedors i les cambres de mals endreços. Però, en les edificacions més modernes i de veínatge més nombrós, a causa de l'augment de pisos i d'estatges en aquests, ja el terrat comença a desaparèixer, perquè essent insuficient per a l'ús de tots els estadants de la casa, ha estat aprofitat per a fer-hi un pis més. En aquestes cases les galeries han de fer d'estenedors, els safareigs són construïts dintre dels pisos i com que no hi ha lloc per als mals endreços, cal no tenir-ne.

El terrat, per influència ciutadana, s'ha anat estenent per tota la Costa; en molts casos més per caprici que per necessitat, malgrat els seus inconvenients.

La casa urbana de propietat. — Ens resta parlar del tipus ciutadà de casa pròpia, independent de les altres. És la torre; batejada moltes vegades amb noms exòtics, és d'una arquitectura generalment més exòtica que el nom, quan no és estrafolària. Aquesta mena de construccions generalment obeeixen més que a l'ambient físic o a les formes tradicionals originades per una determinada activitat humana, al caprici més o menys governat per les possibilitats econòmiques del propietari.

A desgrat de constituir, en conjunt, un garbuix arquitectònic, encara hi podem definir dos gèneres a base de la seva utilització: la casa on s'hi fa estada tot l'any i la casa de temporada o d'estiueig. Aquella abunda als afores de Barcelona (Sant Gervasi, Vallcarca, la Salut, Sarrià, Guinardó, Horta). Aquesta mena de cases, emmarcades per jardins, posen un espai de verdor a la ciutat, que prou ho necessita. Entre aquestes torres barcelonines, n'hi ha que són veritables residències senyoriales, bastides amb noble criteri arquitectònic; elles donen un aire de distinció i bon gust en mig del creixement caòtic i inurbà que com una onada impetuosa envaeix el pla i la muntanya.

Totes les poblacions importants de la costa, des de Reus-Tarragona fins a Perpinyà, tenen el tipus de torre de propietat feta per a viure-hi sempre. La proporció d'aquests edificis està en relació amb el desenrotllament de l'agrupació urbana. L'atracció del mar i la facilitat de comunicacions, han fixat al llarg de la nostra costa nombroses torres i cases d'estiueig. Són particularment abundoses de Salou a Blanes, i en les costes empordanesa i rossellonesa. N'hi ha que tenen l'estructura normal de la casa urbana; d'altres han estat bastides d'una manera fantasiosa; totes, en general, però, són clares i lleugeres, com pertoca a llur servitud.

Davant del mar, les torres estiuenques formen, a trossos, carrers florits, d'aire frívol (Salou, Coma-ruga—Sant Vicenç de Calders—, Sant Salvador—Vendrell—, Vilanova, Sitges, Caldetes, Sant Feliu de Guíxols, la Platja de Canet—Rosselló—), que fan joc amb la blavor de les aigües i els sorrals d'or de les platges.

També s'enfilen amunt dels vessants rocosos, sobre les argiles roges dels conreus, dins el sauló gris de les vinyes i, àdhuc, s'endinsen a través de les pinedes. Aquest graonament en molts casos estableix un contacte urbà entre els pobles de mar i els pobles de mitja costa o de les valls intermèdies. Un exemple típic ens l'ofereix Montgat-Mallorquines i Tiana. La densitat d'aquest poblament estiuec a la Costa de Llevant, ha ajudat molt a què el tros Barcelona-Montgat hagi evolucionat vers l'urbanisme.

Les comunicacions

Les rutes de terra

La nostra costa, gairebé en tota la seva llargada, és com una andana de pasatge. Tan sols els grups rocosos i les planes aiguamollenques han fet desviar sovint els camins que la recorren.

Per això veiem que la península del Cap de Creus no ha tingut carretera fins ara; que les Gavarres litorals, igual que els massissos de Begur i de Montgrí encara no són travessats del tot; que el massís de Garraf no era traspassat pel tren fins a l'any 1882, poc temps després que el rail penetrava en els extrems marítics de l'Albera (1878). El ferrocarril fou el primer mitjà de comunicació, i segueix essent l'únic, que creuà el pla calcari de Sant Jordi sense remuntar el tradicional Coll de Balaguer.

Així mateix les planes dèltiques, a causa de la tardana fixació de llur terreny, no han estat travessades pels camins principals; això explica el ganxet que la carretera i el carril fan a Tortosa, com sobre el Llobregat i la Tordera les vies es mantenen allunyades de la platja, i el perquè dels grans arcs que dibuixen les rutes modernes per anar de Cotlliure a Salses.

Les comunicacions litorals

Les vies antigues. — Abans que s'iniciés la concentració industrial de la Costa, les vies de màxima comunicació se n'apartaven i corrien per l'Interior sense atansar-s'hi més que per tocar les ciutats grans: Barcelona i Tarragona.

Així ho feia ja la gran calçada romana obrada sens dubte sobre un vell camí ibèric. Travessava la plana rossellonesa per Ruscino, saltava pel Portús, i, tocant a Juncaria (Figueres?) pel congost de Ramis, entrava a Gerunda; tot seguit s'endinsava a la Depressió Prelitoral, d'on feia una escapada a Bàrcino, i no s'arriava a la Costa fins a les envistes de Tàrraco. D'ací, pel Coll de Balaguer feia cap a Dertusa. No obstant, hom diu si hi havia una altra ruta, probablement secundària, que passava prop de mar per Garraf i Calafell (Stabulum Novum?) i anava a entroncar amb la de l'Interior sota l'Arc de Barà.

Un altre camí romà, d'ordre secundari, seguia per Marina des de Colliberis a Bàrcino i relligava més directament el seguit de poblacions preromanes del Litoral que assoliren una certa importància. Si no hagués vingut la decadència ni hagués estat perillosa durant l'Edat Mitjana la vida al Litoral, és possible que aquesta via costera, de la qual a penes se'n parla, hagués fet fortuna fressant el camí a les comunicacions modernes; però als començaments del segle XIXe no era més que un camí de ferradura que anava fins a la plana rossellonesa. En realitat es conservava gràcies al petit tràfic interlocal, però avui, perduda i tot aquesta servitud, és un corriol intermitent al llarg d'aquest tros de costa.

La via romana interior, més segura i menys entrebancada per obstacles naturals, mantingué el predomini, i fou ella, en part, la *Strata francisca* de la dominació franca, més tard el camí ral de França, fins que es transformà lentament en carretera moderna des de la centúria passada.

L'únic tram de la Costa en què ha perdurat de tot temps una via de comunicació regular, ha estat el tros comprès entre Barcelona i Malgrat, per bé que fins als temps contemporanis el «camí de Marina» tingué sempre menys importància que no la via de l'Interior; en primer lloc perquè era un xic més llarg: de Barcelona a Girona, per la Costa de Llevant hi havia unes 22 llegües i pel Vallès 19 llegües i quart; i també tenia algun mal passant, com en els contraforts rocosos de Sant Pol, que no fou apariat fins a les darreries del segle XVIIIe.

Mentre que la Costa no s'industrialitzà, aquest camí fou negligit, perquè ocupada la gent d'aquest litoral en la vida marinera, els era més avinent fer el tràfic per mar que no per terra. Així encara trobem referències de la segona meitat del segle XVIIIe en les quals s'esmenta que la gent de Malgrat, Canet i Arenys portaven amb llurs barques llenya i carbó a Barcelona; i a Blanes és viu el record del comerç de plats i olles de producció local que en barca es feia al llarg de la Costa.

Cal dir que part de sobre de la ruta litoral, vells camins sobreviuen. Uns anaven per dalt de la carena, altres a mig aire dels vessants i eren sens dubte tan vells com el poblament coster. En els temps medievals, quan l'activitat hagué de concentrar-se en les serres i en les valls altes, aquestes vies devien ésser molt fressades.

Encara en el segle passat hom parlava del «camí de la Mata», possiblement perquè aniria a tocar l'antic castell de Mata, recer del poblament d'Alarona (Mataró), i era transitat el camí de ferradura que per la Conreria de Montalegre (Tiana) anava a Dosrius i d'ací a Arenys «d'Avall» (com deien) per Alfà, el Corredor i Collsacreu. Així mateix era ben fressat un altre camí de bast que anava de Barcelona a Vilanova, a part del que seguia el massís de Garraf vers Sitges, per Sant Boi, Sant Climent i Begues. Entre aquests vells camins enlairats podem afegir el que ja hem esmentat, com d'origen preromà, de Lloret per Sant Feliu de Guíxols a Llançà, Coll dels Belitres (Portbou), Cotlliure i enllà de la plana rossellonesa.

Les vies modernes. — La renaixença industrial de la Costa llevantina i el tràfic amb Amèrica que s'iniciaren en el darrer terç del segle XVIIIe deixondiren l'activitat per terra. Aleshores el camí ral fou millorat, així com els hostals on hom solia fer parada. Un itinerari del 1816 en parla, en sentit comparatiu, de la via de l'Interior, diu que «seria inútil descriure aquesta ruta, perquè com sigui que els camins són dolents i els hostals incòmodes, només la segueixen els traguers i el correu». En canvi, lloa el benestar i el peix fresc dels hostals de Marina, i l'activitat i netedat de les poblacions, i remarca que «el plaer que hom sent en fer aquest altre camí, és causa que no es doni compte de les distàncies».

A mig camí de Girona a Barcelona, el comú de Pineda havia parat un gran hostal que arrendava al més dient. Estava situat a la Plaça Major. En els baixos hi havia espaioses quadres per a les cavalleries i aixopluc per als carros, diligèn-

cies i carruatges. Al pis de sobre, la cuina, el menjador i els dormitoris. Avui, en el lloc del seu emplaçament s'aixeca la Casa de la Vila, de nova planta.

La industrialització anà accentuant-se, així com també l'aportació econòmica del tràfic marítim i comercial amb Amèrica. Llurs conseqüències foren la creixença de les poblacions i l'augment de la circulació. Aquests fets motivaren la necessitat d'abaratir i accelerar el transport dels productes, per a la qual cosa ja no bastaven ni el carro ni la diligència, ni la barca. Aleshores, homes previsors i ardits pensaren en el carril de ferro que s'anava introduint amb èxit per Europa, i l'any 1848 inauguraren la línia de Barcelona a Mataró, la primera de la Península Ibèrica. En canvi, les poblacions situades en els flancs dels massissos costers o bé part d'enllà d'aquests, com Port de la Selva, Cadaqués, Palamós, Sant Feliu, Tossa, Sitges, Vilanova, Alcanar, intensificaren llur tràfic de cabotatge i àdhuc el d'Amèrica. Aquests pobles estenien llur vida de relació per mar i no trobaven a faltar els camins de terra. Aquest tràfic marítim de cabotatge assolí gran intensitat, com ho prova el fet particular de la relació entre Alcanar i Badalona que, a base de l'exportació de garrofa fomenta una emigració de canareus vers la ciutat del Besòs, fins al punt que hi hagué carrers badalonins poblats totalment per famílies d'Alcanar.

L'isolament terrestre d'alguns d'ells, esdevingué típic, i en ple segle XIXe pogué reviure, guardades les distàncies, l'esperit tribal i l'empenta aventurera de les velles ciutats de l'Hèlleda. Així Cadaqués, clos per terra entre muntanyes al fons de la seva cala, ben obert a la mar, seixanta anys enrera tenia una setantena de vaixells que feien el cabotatge i la navegació d'altura; però malgrat aquest moviment marítim, els casaments es feien entre gent del poble i eren mal mirats els que es casaven amb forasters. Hi havia homes que havien donat la volta al món i en canvi no havien estat a Roses.

En el curs de la segona meitat del segle passat, els camins rals de la nostra costa, que no eren més que camins de carro o de ferradura, es transformaren en carreteres, les quals, tot fent companyia als rails al llarg de la costa, perquè l'estretor de l'espai utilitzable obligava sovint a posar-los de costat, anaven de Tortosa a Blanes i de Llançà a Salses. L'augment constant del tràfic ferroviari del nostre temps, obligà a posar doble via de Sant Vicenç a Mataró; i la intensificació del trànsit rodat amb l'acceleració i multiplicació de camions i automòbils, han portat suara a l'asfaltament i a l'empedrament de les carreteres. Cal tenir en compte que fa uns vint-i-cinc anys els automòbils barcelonins no arribaven a la centena i, en canvi, l'any passat els automotors inscrits a Barcelona (particulars, de servei públic o de camionatge) sumaven uns 14.500; amb l'addició dels de la província arribaven a 21.000 cotxes.¹ No cal ponderar l'augment de tràfic per les carreteres que això representa.

En el transcurs d'aquesta evolució de les comunicacions terrestres, el tràfic marítim local, com ja no tenia raó d'ésser, s'ha acabat.

¹ Hem fet aquest càlcul descomptant els números de matrícula vacants. Fem l'aclariment perquè ara de poc hom ha publicat a la premsa una estadística segons la qual figurava la «província de Barcelona, amb 34.305 automòbils». Evidentment, en ella hi foren involucrats números que no tenen cotxe.

Definitivament les valors s'han invertit. La carretera de Marina, des de Santa Susanna a Barcelona, ha passat a ésser un tram de la via de primer ordre que de la capital va al Rosselló per Girona i la Jonquera, mentre que la de l'Interior resta fent un servei secundari. El mateix ha passat amb les comunicacions ferroviàries: per més que la línia de Granollers acapara els expressos, el nombre de combois del Litoral és molt superior, perquè hi ha una sèrie de trenstramvia amb caps de trajecte a Badalona, Montgat, Masnou, Mataró, Arenys i Blanes, que mantenen una circulació de passatgers gairebé no interrompuda, la qual acaba de donar a aquest tros de costa la semblança d'un carrer de Barcelona.

Les comunicacions afluents

De tot temps el mar, per tal com facilita els intercanvis d'homes i de mercaderies, ha exercit una atracció sobre la vida humana de les terres de l'Interior. Gent i productes han fet via avall, en la major part dels casos, pels canals de les aigües, i, com elles, no han parat fins arran de mar.

Amb l'augment de la densitat de població costera, aquesta afluença també ha crescut, perquè les aglomeracions urbanes, ultra fomentar el comerç amb l'exterior, són immensos xucladors que engoleixen homes i matèries. I els rius han estat els guiadors principals dels homes en llur camí vers les poblacions costeres: la Tec i la Tet cap a Perpinyà, el Ter-Besòs i el Llobregat amb els seus afluents (Anoia, Cardoner i Gavarresa) cap a Barcelona, el Francolí i el Gaià, cap a Tarragona, l'Ebre cap a Tortosa.

Les vies antigues. — De totes maneres, els camins que van per les valls fluvials, per regla general els més planers, no sempre han pogut ésser fressats igualment, puix que essent a trossos camins fondos en temps de lluites i de guerres eren propicis a les sorpreses i als atacs. Per això, paral·lelament, hi havia camins de carena que feien la mateixa via. D'aquests, però, hem de dir el mateix que hem dit dels camins enlairats de la Costa: que no en resten més que alguns trams conservats pel servei veïnal. Com a exemple podem citar l'anomenat «Camí dels Monjos», el qual segons la tradició anava de Sant Llorenç del Munt fins a Sant Cugat del Vallès «sense travessar cap torrent ni riera» i empalmava amb un altre que, remuntant el puig de Serola (Tibidabo) davallava per Cal Borni vers Barcelona.

No obstant, sempre que s'ha pogut han predominat, com és natural, els camins que per les valls menaven a la platja. Sabem d'algunes vies romanes que ja les seguien: la *Strata conslentina*, que baixava de Cerdanya per la vall de la Tet, i la *Via vallespiriana*, que davallava per les riberes de la Tec. La Tordera comunicava la ruta de l'Interior amb la del Litoral, i pel Ter-Congost-Besòs una altra via romana entrava a Bàrcino. El Llobregat obria el pas fins a Martorell, on el pont romà (Pont del Diable), constituïa un lloc de confluència important dels camins de l'Interior que anaven a la Costa. Pel Francolí arribava a Tàrraco la via d'Ilerda; però també n'hi havia una altra, veritable camí de carena, que travessava els alts planells limítrofes entre la Segarra i les Garrigues, les serres de Prades, i per Vilallonga i Constantí entrava a la capital de la Tarraconesa.

Ambdues vies foren refetes pels alarbs per a comunicar amb Lleida i Saragossa, però amb més cura la de part baixa.

L'Ebre (Hiberus), en canvi, essent un riu de major gruix d'aigua que els altres, pogué sostenir una navegació fluvial que féu innecessària l'existència d'una calçada riberenca. El tràfic es feia fins a Dertusa en barques, i, de pujada, si no podien aprofitar el vent, ço que s'esdevenia sovint, sens dubte devien muntar tirades per equips d'esclaus, a la sirga, tal com sirgaven els remers fa cinquanta anys quan els ferrocarrils no havien captat el tràfic.

Segons Rasis, geògraf àrab, en el temps en què la seva raça dominava la Catalunya Nova, Tortoska (Tortosa) veia en el seu port fluvial ajuntar-s'hi les naus de la Gàl·lia i del Sud d'Espanya, la qual cosa explica el molt comerç que pel susdit riu hom faria.

Les vies modernes.— Tal com aquestes rutes romanes no havien fet més que seguir, en general, vells camins ibèrics, bo i eixamplant-los o millorant-los, a llur torn foren continuades pels camins rals de l'Edat Mitjana, i modernament per les carreteres i vies carrileres.

L'atracció econòmica, política i cultural de Barcelona, ha fet que en les canals dels dos rius que li fan costat, les vies i llur tràfic abundessin. Young, l'economista anglès que recorregué personalment els països que volia estudiar, ens dóna la següent impressió del tràfic dels voltants de la ciutat, vers l'any 1787, quan venia de l'interior de Catalunya i entrava per Martorell: «Trobem molts carros i cotxes tirats per formoses mules. Tot anuncia la proximitat d'una gran ciutat; d'ençà que he sortit de París no he trobat cap població que irradiï tanta vida al seu entorn».

Actualment, per les riberes del Llobregat arriben a Barcelona dos ferrocarrils (línies de Vilafranca i d'Igualada-la Pobla de Lillet) i dues carreteres (la de Madrid a França i la de la riba dreta), i per les vores del Besòs tres rutes ferroviàries (les de Lleida, Girona-França, Sant Joan de les Abadesses-Puigcerdà-Ax) i altres tantes carreteres (de Barcelona a Ribes, de Montcada a Terrassa, de Sant Adrià a la Roca). Cal afegir-hi, per llur caràcter de vies afluents, el camí de ferro que va a Terrassa i Sabadell, per la foradada que travessa, sota de Vallvidrera, la serra del Tibidabo, i la carretera que guanya la carena d'aquesta serra per venir de Sant Cugat a Barcelona.

El moviment ferroviari de les cinc estacions barcelonines centrals, és formidable. Només comptant els trens que porten passatgers, surten de la ciutat uns 250 trens diaris i n'arriben altres tants. I si hom té en compte que les dues terceres parts d'aquests combois són veritables tramvies que serveixen el circuit Vilanova-Martorell-Terrassa-Sabadell-Granollers-Mataró, que té el radi d'uns 30 quilòmetres, menys per la primera població, que es troba a 50 quilòmetres de Barcelona, es comprendrà la densitat de tota mena de tràfic dins aquest immens hemicicle urbà que té per nucli d'atracció i d'inspiració l'urbs barcelonina.

L'atracció industrial i comercial del nucli Tarragona-Reus ha donat a la vall del Francolí una densitat de comunicacions notable, car hi ha la línia carrilera de Lleida a Tarragona i tres carreteres de les quals una va de Montblanc a Reus i altres dues a aquella ciutat: des de Valls l'una, i des de Lleida l'altra, que és la principal.

Perpinyà és també un nucli de camins importantíssim: a més de convergir-hi set carreteres, de fet hi afluïx el tràfic ferroviari del Vallespir, de la Cerdanya, el Conflent i la vall de l'Aglí, que és captat per la línia litoral que va de Narbona a Barcelona.

L'Ebre, malgrat que la navegació fins a Tortosa ha desaparegut gairebé del tot, sols en aquests darrers temps ha vist pasar vies riberenques vers la Costa i encara, fins fa poc, només que carreteres: la de l'esquerra, que fa cap a Tortosa, i la de la dreta, a Sant Carles de la Ràpita. Recentment ha començat l'explotació d'un ferrocarril de via estreta que relliga la plana hortícola i camperola de la dreta de l'Ebre, de la Cava a Tortosa. Malgrat els seus 26 quilòmetres d'explotació, és ara com ara, un tramvia local.

Amb intermitències i a bursades, hom treballa en l'explanació d'un ferrocarril que des del Baix Aragó (Val de Zafán) empenirà aquesta vall per arribar probablement a la Ràpita; en aquests darrers temps, però, hom ha tractat que s'aturés a Tortosa per entroncar amb la línia de València. El retard a obrir les comunicacions per l'Ebre fins a vora mar, ha estat degut a la captació que feien del tràfic, a profit de Reus, Tarragona i Barcelona, dues vies transversals de l'Interior: la línia dels Directes i la carretera d'Alcolea del Pinar a Tarragona.

La Tordera facilita l'empalmament de les vies de Marina amb les de l'Interior, mentre que la Tec, la Tet i l'Aglí, obren el camí a les carreteres i als ferrocarrils, més d'interès turístic que comercial, del Vallespir, la Cerdanya i les Fonolledes.

Apart d'aquestes rutes vallenques, que són les més importants per llur penetració i llur tràfic, n'hi ha moltes d'altres que afluïxen a la Costa. Cal que citem en primer terme, perquè s'ho porta la seva importància, la confluència vial de Sant Vicenç de Calders, en el punt on la riera de la Bisbal del Penedès arriba a la platja. Ací empalmen, com hem dit suara, les vies ferrades de Tarragona, Reus, Valls, Vilafranca i Vilanova. Les carreteres tenen llur entroncament un xic més endins, al Vendrell.

Les rutes que vénen de l'Interior i no són de plana, com les del Rosselló i de l'Empordà, salven les serralades pels colls de més bon passar i davallen, generalment, per les vores de les canals rierenques (rieres d'Argentona, d'Arenys i de Calonge), o bé s'esquitllen pels flancs termenals com les carreteres de l'Hospitalet de l'Infant a Móra dels Masos, en els vessants de les Serres del Coll de Balaguer), de Begues a Gavà pel costat del massís de Garraf, i, en part, els ferrocarrils de Flaçà a Palamós i de Girona a Sant Feliu de Guíxols, a banda i banda de les Gavarres.

A la Costa de Llevant algunes carreteres no fan més que posar en comunicació còmoda l'agrupament de marina i el de dalt, sense haver de passar per la riera, que fou el primer camí, o, millor dit, el precursor. No és rar, per això, veure encara trànsit pels rierals. En alguns indrets (Arenys de Mar-Arenys de Munt) els carros segueixen la carretera de pujada, però de baixada van pel sorral, per què els freni.

Les rutes del mar

Com per tot, a Catalunya el mar donà obertes les vies; als homes no els calgué més que triar els indrets més avinents per a fer-se a la mar o per a eixir-ne.

La navegació antiga.— De bell antuvi, però, uns llocs foren més freqüents que altres per naus i mercaders, ja perquè fossin més propicis per varar o atracar, o bé perquè el tràfic i els negocis hi eren fàcils: així les platges de Cocoliberis, Emporion, Rhodae, Cose, entre altres. Però, en els temps romans el tràfic s'estén i es regularitza; les rutes del mar s'afermen, puix cada cop són més solcades vers Roma i els seus dominis. El port de Tàrraco disputa al d'Emporiae la supremacia del tràfic. De l'un i l'altre, com també Portus Veneris, les naus anaven i venien. A l'anada s'enduïen els millors fruits de la terra (pernills, blat, vi, oli, lli, cànem) i certs productes manufacturats (teles fines, ceràmica emporitana) i tornaven aportant sobretot articles de luxe (bibelots, sarcòfags, estatuetes, teixits i altres). Dertusa era el punt de contacte de la navegació fluvial interior i la marina. Bàrcino, sens dubte la més jove, entretant es deixondia.

La desfeta de l'Imperi aturà l'activitat marina, i ni els visigots ni els àrabs saberen revifar-la. El món mediterrani, aclivellat pel trepig dels bàrbars, es disgregà en una munió de pobles formats pel substratum racial que les regions naturals desenrotllaren sota l'uniformisme extern de Roma. Aquests pobles, immenses crisàlides humanístiques, es retragueren, s'isolaren, es reclogueren en ells mateixos. Per llarg temps entre els homes no hi hagué gairebé altres relacions que les de la guerra. Les arts de la pau, la indústria i sobre tot, el comerç i les comunicacions, es localitzaren, i, per tant, desaparegué quasi del tot el tràfic marítim. Aquest alentiment de les relacions entre els pobles, però, no fou pas temps perdut; en l'isolament secular s'obrava la gestació de les nacionalitats modernes.

La navegació medieval.— Tan aviat com els primers nuclis nacionals es manifestaren, fou reprès el comerç exterior, com ara diríem, i les naus es llançaren novament a solcar el pèlag. Els que iniciaren altre cop el tràfic marítim, sembla que foren els venecians, els pisans i els genovesos. Això era cap al segle IXe. Les primeres croades a Terra Santa, en les quals no faltaren cavallers catalans, forniren el pretext de mercadejar amb l'Orient pròxim (s. XIIe). Els mercaders catalans seguiren els croats molt de prop. Nicolau d'Olwer ens reporta el fet que l'any 1187, a la ciutat de Tir, en la costa de Palestina, hi havia una colònia catalana i provençal, a la qual foren concedits certs privilegis, a fi que poguessin comerciar com la gent del país i governar-se com en territori propi.¹ Hom veu, doncs, que per aquella època les nostres naus havien solcat novament les rutes de la Mediterrània. Ensenms, els nostres ports, o més exactament, potser, les nostres platges, rebien vaixells forasters, sobretot de Provença i d'Itàlia. Un viatger, Benjamí de Tudela, que passà per Barcelona l'any 1150, digué d'ella que era molt visitada per traficants i negociants de Grècia, Pisa, Gènova, Sicília, Alexandria, Egipte i terres d'Israel.

¹ *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental* («Enciclopèdia de Catalunya», vol. I).

Barcelona havia esdevingut el centre principal del comerç català vers l'exterior. Li feien costat a banda i banda, al llarg de la Costa, Perpinyà i Tortosa. Fou la ciutat comtal la que inspirà i empenyé l'expansió marítima que ben tost fou una empresa col·lectiva patrocinada pels comtes-reis amb hàbil diplomàcia. Per un document del 1344 sabem que Barcelona nomenava cònsuls en els ports on més sovint les nostres naus feien escala, els quals tenien cura de la gent i els interessos de la terra. Aquests ports eren: Pisa, Nàpols, Gènova, Palerm, Trapani, Càller, Sàsser, Oristà, Malta, Famagusta, Alexandria, Beirut, Constantinoble i els «ports d'Espanya» (com diu la documentació d'aquell temps), és a dir, Sevilla, Màlaga i Almeria, demés del Marroc. Altrament, navegants i mercaders, seguint els almogàvers i abans que ells i tot, també s'endinsaren per la Mar Egea i els Dardanel·ls fins a Constantinoble, i per la Mar Negra o «Mar Major», que en deien. Per aquestes rutes hom rebia de l'Àsia central i septentrional seda crua, tapissos, brocats i pells, a canvi de drap, teles, safrà, mel, cera, argent viu, a més de productes del Nord d'Europa. Però, els nostres vaixells no recorrien solament el «Mare nostrum», sinó que també es llançaven vers el procel·lós oceà per a traficar amb Anglaterra i Flandes. La navegació per tota la Mediterrània, àdhuc a «Ultramar», com era anomenat el regolfament asiàtico-africà, fou molt activa fins que els turcs, en apoderar-se de Constantinoble, barraren el pas al comerç dels cristians per les terres de «Romania», és a dir, per les costes i illes de l'Egea fins a l'antiga Bizanci.

El cop fou fort per a Catalunya; però, amb tot, la malvestat pogué ésser superada, perquè el poble conservava amb la seva llibertat d'acció les energies, i les naus aleshores intensificaren llur activitat en la Mediterrània occidental, l'Adriàtica i vers les mars del Nord d'Europa i encara, quan pogueren, fins a Beirut i Alexandria. Catalunya també sentí la fretura de tots els altres pobles occidentals d'Europa per trobar el camí de les Índies vorejant l'Àfrica, i naus catalanes es llançaren a l'aventura vers el misteriós Atlàntic austral. A mitjans del segle XIVe catalans i mallorquins fan viatges a les «Illes Afortunades», les Canàries, mig segle abans que fossin conquerides a profit de Castella. Vers el mateix temps (1346) Jaume Ferrer surt amb una expedició per anar al Riu de l'Or (costes del Sahara?) i no en tornen.

La navegació catalana no havia aturat, doncs, la seva empena. Reduïda pels turcs la seva zona marítima d'influència, la nostra terra es delia, com altres pobles capdavaners del comerç d'Europa, per a obrir-se nous camins a través de les mars desconegudes que menessin a les terres asiàtiques per tal de portar-hi mercaderies i treure'n la seda i les espècies.

Per desgràcia nostra, aquest període inicial de les descobertes geogràfiques, quan les naus catalanes començaven de fressar noves rutes, esperonades i guiades per l'experta cartografia mallorquina, una dinastia forastera entrà a regir els destins del Principat, sense lligam amb l'esperit de la terra. L'afany de domini que portava, acabà per revoltar els catalans contra Joan II «el sense fe» (1461-1471).

Aquesta lluita absorbí les energies pairals, i la defensa de Catalunya féu negligir el comerç i els descobriments marítics, mentrestant que els altres pobles se

n'aprofitaven. Ni la marina ni el tràfic es redreçaren novament; platges i ports deixaren de veure les pròpies naus anar i venir carregades de gent i mercaderies exòtiques. El descobriment d'Amèrica i la prohibició de comerciar-hi estroncaren quasi del tot l'activitat marinera mercant. Dos segles llargs d'ensopiment planaren sobre la Costa, quan no l'animaven tràgicament pirates i corsaris turcs i berberiscs amb llurs falconades. S'havien fet seva la mar i saquejaven quasi impunement les nostres costes, com ja ho hem retret en planes anteriors més d'una vegada.

La navegació ultramarina moderna

També en el capítol on tractem de l'explotació del mar, en parlar de la navegació com a una activitat industrialitzada hem dit que la marina catalana, quan fou declarat lliure el comerç d'Amèrica (l'any 1778), es llança freturosa vers els ports ultramarins, solcant noves rutes. Els viatges, si bé sovintejaven, no eren regulars; cada vaixell era d'un propietari o d'una companyia. No hi havia ni empreses navilieres ni línies de servei normal. Ultra Barcelona i Tarragona, totes les poblacions marineres d'alguna importància eren ports utilitzats per al tràfic: Reus-Salou, Vilanova, Sitges, el Masnou, Mataró, Arenys, Blanes, Lloret, Sant Feliu, Palamós, Roses, Cadaqués. Era com una supervivència de l'activitat marítima medieval.

L'evolució de la marina mercant. — Els progressos del vapor per a la navegació a Europa i Nordamèrica, originaren un inici de concentració promogut per les necessitats del temps i la competència. Des de 1840 comencen d'organitzar-se companyies navilieres amb vaixells de vapor. Com que aquest nou mitjà de propulsió donava una major normalitat als viatges i les empreses posseïen diversos vaixells, hom pogué establir algun servei regular per mitjà d'itineraris fixos i escales marcades, talment com ho feia la marina mercant estrangera que visitava el port de Barcelona. Les rutes més solcades, fora del cabotatge per la Mediterrània occidental, eren les d'Amèrica, i els ports més visitats, Buenos Aires, Montevideo, Veracruz, Havana, Nuevitas, Santiago de Cuba, Puerto Rico, Nova Orleans, Chàrleston, Nova Brúnsvic.

Hom pot dir que vint anys més tard l'organització familiar o pobletana de la nostra marina havia acabat, del tot, el seu comès. Ara és l'empresa comercial la que priva. Vers 1860 hi havia establertes a Barcelona més d'una cinquantena de cases navilieres, en llur major part formades per companyies. I cal fer notar que les més d'aquestes firmes havien iniciat llurs negocis i aplegat llur capital en les poblacions marineres de tràfic tradicional de la nostra Costa.

Barcelona, que per raó de la seva importància industrial i comercial podia satisfer les crescudes despeses d'engrandiment i d'adaptació del seu port, atreïa la major quantitat del tràfic marítim de Catalunya. L'any 1926 [1826] tenia una matrícula només que de 39 vaixells mercants, i en canvi quaranta anys després pujaven a 455 amb un arqueig de 88.000 tones, i l'any 1878 a 525 vaixells de més de 50 tones, amb una cabuda neta de 123.841 tones de càrrega.

Deixant de banda el cabotatge, l'any 1868 entraren al port de Barcelona 617 vaixells de pavelló espanyol amb un tonatge de 75.000 tones i 619 d'altres pavellons amb 189.000 tones. Vint anys més tard el moviment del port donà aquestes dades: 979 vaixells espanyols amb 292.000 tones i 928 vaixells d'altres estats amb 379.000 tones. Aquestes xifres mostren clarament l'augment del tràfic barceloní, però també que la marina d'altres països s'endua la part més grossa dels intercanvis comercials. Encara, però, l'airós vaixell de vela dominava: malauradament, la seva gràcia no podia suplir les escasses condicions que tenia per al tràfic modern. L'any 1866, de les 455 embarcacions que figuraven en la matrícula barcelonina, només 28 eren de vapor. L'any 1878 la proporció era de 465 i 60 respectivament.

La munió de companyies limitava els capitals socials i, per tant, aquestes no podien posar llur utilitatge al dia. L'obertura del canal de Suez, esperada amb delit per aprofitar millor el mercat de Filipines, que fins aleshores era servit un cop a l'any per una nau velera que havia de doblar el Cap de Bona Esperança, a l'Àfrica del Sud, motivà un allionament dolorós: hom aprengué que la navegació a la vela és perillosa pel Mar Roig.

El vaixell de vapor definitivament s'imposava, però calia una concentració de capitals, la formació de grans companyies. Ja hem dit anteriorment que el diner guanyat en el mar havia estat esmerçat a terra, i sobretot en la penetració ferro-carrilera peninsular, enlloc d'ésser emprat per assegurar el domini de les rutes marítimes. Les grans companyies angleses, franceses, holandeses i ianquis, en lloc d'allionar-nos, ens feien por.

L'any 1881 s'establí a Barcelona la Companyia Trasatlàntica, que amb l'ajut de l'Estat establí una xarxa de serveis marítics amb l'Àmerica i Àsia. Sorgiren aleshores algunes altres empreses, però sense una política marítima. Els velers encara feien la navegació d'altura: carregaven bocois de vi i tornaven amb sucre, o bé s'enduien ciment i maons cap a Cuba i venien amb carregament de fusta del Canadà. Empreses reduïdes tenien un o diversos vaixells de vapor o de vela que feien el cabotatge peninsular o mediterrani, o bé, en més petita escala, cercaven nòlits allà on circumstancialment n'hi havia, a la manera dels «tramps», aquests vagabunds aprofitats de la marina anglesa. Els d'ací, però, ho feien amb molta modèstia.

L'any 1910 hi havia quatre companyies importants a Barcelona, que sumaven un capital de 20.000.000 de pessetes. El 1923 n'hi havia altres tantes que sumaven 105 vaixells amb un desplaçament de 222 mil tones. D'aquestes xifres la part major correspon a la Trasatlàntica. La guerra mundial, amb l'encariment fantàstic dels nòlits i la salvaguarda de la neutralitat espanyola, portà una revifalla a la marina de vela; però en el susdit any no navegaven més que vuit velers de la nostra matrícula, alguns d'ells amb tres quarts de segle d'existència.

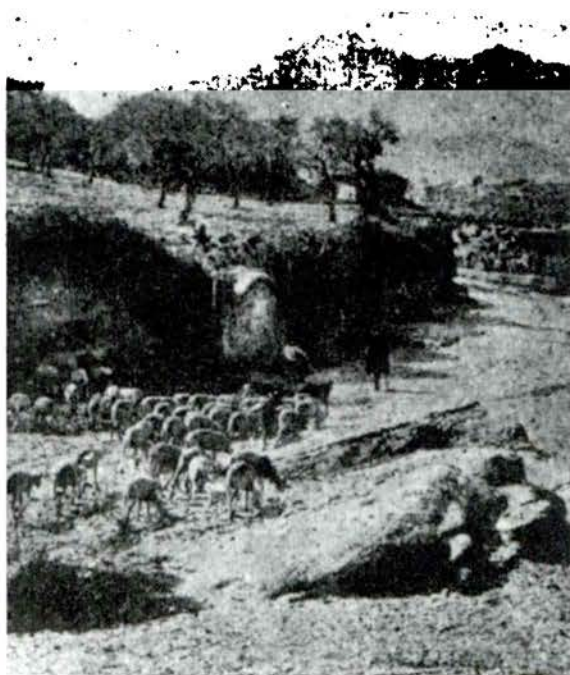
El port de Barcelona.— Poc fóra el tràfic del port de Barcelona, si s'hagués de refiar de la nostra matrícula, però com que és de comerç internacional, el seu moviment és enormement superior al que donaria la marina pròpia. Aquesta, en 1926, era representada per 163 vaixells amb 235.000 tones d'arqueig brut (en descomptem els cascs que no passen de 50 tones). Durant el mateix any entra-

ren 4.589 vaixells amb un desplaçament de 4.626.038 tones. Els uns fan el cabotatge de la Península, de la Mediterrània i Nord d'Àfrica; els altres van i vénen dels ports del Nord d'Europa (ports carboners anglesos, pesquers noruegs, fusters suecs i finlandesos, etc.), fins a Islàndia; i d'altres, encara, fan el comerç amb les Amèriques (del Sud i del Nord), amb Filipines i l'Àsia (aquests serveis vers l'Orient llunyà han estat reduïts darrerament) i amb les costes occidentals de l'Àfrica i les Canàries. Gran part d'aquest tràfic està assegurat per unes 56 línies de servei constant, algunes de les quals tenen en el nostre port el cap de ruta, però les més tan sols hi fan escala. Del total, 36 són servides per vaixells d'abanderament espanyol i 20 amb pavelló d'altres països.

Els altres ports catalans.— En l'any suara esmentat Tarragona vegé en el seu port, en quest de productes agrícoles, 1.153 vaixells amb 977.355 tones, vinguts dels principals estats marítims d'Europa, especialment anglesos i italians; a Palamós, carregaren suro, 403 vaixells amb 348.711 tones (francesos, anglesos, italians i ianquis); a Sant Feliu feren el mateix, 178 vaixells amb 249.076 tones (anglesos, italians, suecs i ianquis), i a la Ràpita hi anaven per la sal 325 vaixells amb un arqueig brut de 106.000 tones.

La rada de Port Vendres, que hom prendria per una ria, té unes magnífiques condicions marineres, per la qual cosa de tot temps ha estat aprofitada sempre que ha vingut bé pel tràfic. Els romans la utilitzaren juntament amb Cotlliure com a base estratègica i, segons Estrabó, hi aixecaren un far. També juntament amb Cotlliure, fou un port de sortida del drap i altres productes rossellonesos i cerdans en temps dels comtes-reis. Sota el domini de dinasties forasteres, d'interessos ben llunyans, també declinaren. Però Port Vendres ha reprès nova volada d'ençà que França féu de l'Algèria una colònia. Aquest port català del migdia francès és el que escurça els viatges marítims a l'Alger i a Orà; per això ha esdevingut un port de tràfic africà, sens dubte el més important per al pas-satge. Té establert un servei regular setmanal amb aquells dos ports de la costa algerina, en combinació amb els ferrocarrils del «Midi». L'any 1927 passaren per Port Vendres prop de 59.000 viatgers anants o vinents de l'Àfrica.

Consideracions finals.— La supremacia marítima de Barcelona és palesa i ben guanyada. La seva posició geogràfica i la seva activitat exemplar atrauen vers el seu port els productes del treball de gran part de la terra catalana i al mateix temps el seu comerç; les seves comunicacions Catalunya endins, i àdhuc Ebre enllà, la converteixen en receptora i distribuïdora de primeres matèries i de productes manufacturats. Aquest tràfic peninsular i internacional dóna valor mundial al port de Barcelona, que, engrandit i millorat constantment per l'aportació financera del comerç barceloní, es va fent digna de la seva anomenada. Llàstima, però, que si Barcelona té un port, no tingui una flota, perquè, com en altres temps, les rutes del mar fossin solcades per naus barcelonines.

III

ASPECTE HUMÀ. EL PRELITORAL

Primera part

Advertiment

L'extensió de la zona Prelitoral, les moltes activitats i caires amb què la vida humana s'hi manifesta i un afany que ens empeny a no deixar d'esmentar en aquest *Resum de Geografia de Catalunya* cap aspecte important de cada zona fisiogràfica, han fet que el nostre treball passés de les dimensions que ens havíem assenyalat; per la qual cosa repartim l'estudi del Prelitoral en dos volums: el primer, que és aquest, comprèn l'explotació de la terra, i el segon tractarà de les indústries, del poblament, de la casa i de les comunicacions.

L'aspecte humà a la Catalunya Prelitoral

Aquesta zona fisiogràfica, amb la varietat del relleu, els diversos graus de pluviositat i la influència del mar i de la muntanya, ofereix un paisatge humà més variat que el de la Costa. No obstant, per raó de la seva situació, el nombre d'activitats humanes disminueix, o bé algunes d'elles són més restringides.

Ací, la vida marinera amb les variades manifestacions del treball que origina ja no hi té res a veure, com no sigui indirectament amb la penetració dels productes del mar o que vénen pel mar. No res menys, l'activitat industrial, faisonadora, en tanta de manera, d'una gran part del litoral català, en la Catalunya prelitoral no dona més que alguns nuclis importants fortament manufacturers, com Sabadell i Terrassa. En canvi, l'agricultura amb les seves derivacions dona ja a aquesta zona un cert caire pagesívol sense fer-la, però, massa camperola; hom diria, per a sintetitzar el seu caràcter en un sol concepte, que aquest tros de Catalunya menestraleja.

L'explotació de la terra

De tot temps, aquesta zona ha fet de «hinterland» de la Costa pel veïnatge que hi té. Aquesta funció ha donat per resultat de concentrar-s'hi una població prou densa per a no desentonar de la del Litoral, que li fa costat (si prescindim de la immensa aglomeració barcelonina).

El subsòl

Malgrat que tota aquesta zona tingui un basament de roques antigues, com ja ho hem dit en estudiar el seu aspecte físic, les explotacions mineres hi escassegen com en la major part de Catalunya. Ací, la raó principal és que hi dominen les depressions formades per l'enfonsament de terrenys que podrien portar filons metal·lífers.

Meners. — En alguns indrets els enlairaments o els abaixaments produïren falles o esclatxes per les quals eixien a la superfície aigües termals que en llur pas abandonaven substàncies minerals barrejades sovint amb matèries metàl·liques. Això explica l'existència de vetes de barita explotades a les Muntanyes de Prades. Pels volts de Rojals, al NE d'aquell sistema muntanyós, la baritina és extreta per ella mateixa; hi ha comerciants que l'aprofiten, generalment per a barrejar-la a certes substàncies alimentoses per tal de falsejar llur pes.

En la vall inferior del riu Siurana, al SO, en els termes del Molar i Bellmunt, hom l'aprofita sobretot per la galena, continguda en les concrecions baritíniques. Aquestes mines de plom vénen a ésser realment l'única explotació minera d'alguna importància compresa en la zona prelitoral. Fa alguns segles, si més no, que, a través de vicissituds i d'intermitències, són aprofitades. Una veritable activitat minera, però, no l'han tinguda més que des de mitjans del segle passat ençà. Vers el 1845 hi treballaven uns 150 homes. La mena produïda, que oscil·lava entre els 150 i els 180 quintars setmanals, era venuda als terrissaires per al vidriat de la terrissa; una part anava cap a Aragó. Abans, a Falset hi hagué una foneria de plom. Actualment l'activitat minera es manifesta en el triangle format pels pobles de Bellmunt, el Molar i el Masroig. Aquestes mines produïren, l'any 1919, unes 4.000 tones de mineral, i hi treballaven més de 400 persones. Tres anys després la producció havia baixat a unes 3.800 tones; però va refer-se, puix que després s'hi ocuparen de 600 a 700 treballadors. I actualment, degut a què els preus del plom es mantenen baixos en el mercat, la població obrera ha tornat a aquella xifra.

Sobre Martorell, enmig dels terrenys devònics, hom va explotar, fa pocs anys, un filó de galena, de regular potència. Avui la mina està inundada.

En el mateix born meridional de les Muntanyes de Prades hi ha altres mines de barita. A la d'Alforja treballen 30 persones; vint anys enrera hom n'havia tret coure.

Ben lluny d'ací, al congost del Ter de Sant Julià de Ramis, hom ha explotat també el sulfat de barita, i a la sortida d'aquell engorjat, a Celrà, fa vint anys que fou iniciada l'explotació en gran escala d'uns meners ferrífers, els quals havien estat beneficiats amb intermitències en altres temps. El cost de les instal·lacions i el poc rendiment de ferro feren d'aquesta explotació un mal negoci, i per això restà paralitzada vers la fi del primer decenni d'aquest segle. Hom podria citar encara altres explotacions siderúrgiques, com la d'Anglès, per exemple, que funcionava vers l'any 1870, però, per haver estat des de fa anys abandonades, ens podem estar d'esmentar-les.

En els vessants septentrionals de les Alberes,¹ on s'estreny la vall del Tec, apareixen importants jaciments de talc, inici d'un seguit de venes talquíferes que s'estenen, segons sembla, fins a l'Arieja, ja en terres gavatxes. A Reiners, hom n'explota uns bancs de 12 metres de gruix, per mitjà de galeries; la pedra va a la fàbrica de Pont de Reiners per a ésser triturada.

¹ Emprem aquesta denominació en plural «des Alberes», com els geògrafs francesos, per indicar tot el ramal orogràfic pirinenc que va de Costabona fins al mar; però usem el singular «d'Albera», com la gent de l'encontrada, per a comprendre el muntanyam de la zona prelitoral d'aquella serralada.

Fora d'aquestes lleugeres manifestacions mineres, no resten més aprofitaments de recursos minerals que les pedreres.

Granit i basalt. — Als flancs de la Serralada de l'Interior hom explota el granit, que li fa de sòcol, en els indrets on surt a l'exterior i que són avinents per a l'explotació.

Entre aquestes pedreres són molt actives les d'Alforja, en el límit meridional de les Muntanyes de Prades, que ocupen uns 200 obrers (una quarta part dels quals són immigrants vinguts d'Alacant i Múrcia); les de Riudecols i les Irlles, en els termenals del Camp de Tarragona; les de Vimbodí, no lluny de Poblet; les de Caldes de Montbui, sota el Farell. En la vall mitjana del Ter, a la Cellera i Anglès, el granit també és objecte d'una explotació regular. Així mateix, però amb intermitències, hom aprofita els afloraments de Capellades i Falset. La pedra trencada és utilitzada per a engravar les carreteres i, tallada en llambordes, per a empedrar els carrers urbans.

Dins el tros volcànic de la depressió olotino-empordanesa inclòs en al zona prelitoral, els mantells basàltics formats per l'escolament de les laves, són també aprofitats en algunes localitats (Adri i Llorà) per a fer-ne grava i llambordes.

Les calisses nummulítiques. — Girona, que de tot temps ha tingut necessitats urbanes i senyorívoles, ha esperonat l'explotació de pedreres al Montjuïc i al Montilí. Cal dir que la pedra s'ho val. En aquest indret l'eocènic inferior mostra grans bancs de calisses nummulítiques amb una abundor extraordinària de foraminífers fòssils. Com que aquesta pedra un cop polida mostra una bella superfície amb llur munió d'incrustacions ovoïdals més o menys afuades («pedra de pinyó i avellana» en diuen a Girona), ço que la fa molt decorativa, ha estat de temps molt emprada en la construcció de façanes i escalinates, a més d'altres destinacions. Entre aquestes cal esmentar la utilització que en fou feta a l'Edat Mitjana per a fusts de columnes en els claustres conventuals o catedralicis i en les galeries dels grans casals, i, sobretot, per a les gracioses i esveltes columnetes dels finestrals gòtics. La flexibilitat ensems que la resistència d'aquesta pedra, la feia única per a la realització d'aquesta meravella arquitectònica d'aguantar la llinda festonejada dels grans finestrals amb dues canyes. La utilitat variada que aquestes calisses nummulítiques tenen per a la construcció i per a la decoració, explica que hom la trobi escampada en diverses construccions monumentals de Catalunya, i àdhuc que en els darrers temps medievals i a començaments de l'Edat Moderna hom n'hagi fet una regular exportació a Itàlia. L'any 1922 treballaven un centenar de pedreres i picapedrers en les vuit o nou pedreres gironines que hi havia en explotació, els quals produïen unes quinze tones diàries de pedra.

Ciment i guix. — Al llarg de les depressions i esvorancs que fendeixen la zona prelitoral, afloren sovint calisses, margues o guix aprofitables. Prop de Xerta, a les envistes de la ribera de l'Ebre, s'inicien aquestes explotacions amb uns forns

de ciment natural. A la Vall, prop d'Olèrdola, en els vessants septentrionals del massís de Garraf, són explotades des de fa un quart de segle, per a l'obtenció de ciment Portland, les calisses margoses del cretàcic. Sens dubte aquesta explotació és la més important en el seu gènere dins la zona prelitoral catalana. Dins el mateix muntanyam i en una falla radial, la de la riera de Vallirana, hom troba altres explotacions cimentíferes a base de les calisses margoses del keuper. Prop d'elles, en el terme de Vallirana, hom aprofita el guix del triàsic superior. Com que aquesta formació s'estén cap a Corbera i Gelida, en els termes d'aquests dos pobles i pels seus voltants, hi ha pedreres obertes per a la mateixa índole d'aprofitaments.

Per trobar un nucli d'explotacions de la importància d'aquest grup penedesenc, cal anar fins a Girona. Per la rodalia d'aquesta ciutat hom explota pedreres de calisses, del cretàcic superior o de l'eocènic, que alimenten diversos forns de calç hidràulica i de ciment (Vall de Sant Daniel, Sarrià, Sant Julià de Ramis). A Mura exploten també les calisses; però fan cap a la fàbrica Sedó d'Esparreguera, per a l'obtenció del carbur del calci. En els temps en què aquesta indústria treballava amb plena activitat, li portaven, encara, pedra calcària de Cervelló.

Terres. — Hem assenyalat els fets més remarcables de buidament del sòl i del subsòl. El caràcter urbanístic de molts grups vilatans i ciutadans d'aquesta zona ha promogut així mateix l'explotació de pedreres per a la construcció allà on el terreny ofería pedra a propòsit; però com que aquests aprofitaments no traspassen el cercle de l'horitzó local i molt sovint tenen una explotació circumstancial, no ofereixen pas gran transcendència. A Vilafranca, però, hom explota amb regularitat unes pedreres de molassa, del miocènic, que són serrades i treballades fàcilment: és la «pedra tova» vilafranquina.

Allà on la pedra no ve a mà, i en canvi dominen les terres argiloses, aquestes són explotades pels forns d'obra per a la manufactura de maons, rajoles i teules, si bé aquesta utilització no és important més que pels volts de Girona i per la rodalia perpinyanesa. En aquesta ha perdut el seu caràcter de manufactura primitiva, per a industrialitzar-se a la moderna. Hom explota, encara, les argiles, i àdhuc les margues, per a la fabricació de terrissa: gerres de Miravet, cànirs de Vilafranca, olles de Breda, cossis de Quart, cànirs vidriats de la Bisbal, dolls de Figueres. I al Pinell i a Prat de Comte, en la Ribera de l'Ebre, hi ha explotacions d'argiles refractàries.

Les aigües minerals. — En parlar, en la primera part d'aquest resum geogràfic de Catalunya, de les aigües minerals que emergeixen dins el Sistema Mediterrani, ja remarcàvem el fet que totes les que esmentàvem com a localitzades dins la zona prelitoral tenien la sortida llur en el veïnatge de falles o de contactes anormals de terrenys. No cal, doncs, insistir sobre aquesta coincidència.

La senzilla utilització d'aquestes aigües medicinals per ella sola a penes trencaria la línia del paisatge natural, com no la trenca la fontanella camperola o boscana, i, per tant, no hi hauria perquè esmentar-les. Però, l'avinentesa de trobar-se aquests manantials de valor terapèutic en una depressió mitjanera i de passatge, rerepaís immediat d'una zona rica i molt poblada, com la litoral, i el

fet d'ésser poblada i benestant ella mateixa, ha estat causa que l'aprofitament d'aquestes aigües s'industrialitzés, i que hom hi bastís edificis per a hotels i balnearis, creant, al voltant de les resurgències, un paisatge humà ben propi. Però, situada l'explotació en aquest caire, ofegada, per tant, la simple activitat extractiva, la deixarem ara per a parlar-ne en el ram de les indústries.

Els boscos

Sens dubte, abans que l'home petgés aquestes comarques, les boscúries selvàtiques cobrien les terres grasses de les depressions prelitorals en fort contrast amb l'arbrat esclarit dels roquissers de les carenes. Un cop despullades les terres fondals per a ésser conreades, la vegetació forestal restà formant clapes més o menys extenses en els vessants enasprats, o coronant els cims, fora de les illes muntanyenques com els Ports de Tortosa, Montseny-Guilleries, les serrallades de les Gavarres i de les Alberes, els contraforts del Canigó, en els quals indrets, per raó de la configuració i l'alçada, el bosc domina.

Claps de l'emboscament primitiu han perdurat en les depressions per conveniència del pagès, que així tenia a mà fusta i llenya. Aquesta previsió explica la subsistència d'alguns bosquets entre les terres fèrtils del pla, com en veiem al Vallès, i també l'aprofitament per a la forestació de terrenys magres, que només suporten garrigues i bosquetons de pins o alzines, com és el cas de certs illots geològics, que hom troba, per exemple, entre el Vallès i la Selva. En indrets aiguamollencs hom planta arbres de fusta blanca.

Reminiscències d'un predomini forestal pretèrit eren les «junes d'arbres» que tenien lloc en alguns pobles vallesans no fa gaires anys; consistien a un aplec veïnal a l'ombra d'un arbre de grossa capçada, o bé en un clar planer al bell mig d'una boscúria, per tractar els assumptes comunals. D'aquells arbres majestuosos i amplament cobriceladors és un bell testimoni l'alzina de Palausolità, la qual en dies de festes, amb el seu brancatge, ha fet de cadafalc als músics i d'envelat als dansaires.

L'emboscament persistiria més temps al Penedès, que és una comarca geològica de terres pobres per als conreus cerealístics, la qual cosa va ésser la causa que els camps de blat no hi fessin massa clarianes. En canvi, quan, a darreries del primer quart del segle XIXe, el vi començà d'ésser valorat, hom es posà a desemboscar terres penedesenques per tal de plantar-hi vinyes. I a mesura que pujaren els preus del most, acabaren de desaparèixer les pinedes dels vessants i de les planes.

Les explotacions forestals del Nord

La part encara veritablement forestal va del Montseny als estreps canigonencs que s'aturen en el baix Vallespir i a l'alt Rosselló. En aquest tram, la pluviositat i el relleu han afavorit la vegetació arbòria, particularment sobre els granits i terrenys paleozoics del Montseny, les Gavarres i les Alberes.

Les formacions geològiques expliquen, fins a cert punt, que el golf eocènic que s'hi endinsa i que té per cims culminants el Rocacorba i la Mare de Déu del Mont, formi extenses clarianes dins aquest tram, en les quals blanquegen les calisses i arenisques margoses. Val a dir, però, que en l'emboscament d'aquelles terres ha influït més el voler dels homes que l'ambient climàtic i topogràfic favorable. Un mateix afany d'aprofitament forestal i subforestal ha contribuït al despullament dels vessants i cims eocènics i al manteniment del bosc sobre el relleu granític i pissarrós primari que els envolta. La diferència de resultats tan contraposats prové de les espècies arbòries que poden portar aquelles grans clapes de terreny i del gènere d'explotació que cadascuna requereix per a obtenir-ne un major rendiment.

Els graonaments encinglerats i les calmes de la gran clapa eocènica són esqueis més propis per alzines, roures i boixos, que per altre arbrat. Com que en general l'arbre no hi puja ufanós ni de pressa, des de molt temps ençà hom l'ha anat carbonejant, puix que per aquests aprofitaments no cal que pugi gaire de terra. Demés, les boixedes desaparegueren en fornir troncs i arrels als culle-rraires de la rodalia; ara el boix no resta més que en tofes migrades. En canvi, les muntanyes primitives, amb llurs faldars granítics o paleozoics, quan són humides, porten magníficament els castanyers i, si són més seques, l'alzina sure-ra. Amb el castanyer alterna l'alzina comuna, que hi esdevé frondosa. Aquesta conserva la fulla, l'altra la perd, però en el bon temps ambdues cobreixen els vessants suavitzats d'aquestes humides serralades amb un atapeït mantell entre-teixit amb el verd fosc de l'una i el verd clar de l'altra.

Castanyers, alzines i lledoners. — Les valls que s'inicien en l'altiplà de Sant Hilari Sacalm, ofereixen belles mostres d'aquests tipus de forestació, especialment la riera d'Osor i els seus aiguavessos. Des de Ceret, Vallespir amunt, s'obre una altra castanyeda, però ja no és prelitoral sinó prepirinenca.

Les Gavarres són cobertes, fins a llurs carenars, d'alzines sureres, amb un sotabosc garriguenc que els fa coixí. A l'Albera, que és més alta, els suros pugen fins els 500 metres, però part d'amunt, sobre el verd fosc d'aquells, clareja el fullatge de faigs i roures, a mesura que hom s'aparta del Litoral. I les muntanyes que de lluny o de prop enronden aquesta zona, des del Montnegre de Marina fins a la socolada rossellonenca del Canigó, porten en barreja suros i alzines. Aquests terrenys són tan propicis per a suredes i alzinars, i el sotabosc de gatoes, argelagues, arboços, ridortes i esbarzers que s'hi agombolen esdevé tan espès, que si la vegetació no és aclarida acaba per ésser impenetrable, llevat per a les bèsties selvatgines (senglars, llops, guineus), que refiadament s'hi encauen.

L'explotació del castanyer, de l'alzina surera, i àdhuc de l'alzina comú si pren ufana, exigeix una certa cura de l'arbrat. Les suredes han d'ésser ben entretin-gudes a fi que, en ésser el temps, pelades, donin el suro; dels castanyerars cal aclarir-ne els tanys, que esberlats serviran per a rodells, per tal que els troncs que resten pugin bé per a donar fusta de botada; i les alzines igualment han d'ésser ben pujades si hom les deixa, com habitualment s'esdevé en aquesta zona, per a obra de carro.

Les Alberes mantenen algunes clapes importants de lledoners des de la Roca d'Albera fins a Ceret, que hom explota en tanys per a fer-ne «sticks» i fuets.

Les castanyades que formen part de la gran clapa forestal d'Arbúcies a Santa Coloma, forneixen amb abundor llurs fruits farinosos, els quals, a part d'una utilització casolana com aliment del bestiar, prenen un valor comercial, puix que hom ven la castanya o bé seca o bé pelada. La venda d'aquest producte és un ingrés amb el qual es compta en moltes cases pageses de la susdita encontrada per a arrodonir el pressupost domèstic.

L'aprofitament industrial d'aquestes espècies forestals els ha donat una extensió que abans no tenien; de manera que hi ha boscos de suros, de castanyers i de lledoners que no tenen res d'esponanis; més aviat es podria dir el contrari, perquè alguns han estat plantats i no de massa anys, sobre terres recobrades de conreu. Pels voltants del Rosselló, el castanyer i el lledoner van prenent peu encara, perquè els bastons dits «de Perpinyà» tenen bon mercat i el tràfic dels bons vins rossellonesos consum molta fusta de botada. En canvi, amb la crisi de la indústria surotapera, hom ha tallat algunes suredes, per tal de donar les terres a l'arada. Així hom veu, en observar de lluny les Gavarres, per exemple, les aclarides que l'agricultura ha fet en l'espessor de les boscuries.

El treball al bosc. — L'indole d'aquests aprofitaments en les valls montsenyenes orientades entre el nord i l'est, ha donat per resultat que l'ocupació bosquetana absorbeixi la major part de jornals dels homes d'aquestes encontrades. Els bosquerols predominen, per exemple, a Sant Hilari, Arbúcies, Osor. I els que no treballen al bosc, estan ocupats a les serradores, car per aquestes afraus escassegen els conreus i la indústria no s'hi endinsa.

L'aprofitament del suro no ocupa els homes durant tant de temps; és feina de temporada: juliol i agost, quan revé la saba. Aleshores nombrosos equips de peladors s'escampen per les suredes i amb molta traça arrenquen l'escorça dels arbres, que fa dotze o més anys que no havien estat pelats. El suro català es distingeix de l'exòtic en què és més fi i més compacte, per la qual cosa hom el busca molt com a tap de xampany. I hi ha qui diu que el de l'Albera és millor que el de les Gavarres.

Al costat de l'explotació forestal pròpiament dita, prou variada, hi ha també la carbonificació. En gran part, aquesta es troba en mans dels bosquerols del país, que, com hem vist, no tenen gaires més feines en què ocupar-se. Això fa que la immigració de carboners tortosins, tan estesa per altres comarques de Catalunya, ací a penes trobi indrets per on infiltrar-se. L'activitat boscatana dels massisos forestals manté per aquestes terres la tradició carbonera.

Arbres de ribera. — Després dels arbres de bosc, cal parlar dels arbres de ribera. Hom els troba prop dels rius i rieres i molt especialment en les terres aiguamollenques de la Selva i dels vessants orientals del Montseny. Al llarg dels riberals s'arrangleren sense ordre ni concert, pollancres, salzes o verns, però aquestes dues espècies més frondoses les trobem, com abans, aplegades en salzere-des i vernedes. Els darrers anys de crisi de combustible les han vist desaparèixer per llenya. En canvi, del pollancre i de les seves variants, l'àlber i la caroli-

na, com que són arbres de creixement ràpid, hom en fa plantacions sobre les terres humides selvatano-montsenyenes. Hom els planta ben afilerats i prou espessos perquè hagin de pujar drets i de pressa, a fi que ben aviat sigui possible utilitzar llurs troncs per a obra de cadira, ja que llur fusta blanca i fluixa pot ésser tornejada fàcilment. Demés, hom en fa mànecs per a plomes d'escriure (Arbúcies).

Les explotacions forestals del Sud

Del Montseny als Ports de Tortosa les clapes emboscades extenses són excepcionals. En general, fora dels dos massissos extrems, que per llur altitud porten un major nombre d'espècies forestals, només hi ha boscos de pins i alzines. Aquests massissos constitueixen dos termenals geobotànics: l'avet troba el seu habitatge europeu més meridional en els alts vessants montsenyencs, i el faig es manté desesperadament dalt dels Ports per a no replegar-se del tot vers latituds més altes.

L'escassa forestació d'aquesta meitat de la Catalunya prelitoral és deguda en primer lloc al predomini de roques dures i poc disgregables, com els esquists paleozoics (Priorat), els conglomerats i calisses del triàsic (Muntanyes de Prades), les dolomies i calisses del cretàic (Ports de Tortosa, Garraf) i les pissarres silúriques (Montseny meridional). La talla regular dels boscos, la dificultat de repoblament natural a causa del rocam i la manca d'una política forestal positiva, han mantingut gairebé nua una gran part de les muntanyes i serrats que bornegen les depressions i valls prelitorals.

Nomadisme carboner. — En aquestes terres poc forestals els bosquerols escassegen. Les bones terres de conreu i també les indústries hi atrauen l'activitat humana. Només hi persisteix una nissaga de gent de bosc al voltant del massís dels Ports de Tortosa, que ja en 1772 estaven molt castigats per la desforestació (segons una relació d'aquella data). La petita indústria hi ha anat desapareixent i l'àrea de roquissers estèrils arribà fins arran dels pobles, perquè, mancats els homes d'ocupació a la comarca, se'n van amb llurs famílies a carbonejar on hi ha llenya. Aquest fet constitueix un veritable nomadisme, amb una àrea de dispersió que s'estén, si més no, de la Costa de Llevant, els vessants meridionals de les Guilleries i l'Alt Berguedà, fins a l'Ebre.

Els carboners «tortosins» han anat invadint els dominis tradicionals dels carboners «cerdans» (Plana de Vic, Guilleries, serres del Montnegre, Corredor i Sant Mateu). La migració tortosina es diferencia de la cerdana en què aquella és de tot l'any i aquesta era d'hivernada, i, també, en què els cerdans anaven en petites colles d'homes i els tortosins van en família; cada família s'emprèn una àrea per a carbonejar i basteix dins d'ella la seva barraca. D'aquells «cerdans» encara alguns (però cada any en menys nombre) baixen durant l'hivern, de Queralbs i la Vall de Ribes, a picar escorça, pelar i fer carbó, pels vessants de Sant Llorenç del Munt a Montserrat.

Els aprofitaments del pi.— La indústria igualadina de la pell adobada amb el consum que fa d'escorça per a l'assaonat ha mantingut un nucli d'escorçaires a Montbui. Treballen dins la clapa forestal de les serres de Brufaganya i la Llacuna en els mesos de juny a setembre. Hi ha un nucli més ferm d'aquest ofici a Albinyana, Rodonyà i Bonastre, terres magres situades a la partió del Penedès i el Camp de Tarragona. Els homes dels esmentats pobles van a fer escorça per les pinedes de Castellví de la Marca i Pla de Manlleu. També hom escorça per a Igualada als vessants occidentals dels Ports de Tortosa, de Vall-de-roures a Beseit.

El predomini del pi pinyoner pels vessants vallesans, terres en altres temps de menys possibilitats vividores (i parlem només que de mig segle enrere), feia que alguns pobles, assentats en els roquissers del born ponentí s'ajudessin a viure fent de pinyonaires. Així els homes de Sant Feliu de Codines, o «del Pinyó», en entrar la tardor eixien a colles de quatre a sis homes, cadascun amb el sac al coll, i s'escampaven per les pinedes a collir pinyes, que espinaven al foc allí mateix. Llur presència prou l'assenyalaven les fumarelles que eixien entre el fullam de les pinedes.

La palma escombrera.— Ultra l'explotació de l'arbre i els seus subproductes, de la vegetació silvestre poc més en treu l'home que valgui la pena d'ésser esmentat. Farem una excepció pel bargalló, la menuda palma escombrera, que, afavorida pel clima, avança per les nostres terres llevantines fins a la ratlla del Llobregat, gràcies a l'extensió de les clapes calisses que constitueixen el seu terreny propici. La importància d'aquest aprofitament era major abans que ara. Les seves fulles palmejades fetes a tires, serveixen per a fer cabassos, senalles, sàrries, capells, etc., i plegades, per a escombres. Avui encara, vers l'extrem ponentí del Penedès, d'Albinyana a Castellví de la Marca, a la perifèria de l'illot cretàcic del Montmell, alguna velleta entreté la seva activitat esmorteïda amb el trenatge del bargalló per a confeccionar cabassos i senalles. Es la supervivència d'una petita indústria casolana que ocupava homes i dones d'aquella contrada. És cert que avui la planta escasseja, però també cal fer avinent que altres quefers més remuneradors ocupen ara la gent hàbil.

En canvi a Alfara, al peu dels vessants calissos dels Ports de Tortosa, l'aprofitament del bargalló segueix mantenint una certa activitat i constitueix l'única indústria del poble. Els braços que no poden ocupar-se en les terres foranes a la depressió rogenca que circumda la població, perquè són poc productives i de mal treballar, s'entretenen en aquesta manufactura. El que hi ha és que, com que la palma escombrera escasseja, els que no poden treure aquesta matèria prima de la muntanya, l'han d'importar de Mallorca o de Moreria. Cabassos, senalles, sàrries, són venuts als Reguers, raval de Tortosa, d'on aquests estris són exportats vers València. Val a dir que és una ocupació d'escàs rendiment econòmic.

Sens dubte, aquesta petita indústria, on és més important, és al Pinell; s'hi ocupen gairebé totes les dones del poble. De la palma en fan llata i amb aquesta en grans tires, sàrries, que hom ven molt bé a Lleida, Balaguer i Casp, amb un profit anyal de 200.000 pessetes. Aquesta activitat, però més esmorteïda, es dona també dins la mateixa rodalia a Miravet, on fan escombres, i a Ginestar i Rasquera, on fan cabassos.

L'agricultura

Ja hem dit que la Catalunya prelitoral és, de manera molt caracteritzada, una zona pagesa. Del cor d'aquesta zona, del Vallès-Penedès, tenim dades per a afirmar que una quarta part de la població treballa la terra, fora de les rodalies de Sabadell i Terrassa, on, per raó de la importància de la indústria, els agricultors no arriben a la vuitena part de la població total. De la resta de les terres d'aquest quadre fisiogràfic, encara que no posseïm cap càlcul que ens pugui servir de base, tenim la impressió que el nombre de gent pagesa passa de molt aquella part, perquè no hi ha altres activitats importants que absorbeixin els homes.

D'un cap a l'altre dominen els conreus de secà, els «aspres» com diuen al Rosselló. No hi ha més regatges que arran dels corrents d'aigua; però, com que ací les valls fluvials ja s'estrenyen, no hi ha lloc per a veritables hortes; tan sols hi trobem horts riberencs.

La vinya, l'olivera i el blat constitueixen la trilogia mediterrània que regna en aquesta zona. Li fan costat les patates, l'ametller, l'avellaner, i, en alguns indrets, els farratges. Hi ha també alguns conreus molt localitzats, com els alls de les rodalies de Banyoles i Vilafranca del Penedès.

La vinya

L'extensió de la vinya. — El bon vi vol més sol que no aigua, s'estima més una terra magra en vessant que una terra grassa a la plana. Aquestes preferències ja expliquen la limitació del conreu vitícola dins aquesta zona fisiogràfica: de l'Albera al Montseny la vinya escasseja per excés d'humitat, i, en canvi, abunda des de la Riera de Caldes fins al Riu d'Algars en la Terra Alta, enllà de l'Ebre. Les comarques eminentment vitíferes (Penedès, part alta del Camp de Tarragona, Priorat) radiquen en aquest tram menys plujós, més accidentat, on predominen les terres arenisques i esquistoses o bé les argiles recents de la descalcificació i del granit.

El Vallès en certa manera és una zona de transició. La vinya escasseja en els vessants montsenyencs més humitejats per les pluges i en els plans quaternaris, entre el Congost i el Mogent, perjudicats per la boira; en canvi, es graona pels marges de la Serralada de l'Interior, mentre que en el Vallès Occidental, més trencat i més sec les esteses de ceps cobreixen bona part dels terrenys, en pla inclinat, de les formacions terciàrioquaternàries.

Les cepades s'aturen al peu del massís juràssico-cretàcic de Cardó-Tivissa, i també a les vores de la mola, geològicament similar, dels Ports de Tortosa; amb tot i que arran del muntanyam dels Ports l'atur de la vinya no és complet, perquè hi ha llenques, esteses per valls i vessants, sobre els terrenys i en les exposicions més favorables.

Al Nord, però, les planes altes de l'Empordà i del Rosselló i els turons i vessants que els fan costat, porten molt bé la vinya, que és més acurada i més abun-

dant en els Aspres i en el xamfrà de Ribesaltes, per raó de l'estímul que troba el viticultor rossellonès amb la competència de les regions vitícoles franceses productores de vins de marca. Aquest veïnatge agullonador ha portat el pagès a un aprofitament aferrissat dels avantatges que li dona el clima, amb l'ajut dels quals pot lluitar francament en els mercats de França, perquè cap muralla duanera no el separa de les terres vinateres d'enllà de Salses.

Les vicissituds vitícoles en el segle XIXe. — La vinya des de temps immemorials ha ocupat un lloc important a tota la Catalunya prelitoral, que en general li és una zona plenament favorable. No obstant, la màxima extensió d'aquest conreu fou assolida, sens dubte, en el segle passat. La facilitat de comunicacions per mar i per terra, que esperonà l'exportació, i els progressos de l'enologia, que milloraren i valoraren els productes, esperonaren les plantacions, i aquestes durant el segle XIXe invadiren camps de blat, oliverars, garrigars i boscos.

Hom pot dir que l'expansió de la vinya s'inicià amb la llibertat del comerç amb Amèrica. Antoni Ponz, en el seu *Viaje por España* (1782), ja es plany del fet que al Camp de Tarragona la vinya només faci bon paper a expenses del blat, de les olives i de les pastures; i remarca que, al contrari d'abans, no sols hom havia deixat d'exportar gra i oli, sinó que ni se'n feia per a la despesa casolana. Sens dubte el Camp de Tarragona en la seva part alta, terra oberta a les comunicacions, seguint l'exemple de la Costa, fou de les primeres terres prelitorals que donaren al cep aquest predomini. Els ports de Tarragona i Salou treien el vi, ben adinerat, cap a les colònies espanyoles. Pobles com Alcover tancaren llurs quadres de telers de llana perquè les vinyes i el negoci de vins i aiguardents hi donaven més.

La invasió vitícola, però, s'estengué sobretot, a través de les terres meridionals d'aquesta androna fisiogràfica, del Vallès a la Terra Alta, durant el segle XIXe, i aquesta invasió ha tingut victòries esclatants i derrotes doloroses. L'avançament s'inicià francament en començar el segle, amb la millora de les comunicacions del Prelitoral vers la Costa, la qual cosa facilità l'exportació costera i ultramarina i esperonà la plantació de vinyes a l'escalf de la vella forma contractual de la «rabassa morta». Fins aleshores el vi prelitoralenc havia estat poc adinerat, fins a l'extrem que en anyades abundoses hom l'havia arribat a pagar a deu rals la carga (Penedès). En alguns indrets d'aquesta zona, allunyats de Barcelona, es conta encara que a darreries del segle XVIIIe i primers del XIXe, a manca d'aigua hom emprà el vi per a fer el morter en algunes construccions. Potser sigui una llegenda; però, tanmateix és expressiva. La moderna destil·lació vinícola començà quasi amb el segle passat, però fou vers el segon terç del mateix que prengué gran volada gràcies a la introducció de nous alambins que fornien esprits de més graus que els obtinguts fins aleshores. Aquests alcohols d'alta graduació tingueren molta sortida cap a Amèrica. Això féu que el vi pugés de preu; cap a l'any 40 al Penedès era pagat de 7 a 8 pessetes la carga. A favor d'aquests preus remuneradors, menys aleatoris que altres de més alts aconseguits en temps de crisi (guerra del francès, fam de l'any 12, secada del 17, etc.) el vinyar prelitoralenc anà estenent-se.

A mitjan segle una malura, aleshores desconeguda, la de l'oïdium, tirà a per-

dre les collites del Litoral, i els exportadors de la Costa hagueren de comprar el vi per als embarcaments a les terres veïnes de l'Interior; d'aquest vi no havien fet gaire cas fins que toparen amb aquella malvestat. L'any 54 els suc penedesencs eren pagats de 25 a 30 pessetes la carga. Des d'aleshores al costat dels centres exportadors costers, Reus, Tarragona, Vilanova, Sitges, Barcelona, etc., n'hi haurà d'altres a l'Interior: Falset, el Vendrell, Vilafranca, etc.

Amb l'estímul de la venda fàcil i ben adinerada, la vinya donà una embranzida decisiva; els ceps ho envairen tot; per a fer-los-hi lloc hom arrabassà els boscos que restaven (Penedès), els erms foren artigats (Priorat, Alt Penedès) i les terres bladeres envinyerades (Vallès Oriental). El Penedès passà a ésser una comarca vinícola, el Priorat refermà l'anomenada dels seus vins, i en conjunt el Prelitoral migjornenc, del Montseny als Ports de Tortosa, vingué a ésser la zona vinatera més rica de Catalunya. Fins a l'any 1862 el vi prelitoralenc assolí preus elevats, però degut a què per aquell temps les vinyes replantades de la Costa reprengueren llur producció normal, hi hagué una sobreproducció i es produí la primera crisi que empobrí les noves comarques vitícoles. Fou tal la depreciació del vi durant una quinzena d'anys, que per les terres penedesenques hom deia: «Vilafranca del Penedès, moltes vinyes i pocs diners». D'ací que en envellir les rabasses, ja no es replantaven, i les terres eren lliurades al conreu cerealístic. Mentrestant una nova plaga, la fil·loxera, havia fet estralls a França, de manera que la viticultura francesa hagué de refiar-se de la producció catalana, fins al punt que vers l'any vuitanta no hi havia prou vi per a correspondre a les comandes del mercat francès, i per tal de proveir-lo, hom pagava de 30 a 40 pessetes la carga de vi negre. Les comarques vinateres prelitorals havien passat de la pobresa a l'abundor; però no tingueren mesura en el profit i barrejaren aigua i alcohol al vi per tal de fer-ne més cargues. Aquest frau ocasionà a la llarga la reducció del mercat francès, i, per consegüent, una davallada tan forta en els preus, que en els anys 1892-94 el vi es vengué a menys de 10 pessetes la carga.

Vers la fi d'aquella magnífica campanya, la producció havia arribat, sens dubte, al seu grau màxim. Hom pot calcular les collites últimes d'aquesta època al Penedès, des de la Serralada de Marina fins a la riera de Carme i del Llobregat al Gaià, en un milió d'hectòlitres de vi, i al Vallès en la meitat d'aquest rendiment, si bé cal atribuir uns 400.000 hectòlitres a la porció occidental que va des de la riera de Caldes al Llobregat i que enclou les rodalies de Sabadell, Terrassa i Olesa.

La limitació, per traves duaneres, del mercat francès coincidí amb la plena invasió de la fil·loxera a la zona prelitoral. En l'any 1895 la plana penedesenca, mortes les vinyes, era un ermot. El paisatge vitícol es mostrava igualment desolat d'un cap a l'altre d'aquestes comarques de l'interior pròxim. El vi no es pagava com abans, tot i que a penes n'hi havia. Molts magatzemistes de vi hagueren de tancar les portes. La crisi capgirà cases importants; però també enfortí algunes voluntats, que deixaren de banda velles rutines i es posaren a repoblar metòdicament els terrenys més a posta per a la vinya i servaren per a altres conreus les altres terres. Aquestes desfetes tingueren la virtut de reduir la viticultura a les possibilitats naturals de cada comarca, ensems que feien sentir la conveniència d'obtenir vins de qualitat, especialitzar la producció i crear marques.

La viticultura actual. — En general, podem dir que el Penedès ha reprès la seva importància vitícola, gràcies ha haver creat tipus de vins, especialment el xampany. La Conca de Barberà ha seguit l'exemple penedesenc i elabora el most amb tota cura dins les organitzacions agrícoles sindicals. També l'alt Camp de Tarragona, que no s'ha pogut donar tant al conreu de l'avellaner com la part baixa, ha hagut de mantenir les seves vinyes en els indrets més afavorits per l'exposició, el relleu i el terreny, i ho ha fet bo i modernitzant el conreu i la vinificació. No obstant, malfiant-se de la monocultura com se'n comença a malfiar tothom i és de raó, ha introduït, part de sobre dels avellaners dels fondals, l'olivera i l'ametller, i algun conreu entre els rengles de les vinyes. Quelcom semblant hom podria dir del Vallès Occidental, fent ommissió dels avellaners, mentre que el Vallès Oriental tan sols ha conservat la vinya en les situacions més propícies i té algunes plantacions d'avellaners.

En canvi, a la part prelitoral de l'Alt Empordà, la viticultura ha quedat molt reduïda, i potser s'hi fa més raïm que vi. Pels volts del Ports de Tortosa els vinyars han anat abandonant les terres més allunyades dels pobles o més esquerpes, i els agricultors se n'excusen fent de resposta que aquells indrets «no proven» a les vinyes.

El vi del Priorat. — En aquesta encontrada després de la filloxera la vinya s'ha reduït a prop de la meitat. Una reducció tan notable sorprèn, de primer antuvi, si hom pensa en el bon vi que produeix i el bon crèdit que té guanyat i merescut el most d'aquesta rodalia històrica. Cal tenir en compte que els set pobles que foren pertinença prioral del convent de Scala Dei junt amb alguns altres termes de condicions geològiques semblants que els fan costat, s'assenten sobre les dures pissares del silúric, a penes esmicolades en llicorella, i que per raó de l'aspror del terreny ha estat sempre una encontrada no sols de monocultura sinó d'una activitat única: el treball de la vinya. La mort d'aquesta per la filloxera deixà sense recursos el pagès i la replantació es féu lentament i parcial per manca de cabals, puix que el desfonament d'un subsòl de roca dura requeria més mitjans que en altres comarques, i en aquesta precisament propietaris i rabassaires disposaven de menys cabals que els pagesos de moltes d'altres. I suara, amb l'esperança de poder valorar de nou el «priorat» i per consegüent de replantar totalment aquestes roques que donen al vi aromes i, amb el temps, ranciors exquisides i quasi úniques, hom ha tractat de lliurar a una empresa estrangera la producció prioratena per tal que l'explotés comercialment. La combinació per ara ha fracassat; però convindria que els vinyataires d'aquesta encontrada posessin la mateixa cura assenyada que esmercen en el conreu de llurs ceps minúsculs, valorar, col·lectivament, sense ingerències estranyes, el suc riquíssim, fruit d'una naturalesa i d'una voluntat esforçades.

L'altitud de la vinya. — Malgrat els inconvenients del conreu vitícola, en alguns llocs escarpats d'aquesta zona que ara com ara tenen les comunicacions difícils, hom troba algunes vinyes a altituds extremes, per l'afany que ha tingut sempre el pagès mediterrani de collir vi, si més no per a la despesa domèstica. Hem tro-

bat vinya en el massís dels Ports de Tortosa, al Mas de les Eres (en el terme d'Horta), a 850 metres, però l'hem vista encara a més alçada, vers els mil metres, a Vilanova de Prades, en els vessants de la Serra de la Llena; això sí, ben encarada a migdia.

Resumint, direm que la màxima extensió de la vinya correspon a les comarques barcelonines, i el mínim a les gironines, puix que no arriben a la desena part d'aquelles. Les tarragonines ocupen lloc entre els dos grups, però molt més acostades a les comarques centrals, ja que llurs vinyars sumen, probablement, una superfície igual a les dues terceres parts de les vinyes d'aquestes.

La vinya prelitoral rossellonesa. — Per raó de la situació político-administrativa del Rosselló, la seva viticultura ha evolucionat d'una faísó diferent, per bé que els factors naturals, les malalties dels cep (oïdium, filloxera, mildium) han estat més primerenques a causa de la proximitat de les grans regions vitícoles franceses, que castigades per la intensitat de l'explotació, foren camp abonat per al desenrotllament en gran escala d'aquestes plagues.

Fins al segle XVIIIè la vinya rossellonesa no era conreada més que a les costes i terrenys rocosos, que feien un vi espès i negre, fora del tros de la Costa (Cotlliure) i dels vessants de Salses, que donaven sucs licorejables. Tenia nom el moscatell de Ribesaltes, com en tenen els rancis de Banyuls.

Malgrat la malura de l'oïdium de l'any 1852, la filloxera del 1880, i la depreciació del vi durant el primer decenni d'aquest segle a causa de les trafiques que s'hi feien, la vinya s'ha estès en aquest tros de la zona prelitoral fins al punt de fer témer que amb el peu que ha pres a costa dels cereals i les oliveres, sobre tot en els plans veïns de la Salanca, es pugui arribar a un excés de producció desvalorador de les collites. I és que, com en la resta de Catalunya, el vi ha tingut també llargues temporades de bon preu, i àdhuc de preus alts que esperonaren les plantacions, perquè aleshores la vinya era un bon negoci i el diner anava a dojo. Ribesaltes i els pobles del seu veïnatge, per exemple, que havien vist lluir vinyes esponeroses, de cepades que es doblegaven al pes dels garnatxes, matarós, carinyenes i picapolls fornidors de vins generosos que els compradors es disputaven, vers el 1880 les veieren esmorteir-se i assecar-se. I així com s'estroncava el doll del vi cobejat, s'estroncava amb ell la riquesa. Amb penosa lentitud les vinyes fores replantades, i no fa més d'una vintena d'anys que han estat del tot refetes.

Per més que hom no troba al Rosselló els vins d'alta graduació que dona la Catalunya meridional, amb la cura que posen els rossellonesos en els treballs de la vinya, la selecció intelligent dels ceps que hom planta o empelta i l'elaboració científica del most, han creat vins de taula i de postres que tenen un bon mercat per tot França i a les colònies franceses.

A la clapa cretácicojuràssica del congost de l'Agli, d'Estagell a Espirà, i al pla de Ribesaltes que li dona sortida, ja en els confins de les terres catalanes, refets els vinyars de les malvestats passades tornen a produir els bons vins d'abans: el moscatell de postres o bé els sucs de catorze i més graus, secs o dolços, que serveixen per donar to a altres mosts francesos de comarques d'anomenada.

Això explica que la producció de l'Aglí català, junt amb qualche altre dels Aspres, i la de Banyuls, sigui esmerçada en l'elaboració d'aperitius i vins generosos (Byrrh, Nicolàs, Bartissol...) en quantitats que es compten per centenars de milers d'hectòlitres.

Els cereals

El conreu cerealístic per a ésser remunerador, és a dir, per tal que pugui competir avantatjosament amb el gra foraster, ha d'ésser intensiu o bé fet en grans extensions. D'aquests dos procediments, el segon no pot tenir lloc dins aquesta zona limitada i el primer fóra d'aplicació costosa, comparat amb altres conreus (vinyes, oliverars, avellaners) també propicis. Per això el blat, verbigràcia, es manté més per tradició pairal que per altra causa. Al pagès li és plaent treure gra per al pa de l'anyada i palla per al bestiar, per més que prou hi ha anys que no li abasta la producció ni per a la casa ni per a l'estable.

De manera que en aquestes comarques no sols no hi ha exportació bladera sinó que totes elles importen blat forà. Algunes encontrades arriben en bones anyades a bastar-se per al proveïment local: Vallès Oriental, Calaceit-Vall-de-roures. En canvi, d'altres són francament importadors: Penedès, Rosselló. El pla de Girona probablement es bastaria amb la seva collita si no fos la importància ciutadana de la capital. Quelcom semblant s'esdevé amb l'ordi i la civada, dels quals en general el pagès procura fer-ne per a les cavalleries auxiliars del treball de la terra, o que li fan els transports. El blat de moro, que hom fa en els regatges (Vallès, Ribera de l'Ebre) tant com pot, sobre tot per al manteniment de l'aviram, amb la importància que va prenent l'avicultura, cada any esdevé més insuficient, com ho prova les fortes quantitats de moresc que hom fa venir de l'Argentina. La importància del mercat d'ous i aviram de Figueres, ha estimulat en gran manera el conreu del moresc dins el seu ample radi d'atracció. Així l'Empordà i les depressions de la Garrotxa constitueixen una de les clapes moresqueres més importants de Catalunya, amb la particularitat que aquest cereal es fa sobretot en el secà.

Ara el que hi ha és que essent tota aquesta zona, per raó del seu veïnatge amb el Litoral, de penetració fàcil als cereals d'ultramar, malgrat l'arrelament mil·lenari del blat i els seus succedanis, quan circumstàncies noves afavoreixen altres conreus camperols d'implantació senzilla, com ha passat amb els farratges per l'estímul de la producció lletera (Selva, Vallès Oriental), aleshores els cereals reculen. En canvi, la tendència assenyada de substituir aquests conreus cerealícoles per arbres fruiters ha estat molt lenta a causa d'ésser aquesta una plantació costosa i que tarda a assolir una producció remuneradora. Per això en alguns indrets d'aquesta zona hom ha emprat una forma mixta i ha plantat ametllers i oliveres en rengles ben espaiats, per tal d'encabir-hi cereals o llegums conreats a llenques.

Els oliverars

Ja hem dit que l'olivera era un dels elements de la trilogia agrícola mediterrània. Dins la zona prelitoral, si en descartem les altituds de més de 600 metres, és rar trobar una encontrada on en més o en menys no hi figurin les oliveres. Escassegen en les comarques humides (la Selva) i en aquells indrets on la monocultura vitícola ha fet, dissortadament, la guerra a l'arbre (Penedès central, Priorat, Rosselló). En canvi, negregen sobre les argiles roig-groguenques de la clapa olivarera de Tortosa, que s'endinsa per aquesta zona fins a atènyer la regió oleícola d'Alcanyís, fent la volta al massís dels Ports per la Terra Alta i remuntant la Ribera de l'Ebre, com negregen també, però bo i alternant amb les cepades, al Camp, al Vallès Occidental i a l'Empordà. L'oli en el Prelitoral té tres noms de garantia: Tortosa, Reus i Olesa (de Montserrat).

La regió oleícola tortosina dona la millor qualitat de la Península, i no desmereixen d'ella els olis de Reus i Olesa; això fa que junt amb els de l'Urgell, dels quals parlarem en un dels pròxims volums, Catalunya produeixi tipus molt estimats per a la taula, per a conserves i per a la elaboració de classes especials, i que, tant per les classes com per la quantitat, la producció oleícola catalana pugui pesar en la balança comercial del món. En aquest ram, com quasi en tots els de la producció agrícola, és difícil donar dades certes, però podem apuntar com a xifres aproximades i per total d'una bona collita (1918), que en les comarques tarragonines es produeixen uns 70.000 quintars mètrics d'oli. El que cal dir, però, és que, degut a la irregularitat i escassetat de pluges d'aquesta porció migjornenca de l'androna prelitoral, les collites d'oli, com les altres, són molt aleatòries. Citarem el cas de Calaceit com a típic; l'anyada 1918-19 va produir uns sis milions de pessetes, després passaren uns deu anys amb produccions ínfimes, fins que la collita de 1927-28 els reportà uns set milions.

Altres conreus

Horticultura. — Ja hem dit que en aquesta zona l'horta escasseja i a això es deu que els productes hortícoles no puguin fer més que atendre el consum local, si bé en viles i ciutats d'alguna importància sovint no basten al proveïment, per la qual cosa cal recórrer a la producció dels pobles rurals circumveïns. Algunes poblacions riberenques de l'Ebre, Benissanet, Ginestar, Móra, Vinebre, Flix, que tenen hortes regulars gràcies a l'aprofitament de l'aigua d'aquest riu, poden proveir les places locals veïnes que no es basten a elles mateixes.

L'escassetat d'hortes regables fa que no sigui rar veure, en les mateixes vinyes o en els camps, solcs o quadres de verdures i llegums pel consum casolà.

La patata com a conreu de terra campa no és pas gaire estesa en aquesta zona, fora dels vessants muntanyosos, especialment del Montseny i dels Ports de Tortosa.

Els alls. — Un conreu intensiu particular del Prelitoral, com ja ho hem avançat, és el dels alls, que té els seus nuclis a Banyoles i pels voltants de Vilafranca.

A la capital del Penedès tenen lloc de sis a vuit mercats importants a l'any. No és rar que en alguns d'ells, hom mercadegi uns trenta mil forcalls. A Banyoles començà aquest conreu pels voltants del poble, en les terres fluixes, ara fa uns trenta anys. Després, amb els bons preus que aquests bulbs obtenien en el mercat, les rengleres d'all s'estengueren per totes les depressions de la Garrotxa. Gràcies a la rotació de conreus, hi eren fetes dues collites anyals.

Hom calcula que per aquests dos mercats passa prop d'un milió de forcs. El forc banyolí és de cent cabeces, com volen els països americans més primmirats; el vilafranquí en compta un nombre variable i això el perjudica.

Aquestes dues encontrades alleres donen el màxim de la collita anual de la Península; això els dóna un predomini en el comerç mundial d'aquest producte, que, amb tot i que pogués semblar de poca estima, reporta més de mig milió de pessetes anuals a cadascuna d'aquestes rodalies.

L'all català ha assolit aquesta supremacia en el mercat, degut a què es conserva millor que cap altre, per la qual cosa suporta bé l'exportació a Amèrica, perquè, com diuen, «no es mareja».

El cànem. — Hom pot dir que el conreu allífer s'inicià quan va decaure el del cànem, ara fa una quarantena d'anys. Aquesta planta industrial trobava a Banyoles, amb el regatge i l'enriament que li proporcionaven les 5 o 6 petites sèquies que surten de l'estany, un mitjà propici a una producció comercial que fomentà la corderia i el teixit. D'aquella encara en queda rastre, però d'aquest tan sols el record, perquè àdhuc els vells telers de mà han estat cremats per a llenya.

Els canemars abundaven també per tot el Vallès Oriental gràcies als aprofitaments d'aigües dels rius i rieres. Al començament del segle passat la producció canemera vallesana estava tant en el seu ple que hom exportava el cànem per mar, embarcant-lo a Mataró, i aquesta fibra gavellava terres de blat, ja que el Vallès Oriental havia d'importar-ne. La producció de cànem anà minvant perquè, com fos que a causa del sistema d'enriament en basses les febres intermitents havien esdevingut endèmiques (1850), tantost començà la introducció de cànem italià, més ben obrat que el d'ací, aquesta mena de conreu començà a desaparèixer de les planes fluvials vallesanes i el seu lloc fou ocupat per produccions hortícoles. D'uns anys ençà pels vells canemars s'han estès els farratges, dels quals fan un consum formidable les vaques lleteres establades, des de Tordera fins a Montcada. No obstant, a la rodalia de Mollet, on hi ha alguna indústria canemera, hom veia, no fa gaire, a l'estiu, feixos de cànem posats a assecar en pavellons damunt la terra segada. Abans Sant Celoni era un dels principals centres comarcals que manufacturaven aquesta fibra.

Els arbres fruiters

Les vicissituds per les quals ha passat la vinya, estimularen en algunes comarques la plantada d'arbres de fruita en terres de secà, per tal de sortir-se del conreu únic.

Avellaners i ametllers.— En primer lloc s'han endut la preferència l'avellaner i l'ametller, que ja tenien una tradició de conreu, car llur fruita essent seca i lleugera i molt pròpia per al transport, hom els conreava al Priorat per a servir-la a les nacions del nord d'Europa. Vaixells noruecs i danesos venien a embarcar avellana i ametlla a Salou i a Tarragona (1780).

Aquest tràfic d'exportació estimulà els pobles del Camp a fer plantacions d'aquesta mena; però s'hi estengué més l'avellaner que l'ametller, perquè les fredorades del vent serè que davalla de les muntanyes de Prades en mig dels més bells dies assolellats de l'hivern, perjudiquen molt sovint la florida prematura dels ametllers que, atrevits, es vesteixen de primavera.

Vers l'any 1845 hom troba avellanedes a Duesaigües, Riudoms, les Borges, Montbrió, Castellvell, la Selva i àdhuc, entrant a la Conca de Barberà, a Lilla.

L'avellaner acabà per convertir-se en un dels conreus més característics del Camp de Tarragona i de les comarques que li fan costat, fins al punt que l'any 1922 hom hi comptava 2.500.000 avellaners, la collita dels quals, per terme mitjà, era valorada en 16.000.000 de pessetes. El mateix producte havia donat 3.000.000 de pessetes l'any 1890 i 7.500.000 el 1909. La comparació d'aquestes tres xifres mostra, a part d'un augment de preus, una puja en la producció.

L'ametller també s'ha estès molt per la Catalunya meridional. Enllà de l'Ebre alterna amb les oliveres des de Gandesa a Calaceit. Les comarques tarragonines per elles soles sumaven l'any 1922 un milió tres-cents mil arbres. La màxima densitat d'aquest conreu es troba a Tivissa, Rasquera i Ginestar fins a Gandesa. Al Camp, degut a què els freds extemporanis sovint els mata la florida que s'avença, els ametllers es van reduint. També han disminuït per les riberes de l'Ebre, aquests darrers anys, a causa de les secades.

En la resta de la zona prelitoral, seguit de depressions, els ametllers no tenen gaire més avantatges que al Camp; a penes es mostren amb un conreu regular entre les cepades d'alguna vinya ben assolellada a l'Alt Penedès o al Vallès Occidental.

En canvi, els beneficis que les terres tarragonines han tret del conreu de l'avellaner, han estimulat la plantació allà on no ha estat francament terra de vinyes. Per això hom troba avellanedes al Vallès Oriental, a la Selva i a la Garrotxa, per més que, sumades llurs plantacions, sembla que no arriben ni a una octava part dels avellaners tarragonins.

Altres fruiters

El garrofer, un altre arbre de fruit sec, per causa de les bones temperatures a penes entra en el Prelitoral, perquè no li convé d'abandonar el clima temperat de la Costa. Pels vessants del Camp, obert al mar, encara en alguns llocs s'as-senta aquest arbre, però sense pujar massa. Com a cas particularíssim citarem un petit grup de garrofers que hom troba a Esparreguera, al peu de Montserrat, redossats a una torrentera.

L'arbre de fruita sucosa, que es dona millor en els regatges que en el secà, no troba pas en aquesta zona indrets propicis. Per això trobem figueres, cirerers, presseguers, albercoquers, pruneres i altres espècies, isolats en els camps i vi-nyes fent el modest servei de proveir de fruita la família del pagès en el temps de l'abundor. Aquests fruiters, en les escontrades on el conreu ha fet desapa-rèixer tota mena d'arbre silvestre, serveixen també com arbres d'ombra en les hores caldes de l'estiu. La figuera, amb la seva pampolada, és molt a posta per aquesta servitud. Per això l'ampla estesa del vinyal penedesenc hom la veu, a l'estiu, clapada per la verda foscor d'un escampall de figueres.

Els fruiters que igualment escampats hom troba pels horts, donen un profit semblant, i, de més a més, algun cistell de fruita per a dur a la plaça. No hi ha doncs explotació regular fruitera en aquesta zona, si no és algun indret que hagi acreditat una qualitat de fruita, com passa amb les cireres a Caldes de Montbui i a la rodalia de Ceret, o bé a Arbúcies i els seus voltants, on hom es dedica a la poma d'hivern gràcies al clima muntanyenc de l'encontrada, que dona una humitat suficient sense necessitat de regatges. Uns quants magatzemistes del poble l'expedeixen a Barcelona, a la Costa de Llevant i a Manresa.

Nomadisme agrícola

La mena de conreus que predominen al Prelitoral exigeix en el temps de la collita una mà d'obra nombrosa, ja sigui perquè els esplets un cop a punt no tenen espera, com el raïm i el blat, o bé perquè sigui una feina entretinguda, com aplegar olives i avellanes.

Per la verema.— La verema atrau una immigració temporera a les comarques vitícoles: Priorat, Penedès, Rosselló. A les dues primeres hi va gent sobretot de les terres veïnes de l'Interior, on la collita és més tardana i la vinya és menys estesa. Així, per exemple, al Penedès hi van «segarretes» i a les terres grasses que voregen el Priorat (Marçà, Falset) gent de les vores de l'Ebre i àdhuc de més endins. Als centres vinaters, Falset, Vendrell, Vilafranca, compareixen, ultra els collidors, traginers amb carro o matxo, si bé avui van minvant amb l'es-tabliment de carreteres i el camionatge. En plena verema aquestes capitals del vi ofereixen un tràfic insòlit de vehicles que van i vénen amb portadores plenes de raïm i de gent que feineja amb el most.

Al Rosselló per a la collita del raïm hi anava gent de l'Empordà i de la Garrotxa. De Banyoles sols, marxaven a veremar més de 300 persones i d'Amer unes 250, entre homes i dones, amb llurs caps de colla. Era una emigració plat-xerosa, que els feia guanyar uns diners amb la illusió de qui va a festes sense sortir de la terra, que el català els fa tots uns a banda i banda de les Alberes. També hi anaven riberencs de l'Ebre, un cop acabada la collita local, però aquests entraven dins de França, on les collites són més tardanes. Aquest moviment més llunyà, gairebé s'ha estroncat del tot amb la davallada del franc. En canvi, l'altre, al qual només li cal traspasar la serralada, com qui va a veure la parentela al poble veí, ha reduït la seva extensió, però no s'ha aturat.

A les Muntanyes de Prades, en el poble d'aquest nom, l'afany de tenir vi propi ha originat, si no un nomadisme pròpiament dit, un desplaçament diari de molta amplitud. És el cas que els pradesencs que viuen en una cubeta humida, a 950 metres d'altitud, tenen les vinyes al terme de Vimbodí, en les bones terres de la Conca de Barberà, a unes tres hores de distància i van i vénen del tros per les feines de la vinya, però a l'estiu de vegades s'hi queden. Fins ara d'aquesta llei de nomadisme vitícola fora d'aquí només hem pogut observar casos similars, si bé més extremats, en els Alps francesos.

Pel segar. — La sega també origina un trasbalsament d'homes, malgrat que els camps de blat, àdhuc en les encontrades bladeres no són més que conreus isolats. Però, com el segar és feina feixuga i ensems apressadora, sovint el pagès la deixa per a les colles de segadors, gent jove i fornida, que van seguint la successió de collites segons l'altitud, des de les terres baixes fins a l'alta muntanya. Al Vallès baixen, abans de sant Joan, algunes colles de les muntanyes prepirinenques. En els pobles exclusivament agrícoles del Gironès, Amer per exemple, també s'organitzen escamots de segadors, que a primers de juny se'n van a treballar a Marina; quan llurs propis esplets són ben daurats fan estada al poble, i després segueixen fent parades de treball, via amunt, fins a Cerdanya. Aquest nomadisme dura dos mesos.

Per l'oliva. — La collita de l'oliva, que permet espera, no promou tan regularment moviments emigratoris, fora de les comarques intensament olivereres, i encara aquestes només atrauen un personal nombrós en les fortes collites, car ja és sabut que per la irregularitat de pluges la producció pot oferir fortes diferències d'un any a l'altre. Si els arbres han llevat poc, l'arreplega del fruit és feta per la gent de l'encontrada. No obstant, en l'extensa clapa oliverícola de Tortosa-Gandesa-Calaceit que s'endinsa fins a tocar els vessants septentrionals del massís de Morella, sempre hi cal l'ajut dels muntanyencs de Terol. Durant l'esponerosa campanya de 1927-28, la més reeixida sens dubte de vint anys ençà, hi havia en aquella zona nombrosos collidors i collidores forans, sobretot «serrans» de Morella i àdhuc de les muntanyes de Terol. Només a Calaceit hi havia uns 300 collidors forasters. Com que les noies de per allà són a servir a Barcelona, en el temps de collir moltes tornen a casa per ajudar a la família; hom les reconeix prou bé, en mig del rústec ambient, per la seva presentació barcelonina. Les males collites promouen en aquestes terres essencialment oli-

vareres un moviment invers: l'emigració camperola vers les ciutats o els treballs públics. Del mateix Calaceit, situat en mig d'un bosc d'oliveres, durant l'anterior quinquenni de males collites hi ha hagut temporades en què més de 500 homes se n'han trobat fora, per tal de guanyar el pa allà on hi havia feina de peonatge. Això sí, tantost plou, tornen al poble, puix que cal aprofitar la saó per treballar la terra. El mateix vaivé s'observa a la Ribera d'Ebre. Al compàs de les bones o males collites, a la Torre de l'Espanyol i a algunes altres poblacions d'aquella ribera fan cap famílies de collidors de la Fatarella, amb totes les bèsties casolanes. Però si no ha plogut, com sol ocórrer massa sovint, molta gent d'aquests pobles se'n va a treballar a fora.

Per l'avellana. — La collita de l'avellana, tal com diguérem respecte a la part del Camp de Tarragona compresa en la zona litoral, atrau també les noies i dones de la Ribera d'Ebre que un cop han collit pels avellaners del pla, van pujant pels vessants i per les valls de les Muntanyes de Prades. I des d'ací a mitjans de setembre retornen a casa, d'on havien sortit a mig agost, perquè aviat tindran ocupació en les veremes del poble.

El bestiar

El ramat autòcton pròpiament dit, gairebé no existeix a la zona prelitoral. Fora del bestiar d'engreix per al proveïment dels nuclis de població principals i dels ramats muntanyencs que encara vénen a eixivernar-hi, la resta del bestiar o bé és un auxiliar del treball o bé és tingut per a la cria, per la llet o pels fems de l'estable.

No hi ha, per tant, ramats de llana com a explotació de la terra. Hi ha algun escamot de cabres per al proveïment local de llet (Flix, Garcia, Terrassa...). En aquesta zona més que enlloc, la cria de bestiar té una interdependència absoluta amb l'agricultura, i per aquesta raó hem postposat aquest tema a l'anterior en l'ordre d'exposició de les activitats del Prelitoral.

El vacum. — Fa uns vint anys que en la zona prelitoral la vaca era només un animal de lleteria ciutadana. Avui, de Montcada a Girona, si més no, cada mas és una granja. El consum de llet, cada dia creixent, de l'urbs barcelonina ha fomentat l'establació de la vaca en aquestes encontrades purament agrícoles. Un clima més humit que a la Catalunya meridional i l'aprofitament avar de les aigües de rius i rierols, ha fet possible el conreu de plantes farratgeres: nap, remolatxa, etc., que han substituït el blat o el blat de moro, el cànem o les mongetes que abans s'hi feien. No obstant, han de proveir-se d'alfals de l'Empordà o de l'Urgell, perquè la producció no els abasta.

La llet fa cap diàriament a Barcelona, en tren o en camió. Aquesta darrera forma de transport, més lliure i adaptable, a més d'haver captat, en aquests últims anys, gran part d'aquest tràfic ferroviari, ha permès l'eixamplament de l'explotació lletera a poblets i masies allunyats del ferrocarril. Com un exemple típic d'aquest aprofitament del bestiar boví, citarem el cas de Tordera a 70 qui-

lòmetres de Barcelona. Té unes 400 cases, la major part disseminades pel camp, que es dediquen a la llet i mantenen de 5 a 15 vaques cada una, segons llurs possibilitats. Compren les vaques prenys a les pagesies de Maçanet, Vidreres, Sils, a la Selva, encara massa allunyades del mercat consumidor de llet per a fer per elles mateixes el negoci. La gent de Tordera, venen el vedell tot just nat. Generalment és el tipus holandès el que abunda, ja que s'emmotlla millor al país que no pas la raça suïssa, muntanyenca. Diàriament embarquen unes cinc tones de llet cap a migdia. Més de la meitat dels envasos surten en camions. Aquests, de passada, proveeixen els pobles de la Costa.

La cria de la vaca pel vedell es troba molt estesa per la Selva, el Gironès i l'Empordà, possiblement per les facilitats de venda: la vaca selvatana va a les masies lleteres del Vallès; el vedell gironès i empordanès als escorxadors de Girona, Figueres i Barcelona.

La Selva, amb la pluviositat que té, la humitat del terreny, els prats i les arbres des que el cobreixen, i els escamots de vaques que hi pasturen, dóna la sensació d'una comarca pirinenca.

Bestiar de peu rodó. — A la Garrotxa, menys humida i no tan ben situada per l'exportació de carn viva, hom s'ha donat més a la cria del matxo. Aquesta especialització ha estat fasonada per la divisió de terres, que fa que més aviat hom pugui criar un matxet que una eugueta. Hom compra el bestiar de sis mesos a dotze mesos, a Cerdanya, al Conflent, al Vallespir, o a la Selva. Un any més tard, és venut als compradors que vénen d'Aragó, València, Mallorca, etc. En canvi, a Cornellà del Terri, ja més cap a Girona, són donats més aviat a la cria del poltre per al proveïment de cavalls i eugues. No obstant, amb la generalització dels automotors aquesta cria d'animals de tracció cara està en decadència. En canvi, matxos i mules, auxiliars del muntanyenc i del pagès modest, segueixen tenint bona venda.

Els ovins. — Ja hem dit que el bestiar de llana no hi és quasi més que de pas per aquesta zona; per l'engreix o la transhumància. Si algun ramat hi queda és encara en els indrets muntanyosos (Vall-de-roures, Horta, Alfara, Campins), per a l'aprofitament dels ermots i dels pasturatges d'altura (Ports de Tortosa, Montseny). La manca de pastors impossibilita el manteniment d'aquesta mena de ramaderia; però no hi ha per què doldre-se'n, ja que hi pot haver, sens dubte, per a totes aquestes terres altres aprofitaments agrícoles, pecuaris i forestals més remuneradors que els que es derivaven de la ramaderia ovina.

L'Empordà és una zona important d'engreix, que té per centres de transacció la Bisbal i Figueres. Hom hi porta xais d'Aragó (de maig a agost) i de Lleida (de setembre a octubre). Després hi davallen els ramats transhumants de muntanya. Com l'Empordà, el Vallès i àdhuc el Penedès són terres on fa cap, per a eixivernar-hi, el bestiar de llana prepirenenc; però cada any que passa, en menor nombre.

Els porcs. — L'animal que té una veritable importància en l'economia rural, i fins i tot en la vilatana, és el porc. El caràcter pagesívol, no ja de les cases cam-

peroles i rurals, sinó també de moltes cases vilatanes, és el motiu de la generalització d'aquesta mena de cria o recria. Camps, vinyes i horts forneixen sempre deixalles que barrejades amb farines i segons, fan bones calderades. La major part de famílies, si exceptuem les d'alguns centres industrials o comercials de molta importància (Sabadell i Terrassa, Vilafranca i Figueres), crien, si més no, un o dos porcs per a la despesa casolana. El que hi ha és que, ensems, moltes cases en mantenen un o dos de més, per vendre. Es d'aquesta manera, és a dir, a tall de guardiola, que aquesta zona produeix una forta quantitat d'aquests animals, la qual per la mateixa raó és difícil d'avaluar. A la Bisbal, per exemple, hom calcula que s'hi crien uns 3.000 caps en les cases de la vila. I per la seva rodalia cada casa de pagès té la seva truja i hom ven part dels porcells als criadors; de tal manera que no sols no n'hi van de forans, sinó que la comarca n'envia encara a Aragó i València.

Banyoles amb les seves pagesies en cria altres tants i, si plou a temps d'afavorir la collita de tardanies, arriba a doblar l'engreix, pujant fins als 6.000 caps.

Les terres gironines compreses dins aquest quadre fisiogràfic constitueixen el tros de major densitat porcina de tot el Prelitoral. Els alzinars dels vessants empordanesos i dels turons de la Garrotxa, constitueixen un auxiliar poderós per a la cria de garrinades, i les pagesies muntanyenques en el temps de l'aglà poden aviar el bestiar a campar-se-la entre les alzines. Aquesta alimentació silvestre té l'avantatge de donar una carn saborosa; per això és que aquesta mena de porcs, són els més preuats en els mercats de Figueres i de Banyoles. El bestiar de Requesens, criat entre les frondoses auledes de la rodalia, figura entre els més estimats de la comarca. Quelcom de semblant hom pot dir, bé que en menor escala, de la cria que es fa en les clapes d'alzinar que hom troba al llarg dels borns muntanyosos d'aquesta zona, del Rosselló als Ports de Tortosa; posem per cas l'engreix que fan les pagesies disseminades d'Alfar, en la partió del Vallès i la Costa de Llevant.

Les aigües termals de Caldes de Montbui han originat una recria d'importància; però més que pel nombre de porcs que té cada casa, per la generalització d'aquesta explotació domèstica a la vila. La tirada al porc ha vingut de què el tenir l'aigua calenta a mà, sense necessitat d'esmerçar-hi temps ni foc, permet la utilització del llobí per a la calderada, el qual altrament amb aigua freda requereix una llarga maceració per aprofitar-lo com a menja; i això fa que aquesta grana es mantingui a preus baixos en el mercat, i per consegüent, que la recria, del bestiar a Caldes sigui econòmica. No obstant, a causa de les malures, aquests darrers anys ha disminuït aquesta explotació, així com a tot el Vallès Oriental, com ho prova el fet que al mercat de Granollers no hi vagi avui tant bestiar d'aquesta mena com abans.

Bestiar menut. — Més estesa que la cria de porcins, és, si cap, la cria d'aviram casolà. Hom pot dir que quasi no hi ha una sola família a tot el llarg de la zona prelitoral que, per poc que ho permeti la casa on viu, no tingui gallines i conills, quan no algun ànec o bé coloms. Avaluar el nombre d'aquest bestiar menut fóra ara com ara tan difícil com donar una xifra enraonada dels arbres boscatans. En general, tot el bestiar menut constitueix, quan no és destinat exclusivament a les

necessitats domèstiques, una peculiar explotació casolana, o millor dit, femenina, perquè és especialment la mestressa qui en té cura i qui en treu profit.

La cria més estesa, i sens dubte d'una major valor econòmica, és la de la gallina. En gran part de l'Empordà li fa parió la cria d'ànecs i oques. Aquesta hom la fa a base dels cargols i cargolins que l'aviram, a colles, pastura pels herbeis, menat pels vells o per les criatures.

La gallina domina pertot; el doble profit que hom en treu, ous i carn, li han donat el predomini sobre les altres espècies d'aviram.

El consum d'ous i gallina, que va creixent a mesura que puja el to de vida del nostre poble, és estimulat per la demanadissa constant dels grans centres consumidors que es troben en la zona veïna de la Costa, sobretot en la part industrialitzada. Per més que aquests nuclis absorbents reben gallines i ous d'altres indrets de la Península, de les Balears i del Nord d'Àfrica, les importacions foranes no fan la competència a la producció catalana i menys al Prelitoral, perquè aquesta forneix especialment carn saborosa i ous frescos. Els mercats centralitzadors i reexpedidors de major importància són la Bisbal, Granollers i Vilafranca, que ensems puntualitzen l'extensió de la màxima intensitat d'aquesta cria, la qual, com hom veu, correspon al «hinterland» veí de la zona industrial costera. L'ou de Vilafranca, de color torrat clar, té fama d'ésser el millor del món, però també el més car. El ponen les gallines de la rodalia vilafraquinca: la Múnia, Sant Martí Sarroca, Guardiola, Moja, Sant Cugat Sesgarrigues, etc. Hom calcula que passen per aquest mercat, un any per altre, uns dos milions d'ous, i per raó d'aquest tràfic hom diu si és el centre de contractació més important de Catalunya pel susdit producte.

Les comarques extremes no es troben tan estimulades vers aquesta mena d'explotació. No obstant, hi ha dues àrees secundàries: una al Camp i comarques limítrofes, per l'atracció del nucli Tarragona-Reus, i la del Rosselló, per la de Perpinyà. Aquest darrer mercat algunes temporades ha enviat ous a Barcelona, per raó de la baixa del franc.

En general, mentre és la mestressa de cada casa qui explota l'aviram, aquesta activitat no pren aire de negoci, car la dona no té altra ambició que poder anar setmanalment al mercat amb unes dotzenes d'ous, uns quants pollets o algun cap per a fer-ne diners i comprar algun atuell domèstic o roba per a la casa, o atendre alguna despesa extraordinària; li és un goig tornar de vila firada; el diner sobrant va a la Caixa d'estalvis.

Malgrat aquestes habituds tradicionals, la força asservidora dels centres de consum ha fet que aquest aprofitament casolà de l'aviram comencés a prendre el caràcter d'una explotació agrícola ben organitzada.

Pel cantó de Banyoles no és rar trobar les cases de pagès amb 200 i 300 gallines, i àdhuc alguna arriba al mig miler. La importància d'aquesta cria es relaciona amb les esteses de camps de moresc dins d'aquesta comarca i el seu veïnatge.

I amb la finalitat ja netament especialitzada també hom troba en aquest quadre fisiogràfic algunes granges avícoles, generalment, però, no lluny dels centres industrials i a tocar de les comunicacions ferroviàries.

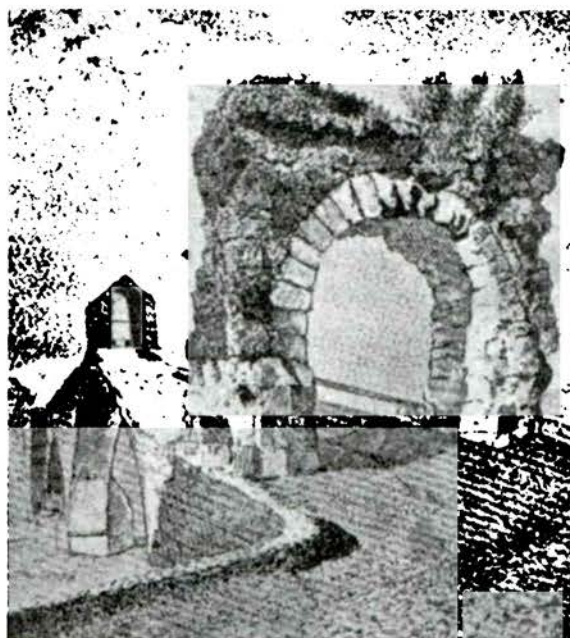
Apicultura. — El bestiar més petit que hom cria és l'abella. No és pas que tingui aquesta explotació gran importància, en general, ni en aquesta zona ni en cap altra de Catalunya; però en farem esment per a remarcar una particularitat curiosa: el nomadisme apícola. Comunament hom troba alguns ruscs en els terrenys calcaris coberts d'una garriga magra, però abundosa de romanins, fari-goles i espígols de flors flairoses, cobejades per les abelles. No res menys, el fet que en aquesta zona els terrenys són ben assolellats i que aquestes plantes arribin a florir tres cops a l'any, donen un gran avantatge a l'explotació agrícola, de la qual desgraciadament hom no treu el profit que en podria treure. Hom troba un aprofitament més o menys esporàdic a Margalef i Ulldemolins, en les Muntanyes de Prades, i pels vessants del Penedès.

Al Rosselló, en canvi, on la instrucció mitjana del pagès és superior, sens dubte, a la del seu confrare de la resta de Catalunya, l'apicultura té un major predicament, amb tot i que les condicions climàtiques són les mateixes i els homes de la mateixa raça; però és que una major suma de coneixements personals i de facilitats estatals porten irremissiblement a un major aprofitament de les possibilitats de la terra.

A l'altre cap de la zona prelitoral, pels rodals del massís dels Ports de Tortosa, el fet d'ésser més escassos els recursos naturals ha mantingut el conreu de l'abella quasi amb la importància que tindria a l'Edat Mitjana. D'aquells temps coneixem per les *Costums de Tortosa* que hi havia tota una ordenació consuetudinària per als transports anyals del ruscs des de les terres altes a les riberes de l'Ebre. La importància de la cria i del tràfic hom la dedueix del fet que els interessats en l'una i l'altre constituïen el «lligallo», entitat de cooperació per l'estil de les corporacions ramaderes del mateix nom, similars a la «mesta» castellana. Actualment, però, aquesta original transhumància s'ha reduït, en general, als llocs extrems, que són naturalment els pobles menys ben dotats climàticament, als quals, per estar situats a major altitud, els freds de l'hivern impedeixen o maten les floracions de les plantes. Herbers, Penya-roja, Fontespalda i altres llocs situats entre els 500 i els 1.000 metres, i a 30 o 40 quilòmetres de l'Ebre, són avui, els pobles mantenedors d'aquest tràfic. No obstant, Paüls, es troba només a uns deu quilòmetres del riu, i la gent del poble porten els bucs per tot l'hivern a Xerta, tocant a l'Ebre. En general, per la santmiquelada extreuem la mel de les arnes (mel d'espígol i sajolida) i deixen que els eixams es revinguin. Quan ho han fet, els ruscs són baixats en matxo a les riberes d'aquell riu, a eixivernar. Ací les arnes són refetes amb mel de figueres de moro, panís, garrofes, etc., la qual és de mena ordinària. Mentre resten a la vora de l'Ebre, de tant en tant hi passen els amos a donar-hi una mirada; a primers de març se'ls entorrenen a bast al lloc d'origen, on faran la primera collita, que és la mel de romaní. Tenim indicis per suposar que en altre temps aquesta transhumància agrícola era practicada en altres indrets de Catalunya.

Transhumància agrícola pastoral. — També en la mateixa encontrada dels Ports de Tortosa es presenta un altre cas curiós d'adaptació humana a les condicions del terreny. Alfara és un poble situat en una clotada poc extensa, però ben conreada, al peu de cingles altíssims que suporten els alts planells dels Ports. El que hi

ha és que aquestes bones terres, argiles grasses de la descalcificació, estan repartides entre els pagesos rics del poble. A la gent modesta que no ha pogut adquirir un tros prop de casa, li ha calgut aprofitar les terres magres dels altiplans enlairats de 700 a 800 metres sobre el poble; hi tenen, demés, una casona. Quan ve el bon temps (abril-maig), hi pugen les famílies totalment o parcial, amb l'escamot de bens o cabres que posseeixen; allà troben crescudes les sembrades de l'any pasat; en treuen les herbes i preparen els camps, que van quedar en rostoll per a ésser plantats oportunament. Mentrestant el bestiar és emmenat diàriament a pasturar als ermots empriuencs de més amunt. Persones i bèsties passen la nit en el tros: aquelles a la casona, aquestes a les cledes mòbils posades sobre els camps guaretats per tal que els afemin. No tots els individus d'una família hi passen l'estiu complet; temporalment hi viuen més o menys persones segons les necessitats del treball agrícola i de la cura del bestiar. A l'agost, acabada la collita del blat, de l'ordi i de les «pataques» i feta la sembra per l'any vinent, retornen al poble. Hom ha fet la collecta essencial per a la despesa de la casa (blat i patates) i àdhuc un xic d'ordi per al burret o la somera, auxiliars indispensables. Aleshores els homes resten lliures per anar a les veremes de les comarques vitícoles o a fer de peons on trobin feina, i així poder aplegar un reforç pecuniari que ajudi al sosteniment de la família.

IV

ASPECTE HUMÀ. EL PRELITORAL

Segona part

L'aspecte humà a la Catalunya Prelitoral

La indústria

Malgrat el caràcter agrícola del Prelitoral, la indústria no deixa de tenir-hi representacions, i, cosa més curiosa, manifestacions més o menys exclusives.

En primer terme, perquè és gairebé exclusiva d'aquesta zona, cal esmentar la indústria paperera; en segon lloc, per tenir-hi el seu predomini, la indústria de la llana; i a continuació, per tenir-hi un centre importantíssim de producció (Igualada), la d'adobs. Hi ha, encara, algunes manifestacions industrials motivades o esperonades per aquella trilogia, com són la de teixits de cotó, gèneres de punt, construcció de maquinària; les originades dels productes naturals de les comarques, com la manufactura del suro; i també les derivades de l'agricultura. La terrisseria, derivada directament de la terra, és així mateix quasi exclusiva d'aquesta zona, per bé que de magre rendiment econòmic.

Indústries agropecuàries

Indústria de la llet.— De la ramaderia no se'n manipula més que la llet, i encara en petita escala, a causa de l'absorció que en fa sobretot Barcelona. A Granollers hom assajà l'elaboració de formatges, que no tingué èxit perquè la primera matèria es féu escassa. S'ha mantingut la producció de llet condensada a Sant Celoni, però els pagesos de la rodalia prefereixen exportar la muntida diària a ciutat perquè així s'alliberen del preu fixat per la fàbrica. I poc més hi hauria a ressenyar dins aquest ram.

Indústries vinícoles.— En canvi, les derivacions industrials de l'agricultura són, com és natural, ben nombroses, per bé que no absorbeixen pas una gran activitat humana: tenen més volum que mà d'obra.

En els nuclis principals de les comarques vitícoles (Tuïr-Perpinyà, Vilafranca, Valls-Reus, Montblanc) abunden les cases elaboradores de vins de marca, xampanyes, licors, aiguardents, a més de moltes destil·leries. Aquesta industrialització

de la vinicultura ha estat afavorida per la constitució de nombrosos sindicats agrícoles, al Penedès, Conca de Barberà, Muntanyes de Prades i Rosselló en primer terme. Per les dades que tenim, podem dir que Montblanc, Valls i Vilafranca, que usufructuen quasi tota la producció d'alcohol d'aquesta zona dins la Catalunya estricta, donaven en 1923 un total de 31.000 hectòlitres. No obstant, hi ha algunes poblacions tarragonines que no han entrat en aquest compte i que segons la darrera estadística de què podem disposar (1919), tenen algunes fàbriques alcoholeres. Vendrell (6); l'Espluga de Francolí, Bràfim i Gandesa (4); Corbera, Móra la Nova, Cornudella i Falset (2). La qualitat de vins d'aquesta zona dona a bastament per una plena elaboració industrial. En són bon exemple els aiguardents de Valls, d'antiga anomenada; els xampanyes, quasi tots penedesencs o conques, que cada dia eixamplen llur mercat, els vermuts i els vins generosos. Esmentarem, com exemples, els degans d'aquesta industrialització: el xampany Codorniu (Sant Sadurní d'Anoia) amb una producció anual de 1.400.000 ampolles elaborades dins de caves, les galeries de les quals podrien emmagatzemar deu milions d'ampolles; el vermut Aquila Rossa (Vilafranca), que és exportat al centre d'Europa, a l'Índia i al Japó i al Centre i Sud d'Amèrica; i el Byrrh (Tuïr, Perpinyà) al qual hom calcula una venda anual d'unes 25.000.000 ampolles, i constitueix una de les empreses vinícoles més fortes de França.

Elaboració de l'oli.— Pel que es refereix a l'elaboració oleícola no existeix encara en aquestes terres una veritable indústria. Hi ha trulls a tots els pobles oliverers, en major o menor nombre, per a l'extracció de l'oli; però una elaboració industrial hom no la troba més que a l'extrem de la zona prelitoral: a Tortosa, Reus i les Borges Blanques. No obstant, els vells molins van desapareixent i no creiem exagerar a dir que a la clapa olivarera meridional d'aquesta zona, des de la Conca i el Camp fins als vessants del massís dels Ports, hom podria comptar a la ratlla d'un miler de premses hidràuliques. Aquesta modernització dona un cert aire fabril a algunes poblacions camperoles, amb les xemeneies de les fàbriques que s'enlairen per sobre els teulats (Maella, Vall-de-roures).

Molineria.— La indústria farinera, afavorida per l'emplaçament, es manté malgrat l'escassa producció cerealística; però es manté en gran part per l'aportació de gra peninsular i americà, gràcies a l'utilatge modern amb què s'ha equipat per a la moltura. Aquesta activitat industrial, nascuda de la terra, però avui quasi independent d'ella, ultrapassa la importància de la del Litoral, car en 1922 elaborava unes 80.000 tones. De tota manera, els nuclis principals hom els troba emplaçats en les zones més bladeres: Selva-Empordà, amb Girona (que dona el màxim: 24.000 tones), Banyoles, Figueres, la Bisbal, Cornellà del Terri, Amer, Verges; i el Vallès, amb Mollet, Granollers i Sant Celoni. Al Penedès, no obstant, hi ha farineres a Vilafranca i Sant Sadurní d'Anoia; i, entre el Camp i la Conca, amb l'aprofitament dels salts del Brugent, hom moltura a la Riba. Cal remarcar que la majoria d'aquestes poblacions que tenen farineres importants són mercats comarcals, la qual cosa explica, així mateix, que siguin les majors molturadores d'aquesta zona; llevat de Mollet, que més aviat serveix a Barcelona.

Indústries derivades de l'explotació forestal

Indústria del suro. — La primera entre totes és la surotapera, que ve de la Costa amb empenta, però alentida. S'escau també, com és natural, dins l'àrea de les suredes (Selva-Empordà-Rosselló) amb alguna entrada al Vallès (Sant Celoni, Vallgorguina). Hom pot dir que està dividida en dos agrupaments: el meridional, entre el Ter i la Tordera, i el septentrional, a banda i banda de les Alberes. En el primer, l'any 1922 treballaven poc més de 700 persones: menys d'una octava part dels tapers de la Costa. Cassà de la Selva, Llagostera i la Bisbal eren els tres pobles que ocupaven més gent: uns 600 obrers. L'altre grup, agermanat naturalment amb el rossellonès, del qual és veí, malgrat la seva importància no ha pogut seguir-li la volada, degut als obstacles que li oposà la frontera política i duanera.

A la zona prelitoral del Rosselló, hi ha una forta activitat surotapera: tot i ésser una àrea molt menor que la del conjunt de la zona industrial empordanesa-selvata, ocupava l'any passat un miler de treballadors i produeix anualment uns 100 milions de taps. Comprèn essencialment els nuclis tapers de Ceret, el Voló, Maurellàs, Oms i Llauro. Ultra una seixantena de fàbriques i obradors per a la producció del tap, hi ha dos grans establiments per a aglomerats de suro (Ceret). Alguna d'aquestes empreses té casa a Darnius, a la banda d'ençà de la partió política. La importància del nucli taper rossellonès ve de què pot servir sense traves el mercat francès, que per l'anomenada dels seus vins és un fort consumidor de tap fi.

Indústria botera. — La fusta de botada, que hom treu de roures i castanyers, i els rodells que provenen d'aquests arbres, han proveït de bótes la indústria vinícola. Per llur servitud, hom pot aplegar aquesta manufactura amb la tapera perquè aquesta té així mateix en el tràfic del vi el seu millor consumidor; amb la diferència, però, que els progressos comercials de l'enologia han afavorit el consum de taps per a l'ús creixent de l'embotellament del vi i per consegüent han afeblit el mercat de barrils i bótes.

Les castanyerades vallespirenques abasten els boters comarcals proveïdors dels magatzemistes de vi rossellonesos. Aquesta és una indústria de petits obradors, com els dels constructors de carros. Tots els centres vinícoles han estat nuclis d'aquesta indústria i ho són encara. Per a no parlar més que dels inclosos dins la zona que estudiem, citarem Falset, Valls, el Vendrell i Vilafranca. Aquesta població, vers l'any 1880, període de gran exportació, tenia més d'un miler de boters que, com diu Martorell i Panyellas, «amb llur incessant i sorollós treball atabalaven la vila». La llunyania dels castanyerars i el fet de no tenir prou fusta de roure pels encontorns obligà sovint el Penedès a la importació de la primera matèria de l'estranger, principalment d'Itàlia.

Indústria terrissera

Aquesta activitat és ben directament filla de la terra. L'argila, tan abundosa, n'és la primera matèria; un senzill torn d'enginy repetidament mil·lenari, una mà d'obra destra i un forn, en són el complement. Tampoc necessita cap aparell complicat d'establiment: un cobert i fora. Es una indústria modesta, però plena de la gràcia senzilla que li dona la naturalitat dels atuells que elabora; llurs formes fa milers d'anys que han esdevingut clàssiques, i han assolit una bellesa pròpia i definitiva, perquè per raó de la plasticitat de la matèria i de la singular aptesa de l'artífex, conquerida a través de les races i dels segles, la forma s'ha emmotllat dolçament a la servitud a què és destinada.

Avui, a Catalunya, hom pot dir que aquesta indústria és quasi netament prelitoral. Es manté més o menys arraulida a la Selva del Camp, Vilafranca, Esparreguera, Sabadell, Sant Celoni, Quart, la Bisbal, Figueres i Tuïr, però es manifesta plenament a Breda, que com diu el vell ceramista Marià Burgués, l'enamorat del seu ofici, «és el poble que ha remenat més fang» entre tots els pobles terrissers de Catalunya i que gairebé té tantes cases com terrisseries. De Miravet (amb Benissanet i Tivenys) hom podria dir quelcom de semblant. Això no vol pas dir que no hi hagi, o no hi hagi hagut, altres centres productors dins les zones fisiogràfiques veïnes. Recordem que n'hi havia a Blanes, Arenys, Mataró, Pla de Barcelona, que feien el comerç de cabotatge o n'embarcaven cap a Amèrica. Acabat aquest tràfic, envaït el mercat per la ceràmica més fina, la planxa esmaltada i darrerament per l'alumini, aquestes indústries desaparegueren del Litoral, atrafegat amb altres activitats industrials més modernes. Només resta una casa a Arenys, i encara, per manca de braços ha de produir objectes amb motllo. Vers l'interior, més enllà del Prelitoral, també els vells forns de terrissa s'apagaren, i mai no hi foren massa abrandats, perquè no tenien els mitjans d'irradiació de què sempre han gaudit els pobles prelitorals, per causa de llur emplaçament en unes depressions de molt passatge. Això explica que àdhuc les poblacions terrissaires que subsisteixen dins la Catalunya Central es trobin freqüentment a la zona fisiogràfica que estudiem. Tals són Lleida, Verdú, Manresa, Olot i Sant Julià de Vilatorrada.

A la ratlla prelitoral de pobles-gerrers, veritable eix terrisser de Catalunya, hi ha indicis d'antiquíssima tradició de l'art del fang, en el forn ibèric descobert a Fontscaldes, prop de Valls, i, segons sembla, a redós d'un altre, al Pla de la Salut, de Sabadell.

Aquesta indústria tingué una revifalla en el període de la passada guerra, per l'encariment dels atuells fets amb materials metàl·lics. Però avui torna a decaure. La indústria tèxtil sabadellenca ha absorbit tots els braços i ja no resten torners. A Tuïr l'elaboració del Byrrh ha captat els homes. A Esparreguera resten nou gerrers, amb una trentena d'obriers, sense comptar els aprenents i el peonatge. A Miravet i la seva rodalia funcionen encara unes sis o set terrisseries fortes, per més que moltes cases es dediquen a aquest art. En altres indrets, com Quart i la Bisbal, es manté el treball del fang gràcies a una utilització modernitzada, amb la

manufactura de rajoles i mosaics. Breda, terra de les olles i cassoles famoses per llur resistència al foc, manté encara, però amb esforç, la importància d'aquesta activitat secular; que hom diu si no és tan secular com sembla, puix que hi ha indicis per pensar si no hauria estat importada de Sant Julià de Vilatorrada, la qual cosa fóra una dada més a favor de la hipòtesi d'una concentració prelitoral d'aquesta indústria. Avui, però, els ollers bredencs breguen per a produir terrissa refractària que pugui encarar-se amb la invasió abassegadora de l'alumini.

No creiem en la mort de la indústria terrissera. La senzilla elegància de les seves formes (dolls de Figueres, maridets i torradors de Quart, gerretes per oli de Tuïr, rentamans i càntrirs de la Bisbal, tupins de Breda, càntrirs i gerres d'Esparreguera, pitxells i morters de Sabadell, càntrirs de Vilafranca i gerres i catúfols de Miravet) els dona una valor guarnidora que homes emprenedors podrien fer evolucionar vers la ceràmica decorativa, traient profit dels bons torners que serveixen la mil·lenària tradició de la terrissa catalana.

Indústria adobera

Mantinguda de primer antuvi amb els productes locals, la qual cosa li permetia d'establir-se en les poblacions de mercat per a captar les pells de l'encontrada, aquesta manufactura anà concentrat-se després en els indrets on, a més a més de trobar-s'hi ben arrelada, tenia abundor d'aigua i facilitats de comunicacions per al proveïment. En la zona prelitoral hom troba blanqueries a Figueres, Banyoles, Girona, la Bisbal, la Garriga, Granollers, Esparreguera, Valls, però amb poca importància; en canvi hi ha dos centres, Mollet i, sobretot, Igualada, que pesen molt en la producció catalana, la qual altrament, fora de Manresa, Vic i Olot, té tota la resta d'aquesta elaboració a la Costa, com ja diguérem.

Mollet i Igualada l'any 1923 sumaven juntes una producció valorada en 44 milions de pessetes, que ultrapassava de tres milions la de Barcelona. L'adoberia de Mollet no té pas de bon tros la llarga tradició de la igualadina: hom la podria considerar com una extensió de la barcelonesa. Hi treballen uns 400 homes.

Igualada, en canvi, és un gran centre blanquer, ben individualitzat, que en aquella data elaborava pells per valor de 32 milions de pessetes; xifra que representava més de la meitat de la producció prelitoral i gairebé una quarta part de tota la catalana. En canvi, en els anys 1926-1927, només de sola produí per valor de 45.000.000 de pessetes anyals. La importància d'aquesta producció s'explica pel fet que Igualada compta amb 200 fàbriques d'aquesta mercaderia de les 500 que té Espanya. I encara, per circumstàncies externes a la voluntat dels patrons i obrers igualadins, aquestes fàbriques no arriben a la meitat de la producció que podrien donar amb l'utillatge actual, puix que ha estat calculat que fàcilment hom assoliria la xifra de vint milions de quilos de tal producte. L'adoberia igualadina, a la qual ja l'any 1340 hom fa referència com a gremi principal de la vila, és originada per una primera matèria comarcal segurament abundosa, ja que Igualada es trobava en el punt de contacte d'una comarca netament pagesívola i ramadera, i per tant productora, la Segarra, amb una de menestralitzada i consumidora, a més de productora, com és la Conca d'Odena.

Igualada avui ha d'importar grossos carregaments de pells i cuiros, que pugen a unes 7.000 tones un any per altre. Gran part d'aquesta matèria bruta ve d'Amèrica austral i especialment de l'Argentina, on algunes fàbriques igualadines tenen sucursals per a la compra.

Aquesta valor industrial, característica d'Igualada, sumada a l'activitat tèxtil i de gèneres de punt, donen a aquella ciutat la categoria d'un centre fabril de primer ordre.

Indústria paperera

Aquesta és una altra de les activitats genuïnament prelitoralenques, per bé que també existeixen un nucli olotí, ben estimable, i un altre, més modest a Campdevàrol-Ribes.

La manufactura que ens ocupa no depèn de la terra, com les indústries anteriors, per la primera matèria, sinó que és ella mateixa que s'hi troba lligada per la necessitat que té d'aigua clara i neta i que aquesta mogui els seus artefactes. En canvi, la matèria primera, el drap o el paper vell, quan la indústria no s'havia mecanitzat ni «quimicitzat» calia cercar-la en els indrets d'aglomeracions populosos i benestants, que amb facilitat i abundància donessin robes al drapaire. Per aprofitar-se de totes aquestes circumstàncies favorables a la papeteria clàssica, cap lloc de Catalunya no és tan a propòsit com la zona fisiogràfica que anem estudiant.

Aquesta fabricació la trobem situada des dels Ports de Tortosa fins al Rosselló, però no pas estesa a tot el llarg de l'androna prelitoral, sinó agrupada en els indrets d'aquesta on les aigües, el desnivell i les facilitats de proveïment, són més favorables. Hom pot dir que fins a la modernització de la indústria, els nuclis de molins paperers es trobaven exclusivament en el rodal on podien sumar-se les bones condicions d'un corrent d'aigua i la irradiació fàcil dels transports ciutadans. I aquests agrupaments avui encara es dibuixen prou clarament tot i les transformacions industrials esdevingudes.

Nucli paperer meridional. — Comencem per migjorn i trobarem el grup aprofitador de les aigües que davallen dels Ports de Tortosa. Avui, però, només subsisteix aquesta manufactura a Beseit, en els vessants occidentals, dedicada a la producció de cartolines per a naips. No fa gaires anys, que encara funcionaven uns molins paperers a Alfara, en els vessants orientals dels Ports, moguts per les aigües saltadores de l'Ullal. En el born del Camp de Tarragona, terra rica, hi havia el nucli dels vessants llevantins de les Muntanyes de Prades. Hom aprofitava les aigües dels afluents torrentosos i cristallins que s'abocaven al Francolí per l'Albiol, Alcover, el Milà, Valls i la Riba. Entre tots, aquest darrer lloc tenia la supremacia, per l'avantatge de posseir l'abundós corrent del Brugent, que posava en marxa un rosari de molins des de poc més avall de Farena fins al poble, on, canalitzades les aigües del riu, hom les feia saltar, com salten encara, per un seguit de graons en cadascun dels quals s'assenta una fàbrica. La urbanització filla d'aquest aprofitament industrial del terreny fa aparèixer el caseriu

de la Riba, en costeruda escala. Bé podria ésser aquesta la primera població cristiana de Catalunya que iniciés tal indústria, segons sembla desprendre's d'un document del 1159, tantost feta la reconquesta. La modernització industrial ha paralitzat els vells molins, dels quals els més allunyats de les comunicacions s'enrunen i els altres, sobretot els de la Riba, en llur majoria s'han transformat en establiments d'altra mena.

Nucli paperer de l'Anoia. — La conca de l'Anoia ha constituït, almenys des de dos segles ençà, la concentració paperera més important de Catalunya. I avui encara pesa en el mercat, sobretot per les seves qualitats (paper de fil, paper de barba) i per les seves especialitats (paper de fumar). Hom treu les aigües, i llur força, de l'Anoia, de la riera de Carme i de la deu de Capellades. En aquesta vila l'aigua canalitzada alimenta un seguit de grans establiments, en forma molt semblant al que s'esdevé a la Riba. Les fàbriques capelladines assentades en els graons del terreny, amb llurs pisos que per a fer d'estenedor obren rengles de finestres molt juntes sobre els grans panys de paret blancs, constitueixen un paisatge industrial característic. Capellades és la capital de la conca paperera que s'estén de la Pobla de Claramunt a Martorell i d'Orpí a Gelida, i que sumava una trentena de fàbriques, de les quals quasi la meitat radiquen en aquella vila i el seu entorn.

Per aquest agrupament, format per Capellades, Orpí, la Pobla de Claramunt, la Torre de Claramunt, Carme i Cabrera, hom ha calculat una producció normal de 40 tones de paper de fumar, i 1.900 tones d'altres classes, amb un valor aproximat de 6.500.000 pessetes. El grup del riu de Riudebitlles, format per Sant Quintí de Mediona, Sant Pere de Riudebitlles i Torrelavit, produeix papers de fil, d'estrassa i de feltre per valor de 1.500.000 pessetes. Gelida, un xic aïllada dins del nucli, té dues fàbriques: una d'elles manté la producció de papers i cartolines de fil; l'altra, al costat del paper de barba, en produeix de continu; en conjunt, manufacturen un volum de paper, avaluat en unes 3.500.000 pessetes anuals.

Dins el segle passat, la clapa paperera que estudiem era més extensa, perquè hom trobava molins a Esparreguera, en la costa riberenca del Llobregat, al Papiol, tocant al mateix riu, a Torrelles de Foix i a algun altre poble del Penedès.

Una forta crisi plana actualment sobre aquesta concentració manufacturera, sens dubte la més genuïnament catalana per les seves classes i qualitats, de llarga tradició ben acreditada a la Península i Amèrica. Avui hi ha fàbriques aturades; algunes canvien llur utilatge a fi d'intensificar el rendiment. Cal, però, al nostre entendre, procurar que la mecanització no faci desaparèixer les qualitats fines, cobejades per a les belles edicions a tot el món. El paper de fil a mà, paper de luxe per a la bibliofília, ha d'ésser mantingut per a llençar-lo al mercat mundial. La traça dels nostres paperaires, aquesta valuosa matèria prima que és una mà d'obra secularment hàbil, té una valor industrial i comercial que no hem de deixar perdre.

Nucli paperer del Ter gironí. — El grup gironí, que abarca les vores del Ter mitjà, amb Amer, Bonmatí, Sarrià i Girona, i Banyoles, sobre l'estany, amb Cornellà del Terri, s'emportava l'any 1923 prop de la meitat de la producció prelitoral (unes 4.000 tones del total de 8.800) gràcies a la gran producció de paper mecànic especialment a la capital gironina, que forneix de bobines els rotatius barcelonins, a base de pasta de paper forastera. La mecanització d'aquesta indústria especialment a Girona, ve ja de mitjans del segle passat, car segons sembla, l'any 1843 «La Gerundense» començà per primera vegada a Catalunya la fabricació de paper continu, i vint anys més tard produïa 500.000 quilos de paper i ocupava 150 operaris. Actualment, segons Santaló, els establiments de Girona i Bonmatí produeixen diàriament 16.000 quilos de paper.

Nucli paperer rossellonès. — El grup rossellonès de fet es troba en els borns de la zona prelitoral, però l'esmentem ací perquè amb el caràcter que ha pres de gran indústria, no ha fet més que esborrar el record dels vells molins paperers prelitorals, dels quals no hem pogut trobar dades concretes. Hi ha les manufactures de paper Job, iniciades a Perpinyà l'any 1838, i més tard traslladades a la Gascunya, prop de Saint-Girons, havent deixat només a la capital del Rosselló la manipulació del paper ja obrat. Una altra empresa l'any 1912 establí de bell nou aquesta indústria a Palaldà, més amunt de Ceret, per aprofitar la força del Tec i la puresa de les aigües, ensems que l'avantatge de tenir a mà Portvendres per a les exportacions (paper de fumar, paper de fil i sobretot paper blanc, d'una blancor perfecta) i per a la importació, més barata per mar, de primeres matèries.

La indústria llanera

Dèiem en estudiar la Costa que aquesta activitat fabril era més aviat una indústria prelitoral; però ara que ens cal fer una localització més precisa direm que essencialment té la seva seu en el nucli Sabadell-Terrassa-Olesa, amb algunes manifestacions esporàdiques a Valls, Mediona, Castellar, Sant Cugat del Vallès i Rubí. I encara aquestes darreres poblacions hom les podria considerar dins d'aquell, ja que es troben de ple dins la seva òrbita. Aquestes fàbriques o fabricquetes aïllades i algunes altres més, disperses per Catalunya, si descomptem el grup coster (Barcelona-Badalona), de relativa importància, i el pirinenc (Olot-Ripoll-Puigcerdà), més filador que teixidor, constitueixen la supervivència d'aquella esponerosa draperia catalana medieval que tenia mercats a Itàlia, a la Mediterrània oriental i als emporis neerlandesos. En la darrera meitat de l'Edat Mitjana sobresortien dins la zona prelitoral o en els seus borns, per la importància de llur producció, Tortosa, Lleida, Valls, Igualada, Manresa, Esparreguera, Olesa, Terrassa, Sabadell, Castellarçol, Centelles, Vic, Girona, Banyoles, la Bisbal i Perpinyà, que així mateix eren els nuclis animadors de l'activitat llanera en llurs rodalies. Hom pot dir que avui Sabadell i Terrassa concentren la quantitat i la qualitat de la producció llanera catalana, que és la més important de la Península. Segons les darreres estadístiques (1928), totes dues

ciutats sumen 333.000 pues i 4.450 telers i les manipulacions de la llana hi ocupen 17.700 operaris.

La concentració llanera de Sabadell i Terrassa.— Un esperit constantment perfeccionador del producte i un utilitatge que hom copsa a través de la documentació coneguda de la història industrial de les dues ciutats vallesanes, explica l'hegemonia actual de Sabadell i Terrassa dins la indústria catalana, sense parlar de la peninsular. Per això veiem que no tracten d'endogalar els obrers amb un preu baix i fix, sinó que «a qui millor fila, millor se paga» (1589). Veiem, també, que reaccionen davant la decadència de la llana espanyola i en fan venir d'estrangera, malgrat l'augment de cost i les despeses. Per a obtenir fils de bones qualitats, els terrassencs crearen escoles de filadors a Talamanca, Mura, Rocafort i Calders; i les dues ciutats s'apressaren a introduir tots els progressos que el segle XIXe desvetllà a França i Anglaterra. Nogensmenys, com que paguen millor que cap altre centre tèxtil, atrauen els bons operaris de l'art tèxtil de per tot, de Catalunya (Sant Llorenç de Morunys, Cardona, Esparreguera, Igualada, etc.) i de fora d'ella (Morella, Alcoi, etc.).

Les dues ciutats veïnes s'esperonen mútuament en el perfeccionament de llur indústria: una noble rivalitat les estimula. Terrassa porta la davantera fins a ben entrat el segle passat. Amb la introducció del maquinisme, però, com sigui que Sabadell té l'avantatge de poder utilitzar les aigües del Ripoll per a moure les màquines de filar, s'enginya per a obtenir salts d'aigua artificialment, i es val de les mines que abasteixen la població, i fa saltar llurs aigües aprofitant l'accidentalitat del pla inclinat on s'estén el caseriu. L'any 1832 comença a funcionar la primera màquina de filar, moguda per un salt d'aigua. Vers l'any 50, Terrassa tenia unes 8 fàbriques amb força hidràulica, i Sabadell 7. Mentrestant, la generalització de la màquina de vapor anava fent innecessari aquest aprofitament forçat, que, a més a més, esdevenia insuficient davant les noves necessitats industrials creixents cada dia. L'aparell mecànic s'imposava. L'any 1867 Sabadell tenia encara 1.100 telers de mà i només 43 de mecànics. La tracció mecànica afavorí particularment aquesta darrera ciutat, amb comunicacions més ràpides i menys costoses amb Barcelona i el seu port. Demés, el fet de trobar-se assentada en una plana, amb el ferrocarril tangent que li oferia dues estacions, esperonà sens dubte la seva creixença, i, per tant, pogué atraure la mà d'obra, mentre que per Terrassa la via passava apartada del nucli de treball.

El progrés de la indústria llanera en aquestes poblacions ha estat extraordinari: Sabadell, per exemple, l'any 1789 fabricava drap per valor d'un 600.000 pessetes anuals, i abans de la guerra passada la producció assolí una mitjana anual de 41.000.000 pessetes. Aquest període de trasbalsament mundial afavorí la creixença industrial de les dues ciutats, a causa de l'anormalitat favorable de comandes estrangeres. Abans de la guerra (1913), Sabadell tenia 2.000 telers i Terrassa 1.300, i en la postguerra (1923) comptaven respectivament amb 2.428 i 1.785 d'aquests aparells de tissatge. No obstant, aquest augment de maquinària i altres augments d'utilitatge que podríem assenyalar, no mostren per ells sols l'engrandiment fabril de les dues ciutats paral·leles, perquè hom suplía amb dobles i triples equips de mà d'obra la insuficiència de maquinària. En el pobla-

ment, les conseqüències es manifestaren per una immigració forastera extraordinària, que afluïa de totes les províncies del llevant espanyol. Però no tots els forasters es sumaren definitivament a la població, perquè en venir les crisis de la postguerra, molts que ja no tenien ocupació s'entornaren als pobles d'on vingueren. No obstant, la població restà molt acrescuda, car mentre en el cens de 1910 Sabadell i Terrassa figuren, respectivament, amb 28.000 i 22.000 habitants, els darrers recomptes els donen 42.000 ànimes. És de desitjar que les dues ciutats germanes arribin a concentrar llurs esforços per a la consecució de nous mercats i el millorament dels actuals, que els permetin de superar la crisi actual, més greu que cap altra perquè les troba en l'esclat d'una tan forta puixança.

Altres indústries tèxtils

La tradició tèxtil secular i l'empenta industrial moderna del grup que podem anomenar Prelitoral barceloní, han fet que al costat de les altres activitats fabrils que mantenen, i per raó de la mà d'obra (sobretot femenina) que fomenten, s'hi hagin conservat, o s'hi hagin reprès, bé que amb tendència expansionista, la filatura i el tissatge del cotó, del canem i del lli, i, àdhuc, el gènere de punt. Val a dir que el caràcter agrícola que predomina en la majoria de poblacions d'aquest agrupament, ja que francament industrials no hi ha més que Sabadell i Terrassa, també ha ajudat al manteniment o a la creació de petits nuclis fabrils perquè han pogut comptar amb les noies que no tenen gaire ocupació en les feines camperoles. Això explica que hom trobi quadres de telers a tots els pobles d'alguna importància del Vallès, fins a Sant Celoni. Barcelona i l'Alt Ter els proveeixen de filats.

La indústria cotonera

El gran centre cotoner d'aquest grup és en primer terme Esparreguera, que ocupa el primer lloc per la filatura i el segon lloc pels telers. Aquesta preeminència li ve d'una sola fàbrica, la Colònia Sedó, fundada per un home d'empenta. Puig i Lagostera, ara fa una seixantena d'anys, a base de poder aprofitar el desnivell que el Llobregat porta en sortir del congost montserratí i la mà d'obra hàbil que forneixen dos vells nuclis tèxtils com Olesa i Esparreguera. Avui compta amb 32.000 pues i 1.200 telers i ocupa unes 1.500 persones. La rodalia llanera Terrassa-Sabadell, des d'Olesa a Caldes i de Sant Llorenç Savall a Sant Cugat del Vallès, té en producció cotonera 68.000 fusos i 4.900 aparells de tissatge. A ponent del nucli prelitoral barceloní hi ha el veral de la conca de l'Anoia, més teixidor que filador, car té 2.300 telers i 10.000 pues. I a llevant hi ha el veral granollerí, que a penes té filats i fa anar gairebé tants telers com el de l'Anoia, dels quals bastants més de la meitat (1.300) funcionen a Granollers. Hi ha un altre grup tèxtil cotoner al tram gironí del Ter. Es manté amb l'aprofitament de la força hidràulica, origen de la seva tradició manufacturera compartida amb activitats agrícoles. Aquest nucli, en canvi, és més fortament donat

a la filatura que cap altre nucli prelitoral, de tal manera que té en moviment 87.000 fusos i no arriben al miler els telers que fa moure. La preponderància dels filats l'agermana a tot el grup del Ter, que s'estén fins a Camprodon.

Fora d'aquests agrupaments hom troba algunes quadretes de telers cotoners, escampades en indrets que tingueren, o encara tenen, activitats industrials: Valls, la Riba, Banyoles.

En resum, la indústria cotonera a la zona prelitoral compta (1923) amb unes 220.000 pues i uns 12.000 artefactes teixidors.

En canvi, les indústries tèxtils de cànem, lli i jute, ultra no tenir-hi filats no hi fan funcionar més d'uns 750 telers entre Rubí, Parets, Granollers, Mollet i Terrassa, de manera que queden inclosos també en l'agrupament prelitoral barceloní. Mollet compta amb un nucli seder que ocupa prop de 400 persones.

El gènere de punt

Els dos centres principals del gènere de punt en el Prelitoral són Terrassa i Igualada. Terrassa figurava, en l'any 1923, amb una producció per valor de dotze milions de pessetes; avui ocupa uns 2.850 obrers d'ambdós sexes, i això li dóna el tercer lloc en la indústria de punt catalana, i encara resta ben freqüent a Barcelona. Igualada ocupava aleshores el sisè lloc, amb una valoració en 4.200.000 pessetes pel gènere que produïa. El que hi ha, però, és que aquestes dues ciutats han anat estenent aquesta indústria per a superar les crisis d'altres rams (teixits de llana i de cotó); per la qual cosa en una estadística nova i acurada, sens dubte ocuparien encara millors posicions, com ho prova el cas d'Igualada, que l'any passat produïa ja per valor de 7.500.000 pessetes i ocupava un miler d'operaris. El desenrotllament igualadí d'aquesta fabricació haurà influït, amb el consum creixent de filats, en l'augment de la filatura del veral de l'Anoia, ja que hom hi comptava darrerament uns 25.000 fusos en funcions (la Torre de Claramunt, Capellades, Cabrera i Vallbona), mentre que cinc anys enrere, pel que hem vist, n'hi havia cinc mil menys. Possiblement això inicia la superació de la crisi paperera, amb l'aprofitament de braços i edificis en vaga.

Ultra aquests dos centres principals, hi ha algunes fàbriques de gèneres de punt a Valls, Alcover i les Borges. Aquestes poblacions del Camp, l'any 1923 produïren per valor de tres milions de pessetes. Per aquesta època el rendiment total dels centres prelitorals, que són els esmentats, anava molt arran dels 20 milions de pessetes.

Indústries mecàniques

El maquinisme de la indústria tèxtil féu néixer a casa nostra la serralleria en la seva amplitud d'ara. El consum de maquinària ha desenrotllat, doncs, la metallúrgia al redós mateix dels grans centres agrupadors de telers i filatures. De primer antuvi fou una activitat auxiliar servidora de les necessitats fabrils

d'aquella; però un cop desenrotllada i enfortida, conservà la seva servitud primera mentre s'independitzava. Aleshores es féu constructora dels més variats artefactes: màquines per a la indústria tèxtil, per a treballar fusta, per a l'agricultura, dinamos, bombes, etc.

Explicat aquest origen, no és d'estranyar que hom trobi obradors mecànics més o menys grans en tots els centres fabrils esmentats, des de la Riba a Banyoles. Com és natural, però, el nombre màxim s'obers metal·lúrgics, el trobem a Sabadell i Terrassa, que l'any 1923 comptaven amb 1.100 i 700 operaris d'aquest ram respectivament, i actualment la primera d'aquestes ciutats manté les seves posicions, mentre que la segona ha elevat la xifra al miler. Són aquests dos emporis industrials del prelitoral els que compten amb importants empreses constructores que ja no tenen res a veure amb la indústria tèxtil. Quelcom de semblant s'esdevé a Girona (250 obrers) i al grup Granollers-les Franqueses (300 obrers). Aquesta zona, en total i d'una manera aproximada, hom pot dir que comptava aleshores amb 2.700 operaris metal·lúrgics.

Indústries químiques

A part de les fàbriques de ciment portland i de carbur de calci que hem esmentat més amunt, dins el ram de les indústries químiques, en aquesta zona vinícola-olivarera té importància estacional l'obtenció de bisulfurs de carboni per a l'extracció de l'oli de pinyola. L'any 1919, dins el Prelitoral oliverer del Francolí a l'Algars, trobem que hi ha trulls elaboradors d'aquesta mena d'oli a Morella, Calaceit, Horta, Ascó, Móra d'Ebre, la Riba. Més tard se n'han instal·lat d'altres. A base de l'oli d'oliva i de pinyola de la regió i de la sosa càustica que produeix l'Electro-Química de Flix, de la qual parlarem tot seguit, la indústria sabonera tenia algun relleu a Valls i a Móra, però Reus i Barcelona porten la tendència a absorbir-la del tot. El mateix s'ha esdevingut al Rosselló, on les fàbriques han estat absorbides per les grans saboneries perpinyaneses, tot i que aquestes més aviat treballen amb oli de brisa. L'extracció de tartrats i crémors de la brisa i dels solatges del vi, també dóna lloc a alguna activitat industrial en les comarques vinícoles. Hi ha fàbriques a Montblanc i a Vilafranca i, al marge de la zona, a Reus i Perpinyà, entre altres.

El nucli químic de Flix.— Però l'establiment més important dins les indústries químiques d'aquesta zona és la «Societat Electro-Química de Flix». Fundada fa trenta-tres anys per iniciativa alemanya, alemanys són els seus tècnics, el seu utilatge i àdhuc l'arquitectura de la nova barriada que ha creat al peu de la vila de Flix, tan ibèrica. Es un paisatge fabril centreeuropeu en mig d'un ambient agrícola mediterrani de vinyes, oliveres i ametllers. Tal contrast no vol pas dir que aquest emplaçament sigui un caprici: la gran indústria i les finances no en tenen de rauxes, i menys les alemanyes. Aquest establiment s'ha situat en aquest indret per a explotar un antic assut de l'Ebre, que, potser des de l'època romana, i, del cert, des de la dominació sarraïna servia per als regatges. Aquest salt del riu forneix 3.000 cavalls de força que donen moviment, llum, i energia per a l'electrò-

lisi. Demés, l'empresa explota el carbó de les mines que té a Mequinensa i la pedra de calç d'unes pedreres de prop de Faió, els materials de les quals li arriben per l'Ebre en barques. A les boques del riu, a les salines dels Alfacs, es proveeix de sal per a la fabricació del clor, base de multitud de productes. I absorbeix grans quantitats de brisa i solatges vínics que li proporciona l'extensa comarca vitícola que domina amb els ferrocarrils, la carretera i el riu. Si Flix tingué en altres temps una situació estratègica, la fàbrica electro-química que li ha nascut al costat ocupa avui una situació ben favorable, tenint en compte que és a l'interior. D'ací ve la varietat dels seus productes: sosa càustica, clorur de calç, hipoclorit de sosa, clorats, permanganats, anilines, tartrats, etc. L'any 1918 produí 4.783 tones de clorur de calç i 1.474 de sosa càustica. El total de la producció química d'aquell any arribà a un volum de prop de 10.000 tones, amb un valor de 6.000.000 de pessetes. L'any 1923, aquesta xifra passà de 8.000.000 de pessetes. D'aleshores ençà la producció ha augmentat encara, como ho prova el fet que hom avalua ara normalment la producció anual de sosa càustica en 7.000 tones, la de clor en 6.000, la de clorur de calç entre 8 i 10.000, la de tri (substitutiu del sulfur de carboni) en 2.000, la d'àcid clorhídric entre 1.500 i 2.000, la d'aigua de Javel entre 1.000 i 1.200, la de productes químics inorgànics (clorur de bari, sulfur de bari, etc.) en unes 1.000 tones. Per a no fer enutjosa la llista no indiquem altres productes d'ordre secundari. El volum de producció i la perfecta organització tècnica i social d'aquesta empresa, la situen entre les millors similars seves de Catalunya.

El seu exemple i també el seu estímul han originat a Flix altres establiments de la mateixa índole, però de menor importància, en els quals hom produeix amoníac, àcid nítric, colorants (500 tones anuals), explosius, sabons, lleixius. Ocupen uns 130 obrers, entre homes i dones.

A Sabadell i Terrassa, com a indústries auxiliars de les tèxtils, també s'han implantat centres elaboradors de productes químics. A la primera d'aquestes ciutats la producció ha estat d'uns tres milions de pessetes, i a la segona d'uns quatre milions.

Indústria balneària

Tal com diem en el capítol sobre l'explotació de la terra en parlar de les aigües minerals, la importància de l'explotació d'aquestes deus, que té el seu origen en el fet de trobar-se dites fonts en un lloc de passatge com és la zona prelitoral i d'ésser aquesta un rerepaís immediat d'un litoral densament poblat, ha creat la industrialització de les susdites emergències i ha fet sorgir al voltant d'elles construccions i jardins que han modificat més o menys el paisatge segons la intensitat d'aquesta industrialització aigüística.

Els establiments d'aigües. — Des del Voló, en la vall del Tec, fins a Cardó, en el massís muntanyós que mor a l'Ebre, hi ha avui un seguit d'explotacions balneàries, totes de fama ben reconeguda. Algunes, com les de Caldes de Montbui i Caldes de Malavella, eren ja utilitzades en temps de la dominació romana, com

ho testimonien, entre altres proves, les termes d'aquella època trobades en aquestes poblacions. Altres de les fonts avui explotades eren conegudes i aprofitades més o menys lliurement des de fa segles. Les aigües acidulades alcalino-ferruginoses fredes del Voló, són esmentades com a font mineral en un document del 869; les termals de la Garriga, lleugerament clorurado-sòdiques i alcalines, segons tradició foren utilitzades des del segle IX; les ferruginoses de l'Espluga de Francolí, eren emprades pels frares de Poblet, així com les de Cardó, bicarbonatades, ho eren pels frares carmelitans, que des dels primers anys del XVII s'havien establert a la vall que migparteix el massís. Altres deus foren més o menys utilitzades instintivament pel poble, com la Font Pudosa de Banyoles, la Fontcalda de Gandesa, etc. Les de la Puda de Montserrat, en el terme d'Esparreguera, són, en canvi, d'emergència moderna, car hom no les troba citades fins a passada la meitat del segle XVIII, la qual cosa fa suposar que aparegueren amb els trastorns sísmics que resultaren del terratrèmol de Lisboa (1775); els quals, per cert, estroncaren temporalment les fonts de Caldes de Malavella.

Moltes d'aquestes aigües medicinals no prengueren un valor positiu fins a darreries del segle XVIII i primeries del XIX, quan la terapèutica europea comença de medicar amb els règims d'aigües. Fou el metge Josep Gravalosa, per exemple, qui començà, vers l'any 1779, a fer propaganda de les aigües picants de Sant Hilari; vers 1830 hom tractà d'iniciar l'explotació de les aigües de la Puda de Montserrat, i a poc a poc, d'una manera més o menys industrialitzada, ha estat realitzat l'aprofitament de les deus millor emplaçades i de reconegut valor curatiu.

En la zona prelitoral compresa dins la Catalunya vella, per correspondre en general a les comarques de millors comunicacions i que tenen en si mateixes i en llur veïnatge un poblament dens i ric, és on trobem aquestes explotacions realitzades amb el confort i distraccions necessaris per tal d'atraure els aigüaders i també els turistes. Així veiem que el paisatge ha estat humanitzat amb hotels, xalets i jardins, en agraus agrestos com el Voló, Santa Coloma, Sant Hilari, la Puda, l'Espluga de Francolí i Cardó; mentre que en altres llocs hom ha donat un caient urbà a agrupaments rurals o vilatans amb llurs establiments balnearis, passeigs i altres millores que poden ésser plaents als forasters que hi van per guarir-se, com a Caldes de Montbui, Caldes de Malavella i Banyoles; o bé la presència de les aigües ha convertit la població que les té en un lloc d'estiueig, si als avantatges s'afegeix una bona situació climàtica: la Garriga, Sant Hilari, Santa Coloma de Farners.

Val a dir, però, que quasi la generalitat d'aquestes explotacions no han arribat encara a assolir el grau de refinament necessari per a convertir-se en un lloc d'atracció a través de les fronteres, com ho han aconseguit els establiments del Vallespir, en terra tan catalana com la nostra. Per dir-ho en uns mots: aquesta indústria és encara un afer massa casolà.

A Girona hom utilitza per a fins industrials l'àcid carbònic natural de la deudita Font de la Pólvara; i a Amer hom embotella l'aigua de la Font Picant, i àdhuc és aprofitada per a la fabricació de gasoses.

Derivacions turístiques.— Al costat de la indústria balneària hom podria posar la indústria turística, que tan sovint s'hi agermana. Desgraciadament és un aprofitament de les riqueses naturals i històriques que a penes hom ha sabut explotar dins el Principat. S'hi oposen la manca d'hostals i hotels de bon estar i les facilitats de comunicació. El Montseny i la seva rodalia, com també el Sant Llorenç, les Muntanyes de Prades i els Ports de Tortosa serien llocs propicis. En tots aquests muntanyams tan sols s'ha iniciat l'establiment d'un centre turístic al Montseny, on, si bé hi ha un hotel confortable, cal pujar-hi per un camí de carro, amb pretensions de carretera. No desconeixem que hi ha un projecte d'utilització turística general del massís, però com que és més d'aparença que d'intelligent i metòdic aprofitament i de realçament de les valors naturals, és molt possible que si passa a vies de fet, els catalans perdrem la gràcia d'aquesta muntanya, que és com una avançada del Pirineu a les immediacions de Barcelona.

El poblament i les poblacions

L'evolució del poblament dins la zona prelitoral pren un caire tot diferent dels que hem vist a la Costa. En aquesta, les vicissituds del domini o no domini del mar han fet reular o avançar els agrupaments com a onades humanes, seculars i lentes, que s'allunyen de la platja o retornen a ella: són, doncs, moviments normals a l'eix coster. En canvi, al prelitoral, el flux i reflux humà més aviat és paral·lel a l'eix de la zona. Aquesta direcció del fenomen s'explica perquè de fet el Prelitoral és un passadís interior que comença en l'andana rossellonesa i empalma amb terres aragonesocastellanes pels vessants dels Ports, de cara al Nord. Hi afluïxen, com sabem, les canals pirinenques i prepirinenques, per les quals, així com llurs aigües, han passat en tot temps els homes de «muntanya». Hom diria que la zona prelitoral és com una bomba aspiradora dels pobladors de l'interior i de les regions que la flanquegen, per abocar-los així que pot a l'andana costera. Això fa que per aquesta via han anat i vingut els pobles i els exèrcits, i sovint hi han topat les races i les religions.

El poblament prehistòric

Manifestacions de l'Edat de la pedra.— Talment degué ésser poblat de bona hora tot aquest quadre fisiogràfic que si només volguéssim esmentar els municipis actuals en què hom ha fet troballes prehistòriques, hauríem d'apuntar un centenar de noms. No volent, però, parlar més que de manifestacions indubtables, podem citar, com a agrupaments humans dels més antics, els grups de coves o balms paleolítiques de Serinyà, Sant Julià de Ramis i de la conca de l'Anoia (Capellades, Carme, la Pobra de Claramunt), situats en llocs de passatge i prop de l'aigua, i el de Tivissa, menys ben emplaçat que aquells, per més que tenien

algunes fontetes a la vora i el lloc era a propòsit per al cas de defensa. Aquestes coves troglodítiques foren utilitzades, encara, en els períodes lítics subsegüents, com ho proven les coves de Collbató (Montserrat). També hom troba coves habitades però isolades, almenys aparentment, a Sureda, Cantallops, Sant Feliu de Codines, Matadepera, Cabrera del Penedès, Castellví de la Marca i Salamó. Del ple de l'eneolític hom pot situar tot un rosari de sepulcres megalítics, dòlmens o cistes, que comencen al Rosselló (Llansó, l'Albera) i s'aturen al Vallès (Parets, Mollet), fins on sembla que arribà la influència de la que ha estat anomenada cultura pirinenca. En canvi, provenint del sud, s'aturaven al Llobregat les manifestacions de la civilització almeriana. I aigües amunt d'aquest riu, al Montserrat, segons Colomines, hom troba el contacte d'aquests dos corrents de civilització mediterrània, però de direcció oposada, amb la cultura local de l'interior, que s'estenia vers el nord-oest. Aquesta partió llobregatina hom la troba manifestant-se molt sovint, a través dels fets humans, en la història i en la geografia de la nostra terra.

Les construccions sepulcrales menaren l'home, sens dubte, a bastir-se cabanes per a viure-hi. L'art de construir l'alliberà paulatinament de la dependència envers els indrets on la naturalesa li ofería una cova o una balma, i esdevingué lliure d'escollir el lloc que més li plagués o que més li convingués per a fer-hi la seva casona. Aleshores comencen realment les millors manifestacions de la geografia humana. En la zona prelitoral ben aviat s'inicià un veritable poblament. Hom diu si les restes de poblat que es troben a Llansó, sobre els contraforts aturonats que miren la plana rossellonesa, són ja dels temps neolítics; però ho són sense dubte les troballes de les estacions del Puig de les Ànimes, a Caldes de Malavella, que dominava una llacuna quaternària, i eren colgades per una capa de restes romanes les de Mediona i Sabadell i el que s'ha dit si fóra un taller en els cingles de Siurana. Val a dir que alguns materials trobats en aquests indrets bé podrien ésser de l'eneolític.

El poblament preromà. — De la primera Edat del Ferro hom en coneix necròpolis com la de Can Missert a Terrassa, la de Can Roqueta a Sabadell, i la d'Anglès, les quals són indicis de poblats que desconeixem. Amb l'establiment manifest dels ibers al llarg d'aquesta zona, apareixen els poblats. Uns són aturonats, com els de Plana Basarda (a Solius, prop de Sant Feliu de Guíxols), Alfar (en els vessants vallesencs de la Serralada de Marina) i Coll del Moro, a Gandesa; d'altres són encinglerats, com els de Capellades; o bé acarrerats, com els de Puig Castellar (a cavall de la carena que separa el Vallès de la Costa); o ben murallats com el d'Olèrdola, entre el Penedès i la Costa, i la Gessera, a Caseres (prop de Gandesa). En esmentar el penúltim d'aquets poblats, arribem a un nucli de poblament importantíssim comprès dins les conques dels rius Algars i Matarranya, a la Terra Alta. En els termes municipals de Caseres, Calaceit i Massalió hom troba fins a una dotzena de nuclis de població ibèrica establerts generalment sobre els turons escampats que dominen la contrada, testimonis geològics d'estratificacions desaparegudes. Constitueixen un aplegament rural protohistòric, estès vers Alcanyís i Casp, el qual explotaria aquestes terres fèrtils, però escasses de pluges, un xic al marge de les influències exòtiques, gregues de primer antuvi, i més tard romanes.

Aquest poblament català meridional té fondes arrels en el temps, perquè ja troba hom pintures rupestres en el poble de Cretes, de la mateixa rodalia. Tots aquests poblats podrien haver estat habitats entre els segles cinquè i primer abans de la nostra era. Al poblat de Sant Antoni (s. IV-III a.C.) hem vist la bassa d'aigua pluvial, per a l'aprovisionament del nucli, tal com la que hom troba a cada poble de la rodalia i en el mateix Calaceit, que està situat a vint minuts d'aquelles restes ibèriques. La persistència d'aquests embassaments d'aigua indica que la irregularitat i escassetat de pluges, és, si més no, doblement mil·lenària, i per consegüent que des dels temps protohistòrics, el clima de Catalunya no ha pas variat.

Al nord, a Peralada, ha aparegut dins l'àrea del castell actual una necròpolis d'un poblament celta (segle IV a.C.). Aquesta infiltració rara fou promoguda, sense dubte, per la invasió gàlica a les terres avui de França. Seria, probablement un enclavament en mig del poblament ibèric de tota la zona.

La romanització del poblament. — En poblats que es poden datar del segle II a.C. hom comença a trobar terrissa barrejada o superposada a restes més arcaïques, la qual cosa constitueix un indicatiu de la proximitat romana, i àdhuc d'una romanització incipient. S'ha donat aquest cas a Tivissa i sobretot en les estacions de Cerdanyola, Rubí, Terrassa i Sabadell. El caràcter de les troballes fetes en els susdits llocs del Vallès occidental dona per pensar si aquest rerepaís no fóra ja aleshores una rèplica de la vida romanitzada de la Bàrcino novençana. En canvi, més endins, vers el muntanyam de la Serralada de l'Interior, les estacions pre-romanes de la mateixa època mantenen llur iberisme; són l'avançada de l'esperit autòcton que, fort en les muntanyes de la Catalunya Central i Pirinenca, resistirà a la dominació i àdhuc a la influència de Roma. Aquesta és la impressió que hom treu dels materials trobats en els poblats de Capellades (segles III-II a.C.) i de Capçanes (segle III a.C.), i als forns de terrissa de Fonts Caldes, prop de Valls (segle III a.C.). No obstant, els detalls de romanització dominen en les troballes fetes a Vilanoveta (prop d'Igualada) i a l'estació iberoromana del Vilar, ambdós llocs a la vora del vell camí romà que d'Ad Fines (Martorell) anava cap a Sigarra i Ilerda. Naturalment aquesta penetració era deguda a una via de comunicació molt transitada. Els més importants dels poblats ibèrics no encastellats sinó situats arran de llocs de passatge per tal de dominar el tràfic, eren sens dubte murallats, com en tenim un bell exemple a Girona, on hom pot veure encara restes dels murs d'aquells temps fent de basament al murallam d'altres èpoques d'una faisó semblant a l'estratificació que presenten, molt més visiblement, les muralles de Tarragona.

El poblament en temps de Roma

Després d'aquesta exposició de les dades que posseïm respecte al poblament preromà hom diria que el Prelitoral prehistòric dona la sensació d'ésser més poblat que la Costa en el mateix període. És possible que ho fos, ja que aquesta androna afavoria els pobladors que protegits pel muntanyam de la Costa podien traficar amb ella sense els perills de viure-hi, i ensems amb l'Interior.

En les andanes rossellonesa, empordanesa i tarragonina. — En canvi, a la zona prelitoral del Rosselló, Empordà i Camp de Tarragona, la romanització no fou ni tan extensa ni tan modificadora del poblament com en el Litoral. Hi hauria, però, una gradació en la influència romana, que respondria en certa manera a la morfologia del terreny. En les parts altes de les planes obertes al mar (Rosselló, Empordà, Camp de Tarragona) la romanització no oferiria solució de continuïtat amb la de la Costa, com és natural i lògic. Ací trobem encara avui una abundor de noms de pobles que, o bé pel seu prefix «vila» ens deixen suposar que s'originaren d'una primitiva villa, explotació agrícola romana, o bé el nom dels quals és conegut com a tal en la documentació més remota. Al Rosselló trobem les vil·les Aspirani (Espirà de l'Aglí), Cornelianí (Cornellà de la Ribera), Petilianí (Pesillà), Pontilianí (Pontellà), Clarani (Vilaclarà) i altres que tenen la mateixa arrel. Demés hom hi sap Miliarium (Millars) i altres noms de poblacions que probablement ja existien en temps de Roma. Quelcom semblant s'observa a l'Empordà, comarca bessona d'aquella, amb el reguitzell de «viles»: Vilarnadal, Vilabertran, Vilamalla, Vilaür, Viladasens, Vilademuls... A part també d'altres noms de pobles dels quals hi ha indicis de consideració per comptar-los com existents en aquella època; com a exemple podem assenyalar Juncaria, que hom suposa emplaçada en el lloc que ocupa avui Figueres, o molt prop d'ell. Al Camp hom hi troba altres viles: Vilaplana, Vilallonga, Vila-rodona, Vilardida, però ja en nombre menor. Aquestes mostres de nomenclatura possiblement romana donen la sensació d'un poblament ben escampat, i la impressió és refermada per les troballes referents a aquella època: columbari de Vila-rodona, mosaic de Corçà, làpides de Sant Andreu de Sureda, etc.

En les depressions interiors. — Si d'aquestes andanes de les planes obertes al mar passem a les depressions interiors (la Selva, el Vallès, el Penedès, la Terra Alta), ja els indicis que tenim del poblament en els temps romans se'ns ofereixen amb raresa. Els pobles que han servat la denominació de vila són més excepcionals si encara van disminuint en nombre de nord-est a sud-oest: Vilanna, Vilablareix i Vilobí a la Selva; Vilabrea o Viabrea, Vilardell i Vilamajor en els vessants del Montseny. En el Vallès i el Penedès junts no trobem altre indicatiu d'aquesta índole que Viladecavalls i Vilobí, i per terres gandesanes Vilalba dels Arcs. Demés d'aquests nuclis rurals, probables supervivents de vil·les romanes, hom troba també en aquestes depressions prelitorals nuclis de població més importants, hereus de ciutats que ja existien en temps de Roma. Hom les troba en llocs preeminents pel tràfic o per estratègia. En primer lloc figura Gerunda, que dominava el pas del Ter per l'estret de Ramis, mentre senyorejava el Gironès i la Selva; prop de vies de comunicació importants hi havia Egara (Terrassa), Rubricata (Olesa de Montserrat) i Ad Fines (Martorell), que mostra encara el magnífic pont «del diable»; i, per a dominar les rutes secundàries de relligament amb la Costa hi havia al Vallès la Roca, pel camí que anava vers lluro, Castrum Octavianum (Sant Cugat del Vallès) sobre el de Bàrcino, i al Penedès, Olèrdola a l'entrada de la riera de Ribes per anar a mar. Ultra els elements que forneix la nomenclatura, hi ha restes arqueològiques que ens ofereixen indicacions de

poblament: les termes romanes de Caldes de Malavella i Caldes de Montbui, testimonis d'un aprofitament balneari; el sepulcre de Vilablareix, a la Selva; el sepulcre de Favara, més monumental, prop de l'Ebre; els forns d'obra de Sabadell i Sant Martí Sarroca, i altres restes menys importants. Hom diria que en les canals prelitoralenques, el poblament tendeix a aplegar-se, especialment dins el radi d'atracció de Gerunda i Bàrcino, per la qual cosa dóna la sensació d'ésser menys dispers que en les andanes rossellonesa, empordanesa i tarragonina.

El poblament en l'Edat Mitjana

La repoblació a la Catalunya Vella. — Les onades sarraïnes entraren impetuoses a través de les canals i andanes prelitoralenques i saltaren el Pirineu; però aviat toparen amb els francs, que sumats a la gent del país, anaren fent recular l'invasor paulatinament fins a foragitar-lo més enllà del Llobregat l'any 801, quan fou reconquerida Barcelona. Prop d'un segle s'havia escolat fins a constituir-se definitivament la Marca Hispànica, principi de la nacionalitat catalana.

Durant aquest període d'invasions i de ràtzies, d'inestabilitat social, els escassos agrupaments subsistents serien assolats en la lluita, com sabem que ho fou Gerunda, i com ho degueren ésser Egara, Juncaria i tants d'altres. La gent que pogué escapar s'acollí a les afraus i a les calmes pirinenques, reduïdes naturals on rarament els alarbs pogueren endinsar-se, o bé emigraren a cercar redós i ajut a les marques carolíngies de Tolosa i de Narbona. Amb les hosts dels francs, que pugnaven per a organitzar un territori de contenció, la susdita Marca Hispànica, que, si més no, minvés l'empenta de les onades aràbigues, els fugitius revingueren per la reconquesta i restauració de la terra perduda. Prop d'un segle durà la lluita que tingué com a via de passatge i camps de brega sobretot la zona prelitoral del Llobregat a l'Aglí. Ruïnes, ermots i boscos impenetrables cobrien aquest país, del Vallès al Rosselló, quasi abandonat pels homes. El dret d'aprisió, que donava la terra a qui la mantingués en conreu durant trenta anys, estimulà el boïgament de garrigues i selves, i amb ell el poblament. La inseguretat del temps requeria, però, una iniciativa ferma i decidida, que no podia tenir el terrassà humil i desvalgut: ja era impossible la vida en escampalls camperols, com les vil·les romano-gòtiques; per a treballar i viure calia la protecció d'un *castrum* senyorial o l'estímul exemplar, i també defensor, d'una cella benedictina.

Els cenobis repobladors. — Els frares benets foren els colonitzadors ardits i coratjosos que s'endinsaren pels aiguamolls, els erms i les boscúries que havien tornat a cobrir la terra com en els temps prehistòrics; i al voltant de les fundacions monàstiques s'agrupà la gent pagesa, com així mateix ho féu a redós dels castells dels capitosts terratinents. Cal dir que vers el segle VIII i començaments del IX les roturacions benedictines més aviat tingueren lloc en les comarques muntanyoses de la Catalunya central i pirinenca, més segures ja que les planes i depressions prelitorals. No obstant, hom troba al Rosselló els cenobis colonit-

zadors de Sant Martí de Cànoes, de Sant Andreu de Sureda, de Sant Feliu i de Sant Julià de Tonyà pels voltants de la Roca de l'Albera; a l'Empordà, Santa Maria de «Fontanetum» (Fonteta), que després es dirà «episcopalem» (la Bisbal) i Sant Esteve de «Baniola» (Banyoles); i encara hi podríem afegir Sant Pere d'Octavià (Sant Cugat del Vallès). Era aquesta una avançada agricolamonacal ardida, en la qual, massa confiats en la proximitat de Barcelona, van perdre la vida l'abat i els monjos amb ocasió de la incursió sarraïna del 986. Més tard, altres cenobis i altres ordes els ajudaren en la tasca colonitzadora (Vilabertran i Cruïlles, a l'Empordà; Breda, a la Selva), fins a l'acabament de la reconquesta (1153) en què s'estableixen per les comarques tarragonines de poc recobrades, monestirs famosos com els de Santes Creus, Poblet i Scala Dei. Com que havien canviat les condicions socials i polítiques, i, sobretot, gràcies a les cartes de franqueses que els comtes-reis i àdhuc els senyors jurisdiccionals oferien, els darrers establiments monàstics ja no aplegaren la gent a llur voltant, ja no foren iniciadors de pobles.

Els castells protectors. — La protecció laica fou profitosa per al poblament de la reconquesta. De primer antuvi els nobles encimbellaren llurs castells dalt dels turons i les roques (castells roquers), i els serfs plantaven llurs casones tan a prop com podien del castell protector. A Miravet s'endinsen per les anfractuositats dels roquissers i l'escalen fins quasi tocar els murs severs del castell.

Aquesta zona fisiogràfica essent una via de passatge, no era pas prudent en els temps revolts dels segles VIII i IX quedar-se a viure a les terres baixes; més aviat hom està en les altures dels borns muntanyosos de les serralades de l'Interior i de Marina (Villa de Pintiliano-Pontellà-i Llauro, al Rosselló; Villa de Lerno-Llers-, a l'Empordà; Montsoriu, a la Selva; Bell Lloc, en el terme de Cardedeu; Castell de Sant Miquel, en el de Vallromanes, al Vallès; Castellterçol, en els termals d'aquesta comarca i el Moianès; Gelida, al Penedès; Santa Margarida de Montbui i Tous a la Conca d'Òdena); o bé en les serralades travesseres com les Alberes (Roca d'Albera, Requesens, Rocabertí, Cantalupis -Cantallops-) o les Gavarres, Sant Cebrià dels Alls, Sant Cebrià de Lledó). Val a dir que d'aquestes cèl·lules de poblament tan enlairades, poques reeixiren a formar una agrupació rural d'alguna importància que s'hagi mantingut fins a la data.

Quan els perills d'incursions sarraïnes dins la porció prelitoral de la Catalunya Vella foren del tot allunyats, la necessitat d'explotar de prop les bones terres de les depressions i de les andanes i aprofitar-se ensems de llurs avantatges comercials amb el tràfic que es reprenia, els homes s'anaren acostant cada vegada més a les terres baixes; si bé no desaprofitaven mai un turó que dominés el pla i els alliberés també de la humitat pròpia de les fondalades. Per això en els segles XI i XII hom comença a trobar en la documentació pobles aturonats, closos per muralles o protegits per una força o castell. Del Rosselló podem esmentar com exemples Tuïr i Cànoes; de l'Empordà, Medinianus (Medinyà), Jafar (Jafre), Navata; a la Selva, Calides (Caldes de Malavella), Locustaria (Llagostera), Castro Ostalrico (Hostalric); al Vallès, Vilanova de la Roca, Castro Rio Rubeo (Rubí), Castell de Sant Marçal (Cerdanyola).

El poblament a la Catalunya nova. — El Penedès que hagué de fer de marca fronterera més temps que les comarques anteriors, gairebé fins que la reconquesta fou del tot acabada, mostra només que amb la toponímia subsistent l'abundor de llocs fortificats en els bornals i en el cor de l'encontrada: Castellví de Rosanes, la Torre de Claramunt, Guardiola (Font-rubí), Espiells (Sant Sadurní d'Anoia), Santa Maria de Miralles, Sant Martí Sarroca, Torrelles de Foix, Castellví de la Marca... I a la veïna Conca de Barberà hom troba entre els llocs més remarcables Montbrió de la Marca, Rocafort de Queralt, la Guàrdia dels Prats...

Més al sud, les notícies de fortificament i d'existència de castells no ens apaixen fins a després de la reconquesta, que és quan es fan les donacions i els traspassos de les que havien estat poblacions sarraïnes. Resta fora de dubte, però, el poblament moresc; des del Francolí al Matarranya era bastant estès, si bé pel caràcter agrícola d'aquestes encontrades, molts vivien en pagesies que explotaven les terres dels plans així com també les d'entre muntanyes. Les poblacions no devien ésser moltes ni molt grans, però eren murallades per a servir de lloc de concentració i defensa en els atacs de la reacció cristiana, ja que tota aquesta porció de la nostra terra fou durant llarg temps una frontera bèl·lica. Les restes i els indicis de muralles que hom troba, per exemple, a Prades, Flix, Ascó, Móra, Gandesa, Batea, Calaceit... tenen un basament, si més no, d'origen moresc. Tenien també castells forts a Siurana, Escornalbou, Tivissa, Miravet, i en el mateix Flix. Els llocs estratègics que portaven aquestes forces foren ocupats de tot temps pels diversos pobles per tal d'assegurar el domini i la vigilància de les respectives rodalies.

La fixació del poblament actual. — En el període dels comtes-reis, un xic aquietada la terra, renaixents les activitats de la pau, sorgeixen o es desvetllen al bell mig de les depressions o al marge de les andanes, en llocs propicis per a les transaccions comercials entre encontrades diverses i per a les comunicacions, una sèrie de nuclis de població que seran les futures viles-mercat, els centres de comarca. Podem assenyalar entre aquests nuclis essencialment urbans Figueres, la Bisbal, Girona, Granollers, Sabadell, Terrassa, Vilafranca, el Vendrell, Montblanc, Valls, Falset, Gandesa, etc.; i en el contacte entre el Prelitoral i la Costa, Tortosa, Reus i Perpinyà. Totes aquestes viles es convertiren en centres d'atracció del poblament gràcies a les franquesses amb què la reialesa va afavorir-les per tal de poder-s'hi recolzar enfront de la noblesa i obtenir la supremacia. Afeblida l'activitat guerrera degut a l'acabament de la reconquesta i de les conquestes jaumines, els senyors prengueren gust al bon viure i al bell viure i abandonaren, almenys per gran part de l'any, els seus castells roquers, i es feren bastir estatges més o menys sumptuosos, segons llurs cabals i llurs gustos, en les viles comarcals, si no feien estada en les ciutats. Aquesta immigració senyorial vers els nuclis vilatans i ciutadans deslligà dels pobles encimbellats la pobra gent que hi vivia, i, tant com pogueren, feren cap als nuclis rurals de les terres més planeres, on tinguessin l'aigua, el tros i la convivència més avinents. Així alguns pobles encinglerats s'enrunaren i desaparegueren, con diu Eduard Toda, parlant de la Conca de Barberà: «Molts dels antics castells que havien romàs

isolats, sense un caseriu al peu; perquè si tenien bona situació per a llur defensa, mancaven de recursos necessaris a les agrupacions de pagesos i de gent del poble. Aquests castells s'enderrocaren per manca de cura i de vida dins de les seves muralles, o es convertiren en granges agrícoles ocupades com a centre del conreu pel propietari del seu terme».

Altres cercaren les planes pròximes i es dispersaren per elles per tal de restar més a prop dels conreus, o bé s'agruparen en veïnats al marge de les millors terres. Posem per cas la Llacuna, a l'Alt Penedès, al peu de Vilademàger (del castell encinglerat d'aquesta no en resta en peu més que l'església), o l'altre poble veí seu, Santa Maria de Miralles. Sens dubte les comarques de la Catalunya Vella, de poblament fixat de més temps, mostren rarment aquests casos de les darreries medievals. En canvi, el Rosselló i l'Empordà presenten una característica particular, des de la reconstitució de llur poblament, amb les esglésies romàniques fortificades, les «*ecclesiae incastellatae*» de què parlen els documents, amb llurs murs revinguts, alts i llisos, sovint merletats, i moltes d'elles flanquejades per cloquers forts i altívols, veritables torres de defensa comunals.

Hom pot dir que en acabar el segle XIV, el poblament de la zona prelitoral quedava distribuït, quant als agrupaments, si fa no fa amb la localització d'ara. Les excepcions són poques i, en general, d'escassa importància. Algunes d'elles, però, han originat nuclis importants. Sabadell vers l'any 1000 es situa al pla on avui es troba, apartat d'Arraona, el seu nucli originari, plantat en un cavalló a l'altra banda del Ripoll. El vell castell del poblat primitiu, com el mateix poblat, acabà per desaparèixer. El caseriu jovençà l'any 1359 comptava 162 focs. Un cas semblant observem a Terrassa perquè aquesta ja s'origina de cop i volta en el pla inclinat on es troba avui sense ésser pròpiament un esqueix egarenc, ja que subsistiren i subsisteixen l'Egara primitiva i la novella Terrassa (any 815); aquesta a redós d'un castell, aquella enlairada sobre la confluència dels torrents del Vallparadís i Molner, ara de Santa Maria. Les dues sumaven 228 focs en el cens de 1395.

Els murallaments medievals. — La creixença dels nuclis urbans en terres obertes i de passatge, amb la riquesa que hi creaven una indústria i un comerç florents atreia la cobejança dels nobles, de bandolers i de la soldadesca malgrat la protecció reial que la major part d'aquestes viles tenien. D'això ve que ja en el segle XIII hom trobi esmentades, en la documentació, quasi totes les viles prelitorals com agrupacions murades. Els plans de la urbanització actual mostren encara la influència del desaparegut recinte, o recintes, dels nuclis primitius en la disposició dels carrers (Gandesa, Valls, Vilafranca, Igualada, Figueres, etc.), o bé en la nomenclatura vial (Terrassa: carrers del Vall, de la Rutlla, etc., el Raval; Falset: Vall de les Moreres, Portal del Bou), o bé mostren encara restes de muralles (Montblanc, Granollers, Girona). Moltes altres poblacions que no tenen la importància d'aquestes capitalitats de comarca o subcomarca, mostren també clarament indicis de emmurallament dissimulats més o menys per la urbanització moderna. Citarem com a molt típics: l'Arbóç, al Penedès; Caldes de Montbui, al Vallès; i Tuïr, al Rosselló.

El poblament modern

La creixença urbana moderna.— En general hom pot dir que aquests aparells de defensa medievals han estat esborrats per la creixença demogràfica vuitcentista, perquè aquestes agrupacions de plana, amb el tràfic comercial de llurs mercats setmanals, amb la intensificació de l'agricultura, o bé amb el desplaçament de la indústria, han atret en primer terme la gent que explotava les terres magres dels bornals muntanyencs, i també han xuclat la gent de la Catalunya central i pirinenca. Alguns focus industrials: Sabadell, Terrassa, Igualada, han captat encara una forta immigració valenciana i àdhuc de les costes mediterràneo-meridionals de la Península. Pel que fa referència al despoblament dels costers prelitoralencs a benefici dels nuclis del pla, podem esmentar el cas del Vallès, on es mostren en baixa evident pobles muntanyencs com Vilalba Sasserra, Olzinelles, Vallgorguina, Sant Llorenç Savall, Gallifa, Bigues, Cànoves, Sant Pere de Vilamajor, Fogars de Montclús, Montnegre, Viladecavalls, Castellterçol, Sant Quirze Safaja, Vacarisses i Rellinars. En canvi, han crescut notablement les agrupacions industrials vallesanes. D'una faiso extraordinària Sabadell i Terrassa, que, com ja hem dit, s'han nodrit en gran part d'una immigració forastera; i d'una manera més modesta, Olesa, Rubí, Castellar, Montcada, Mollet, Granollers, etc. També constatem la creixença de les poblacions que graviten dins l'activitat manufacturera d'algun centre veí: Matadepera i Ustrell (Ullastrell), per Terrassa; Sant Quirze, Polinyà i Barberà, per Sabadell; Llerona, Corcó, Palou, la Roca, per Granollers; Sant Fost, Martorelles, per Mollet. Altrament, algunes agrupacions no enlairades i sense indústria o amb indústria escassa han estès llur caseria gràcies a haver-se convertit en indret d'estiueig, com Cerdanyola, Sant Cugat, Caldes, la Garriga, l'Ametlla, Cardedeu, Llinars, Gualba. Un cas tan net i clar de trasbalsament de població comarcal com el del Vallès, no el trobaríem potser en cap altra encontrada. Apaivagades però, se'n podrien assenyalar semblances al Rosselló i al Camp de Tarragona.

Creacions contemporànies del poblament.— Fixat ja el poblament a darrerries de l'Edat Mitjana, com ja hem remarcat més amunt, no presenta les aparicions que caracteritzen el poblament litoralenc a l'Edat Moderna. És, doncs, el d'aquest quadre fisiogràfic un poblament de fixació medieval. L'estiueig i les duanes a penes han pogut presentar en el Prelitoral creacions urbanes d'última hora. En la frontera, sobre la ruta internacional, hi ha la barriada els Límits, a cinc quilòmetres de la Jonquera, i el vell Portús de l'altra banda presenta un allargament vers aquella barriada. L'estiueig estimulat darrerament pel tren que travessa el Tibidabo, ha originat dos nuclis: les Fonts, prop de Terrassa, i Valldoreix, a Sant Cugat. A part d'aquests rars casos, només hem pogut constatar un sol fet d'aparició vuitcentista: és el cas dels Masos (Móra la Nova). De primer antuvi hi hagué allí, sobre una terrassa fluvial entre l'horta i els vinyars de Móra (Móra d'Ebre), que es troba situada a l'altra banda de l'Ebre, un migrat caseriu. El tràfic i les parades motivades pel pas del riu en barca, iniciaren l'agrupament, sens

dubte d'una manera semblant a la Guingueta, de Cerdanya; però la intensificació del moviment per la carretera, i més tard el pas del ferrocarril, féu créixer la nova Móra, i esdevingué municipi independent.

Així podem dir que en aquests cinc segles de poblament fixat, fora aquestes rares aparicions suara esmentades, no hi hagut més, i això encara en plena època contemporània, que un cert trasbalsament demogràfic a benefici de les aglomeracions del pla, de les quals el millor profit ha estat per a les més industrialitzades.

El poblament escampat

Vicissituds del poblament dispers.— Tal com hem dit en el capítol anterior, la influència romana i més tard la dominació visigòtica, que s'emmotllà a la civilització deixada per aquella, fomentaren el poblament isolat amb llurs activitats agrícoles i pecuàries. Ja hem vist que les *villae* persisteixen nombroses en la documentació fins a la meitat de l'Edat Mitjana i que encara després, i fins ara, se'n conserven indicis en els noms d'alguns pobles. Cal recordar, però, que aquestes vil·les, grans masades per a l'explotació de les terres, constituïen un petit veïnat, amb l'aplec de treballadors, esclaus, serfs o homes lliures, que hi vivien amb llurs famílies. Aquesta mena de poblament no representa pas el tipus de cases de pagès isolades, sinó més aviat un inici de poblament rural. L'habitant agrícola afaïçonat de tal manera en els temps romanovisigòtics ocupava, doncs, tot al llarg de l'androna prelitoral, endinsant-se i tot, marcadament en el segon d'aquests períodes, pels massissos muntanyosos.

La invasió sarraïna el destruï sobretot dins les terres obertes. Amb la reconquesta, però, els grans dominis territorials es refan i a mesura que les comarques septentrionals van sentint-se millor guardades dels atacs islàmics, perquè noves marques s'interposen davant les hosts enemigues i les protegeixen de llurs embestides cruentes, hi apareixen les grans mansions per a l'explotació agrícola, i al redós llur les cabanes dels homes de la gleba. Reapareix, doncs, el petit nucli de poblament pagès, però encara no és el mas o la borda aïllats entre les terres.

La masia a la Catalunya septentrional.— L'aparició de la casa isolada hom no la troba fins als segles XII i XIII en el Rosselló i l'Empordà. La feudalitat ha anat dividint i subdividint les terres per tal de tenir més gent obligada; i cada tros té la seva casona. Les cases dominials es fortifiquen per a defensar-se quan calgui i protegir-hi els beneficiaris i la gent llur. Avui encara, dins la zona prelitoral hom troba algunes d'aquestes cases fortes, especialment en indrets muntanyosos, que ha subsistit amb llur aire de força a causa del feréstec isolament en què radiquen. Hom en troba mostres a les Guílleries: la Rovira, de Sant Hilari Sacalm, per exemple. Més tard, des del segle XVI, amb l'alliberament dels remences, la masia es democratitza i s'escampa arreu d'aquesta porció central i septentrional de l'androna prelitoral, bo i convertint-se en les típiques masies d'ara, i amb una tal densitat que poc hi ha terres ermes en aquest tram de la zona.

El poblament isolat a la Catalunya meridional.— En les terres meridionals de Catalunya, del Francolí al Matarranya, que fou on el domini moresc pogué establitzar-se, ja que s'hi ensenyorí més de quatre segles, la vocació agrícola romanovisigòtica s'ajunta a les activitats pageses a que es donaren els sarraïns tantost esdevingueren governants i sedentaris. Altrament, els camperols autòctons, que restaren en llurs terres després de la invasió i que en la porció ponentina, probablement, eren nombrosos com en cap altra, facilitaren la fixació i desenvolupament d'aquesta modalitat conservadora de les activitats moresques. Hom diria, en tenir en compte la mancança de restes arqueològiques aràbigues, que fou un domini rural i que solament l'explotació de la terra i del bestiar, que per altra part en aquells temps constituïa el quefer essencial per a poder viure, absorbia els braços no ocupats en les cavalcades i en les guerres. Per aquestes raons i pels indicis que hom troba en la documentació d'arran la reconquesta, es pot dir que devien ésser regularment nombroses les cases camperoles en aquestes comarques.

Concentració del poblament meridional.— Reconquerides aquestes terres, passaren a ésser una marca cristiana que calgué enfortir per tal d'evitar possibles represes sarraïnes. La part fronterera, la Terra Alta, la més exposada, fou encomanada a l'orde del Temple, que organitzà els homes i els castells per a la defensa, com feren els Entences en les Muntanyes de Prades veïnes. Així, doncs, la població s'aplega als llocs fortificats o en indrets avinents que també es fortificaren. Aquesta disposició defensiva constituí nous nuclis de població aplegada; en alguns casos al voltant d'una masia d'importància. Les cases isolades desaparegueren i tot l'hàbitat es concentrà en nuclis rurals. I com sigui que després, per les lluites entre Castella i Catalunya, aquestes terres catalanes de l'Ebre enllà, mal partides per una frontera, sofriren els anants i vinents i els atacs repetits de les hosts guerreres (molt sovint, més que guerreres, vandàliques), hi hagué fins al segle passat una veritable impossibilitat d'isolar-se les famílies en les explotacions agrícoles. D'això prové, sens dubte, que avui encara hi manquen les cases de pagès fora del massís muntanyós de Prades, on no és rar trobar masies escampades.

La densificació contemporània de la casa pagesa.— La intensificació de l'agricultura en aquests darrers cinquanta anys ha portat l'establiment de noves cases pageses. Al Rosselló n'ha estat causa l'expandiment de la vinya, i darrerament de l'horta. A la Selva, en grau menor, la ramaderia; al Vallès, la vaca lletera amb el conreu del farratge, i també l'horta, per la demanadissa de productes dels centres fabrils comarcals i l'absorbent mercat de Barcelona. En alguns indrets, com per la rodalia de Granollers, s'espesseixen tant les cases pageses que ja deixen de constituir un hàbitat isolat. Quelcom semblant hom pot observar al Penedès mitjà, on en el període prefillòxerenc, de tan bon mercat per al vi, i amb les facilitats que donava l'establiment de rabassa morta, els rabassaires es bastiren llurs cases dins el vinyar que conreaven en emfiteusi.

La casa

No trobarem pas gaire diferència entre la casa de la Costa i la casa prelitoral. En general, ni el clima ni les activitats humanes, si en descomptem la marinera, de les dues zones divergeixen prou per a marcar variants notables entre llurs formes d'estatges. L'única característica prelitoralenca, més o menys distintiva, que podríem remarcar, fóra l'empremta agrícola que porten la immensa majoria de cases d'aquesta androna; encara que aquesta manifestació del treball humà no tingui res a veure amb l'activitat de la gent que hi viu.

La casa pagesa

Des del començament hem subratllat el caire agrícola d'aquesta zona en tota la seva extensió. La casa pagesa, ho acabem de dir, es dissemina des de l'Agllí fins a les Muntanyes de Prades.

Com a la Costa, la masia típica és formada de tres cossos; però aquí, a voltes, el cos central s'alça més que els altres, a tall de golfes que fan d'assecador, ja que el clima, en alguns llocs, és menys assolellat que a la Marina. La distribució interior sol ésser igual que en la zona veïna: als baixos, entrada gran, cuina-menjador, graner i celler; al pis, els dormitoris.

No blanquegen; però tampoc les finestres no són tan reduïdes. Aquestes característiques tenen llur explicació en les condicions climàtiques, més fredes i més plujoses o boiroses que les litoralenques.

Els materials de construcció. — Quant als materials emprats, hom ha fet ús igualment dels que ha tingut més a la vora: la pedra de la roca viva, i en les depressions on el rocam s'ha enfonsat, aprofita els còdols de rius i rieres. En el Vallès, per exemple, on la construcció de cases aïllades ha estat activada per la intensificació dels conreus, no és rar, encara avui, veure apilaments de còdols fluvials prop de les riberes. Són aplegats per algun terrassà en el temps de lleure i els vendrà a qui els hi compri, si no porta la intenció de fer obres.

Avui, en general, al pla les cases pageses que es fan de nou o que es reformen, empren molt el maó de les bòbiles i forns d'obra explotadors de les argiles que tenen a mà, sobretot a les rodalies dels nuclis urbans d'importància (Perpinyà, Figueres, la Bisbal, Girona, la Garriga, Sabadell, Terrassa, Igualada, Vilafranca, etc.).

Les masies i l'explotació de la terra. — La masia prelitoral, que, en general, explota major extensió de terrenys que les de la Costa, o bé es dedica, a més, a la cria del bestiar, va acompanyada de construccions adjacents laterals o al voltant de l'era, com pallisses, estable, corral, etc., les quals li donen un posat de més gran

que les de Marina. Aquest eixamplament a favor del bestiar, ja ve de lluny: de quan era corrent que cada casa tingués el seu ramat de llana. En ésser abandonada aquesta explotació tradicional, els corrals serviren per a acollir el bestiar de muntanya que baixava a hivernar a la terra baixa (Penedès, Vallès, Empordà, Rosselló) i per aquestes bèsties forasteres eren llogats aquells aixoplucs i les herbes. En aquests darrers temps la importància que ha pres la cria de bestiar boví dins la zona que estudiem ha fet que moltes cases de pagès, sobretot des de l'Empordà al Vallès, s'addicionessin quadres per a tenir-hi els animals i pellers per a guardar-hi palla i farratges. Aquests engrandiments laterals de les masies són ben visibles al Vallès, on són dedicats preferentment a la llet, que requereix una estabulació acurada del bestiar. A Tordera, límit extrem d'aquesta industrialització lletera, és corrent veure cases de pagès allargassades pels flancs, de manera que la teula en els costats arriba a tres metres de terra; això fa que hom vegi les pagesies torderenques més aclofades encara que les de la Costa.

Les masies s'empeteixen en remuntar els massissos muntanyosos massa enasprats, de terres magres per al conreu, com s'esdevé, posem per cas, al Montseny (la Costa) i els Ports de Tortosa (Horta). La mesquinesa de la producció no requereix més grandària. Molt sovint aquestes casetes han estat bastides per algun cabaler que en casar-se ha volgut tenir casa pròpia, i, com que la legítima era magra, s'ha hagut d'acontentar amb adquirir o acensar les terres més altes i més pobres. És un cas que sovinteja per totes les terres muntanyoses de Catalunya.

Les pagesies noves.— La casa pagesa rabassaire (Penedès), així com l'hortolana (Vallès, Rosselló), nascudes des de mig segle passat ençà, generalment no han mantingut la forma tradicional de la masia catalana. Per ésser les necessitats més reduïdes, més concretes, hom podia simplificar el seu pla, la qual cosa en facilitava i abaratia la construcció. La majoria d'aquestes cases pageses recents són com una casa vilatana: baixos amb l'entrada al davant, cuina-menjador al darrera i dormitoris a dalt; la teulada en lloc d'obrir-se damunt la façana s'obre als costats. És com una casa de carrer isolada estranyament entre les terres treballades.

La casa de poble

A les comarques prelitorals la casa d'agrupament ha estat de temps afaïçonada per l'activitat agrícola, i en les construccions modernes de les poblacions de nucli industrial hom pot observar sovint reminiscències d'aquella activitat.

Les cases a les viles closes.— Des de fa segles, dos fets diferents, un de caràcter topogràfic, el relleu del terreny, i un altre de caràcter humà, les muralles o altres obres de defensa, estructuraren la casa prelitoral, rural o vilatana. Aquests fets, que li escatimaven l'espai, la feren créixer en alçada per a destinar els baixos a estables, cellers i magatzems i unes golfes que fessin de graner i d'assecadors

per als productes. Entre aquests dos estatges extrems hom troba un o dos pisos, segons siguin més o menys benestants les cases, en els quals la família fa vida de dia i vida de nit. Així com les golfes són més o menys obertes segons la humitat del clima (ho són més, per exemple, en alguns pobles dels vessants septentrionals del Montseny) o segons els productes que hom ha d'assecar (figues o ametlles en canyissos, per la rodalia de Gandesa), les entrades dels baixos són també més o menys grans segons es trobin en aglomeracions del pla, on sempre hi ha pogut haver carros, o bé en terreny trencat, en què hom només s'ha pogut servir del ruquet o del mul.

En les poblacions industrialitzades o mercaderes (Sabadell, Terrassa, Granollers, Igualada) aquests tipus de cases que formen el recinte antic s'han transformat: els baixos s'han convertit en botigues i les golfes en un altre pis. Aquesta transformació els ha donat un aire de casa urbana.

Les cases vilatanes dels eixamplaments moderns. — La coincidència, durant el segle passat, de la inutilitat dels emmurallaments amb l'increment de les aglomeracions que cenyien, les poblacions importants d'aquesta zona que comptaven amb terrenys plans per estendre's, veieren aparèixer en llurs eixamples el tipus de casa vilatana de baixos i pis, similar a la terrassana de la Costa. Aquesta habitació prelitoral, però, serva l'empremta del caràcter agrícola tradicional, àdhuc en els nuclis industrials, com Sabadell, Granollers i Terrassa. Té la seva eixida, com més llarga millor, convertida en hortet, que hom rega amb les aigües del safareig; i al capdavant, o arran de la casa, un cobert per a l'aviram o per a la llenya. El gran espai que ocupen aquests estatges ha motivat, en gran part, la desmesurada extensió que han assolit aquestes aglomeracions urbanes en llur creixença. Granollers, estreta entre el Congost i la via del tren, amb 9.000 habitants, s'allarga uns 3 quilòmetres; Terrassa, encondida entre el Vallparadís i la riera del Palau, quan tenia uns 18.000 habitants (en descomptem el nucli rural de Sant Pere), devers l'any 1910, s'estenia com ara uns dos quilòmetres i mig de nord a sud; i Sabadell, de major eixamplament, amb els seus 42.000 habitants, té una màxima extensió de 3 quilòmetres.

Cal dir que aquesta mena de cases, que porten amb el seu hort i el seu cobert la supervivència d'una vocació agrícola, es toquen, dintre els eixamplaments moderns d'aquelles ciutats industrials, amb els tipus de casa urbana, vers els quals són una transició, com hem vist en certs nuclis de la Costa. La casa vilatana industrial aviat s'urbanitza i es converteix en una casa a l'anglesa: cancell i cambra de reixa, en lloc de l'ampla entrada, i la cuina separada del menjador, per més que aquella conserva sovint la llar de foc a terra. Demés, l'encariment dels terrenys urbanitzables redueix l'hort a un pati amb jardí.

El sabadellenc, el terrassenc, el granollerí —i esmentem concretament i repetidament aquests pobles, perquè amb llur intensa industrialització ens presenten l'evolució de la casa vilatana i urbana d'una manera més evident, dins aquesta zona—,¹ portats ingènitament per l'empremta d'aquesta vocació agrícola pretèri-

¹ Altres ciutats i viles prelitorals tenen en llurs afores carrers amb cases vilatanes, i àdhuc urbanes, a l'anglesa, si bé en menor nombre. Generalment són centres mercaders, com Vilafranca o Figueres.

ta, que en certes famílies encara és una activitat actual, no saben viure sinó en aquesta mena de cases independents, posseïdors d'un trosset de terra. D'això ve que, malgrat les crisis de poblament passades (1915-1922), són raríssimes les cases de pisos bastides en aquests períodes de creixença. També hi influeix el fet que aquest sentiment, que podríem qualificar d'ancestral, ha estat reforçat modernament pel desig de viure amb amplitud i comoditat, que fa que hom no vulgui estatjar-se en pisos, sinó en cases pròpiament dites. D'aquesta resistència a viure en pisos, Terrassa n'ofereix un cas curiós. Al carrer de la Societat, camí de l'Estació del Nord, hom bastí pels volts de 1870 un rengle de cases per a diversos estadants, amb l'esperança que la creixença de la població cap al ferrocarril les faria cobejables. Doncs bé, mai un terrassenc no les ha habitades; sempre els estatges han hagut d'ésser llogats a gent forastera.

Així hom pot dir que la casa de pisos moderna, per bé que existeix aïlladament, no ha arrelat en aquesta zona. Cal dir, però, que si continués la creixença de les aglomeracions industrials com fins ara, bé podria ésser que l'encariment del terreny fes necessari aquest tipus de casa de veïnat. I amb ell, mancats els pisos d'eixida, apareixeria el terrat que fins ara en el Prelitoral no es troba més que en alguna casa particular d'arquitectura imitativa.

La casa d'estiueig

El fet d'ésser aquesta zona un rerepaís de nuclis costers importants, i el de tenir en el pla aglomeracions d'importància, ha fet sorgir, com ja hem dit, cases d'estiueig en els indrets més a propòsit. De primer antuvi, en els vessants de la Serralada de Marina, que estan d'esquena a l'urbs barcelonina i en comunicació ràpida amb ella (Valldoreix, Sant Cugat, Cerdanyola, Montcada); després, en els llocs airejats o frescals amb bones aigües, ben servits per ferrocarril i autos públics (les Fonts de Terrassa, Penedès Oriental, Sant Feliu del Racó, Sant Feliu de Codines). Els vessants emboscats del Tibidabo van clapejant-se, cada dia més, de blanques cases foranes. Ja més lluny de Barcelona, als gerds faldars montsenyencs, les cases aïllades i els aplegaments estiuenques formen com un cinyell, del qual, per a esmentar només els termes que s'escauen en la zona prelitoral, hauríem d'anomenar tots els pobles que hi ha des d'Aiguafreda fins a Santa Coloma de Farners, passant per Gualba. Sens dubte aquest escampament montsenyenc de cases estiuenques constitueix, si deixem de banda els de la Costa, una de les clapes d'aquesta mena de poblament i d'aquesta mena de cases més extenses de Catalunya. I val a dir que no és pas que les comunicacions hagin afavorit gaire aquesta concentració estiuenca, car ni la línia de l'Interior ni la de Sant Joan de les Abadesses han organitzat serveis sovintejats i ràpids que facilitin d'anar i venir de Barcelona. El miracle d'aquesta fixació l'ha fet el propi Montseny, que ofereix a una cinquantena de quilòmetres de la capital, aspectes alpestres: redossos frescals, prats gemats, vegetació forestal, encingleraments, vessants dilatats, cims emboirats i pluges més abundoses que a la plana. És, com ja hem dit, l'alta muntanya a les portes de la capital.

Al llarg de la zona prelitoral hom troba sempre cases d'estiueig escampades per més que sols es fan remarcar per les rodalies enasprades del Camp de Tarragona, de Vilafranca, Girona, Figueres i Perpinyà. Aquesta mena de construccions, com ha estat remarcat en parlar de les de la Costa, són, en general, d'una fantasiosa varietat. S'ofereixen amb tota mena d'imitacions de tipus exòtics o de tipus híbrids, que desentonen dins el paisatge local com un crit desfermat en mig d'un silenci reposador. Certs aplegaments són una mena de mosaic arlequinat, veritable plaga per a la urbanització d'alguns dels pobles. Altrament, com a vora mar, són molt comunes les tonalitats clares en les façanes, si no són blanques del tot, amb la qual cosa és corrent que el fustam blavegi. Sovint són cases als quatre vents, emmarcades de flors. Altres són les velles masies, on viuen els masovers tot l'any i que tenen «el pis dels senyors» més o menys adaptat per a l'estada estiuenca. Unes vegades és la gran torre ostentosa, altres la caseta humil feta perquè els fills puguin viure a ple aire durant l'estiuada, mentre el pare va i ve, apressat, dins la xafogor de la canícula.

Les comunicacions

Ací no cal parlar més que de les rutes per terra. El mar és apartat i els rius, fora de l'Ebre, no són navegables. I encara el tràfic fluvial d'aquest es troba molt apaïvat ara com ara, perquè, com hem dit en el segon volum, la importància que en altre temps tingué la navegació s'esmoreí amb l'establiment dels ferrocarrils, i, malgrat l'augment general dels intercanvis comercials de l'època contemporània, tampoc no s'ha revifat, a causa dels obstacles que la canal del riu ofereix, ja que hom compta una quarantena de mals passants («colls») entre Mequinensa i Flix, i, a més a més, la barra que obstrueix la seva desembocadura.

Som lluny dels temps en què Barcelona comprava la baronia de Flix (1391) per a dominar el tràfic de l'Ebre, pel qual li venien molts productes ibèrics, especialment blat, d'Aragó i de Navarra, i àdhuc de Castella.

Les comunicacions transversals

Les vies antigues. — En parlar de les comunicacions de la Costa, ja férem remarcar la importància primordial que tingué la ruta de l'Interior quasi fins a l'època contemporània. El corredor intermitent que dibuixen les depressions d'aquesta zona, completat per les andanes de les planes obertes al mar, ha ofert en tot temps als homes una via natural, fora dels perills de Marina. Hanníbal, amb una part de les seves hosts, seguí aquesta ruta quan anà a lluitar contra Roma en plena Itàlia. Era l'any 218 a. de C. Però, sens dubte feia segles que aquest camí era fressat, car, si altra cosa no, en són un bon indicatiu les restes prehistòriques que prop d'ell, bo i dominant-lo, han estat trobades. Recordem, com a

prova, els noms de Llauro (Rosselló); Agullana i Campmany (Empordà); Sant Julià de Ramis i Girona; Coll Sabadell, Puig Castellar (Vallès); Olèrdola (Penedès). Els romans no feren més que eixamplar el vell camí i empedrar-lo. Així el convertiren en una calçada militar, anomenada *Via Domitia*, al Rosselló, i *Via Augusta* en entrar a la Península Ibèrica. Fins a l'Arc de Barà (Roda de Barà) aquesta ruta es manté dins la zona prelitoral, fora d'un ramal que entrava a Bàrcino, obert, possiblement, quant aquesta aglomeració començà a tenir alguna importància, puix que, segons sembla, la calçada principal faldejava pels vessants septentrionals del Tibidabo per a travessar el Llobregat pel pont romà, dit «del Diable», de Martorell, o potser millor per un antecessor seu, Des d'aquell arc triomfal, bastit a la memòria de Luci Licini Sura, la calçada esdevé essencialment litoral en el seu avançament camí enllà, vers l'Ebre i terres de València. Sens dubte l'hi obligaren els massissos meridionals catalans de Cardó i Ports de Tortosa, ja que ultra oferir una naturalesa feréstega, acollidora de les indòmites tribus autòctones, entroncaven amb les Muntanyes de Prades, no menys propícies a les sorpreses bèl·liques. Per aquestes raons no hi hauria una via romana militar que fes camí pel Coll Negre, passatge imperceptible que més aviat uneix que no separa els dos muntanyams laberíntics de Cardó i Prades per anar a passar l'Ebre i a endinsar-se per l'andana septentrional dels Ports de Tortosa. Aquesta dificultat vial d'ordre militar explica la supervivència d'un poblament ibèric dens a la Terra Alta (Gandesa-Calaceit) fins a ben establerta la dominació romana. Això no vol pas dir que no hi hagués camins per a les relacions comercials amb aquestes terres recloses o girades d'esquena al mar.

L'evolució vial.— La ruta prelitoral és tan natural i lògica, i d'una valor estratègica i econòmica tan important, que ha subsistit com una de les vies essencials de Catalunya fins arran del segle passat, que fou quan, amb la industrialització de la Costa, s'afermaren les rutes litoralenques.

En el curs del temps aquesta via de l'Interior no ha sofert més que modificacions lleugeres per a adaptar-se millor a les necessitats del tràfic que comportava el creixement de les ciutats que se'n servien. Per aquesta raó les modificacions més importants hom les troba sobretot en el rerepaís barceloní.

La influència barcelonina.— Al Vallès, la ruta que seguia estrictament la vall del Mogent anava de Sant Celoni i Llinars, directament cap a la Roca i Montcada. Quan el tràfic se'n va per la Costa, hom abandona aquest camí carreter i Granollers va captant el tràfic comarcal pel camí de ferradura que per Cardedeu anava a Girona, camí que des de l'any 1860 seguirà el tren i més tard, quasi paral·lelament, una carretera secundària.

Al Penedès s'ha produït una evolució semblant. La ruta antiquíssima fou neta-ment prelitoral, perquè en els primers temps no hagué de sentir l'atracció de Bàrcino, nucli inexistent aleshores o d'escassa importància. A mesura que el nucli romà va créixer, atragué el tràfic, i esdevingué convenient de fer-hi cap; això obligava a entrar pel coll de Montcada, travessar el Pla de Barcelona i vorejar el Llobregat, per anar a trobar el pont romà de Martorell, lloc obligat per a passar el riu. L'ús de carros i carruatges es trobà amb l'inconvenient de l'estre-

tor d'aquest viaducte, i per a no passar el riu a gual hom establí una barca de passatge, aigües avall de Martorell, a Sant Andreu, dit per aquest fet «de la Barca». La construcció del gran pont de Molins de Rei durant el regnat de Carles III féu inservible la susdita barca. Alguns anys més tard també fou negligit el camí carreter de la riba dreta perquè l'afany de disminuir les distàncies en les vies de primer ordre féu que en construir la carretera moderna hom li fes seguir el curs d'un vell camí de ferradura que escurçava el trajecte entre Vilafranca i Barcelona, a través de les muntanyes d'Ordal. L'any 1802 era inaugurat aquest tram de carretera de Molins de Rei a Vilafranca, mentre que la ruta primitiva passava a ésser un camí secundari. Transcorregut més de mig segle —era l'any 1865—, el ferrocarril passa a fer-li costat i amb ell es repetí el cas que aquest mitjà més modern de locomoció venia a ésser una rèplica de l'antiquíssima via romana, seguidora d'algun ja vell camí ibèric.

Els nusos muntanyosos. — El muntanyam laberíntic del puig de Montagut, entre el Penedès i el Camp de Tarragona, ha estat sempre poc penetrable; per això de tot temps les vies d'alguna importància han hagut de contornejar-lo bo i atansant-se a la Costa. Això és el que han fet les vies prelitorals, quasi fins ara per a entrar al Camp. Menys penetrable encara és, com ja hem vist, el muntanyam de Cardó-Prades, però la necessitat, cada vegada més sentida, de poder arribar fàcilment a l'Ebre i a les terres de més enllà, forçaren els homes ha mantenir-hi pas fos com fos. Aquesta ha estat una via obligada de penetració al Prelitoral per a totes les invasions que han vingut a l'interior de la Península. I no obstant, a mitjans del segle passat la comunicació amb el Baix Aragó i l'altiplà de Castella es feia per un camí de ferradura, entre altres el més important, que unes vegades emprava els arenys de rieres i torrenteres i altres guanyava els colls per passants tan dolents que, segons un autor, en el Coll Negre i en la collada de la Teixeta, entre les Irlles i Pradell, el camí se'ls presentava «tan dolent, costerut, tortuós i lliscadís, que era molt exposat de passar-lo a cavall». En la resta del segle XIX el susdit camí fou transformat en una carretera de primer ordre que va de Tarragona a Alcolea del Pinar, en plena «meseta». I durant el mateix període (1895) fou establert el ferrocarril directe a Saragossa, que des de Reus fins a Móra la Nova segueix aproximadament aquesta mateixa ruta, bo i salvant el trencat del relleu pel túnel de l'Argentera, magnífica obra d'enginyeria que travessa la serralada per una foradada de més de quatre quilòmetres. La via ferrada, però, després d'aquest esforç i no veient un avantatge a endinsar-se per l'andana de la Terra Alta, perquè havia de topar amb els contraforts del nus de Morella i el muntanyam terolès, segueix Ebre amunt i per la seva vora fa cap a Saragossa.

Tenim, doncs, que, de fet, una doble ruta moderna, ferrocarril i carretera, amb les desviacions obligades per l'atracció de Barcelona i Tarragona o per algun obstacle orogràfic d'importància, recorre la zona prelitoral des de l'estany de Salses, al Rosselló, fins al riu Matarranya, en el llinar de les terres aragoneses.

Les comunicacions afluent

L'androna prelitoral, per la seva situació entre la Costa i l'interior de Catalunya ha estat de tot temps, i ara més que mai, una captadora del tràfic central de la nostra terra, gràcies a les rutes d'afluència que des de la gènesi del relleu actual li dibuixaren les aigües.

Tal com hem assenyalat en el primer volum, cada vall fluvial porta i ha portat el seu camí. Rellegeixi's el que hem dit en el capítol parió d'aquest en el volum II i hom tindrà una idea general de les comunicacions afluent en el passat i en el present dins el Prelitoral; ja que altrament no podríem fer més que repetir el que allà dèiem. Cal, no obstant, remarcar alguns fets característics de la viabilitat d'aquestes afluències.

Les vies travesseres

Entre les comunicacions primordials han figurat sempre les vies Vic-Tolosa i Lleida-Saragossa, aquella menada per les valls fluvials del Congost-Ter-Ariège, i aquest veritable camí de travessa ja que només a estones i a trossos aprofita les canals de les aigües. Contemplant-les sobre el mapa, aquestes dues vies, que, si més no, foren ja importants calçades romanes, hom diria que de bell antuvi, amb llur convergència marítima, assenyalaven la importància del lloc predestinat a l'emplaçament de l'urbs barcelonina.

El camí de Lleida. — La via d'Ilerda ha divagat un xic entre la vall del riu Anoia i els faldars montserratins. Una via romana, segons l'infatigable investigador Amador Romaní, seguí el riu Anabis (Anoia) des d'Agualata (Igualada) fins a Vallbona i s'enfilava vers Piera per a davallar cap Ad Fines (Martorell). Avui un camí ramader la sobreviu encara, el qual, com altres carrerades per a la transhumància del bestiar, és sens dubte la supervivència d'alguna de les velles rutes que empraren els homes.

Val a dir, però, que ja en temps de Roma un camí falder del Montserrat devia competir amb el del riu Anabis. Aquesta via submontserratina formaria part d'una travessia per anar directament de la Via Augusta, o de l'ausonesa, a empalmar amb la d'Ilerda, i que ensems rebria a Rubricata (Olesa) una via provinent de Bàrcino, per l'esquerra del Llobregat, encara marcada avui per un vell camí a Montserrat. Proven l'existència d'aquest camí de travessa unes restes de calçada trobades a Santa Eulàlia de Ronçana, la importància d'Egara (Terrassa), les restes romanes d'Olesa, i els fonaments d'un pont, probablement romà a les ribes del Llobregat, entre Olesa i Esparreguera.

Antoni Ponz, que recorregué Catalunya en començar el darrer quart de segle XVIII, emprà encara l'antiquíssima via de l'Anoia, i bé que se'n plany, perquè hagué de passar el riu a gual una dotzena de vegades. I en temps de pluges era pitjor, no sols pels mals passants del riu, sinó perquè el propi camí esdevenia

perillós i sovint ocasionava desgràcies. En un itinerari de l'any 1816 encara és donada aquesta via com a principal. El tràfic es mantenia per ella malgrat d'ésser tan dificultosa, perquè aquest trajecte era més curt. Generalment no devia servir més que com a camí de ferradura. L'altre, que feia la volta per Esparreguera, més llarg, però afavorit per la topografia del terreny, en el curs del segle passat fou millorat fins a convertir-se en una carretera de primer ordre. No obstant, i repetint-se el cas de les altres dues vies principals que hem estudiat, el vell camí serví d'orientador a un ferrocarril, aquest de via estreta, el de Martorell a Igualada, i modernament una carretera secundària segueix un curs semblant.

El camí de Vic.— El riu Congost, enfonsat en l'esvoranc que li obriren en altres temps les aigües del Ter, amb tot i no ésser massa avinent per a un passatge segur l'avantatge d'oferir un corredor directe d'entrada a les comarques prepirinenques i pirinenques des del Vallès i el Pla de Barcelona, ha fet que fos frescat sempre que la seguretat dels camins ho ha permès, amb tot i que de tots temps hi ha hagut dos vials diferents per a defugir aquests «sots feréstecs» que avui l'estiueig i el tràfic han fet ben casolans. Sembla que ja els romans empraven a voltes un tirany que per Seva, el Brull i Collformic s'enfilava al Pla de la Calma i en davallava per la Garriga, o per Samalús i Llerona. A mitjans del segle passat, abans d'acabar la carretera moderna, diu que encara alguns traginers en temps de pluges solien seguir aquesta via carenada per estalviar-se els inconvenients dels guals del Congost. I paral·lelament a aquesta ruta esquerrana n'hi havia una altra a la dreta d'aquell engorjat, que tirava per Sant Martí de Centelles, remuntava els Cingles de Bertí, i per Sant Feliu de Codines anava a davallar per Caldes de Montbui.

Aquesta via de l'esquerra subsisteix transformada en una carretera secundària; però la ruta principal s'ha mantingut quasi sempre en el pas natural del Congost, per on hom féu el traçat de la carretera actual a mitjans del segle passat, i uns vint-i-cinc anys després li feia costat el ferrocarril de Sant Joan de les Abadesses, convertit avui en internacional, puix que a través del Pirineu cerdà entra a França. Així, doncs, avui la carretera i la via ferrada, fan el mateix servei que l'antiquíssima ruta romana.

Camins de congost i camins de carena

El cas de la via vigatana que va per l'engorjat del riu Congost i la seva duplicat en una i altra carena ens porta a parlar d'una de les característiques de les comunicacions afluents en aquesta zona; del fet, prou general per a ésser remarcat, que l'estretor de les fondes canals que formen els rius migjornencs en travessar la Serralada de l'Interior ha obligat les vies de comunicació a remuntar les serres. Així, veiem que l'Ebre en el pas de Mequinensa a Faió no té encara una via moderna, que l'antic camí passa per dalt de la serra, i que d'aquell darrer lloc fins a la depressió de Móra no hi ha més que el tren, per més que ja s'hi ha obert algun tram de carretera (Ascó-Flix; Móra-Garcia).

És clar que aquesta manca de vies riberenques carrossables és deguda en bona part, com sabem, al fet que aquest riu és més o menys navegable. No obstant, els altres rius que mai no han pogut donar aquesta facilitat al transport, presenten casos idèntics. Així en el Francolí, les seves estretors de la Riba són sortejades per la carretera principal, bo i enfilant-se pel coll de Lilla, entre Valls i Montblanc, fins uns 300 metres per dessobre la canal del riu. Avui, però, com ja hem vist que és regla general, pel fons del congost fluvial passa el ferrocarril de Tarragona a Lleida i una carretera secundària. El Llobregat, al peu del Montserrat, presenta el mateix cas, amb la diferència que, per ésser el seu engorjat més feréstec i més llarg, les vies importants, atretes a més per les aglomeracions urbanes industrials, se n'aparten i fan una gran volta: el ferrocarril, per tal de tocar Sabadell i Terrassa i anar a Manresa, i les carreteres, unint aquelles dues ciutats prelitoralenques amb aquesta a través de la Serralada de l'Interior; o bé de Martorell a Manresa pel Bruc. Des de 1922, però, el ferrocarril Central segueix aquest congost llobregatí de part a part, i està a punt de fer el mateix una carretera que per a no tenir solució de continuïtat no espera més que un pont que salvi l'estret del Cairat.

Els rius llevantins i les comunicacions

Els rius llevantins, que corren generalment entre els plecs del relleu, ofereixen valls més obertes i, per tant, més propícies al tràfic; això fa que a la zona prelitoral a penes hi hagi canals engorjades fora de la que el Ter s'ha obert a Sant Julià de Ramis, de la qual hem hagut de parlar suara. Per això la Tet, el Tec, el Fluvià, i en part el Ter, condueixen fàcilment les comunicacions a la plana, com ja hem dit en el segon volum. Malgrat tot, però, sembla que hom ha trobat rastres d'una via romana, la qual on hi ha ara la vila de Ripoll es separava de la que per Ceretània baixava de les Gàl·lies, i des de Sant Joan de les Abadesses tirava dret vers Gerunda, separant-se per igual del Ter i del Fluvià. No obstant, als principis de la reconquesta, els francs obriren l'estrada —*Strata francisca*— que els emmenava a Girona, i feia via de Ripoll a Olot per Vallfogona, per a seguir el Fluvià bo i deixant-lo en saltar per Banyoles vers el congost de Ramis. En gran part és el trajecte que avui fa la carretera principal d'Olot a Girona.

Girona uneix les comunicacions ferroviàries de la muntanya (ferrocarril d'Olot, que li arriba per la vall del Ter, i el carrilet de Banyoles) amb les del mar (el de Sant Feliu de Guíxols per Cassà de la Selva, i el de Palamós per la Bisbal i Flaçà, on empalma amb la línia principal de Barcelona a França), ultra les carreteres que els fan costat.

Una funció semblant exerceix Perpinyà des del punt de contacte que estableix entre les dues zones: la costera i la prelitoral. Aplega ensem les carreteres i els ferrocarrils vallencs del Tec, la Tet i l'Aglí amb les vies de rails que vénen de mar: el carril de Barcarès i el tramvia forà de Canet, i els uneix també a la línia principal que s'endinsa a França.

En resum, i per acabar el tema concret de les comunicacions prelitoralenques, direm que, descomptant els massissos muntanyosos (Alberes, Montseny,

Cardó, Ports de Tortosa), carreteres i ferrocarrils hi ofereixen, sens dubte, la màxima densitat vial de Catalunya; fet molt lògic, altrament, ja que en essència, com ja hem vist, el Prelitoral és una zona de passatge tant en el sentit longitudinal com en el transversal.

Els mercats

El Prelitoral, pel fet d'ésser un lloc de passatge, un lloc d'enllaç entre l'interior de Catalunya i la Costa, com hem remarcat tantes vegades, és tot ell una renglera de mercadals com no se'n troba cap aplegament semblant en qualsevulla de les altres zones fisiogràfiques catalanes.

Per tot Catalunya, d'un segle a aquesta part, amb l'abundància i accelerament dels mitjans de comunicació molts dels mercats secundaris han anat desapareixent per haver estat captat el comerç llur per les viles i ciutats més ben emplaçades dins els corrents moderns del tràfic. De manera que en un centenar d'anys s'ha produït una concentració mercantívol, la qual, així com ha descaracteritzat molts pobles, sobretot de la Muntanya, en el Prelitoral n'ha enfortit d'altres, que a més d'un emplaçament comarcal i intercomarcal avantatjós, tenien així mateix una llarga tradició mercadejadora.

Vall-de-roures, Móra, Valls, Montblanc, el Vendrell, Vilafranca, Igualada, Granollers, Santa Coloma de Farners, Girona, Banyoles, la Bisbal, Figueres, constitueixen un seguit de centres d'atracció mercantil per als productes de l'agricultura i de la ramaderia, que junt amb els mercats interzonals com Tortosa, Reus, Perpinyà, i els mercadals secundaris com Gadesa, Falset, l'Arboç, Martorell, Sant Celoni, Amer i alguns altres, atrauen la producció de la major part del rerepaís català i la distribueixen per les concentracions industrials, així del Prelitoral (Terrassa, Sabadell) com de la Costa, especialment la barcelonina.

Els mercats de Granollers i Vilafranca. — Es curiós de remarcar com precisament en el tram prelitoralenc que s'escau darrera la gran aglomeració industrial-mercantil de Barcelona és on claregen més les viles-mercats, puix no hi trobem més que Granollers i Vilafranca que tinguin veritable importància. Aquesta disposició hom pot explicar-la pel fet de la força d'atracció que té la gran massa urbana barcelonina, recaptadora directa, per al seu consum o per al seu tràfic, de gran volum de productes, desviant-los així de mercats intermediaris.

I aquests dos mercats del «hinterland» barceloní pròxim, figuren precisament entre els de més anomenada de Catalunya com a proveïdors de la capital en productes alimentosos de primera qualitat, i, especialment en aviram i ous.

El de Vilafranca fou l'hereu, des del segle XII, un cop foren bandejades les taifes sarraïnes de la nostra terra, del mercat de la Granada, del qual es parla en el segle anterior. A més dels alls, que és una mercaderia estiuenca, hom hi troba tot l'any planter, feram, garrinades, algun cap de bestiar gros, i sobre tot la nota blanc-rossenca dels ous que porten en llurs cistells les pageses de la rodalia. Hi

fan cap carros i venedors de tot el Penedès (Altafulla, Sant Quintí de Mediona, la Llacuna, Gelida...) i hi actuen, sobretot, compradors i comissionistes de la vila i de Barcelona.

Del mercat de Granollers es tenen notícies documentals des de mitjans del segle XI. Aquest mercat, pel seu emplaçament, s'apariona amb el de Vilafranca. Si descomptem els alls i en part també el planter, pel que toca a l'aviram, els conills, els ous, i els porcs (en el seu temps), el contingut i volum de les transaccions els fa molt similars l'un de l'altre. En un mercat granollerí normal hom calcula que s'apleguen uns 500 carros; n'hi ha que hi van de la Costa de Llevant (Mataró, Canet), dels començaments de la Plana de Vic (Centelles, Tona), però sobretot del Vallès oriental (Mollet, Caldes, Sant Celoni, Sant Feliu de Codines, Alfàr). El radi d'atracció sembla que rarament traspassa el riu Ripoll. No obstant, en el segle XVI Sabadell, que encara era una vila més pagesa que llanera, obtingué privilegi de poder comprar i vendre al mercat de Granollers.

Altres mercats importants.— Girona, tan ben situada entre la Selva i l'Empordà, ha tingut de tot temps uns mercats de molta anomenada. Vers l'any 1675, Roig i Jalpí, en fa una descripció ditiràmica. «Hi fan cap, diu, de quatre i cinc lleigües, la gent dels pobles de la Selva, l'Empordà, i la Muntanya, amb tota mena de queviures, requisits i altres coses necessàries; però en una tal meravellosa abundor que sovint la plaça resta proveïda amb tanta manera de capons, gallines, polles, galls, coloms, colomins i altres carns que n'hi hauria per a un exèrcit». A part de tota llei de productes de la terra que s'hi mercadegen, Girona ha tingut especial anomenada per les seves transaccions de bestiar boví. Fa uns deu anys hi passaven prop de 20.000 caps entre bous i vedells. És possible que les facilitats de transport hagin fet baixar aquesta xifra. Hom hi calcula un tràfic de 500 carros setmanals entre el mercat del dimarts i el del dissabte, per més que aquest és el de major concurrència.

L'Empordà té dos mercadals importantíssims: Figueres per a la part alta, i la Bisbal per a la part baixa. El major volum de transaccions del mercat figuerenc el donen el bestiar, els grans i l'oli; en canvi el bisbalenc s'emporta la palma per l'aviram, especialment gallines (però el juliol i l'agost, ànecs i oques). Banyoles, als borns de la Garrotxa, segueix en importància a aquests dos, però és el primer de les terres gironines per la compravenda de bestiar mulatí i porquí.

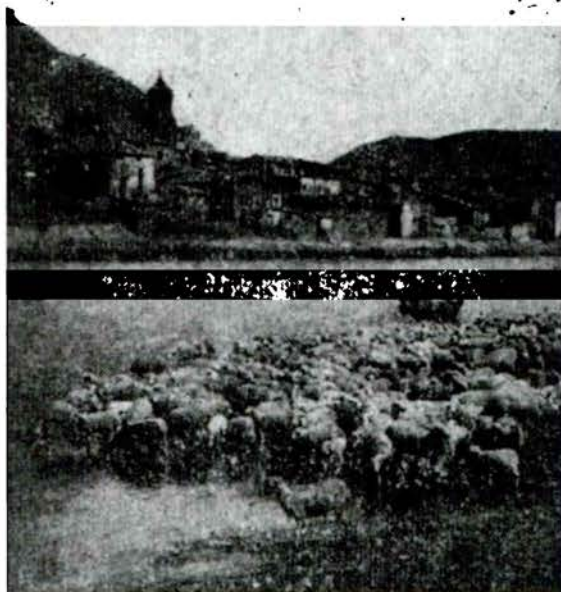
La descaracterització dels mercats.— Al Rosselló el predomini de bones i ràpides comunicacions des de fa temps ha anat esmorteint els mercats comarcals (Prades, Tuïr, Illa). En canvi Perpinyà, entre dues zones, desaparegut el mercadal d'altre temps, s'ha convertit en un centre de recepció i reexpedició dels productes de la terra, especialment per a les verdures i les fruites. A l'altre extrem de Catalunya, Reus i Tortosa fan un servei semblant, però més aviat amb el gra i l'oli.

Aquesta descaracterització dels mercats seculars, val a dir que comença a dibuixar-se també a totes les viles mercaderes que hem esmentat, així com a les de la resta de Catalunya que mantenen encara aquest tràfic comercial. És una conseqüència que han portat aquests darrers anys amb les facilitats i rapidesa

del camionatge. Bona part de les transaccions compradors i comissionistes van a fer-les avui als pobles i àdhuc a les mateixes cases pageses.

En gran part, les més de les vendes i compres fetes en els mercadals, s'hi fan per tradició, pel pretext d'anar a vila. És un dia de platxèria i de vida social en mig de la setmana de treball i d'isolament a la masia o d'ensopiment al poble. Demés, el mercat per a l'home és l'àgora, el fòrum clàssicament mediterrani; i per a la dona és la fira, l'avinentesa del proveïment i de les enraonies, és l'aplec de cada setmana. Serà la pagesa, al nostre entendre, qui mantindrà per més temps l'activitat mercadera amb el seu petit negoci casolà dels ous, els conills i les gallines, que li dóna el pretext d'anar a vila setmanalment i fer les menudes compres per a l'abillament, per a la rebosteria o per al parament.

Malgrat l'evolució mercantívol que s'insinua, doncs, en aquests centres comarcals, no creiem pas que aquests nuclis de població hagin de perdre la capitalitat natural que tenen. Nats i acrescuts d'una avantatjosa situació topogràfica, només els cal anar emmotllant llurs activitats comercials a les necessitats del tràfic modern, per a la qual cosa compten ja amb l'afavoriment de ferro-carrils i carreteres que, atrets per la posició i la funció secular d'aquests pobles, hi convergeixen i en divergeixen. Són cruïlles que, vistes sobre un mapa, apareixen com a estrelles irradiadores de camins. Aquestes estrelles vials de la zona Prelitoral formen una veritable constel·lació, com no n'hi ha cap altra en la nostra terra; i això indica, en síntesi, els avantatges que aquesta androna ofereix al tràfic i el que les seves terres, fèrtils i densament poblades, donen als mercats.

V
ASPECTE HUMÀ.
LA DEPRESSIÓ CENTRAL
Primera part

L'aspecte humà a la Depressió Central

En la denominació de Depressió Central involucrem la Catalunya continental. Topogràficament, tota aquesta zona està formada per les terres catalanes compreses entre la Serralada de l'Interior i el muntanyam prepirinenc. Si en algunes ocasions n'hem separat la porció ponentina, és per raons fisiogràfiques, o, encara millor, pluviomètriques, que donen un aspecte estepari a la regió pertot allà on l'enginy de l'home no ha pogut fer arribar l'aigua dels rius. Les pluges constitueixen, doncs, l'element diferenciador essencial. Per elles l'ampla faixa de la Catalunya Central es subdivideix en una porció continental (Urgell, Llitera, Noguera, Segrià, Garrigues) i una altra formada per la resta de les comarques de la Depressió amb característiques mediterrànies. Aquesta distinció entre Catalunya Central Continental i Catalunya Central Mediterrània, ens facilitarà la tasca en la nostra exposició dels fets humans dins aquest quadre fisiogràfic doble.

* * *

Hom diria que aquesta zona, més que cap altra, sintetitza les característiques humanes de la nostra terra. País magre, fora d'alguna subdepressió fèrtil i humida, com l'encontrada d'Olot, els homes hi han hagut de desplegar un treball aferrissat per a fer produir terrenys pobres i secaners. No bastant-los els productes de la terra, els ha calgut cercar en ocupacions complementàries un ajut econòmic que els permetés de viure. Per això, tot i ésser una franja camperola, modernament ha pres un aire fabril, gràcies a un aprofitament assenyat, per a força motriu, dels rius que la travessen. Especialment dins la porció mediterrània de nord a sud de la Depressió, el rosari de fàbriques amb la concentració humana consegüent constitueix una mena de sanefes plenes d'animació i moviment, en fort contrast amb el poblament, disseminat i escàs, de les terres enlairades, comprès entre les canals dels rius. Terra pagesa i obrera a llevant, terra camperola i hortolana a ponent, amb l'altiplà segarrenc ramader i cerealístic: tals són les característiques essencials de la Catalunya Central, segons el tríptic en què podem considerar-la dividida.

L'exploració de la terra

En el transcurs del temps, el treball terrassà ha estat la raó de viure en aquests paratges. Ha contribuït a què la població s'hi mantingués el fet que la Depressió Central sigui el llaç d'unió, la zona de pas, entre el muntanyam pirinenc i les terres baixes. Ella, amb la seva activitat fabril vora els rius, atrau la gent de muntanya, l'ensinistra en les activitats industrials, i, un cop ensinistrada, li ofereix facilitats d'establiment camí de la concentració industrial costera. És la ruta dels fadristerns i llurs famílies; els hereus mantenen l'exploració de les terres.

El subsòl

Catalunya és un país poc miner, però si una zona hi havia que no en fos gairebé gens, era la Depressió Central. La manca de roques antigues emergents, enfonsades sens dubte a profunditats desconegudes, justifica la inexistència de filons metal·lífers.

Una coberta de terrenys eocènics i oligocènics d'origen lacustre, d'una gran potència, que constitueix l'ample fons de la Depressió, explica l'absència de meners metàl·lics. En canvi, des de molt antic han estat conegudes les mines de sal gemma de Cardona i les manifestacions salíferes del born septentrional de la Depressió. En la porció oligocènica, des de la Gavarresa al Cinca, especialment als indrets on els plegaments i els trencaments del terreny han realçat aquestes formacions salines fins al subsòl superficial, el caràcter lacustre del fons depressional amb el seu contingut de sal comuna i de sals potàssiques, ha convertit l'encontrada Súria-Cardona en un nucli intensivament miner, per bé que d'una mineria dissimulada, poc modificadora de la superfície.

Mines de lignit. — Fins ací, en el nostre estudi de Catalunya, no havíem trobat manifestacions carboníferes. Val a dir que les que trobem en aquesta zona són de poca importància, tant per la qualitat del producte, com pel gruix de les vetes. No obstant, des de mitjans del segle passat, sempre han estat més o menys explotades.

Dos són els nuclis lignitífers: el de Calaf i el d'Almatret-Mequinensa.

La clapa calafina està formada pel fons d'un sinclinal de calisses i arenisques, amb intercalacions lignitíferes de 20 a 40 cm, la resta de les capes del qual han desaparegut arreu, emportades per l'erosió. El lignit es troba a una profunditat fàcilment assequible a Calaf, Prats de Rei, Sant Martí Sesgueioles, Mirambell, Durfort, Aleny, la Fortesa, Sant Passalàs i Puig de Maja. En alguns d'aquests indrets (Sant Passalàs) hom ha explotat aquest combustible, però avui només ho és a un quilòmetre de Calaf, a profit, sobretot, d'una fàbrica de ciment pròxima; com que els voltants són mancats de llenya, hom hi empra també lignit

en els fogons domèstics. Aquest criader és explotat, amb intermitències, des de 1845; en començar el segle actual hi treballaven unes 70 persones, i aquest nombre s'ha reduït en els darrers anys. La migradesa d'aquesta explotació prova el poc gruix de les capes i la qualitat inferior del lignit.

L'altra clapa lignítifera, migpartida per l'Ebre, degut a la via de transport que el riu li ofereix, en combinació amb el ferrocarril des de Faió, ha tingut una major activitat d'ençà que foren iniciades la fabricació de productes químics a Flix, que aprofita el carbó de Mequinensa, i l'elaboració de ciment a Vallcarca (Garraf), que empra el d'Almatret. A més, també s'envia aquest carbó a forns de calç i rajoleries que el prefereixen per la flama que fa. A la Granja d'Escarp, arran del mateix Segre hom explota així mateix aquest combustible magre. La major importància de l'explotació en aquesta conca lignítifera, radica a Mequinensa. En el terme d'aquesta població hi ha set o vuit mines en activitat en les quals treballen uns 300 miners, gent del poble, obligada a aquesta ocupació, que no els plau gaire, per les secades que empobreixen l'agricultura.

Emergències salines. — Una massa enorme de sal comú aflora a Cardona gràcies a un plegament anticlinal de volta enfonsada. Aquest salí a l'aire lliure facilita l'aprofitament d'aquest producte indispensable a l'economia humana. Plini parla d'aquestes salines, i amb coneixement de causa puix que havia estat a Hispània vers l'any 78 de l'era cristiana. Aquest criader de sal gemma atragué en tot temps el homes. Durant la Reconquesta, per raó de la necessitat de fixar el poblament en aquell indret, exposat a les algarades dels sarraïns lleidatans, fou concedit als pobladors, ultra diverses franquesses i concessions molt avantatjoses, el dret d'arrencar, cada veí, tota la sal que pogués durant el dijous de cada setmana. Amb la facilitat de les comunicacions modernes, que estengueren l'ús de la sal marina, més blanca, l'explotació cardonina va decaure. No obstant, a començaments de la centúria actual la sal de Cardona conservava encara en l'alimentació domèstica, un radi d'expansió notable dins la Depressió Central (Solsona, Calaf, Ponts, etc.), perquè era preferida a la sal marina, amb el preu de la qual competia pel cost i les dificultats de transport. Com a sal per a salar el porc, mantenia una irradiació major; era imprescindible per a les nostres mestresses de casa. Per aquesta servitud, s'expenia encara per terres giromines en acabar la passada centúria. En els darrers anys, l'explotació es reduí a la producció de boles per al bestiar i a l'elaboració de rajoles que hom exportava a l'Àfrica equatorial, on eren molt estimades per llur facilitat de conservació i transport, sota un clima càlid i humit. Adquirint el salí de Cardona per la «Unió d'Explosius d'Espanya» per a l'explotació de les sals potàssiques i, sobretot, de carnalita i silvinita, s'interromperen els aprofitaments de sal comú a causa del seu escàs valor econòmic en comparació amb els nous productes.

Cap al nord de la Depressió, en coincidència amb els eixos de plegament anticlinals que, com a Cardona, han enlairat vers la superfície les formacions salines profundes, hi ha diverses emergències d'aigua salada, que comencen amb la Font Salada a les capçaleres del Lluçanès i segueixen, per Cambrils, en el rerepaís solsoní, cap a Camarasa, Vilanova de l'Aguda, Rubió, Vilanova de la Sal, Peralta de la Sal i algun altre poble.

Aquestes emergències donen lloc a una petita indústria local per evaporació de l'aigua que hom embassa en aljubs de molta superfície i poca profunditat. La sal així obtinguda, és venuda per l'encontrada.

Sens dubte, l'explotació salina més important d'aquesta mena, dins la zona fisiogràfica que estudiem, és la de Peralta de la Sal, degut, segurament, a trobar-se endinsada en el born prepirinenc ponentí de la regió i, per tant, més allunyada del mar que cap altra. S'hi esmercen uns 2.500 jornals. Hom produeix anualment cap a 300 tones, que es paguen a 4 ptes. els 50 quilos; el profit que se'n treu és doncs molt magre, i, pel que sembla, encara tendeix a disminuir. Sortosament, cap d'aquestes poblacions de fonts salades no es refia d'aquest producte del subsòl; viuen de l'agricultura.

Sals potàssiques. — Es tracta d'una mena de sal roja, de molta aplicació industrial i agrícola. Fins a l'any 1912, data en què fou descoberta la conca potàssica de Catalunya, inclosa dins la Depressió Central, no eren explotats en tot el món altres criaders que els d'Alsàcia i del nord d'Alemanya (Stassfurt). La troballa fou una revelació i una revolució. L'any 1920 una societat belga, la casa Solvay, agermanada amb capital espanyol, començà, amb el nom de «Mines de Potassa de Sùria», els treballs per a l'explotació d'aquesta riquesa. Vers l'any 1922, la «Unió Espanyola d'Explosius», que havia adquirit les salines de Cardona, inicià els pous per a l'extracció de mineral potàssic, i enguany [1931] ha començat l'elaboració dels productes que se'n deriven. Mentrestant, hom féu nombrosos sondatges, en virtut dels quals s'ha comprovat l'existència de les cobejades sals a fondàries diverses, però totes avinents per a una explotació econòmica. Aquestes exploracions han permès de delimitar la clapa potàssica catalana, que forma un polígon els vèrtexs del qual es troben a Vic, Berga, Isona, Balaguer, Tàrraga, Igualada i Manresa.

Les mines de Sùria començaren a ésser explotades el 1925, per mitjà d'un pou de 350 metres de fondària i 6 de diàmetre, amb uns 4 quilòmetres de galeries interiors que permeten l'extracció de 10.000 tones diàries. En aquest treball miner s'ocupen uns 400 homes, i altres tants entre la fàbrica per al tractament mecànic de les sals naturals, la fàbrica per a l'elaboració concentrada de les sals, i la multiplicitat de serveis annexos a una explotació d'aquesta importància, que té en joc un capital de 30 milions de pessetes. La producció actual és de 60.000 tones de clorur de potassa. Els edificis fabrils, els tallers auxiliars, els xalets per al personal directiu i una barriada de cases per als obrers, han creat una Sùria nova, clara i alegre, al peu del turó, on s'encimbella la vella Sùria tota rònega.

A Cardona, després de diversos sondatges, hom ha obert dos grans pous per a l'extracció del mineral, i a la Coromina s'han aixecat grans edificis per a la transformació de la matèria prima, l'arquitectura brutalment industrial dels quals contrasta fortament amb la silueta medieval de la vila i castell de Cardona. L'explotació ha començat aquest mateix any (1931) i ocupa uns 300 homes, en llur majoria immigrants de la zona minera murcianoalmeriana, actualment en crisi. No res menys, a Sallent hom ha obert un pou pel qual ja ha aconseguit les capes riques en potassa, i aviat començaran a aixecar-se les construccions adequades per a inaugurar l'explotació.

Com hem vist, les dues explotacions minero-industrials de Súria i de Cardona, fins ara sense parió a Catalunya, han tingut una notable influència en el paisatge humà d'aquelles localitats, i així mateix han produït un remarcable corrent immigratori vingut del llevant meridional espanyol, fenòmens dels quals ens ocuparem encara en el capítol del poblament.

Pedreres i terrers. — El fet de no tenir aquesta zona una gran densitat de població, i el d'ésser escassos els nuclis urbans populosos (Manresa, Lleida), motiven que l'extracció de pedres i terres per a la construcció tingui un radi purament local. Hom aprofita els materials més a l'abast de la mà. On afloren les capes calisses o areniscoses de l'oligocènic, és a dir, en quasi tota l'estesa que va dels planells del Moianès i del Lluçanès, al cor de la Segarra, hom aprofita la pedra allà on es troba, perquè arreu és fàcil d'arrencar i tallar. Entre Cervera i Tàrraga, hom treballa sovint amb activitat en les pedreres de Talladell, que ja degueren ésser explotades per ibers i romans a judicar per les troballes fetes. Així mateix hom explota més o menys circumstancialment les capes dels turons testimonials dels voltants de Lleida. En la depressió vigatana, sobre les margues grises de l'eocè mitjà, que per descomposició dóna una terra grisenca, és corrent, a pagès, la construcció en tàpia; i a l'altre extrem de la zona, en la Catalunya continental, hom empra el mateix procediment amb les argiles de les terres segrianenques. Aquests aprofitaments dels materials locals han fet poc necessàries les explotacions rajoleres fora dels nuclis urbans que tenen argiles quaternàries als encontorns; en proporció té més importància la producció teulera, per ésser la teula un material indispensable per a cobrir els edificis. Altrament, aquestes argiles són aprofitades en alguns indrets per la terrisseria (Olot, Sant Julià de Vilatorrada, Manresa, Sallent, Verdú, Lleida). Hom troba forns de ciment a Almatret; de calç a Sant Quirze de Besora, Centelles, Berga, Manresa, Calaf, Sarroca; i de guix a Manresa, Sallent, Castellfollit de Riubregós, Fonç (Ribagorça).

A part aquests aprofitaments locals per a l'edificació, cal assenyalar tres explotacions especials de pedreres: les calisses litogràfiques de Meià, al peu de la falla del Montsec; les calisses per a carbur d'Olvan (Berga), arran de la falla de Queralt; i els aprofitaments basàltics a la zona volcànica d'Olot. El bon aspecte de les calisses cretàiques de la conca de Meià féu esperar un rendiment econòmic que hom no ha aconseguit, degut a què en pedres grans no resisteix la pressió de les màquines litogràfiques; no obstant, si no fos la dificultat dels transports, encara se'n podria fer ús en pedres petites. Avui estan paralitzades; la major utilitat d'aquestes pedreres, ha estat d'ordre científic, puix que forniren una fauna i una flora fossilíferes variades i ben conservades.

L'avinentesa d'un salt d'aigua obtingut per al Canal Industrial de Berga, tocant a un ferrocarril econòmic (el de Manresa a Guardiola) aportador del carbó que es necessita, originà l'explotació de les calisses cretàiques de Roca Mussolera per a la fabricació del carbur de calci en gran escala. La generalització de la il·luminació elèctrica en aquests deu anys darrers ha estat la causa que no augmentés l'extracció de la pedra calissa, per haver disminuït el consum del carbur.

A Olot i a la seva rodalia, hom ha explotat recentment, amb molta intensitat, els corrents basàltics eixits dels volcans quaternaris que formen el sòl olotí. Hi ha dotze pedreres obertes dedicades especialment a la producció de llambordes, explotades per empreses concessionàries d'obres públiques que les exporten arreu. Degut a la paralització actual d'aquesta mena de treballs, s'hi treballa poc.

Alguns picapedrers especialistes manufacturen forns Gay-Lussac per a l'obtenció de l'àcid sulfúric, per encàrrec de les fàbriques de productes químics de la concentració industrial barcelonina.

Aquestes són les principals activitats extractives d'aquesta zona; ben magres fins que s'iniciaren les explotacions potàssiques.

Aigües minerals. — Les fonts mineralitzades amb valor terapèutic de la Depressió podem aplegar-les en tres grups principals: el de les margues eocèniques de la Plana de Vic, el de les margues oligocèniques del coní sud-occidental de la Segarra, i el de la clotada olotina. Els dos primers, els més importants per la utilització de llurs aigües i per llur anomenada, estan formats en llur majoria per emergències clorurades sòdiques més o menys sulfatades. En el grup vigatà sobresurten les fonts de Tona i de Torelló (Font Santa); en el segarrenc hi ha com a més notables les aigües de Vallfogona de Riucorb i Rubinat; també emergeixen aigües bicarbonatades a Rocafort i a Rocallaura. El nucli olotí, poc explotat, és més que res d'aigües sulfuroses; podem esmentar les fonts d'Olot, Palau de Montagut, Mieres i Sant Feliu de Pallerols. En el centre d'aquesta zona fisiogràfica, per la banda de ponent, hi ha altres dues deus cloruro-sòdiques en explotació: l'una a Alcarràs, prop de Lleida, i l'altra a Estadella, prop del Cinca. En general, totes aquestes fonts són alimentades per aigües pluvials que s'impregnen, en el subsòl, dels elements components del terreny per reaccions hidroquímiques. Les més d'aquestes emergències, que atreuen aiguaders en cerca de guariment o d'alleujament de llurs mals, són explotades fa temps, per bé que en els últims anys, la utilització ha pres un caràcter més industrial modificant el paisatge amb les construccions que ha calgut bastir per a facilitar els aprofitaments.

Els boscos

Estesa aquesta zona fisiogràfica de nord-est a oest, d'un màxim plujós (Collsacabra-Olot) al mínim de la pluviositat catalana (Lleida i els seus voltants), la vegetació arbòria tradueix prou bé aquestes diferències i les transicions que les agermanen malgrat la intromissió malbaratadora de la destralt de l'home. De tota manera el caràcter petrogràfic de gran part d'aquests terrenys on afloren calisses, arenisques, conglomerats i margues terciàries resistents a l'erosió, que en descompondre's donen terres primes, ha fet que un desboscament sense control ni mètode, junt amb la conversió de les vinyes en ermots a causa de la fil·loxera, donin un paisatge desolat en bona part de les calmes centrals de la zona.

L'arbrat. — La conca olotina i el muntanyam que la rodeja constitueixen una clapa arbrada que s'enllaça amb els emboscaments dels vessants vigatans del Montseny i les Guillerries. És el domini de les alzines, que en les altures i en les obagues són substituïdes pels roures. El pi hi escasseja; a Seva, pels vessants del Montseny, es troba a 700 m. En els indrets més plujosos, part de sobre de rouredes i pinedes, hom troba el faig. Hi ha notables fagedes als aiguavessos altesos del Montseny i a Collsacabra. Així mateix els faigs cobreixen part de les laves rugoses olotines, les malatosques, on, gràcies a la fertilitat d'aquestes formacions volcàniques i a les precipitacions atmosfèriques abundants, assoleixen una frondositat esponerosa, que Maragall canta en la seva poesia «La fageda d'En Jordà». Les Guillerries són un alzarar espessit pel sotabosc. La depressió ausonenca, avarament conreada, no té més arbrat que alguns bosquets de roures en els terrenys inaprofitables, i les pollancredes dels riberals. El roure, però, caracteritza la Plana de Vic i els seus vessants. Així mateix s'enfila pel Lluçanès i el Moianès. Allí i a les terres més baixes de les canals llobregatines i cardenerines reapareixen les pinedes i els alzarars. Aquesta vegetació forestal remunta els afluents davalladors de l'altiplà de la Segarra, tant per llevant com per ponent. Aquesta planúria enlairada és, degut a l'altura, el domini del roure, sobretot en els espais descoberts. A banda i banda, a les afraus o als esqueis de les muntanyes que volten la Depressió (Sant Llorenç del Munt, Montserrat, serra del Tallat, la Quar, Queralt, serra dels Tossals), el pi s'estén o s'hi arrapa. En el davallant ponentí de la Segarra, de cara a la Catalunya continental, l'arbre bosquetà s'atura a causa de la minva en les precipitacions aquoses i es desplega en doble ala vers els aiguavessos de la serra de Comiols al nord, i de la serra de la Llena al sud, on encara la pluja permet la vegetació arbòria. Allí comença l'estepa desarbrada fins a confondre's amb els tossals de les llunyanies, que posen unes siluetes rectilínies en l'horitzó per occident.

El desboscament ha fet avançar l'estepa per degradació de les associacions vegetals fins en els mateixos serrats borners. Prudenci Bertrana ens ha deixat una descripció desoladora del poble de Seró, situat darrera de la serra de Montclar, entre Ponts i Artesa. «Ni un arbre, ni un matoll, ni una romaguera, ni una trista clapa d'herbei verdejant interromp la monòtona desolació dels encontorns. Uns caminets es dibuixen netament en el llom del turó [on hi ha el poble]. Quan hi bat el sol sentiú una immensa angoixa». Doncs bé, a dos quilòmetres de la dita població, al peu de la muntanya de la Força, s'aixeca una acollidora alzina secular, davant del Santuari de la Mare de Déu de Refet, on encara en començar aquest segle s'aplegaven les famílies per concertar els prometatges; la qual cosa indica que es tracta d'una d'aquestes reminiscències del culte ancestral a l'arbre, i així mateix la possibilitat que aquestes terres siguin arbrades.

Avui, ací com enllà, entre els erms climàtics, només els arbres de ribera que voregen els rius i els canals de reg, posen afileraments arboris en mig de la vastitud de terracampa, clapada, però, per la verdor dels regatges, pertot allà on arriben les aigües de les sèquies. Enllà del Segre, en plena estepa ibèrica, a Raïmat, gràcies a la voluntat aferrissada d'un home s'estén una plantació de xops que ocupa una considerable superfície, amb fins industrials. És un oasi maragdí en la grisor terrosa de l'estepa.

L'explotació forestal. — Com arreu, la utilització de l'arbre ha estat feta, en general, sense mesura. D'això ve que aquestes terres, d'una agricultura magra, no tinguin una major valor forestal. El fet que a les darreries del segle XIIIe hi hagués establerta a Vic la indústria de la vaixel·la de fusta i que entre els treballadors comptessin com a més destres gent forastera, és indicatiu de la importància dels arbres productors de fusta apropiada (faig, roure, alzina).

La indústria tornera de Sant Feliu, Sant Vicenç i Sant Pere de Torelló, és una reminiscència d'aquelles activitats medievals que aprofiten la fusta de les fagedes, vernedes i alzinars de banda i banda del Collsacabra. Així mateix, les alzines i roures d'Olot i la Garrotxa, de les Guàrdies i la Plana de Vic, del Moianès, el Lluçanès i el Berguedà, subministren fusta per a la carreteria a Olot, Vic i Manresa. La capital de la Plana avui n'esmerça també en la construcció de carrosseries per automòbils. Estimulada per l'existència de bona fusta durant els segles XVIIe i XVIIIe, hi hagué a Olot la manufactura dels típics llits, decorats amb angelons i garlandes en relleu i policromats. Avui Balenyà aprofita el faig dels vessants montsenyencs per a la construcció de mobles. El Collsacabra ha estat un centre molt important de producció fustera, amb sortida per l'estació de Manlleu. Segons Reparaz (a *La Plana de Vic*, «Enciclopèdia Catalunya», vol. 8-9), el volum del tràfic fou de 2.400 tones l'any 1912, però ha quedat reduït a la meitat en 1925.

Gràcies a una petita clapa de castanyers en tanyes, que hi ha entre el santuari del Far i Amer, i alguns rodals existents en el congost del Ter, els homes de Sau, Querós, Tavertet i Rupit, quan la terra no els ha de menester, es dediquen a fer rodells —si no fan carbó o tallen fusta—, i si cal s'escampen per les Guàrdies a treballar en aquestes tasques.

Les franges pineteres dels borns de la Depressió són aprofitades per a bigues, pals i fusta d'embalatge en les serradores de Berga, Cardona i Manresa, per bé que aquests establiments treballen sobretot els troncs carretejats des de les canals del muntanyam prepirinenc. Abans, a ple bosc hom feia esclòps de pi melis; avui el costum de treballar a la muntanya s'ha perdut, i la manufactura esclòpera, casolana, que a penes troba pins d'aquesta classe i empra fusta blanca, radica majorment a Olot, Besalú, Argelaguer, Llamiana, i també a Berga i en algun altre poble de la Depressió.

En altre temps, quan hi havia boixedes, tant en els confins d'aquest quadre fisiogràfic com en el seu rerepaís pirinenc, hom treballava el boix per a fer-ne pintes, escarpadors i, sobretot, culleres i forquilles. Avui, però, a penes no queda altra reminiscència d'aquesta industrialització subforestal que la indústria de coberts de boix a Tortellà, al peu del massís calcari de la Mare de Déu del Mont, mantinguda amb la primera matèria, que els venia de França i ara de Navarra.

El carbó. — En els indrets més muntanyosos i emboscats d'aquesta zona, es carboneja constantment, si bé en alguns indrets s'ha fet d'una manera esgotadora, i amb una vegada n'hi ha per molts anys de poder-hi tornar. Síntoma d'una explotació irracional és el fet esmentat per Reparaz en el llibre susdit, referent a l'estació de Manlleu, que exportava un miler de tones i ha baixat a quatre. En canvi, en el massís calcari de la Mare de Déu del Mont, a la

Garrotxa, el carboneig de garrigues i boscos es fa molt aciençadament.

El tros és dóna primer a netejar de matolls, coscolls i alzines escarransides, a un terrerol en el temps que no hi ha gaire feina. Aquesta aclarida es fa a canvi del carbó que hom treu de la brossa. Després, quan les alzines són més crescudes, quan ja poden donar un bon carbó, es fa el tracte pel carboneig, i aleshores es paga un tant convingut per càrrega de combustible. Els carboners són sempre gent de l'encontrada. Així mateix els homes de Rupit, Tavertet, Sant Romà i Vilanova de Sau, entre el Collsacabra i les Guillerries, i de Viladrau, al Montseny, aprofiten les vagues forçoses imposades per una agricultura magra, sobretot a l'hivern, per a fer carbó d'alzines i matolls. Per a la gent d'aquelles rodalies carbonejar és una ocupació complementària, però indispensable per a viure. És per això que el nomadisme carboner tortosí que hem trobat al Prelitoral, no ha pogut penetrar en aquestes comarcades, com tampoc pogué penetrar a la part oposada de les Guillerries. A causa de l'escassetat d'alzinars, el carboneig no ha pres tanta importància del Ter vers ponent. No obstant, per la Segarra i als vessants del Cardener hom carboneja el pi. A Solsona i a Aguilar de Segarra, per exemple, s'hi dedica la gent del país; en canvi, per les canals afluent d'aquell riu, on la gent del país se'n va a les fàbriques, no és estrany de trobar al costat d'una messa fumejant, la cabana triangular d'una família tortosina.

* * *

Pel que es veu, els aprofitaments forestals no sols es simplifiquen, sinó que àdhuc són menors que a la zona prelitoral, la qual cosa és deguda, en part, a una economia forestal molt mal portada i a què l'altitud més uniforme en la Depressió dóna una varietat menor d'espècies explotables; a la qual cosa s'afegeix que moltes superfícies resulten ermes per l'aflorament de capes rocoses (Serrateix-Casserres, l'Esquirol), per haver estat emboïgades per a vinyes i abandonades després a causa de la fil·loxera (Lluçanès, Moianès, Segarra) i pel caràcter estepari del clima lleidatanourgellenc.

L'agricultura

La vinya, el blat i l'olivera, la trilogia agrícola mediterrània, s'ensenyoregen encara per la Depressió Central, però ja amb limitacions segons les contrades. Un factor, l'altitud, posa el primer obstacle a la vinya i, sobretot a l'olivera, perquè cal tenir en compte que, si bé al fons de la conca olotina i a la plana vigatana no s'arriba als 500 metres sobre el nivell del mar (Olot, 430 m; Roda de Ter, 450 m), i en les confluències Llobregat-Cardener i Ebre-Segre baixen molt més encara (Manresa, 206 m; Mequinensa, 100 m), l'ample fons de la Depressió Central, abstracció feta de les canals dels rius i deixant de banda la Catalunya Continental, sempre ultrapassa els 500 metres, i en l'altiplà central hom troba nuclis importants de població a més de 600 (Moià, 710 m; Prats de Lluçanès, 694 m; Calaf, 644 m).

Però a l'altura, que, pel que veiem, només fóra inconvenient a la part central de la Depressió, ajunta els seus efectes la pluviositat. En aquest quadre fisiogràfic trobem des de l'abundor de pluja de la conca d'Olot (993 mm) a l'escassetat de precipitacions del Pla de Lleida i la seva rodalia (335 mm).

La limitació de la vinya i l'olivera a causa de l'altura, ha facilitat l'extensió del blat i els seus congèneres, així com també ha forçat la ramaderia, en la mesura de les possibilitats del terreny i dels homes. En les comarques humides la cria de bestiar vacum i porquí s'ha intensificat, i les secaneres, si no han pogut ésser amarades pel regatge a gran escala, com al Pla de Lleida, a l'Urgell i a la Llitera, s'han hagut d'acomodar amb el conreu de l'olivera i de l'ametller, tot servint de lloc d'hivernada al bestiar llaner que hi va de muntanya.

En canvi, la conducció de les aigües dels rius vers les terres insuficientment assaonades per les pluges, les ha convertides de camps d'esplets aleatoris en hortes, vergers i farraginars riquíssims.

Com es pot veure, el relleu i el clima condicionen d'una manera característica l'agricultura de la Depressió Central.

Els regatges

El fet d'ésser escassa de pluges una gran part d'aquesta zona, ens obliga, abans de passar revista a la varietat de les seves produccions, a parlar especialment dels regatges, perquè, des de la Plana de Vic fins a Ponent, tots són més o menys afectats per aquestes obres de previsió humana.

Les obres antigues. — La conducció de les aigües dels rius vers les terres insuficientment assaonades per les pluges ha convertit els camps d'esplets contingencials en hortes, vergers i sembrats de producció abundant i segura.

Tota la part continental de la Depressió ha estat anomenada, per la deficiència de les precipitacions atmosfèriques, la Catalunya seca. A les baixes terres lleidatanes la lluita per l'aigua ha d'ésser vella com l'expansió del poblament per elles. En créixer la població, en haver d'abandonar les vores dels rius, fàcilment regables amb mitjans primitius, la necessitat de l'aigua esdevenia predominant, però la magnitud de les dificultats per a portar el corrent enllà de les riberes aturava l'empresa.

Els mitjans econòmics i de treball amb què hom comptava abans dels temps contemporanis, no permetien, malgrat l'esforç col·lectiu, de fer regables grans extensions, àdhuc en indrets topogràficament molt favorables. Els vells regatges eren empreses comunals, localistes.

Això explica que en plena Edat Mitjana hom trobi ja establertes sèquies importants, com les de la Noguera i de Fontanet a Lleida, les del Cub i de Montfar a Balaguer, la de les Paülles a Montsó, i que, en canvi, no hi hagi hagut grans canals fins als nostres dies; el canal d'Urgell s'inaugurà el 1861; el de Tamarit, el 1906.

Les sèquies lleidatanes i balaguerines hom les ha atribuït sempre als moros, pel fet que es troben esmentades arran mateix de la reconquesta d'aquelles terres,

que estigueren en poder dels sarraïns fins a la meitat del segle XIIe. Nosaltres creiem que en llurs inicis poden ésser molt anteriors a la dominació musulmana. La persistència, des dels temps ibèrics, de poblacions importants, com Lleida, en plena estepa, no s'explicaria sense una horta asseguradora de l'aviuallament indispensable a un nucli urbà, encara que fos de població reduïda. Perquè cal recordar que el clima d'aquestes terres no ha variat, almenys des dels temps ibèrics. Les sèquies de Lleida són, sens dubte, obres preislàmiques.

La de la Noguera arrenca de 30 quilòmetres al nord de la ciutat, en terres de Castellonroi, al lloc anomenat Pinyana. Amb un traçat de 40 quilòmetres, ramificat en tres brancals que porten, en conjunt, 6.000 litres per minut, rega l'horta lleidatana. La sèquia de Fontanet, a la banda esquerra del Segre, té la presa a Vilanova de la Barca i un recorregut de 22 quilòmetres. Assaona la part més estimada de l'horta de Lleida. La servitud d'aquestes canalitzacions hidràuliques, és essencialment agrícola, com es desprèn de llurs ordenances, en les quals es llegeix: «Els regants han d'ésser sempre preferits als industrials, moliners i basses de cànem»; amb la qual cosa es palesa la necessitat primordial d'afavorir els conreus que sense el regatge es troben a mercè de la incertesa i escassetat de les pluges. Amb tot, aquests canals forneixen alguna força hidràulica, gràcies a un aprofitament dels desnivells al llarg de la canalització. L'horta lleidatana, regada per les aigües de les dues sèquies, s'avalua en 23.000 jornals, o sigui 10.025 hectàrees, en les quals es troba tota llei de conreus, però majorment el verger i l'horta pròpiament dits. És una magnífica catifa de verdor fecunda posada als peus de Lleida.

Les dues sèquies de Balaguer reguen 8 quilòmetres de terres a banda i banda del riu. Horta singular en la qual el pagès pot regar sempre sense pagar cap cànon. S'hi donen tota mena d'esplets, verdures i fruites, puix que no hi és coneguda l'escassetat d'aigües en els estiatges.

A Montsó hi ha, ultra la sèquia de les Paüls, la de Sosils, que pren les aigües del riu Sosa. Els regatges del Cinca s'estenen des de Barbastre fins a Fraga. Les aigües fluvials així aprofitades posen una doble franja de verdor ubèrrima a banda i banda del riu, el qual, degut a aquests aprofitaments, la major part de l'any és un ample areny seguit per un rierol d'aigua. Així mateix, sèquies i reguers menys importants, a les vores del Segre, de la Noguera Ribagorçana i del Sió, clapegen d'oasis frescals i nodridors les ribes estepàries. Camarasa, per a portar l'aigua a la seva horta, més alta que el riu, tenia muntada una gran roda hidràulica que la prenia del Segre i l'abocava a un canal. El nou embassament de «La Canadenc» ha fet desaparèixer aquest artefacte, el darrer que restava a Catalunya. Antigament n'hi devia haver d'altres; n'hem trobat referències a Manresa, de finals de la divuitena centúria.

A la Catalunya continental els regatges s'imposaven imperiosament per a viure-hi; això fa que els trobem establerts amb singular importància ja en els temps del domini islàmic. Terres ençà, cap a llevant, la necessitat del reg no era tan extremada, puix que la pluviositat va ésser major cap a l'est; no obstant, verdures i llegums volen aigua oportunament, i el règim pluviomètric és irregular. Per això on hi ha facilitat d'endegar aigües fluvials hom ha establert regatges. Així tenim l'horta de Ponts regada per una sèquia derivada del Segre,

o l'horta de Cardona assaonada per un desviament de l'Aigua d'Ora. Es tracta, però, d'aprofitaments limitats que, per les facilitats de realització, deuen ésser obres molt antigues, puix que no es troben referències ni record del seu establiment.

En canvi, la sèquia de Manresa, iniciada a mitjan segle XIVe, és una obra ja d'envergadura moderna, per raó de l'atreviment del projecte. Pren l'aigua sota el castell de Balsareny; té un recorregut total de 33 quilòmetres, amb nombrosos aqüeductes i dues foradades per a salvar el trencat del terreny. La decisió fou presa amb motiu d'unes secades extremades ocorregudes els anys 1336 i 1337. El caseriu manresà creixia, necessitava aigua i la irregularitat de les pluges l'exposava a no tenir-ne. L'obra, començada el 1339, seguí amb moltes paralitzacions, degudes a incidències diverses, i fou acabada el 1377. Els ramals de la sèquia no sols reguen una horta de 2.700 quarteres, situada a la part alta de la ciutat, i proveeixen d'aigua l'urbs, sinó que posaven en moviment algunes de les seves indústries, gràcies al desnivell que ha de salvar per abocar-se al Cardener, al peu de Manresa. Es tracta, doncs, d'una obra hidràulica promoguda per les necessitats creixents d'un nucli de població, tant o més que per una necessitat imposada obsessivament pel clima. Això explica la relativa modernitat d'aquesta empresa. No hi havia motiu humà perquè la necessitat d'aigua fou sentida abans, com a Lleida, per exemple. La importància de la llerda romana és certa; la de Manresa és problemàtica; ho és àdhuc la seva existència en temps de Roma.

Al costat d'aquesta obra d'empenta, tan ben reeixida, hom troba, per aquestes terres, aprofitaments hortícoles minúsculs, on és conduïda l'aigua d'un riu, d'un rierol o d'una font. La canal del Llobregat és un seguit de clapes menudes, verdes. L'afany de tenir un hortet es manifesta curiosament en les valletes seques que davallen per les garrigues, on s'enlairen com enormes cigonyes esquelètiques els «ginys» o «poals» primitivíssims, per a treure l'aigua subàlvia. Així mateix, en són una alta mostra curiosa la munió de pous d'una torrentera veïna a Sant Martí Sesgueioles, en plena Segarra, per a regar els horticons que s'hi encabeixen.

Petits o grans, els aprofitaments hidràulics en l'antigor no s'establiren més que per conveniències locals.

Les obres modernes. — Calia arribar als nostres temps perquè les empreses de regatge fossin planejades per tal de salvar dels eixuts comarques senceres; per a posar en producció sense estroncaments terres fèrtils que mancades de saó eren ermes o poc se'n faltava.

Per això, ha estat en plena Catalunya continental on s'han realitzat les dues obres cabdals d'aquesta mena: el canal d'Urgell i el de Tamarit. Calia portar l'aigua a contrades constantment assedegades on els homes feien una vida gairebé miserable, dedicats a una ramaderia extensiva i a un conreu blader, de collita sempre atzarosa.

Per bé que en un document de Jaume d'Urgell, del 1346, ja es parla de la idea d'un canal urgellenc, sembla que la concreció de les dues empreses arrenca efectivament del regnat de Carles I. A qualsevol, però, se li ocorreria, en veure

esmunyir-se les aigües del Cinca, de l'Éssera o del Segre arran de les terres eixutes, la conveniència d'emmenar-les a amarrar els plans esteparis. En els dos segles següents hi hagué projectes diversos amb inicis de realització, esperonats sempre pels plans dels comarcans que no tenien collita segura.

En l'últim quart del segle XVIIIe, període de desvetllament industrial i comercial, hom pensà de fer-hi canals de regatge i de navegació alhora. Era l'època precursora del maquinisme, transformadora de les vies i dels mitjans de transport, en què els canals de navegació, iniciats amb èxit a Anglaterra i a França, tenien ací fervents teoritzadors. Després les guerres i les lluites polítiques obstaculitzen la idea, i potser l'haurien enterrada si no hagués estat la necessitat de viure que tenien els pobles de l'Urgell i la Llitera. El cel, amb la seva serenitat per dessobre els esplets místics i impotents, a causa de l'eixut, era el mantenidor implacable del desig popular de donar aigua a aquelles terres corsecades.

El capital barceloní s'emprengué l'obra del canal d'Urgell, però no sense fracassos, per les dificultats que l'amplitud de l'empresa presentava. No era la menor la foradada de Montclar, d'uns 5 quilòmetres de llarg i uns 7 metres d'ample, en una època en què gairebé no es comptava, per a la perforació, amb altres mitjans que la mà de l'home. El canal té 145 quilòmetres de llarg i passa pels termes d'Artesa de Segre, Montclar d'Urgell, Preixens, Agramunt, Claravalls, Anglesola, Bellpuig d'Urgell, Arbeca, les Borges, Puigverd de Lleida i Artesa de Lleida, per tornar les aigües al mateix riu prop d'Albatàrrec. Les terres planes compreses dintre aquest arc són servides per quatre sèquies principals a més de dues que n'hi a la part baixa del riu Sió; en total, s'aprofiten del benifet de l'aigua una seixantena de pobles.

La circulació de l'aigua per canals, sèquies i reguers tardà a donar els fruits que hom n'esperava. Les terres en ésser regades, com que les aigües no trobaven sortida, conduïen per capillaritat a la superfície les sals contingudes en els terrenys d'origen lacustre; així els camps se salinitzaven i els sembrats morien. Els pagesos, desillusionats, defugien els regatges i s'acollien al secà. No res menys, el trasbalsament de les terres per l'obra del canal, i l'empantanament de les aigües, estengueren les febres palúdiques, que assolaren la comarca. Fou el període heroic; hom pagà amb dolor la iniciació als regatges moderns. Malgrat que les obres es donaren per acabades el 1865, fa només una vintena d'anys que el domini del regatge s'ha estès pertot. Les malvestats acabaren. La terra miserable d'Urgell s'ha convertit en una plana verda sempre, en la qual els camps de blat es toquen amb els quadros de farratges, aquests amb els horts o les esteses de remolatxa, les vinyes gemades es barregen amb els oliverars, i els rostolls, en lloc de reposar, s'omplen de tardanies.

La població ha augmentat, els pobles han crescut, i les cases han estat refetes: tot respira benestar. Hom rega 60.000 hectàrees, però als estiuadas del riu, a les terres allunyades de les boques de pas, escasseja l'aigua. Ordinàriament entren al canal de 18 a 20 metres cúbics per segon, i caldria que en pogués engolir de 35 a 40. Hi ha el projecte d'emprendre obres per a regularitzar el canal i ampliar l'extensió regada a 90.000 hectàrees.

El tràmit de la realització del canal de Tamarit, engrandit després amb la denominació de «Canal d'Aragó i Catalunya», fou, si fa no fa, com el d'Urgell; sinó

que arribà més tard a la utilització, puix que aquesta no comença fins a l'any 1906. La manca de clamors eixugadores ha produït també la salinització de les terres i ha alentit la utilització de l'aigua en les terres estepàries. Les aigües s'escorren per les noves sèquies entre terres encara ermes en grans extensions. El canal principal, que comença a Olvena, en el riu Éssera, 4 quilòmetres abans que arribi al Cinca, té un recorregut de 134 quilòmetres fins a desguassar al Segre, davant de la Granja d'Escarp. El canal de Saidí, derivat seu, s'allarga 47 quilòmetres, i les sèquies construïdes sumen 139 quilòmetres més. En l'actualitat, hom ja podria regar 72.000 hectàrees de les 105.000 que ocupa la zona regable.

Les rodalies de Binèfar i Tamarit de Llitera han començat a treure profit dels nous regatges; de manera que la primera d'aquestes poblacions s'ha convertit en un centre farratger i graner de molta importància, gràcies a ésser una estació ferroviària. La seva població, de 1.400 habitants l'any 1900, arribava a 4.000 aquests darrers anys.

A més del desguàs, quedava per resoldre la regularització del cabal, condicionat al règim desigual de tots aquests rius pirinencs; això ha estat aconseguit en gran part amb el pantà de Barassona, que podrà emmagatzemar 70 milions de metres cúbics d'aigua; amb aquesta reserva hom podrà conrear normalment tota mena de productes agrícoles mediterranis i centreeuropeus.

L'estepa haurà desaparegut de les terres catalanes per la voluntat de l'home. L'Urgell, la Llitera i el Segrià seran transformats pels regatges en veritables terres de promissió.

Els conreus

La vinya. — En direcció al nord de la Depressió, els vinyars s'aturen a Santa Pau pel cantó de la Garrotxa, a Centelles per la banda de la Plana, a Avinyó pel Lluçanès, a Gironella pel Berguedà, a Clariana pel Cardener, i a Calaf per la Segarra. Vers ponent, per la Catalunya continental, on la terra s'abaixa, la vinya s'atura en els vessants del Pla d'Urgell, a part de les clapes regades.

Però aquest límit topogràfic i climàtic ha estat ultrapassat en altres temps. A mitjans del segle passat, els pagesos olotins s'engrescaren a plantar vinya, degut al preu que aleshores el vi assolí a les comarques veïnes. Els voltants d'Olot produïen un vi verd, aspre i pastós, però sec. Es d'aquesta qualitat encara el que hom produeix a les vinyes de Santa Pau, i a les clapes més enlairades que hom troba a Montagut i Castelfollit. L'excés de pluja, que ajuda a què no faci la suficient calor per a madurar en acabar l'estiu, obliga a collir-lo per l'octubre. Les cases de pagès d'aquesta rodalia, freturoses de fer vi per a la despesa casolana, com que encara tenen les premses del segle passat, solen anar a comprar raïm a l'Empordà, i, si encara en cullen poc o molt de propi, els serveix per a barrejar-lo. Com sigui que abans de la invasió de la fil·loxera, els ceps s'estenien per les vores de totes les feixes, quan no per les feixes mateixes, resulta que avui, malgrat haver desaparegut àdhuc les rabasses, hom anomena encara «vinyes» aquelles terres.

També ha desaparegut la vinya de la plana ausonenca. Les cepades que avui pel Congost a penes van més amunt del terme d'Aiguafreda, degueren en altre temps escampar-se per tota la depressió margosa, car la toponímia vigatana abunda en noms indiciaris d'aquest conreu: Vinyoles d'Orís, Pla de la Vinya, la Vinyassa, Castell de la Vinyeta, les Vinyes, Vinya Closa, etc. Així mateix hom troba la parròquia de Vinyoles a les capçaleres del Lluçanès, i el serrat de les Vinyes dalt del Collsacabra, a uns 900 metres. En un curiós litigi vigatà de 1339, reportat per Mn. Ramon Corbella, contra un jueu, aquest s'excusa de comparèixer a la citació judicial, perquè s'atansa el dia de sant Miquel i són de consuetud les «fèries de veremes». El cronista de Manlleu, Torrent i Garriga, ens diu, en la seva història de la població, que «fins a mitjans del segle XVIIIe hi hagué vinyes que donaven un vi poc gustós, però ara [1893] no n'hi ha cap».

Antoni Ponz, en la narració del seu viatge de cap a l'any 1780, descriu així el «vinyar» de Solsona: «Les vinyes i els sembrats alternen en un mateix camp. Aquests són dividits en llenques de 40 a 50 pams d'ample, separades pels ceps intercalats deixats créixer a tall de parres, sense que perjudiquin les llenques sembrades, cada any, sense repòs. Només hi ha la diferència que si un any hom hi sembla blat, un altre hi planta llegums. En les rengleres de ceps, ultra el profit del vi, treuen dels arbres intercalats, molta fruita...». Com veiem, es tracta d'una forma de conreu emmotllada a les condicions climàtiques de l'altitud, car Solsona es troba a 677 metres sobre el mar. El rastre d'un conreu vinyater, desaparegut de més o menys temps, és, doncs, evident per totes aquestes terres.

Amb els alts preus aconseguits pel vi a mitjans de la centúria passada, la vinya s'estengué de nou per algunes d'aquestes contrades de conreu crític. Ja hem esmentat el cas d'Olot. En general, però, no invadí els camps dedicats al conreu cerealístic i a les patates; més aviat s'obrí lloc als vessants, i les terres emboscades de les solanes. Hom artigà ermots i emboïgà boscos amb gran empenta, com es feia a les terres veïnes del Prelitoral. No obstant, amb la fallera dels preus alts, hom envinyà àdhuc les bones terres. Mossèn Antoni Vila, en la seva *Notícia històrica de Sampedor*, diu que amb motiu de l'exportació a França augmentà tan considerablement el conreu de la vinya, que gairebé no quedaren sembrats al terme. El profit durà amb prou feines una trentena d'anys, car la filloxera arrabassà cepades velles i noves. Així, per exemple, fa uns setanta anys que la vinya s'estenia encara pels volts de Solsona, i avui no en queda ni rastre. A Ponts, trenta anys enrere les tenien filloxerades, però com que l'altura (345 m.) no s'oposava al conreu, les replantaren de cep americà.

El vinyars reculen encara, amb la facilitat de comunicacions que porten a bon preu el vi de les terres baixes, i per la manca de braços a causa de la gent que se'n va a les fàbriques riberenques. No obstant, al santuari del Miracle, en mig de la calma de l'Alta Segarra, a 800 m d'altitud, els benedictins conreen, en un lloc ben assolellat, una vinya, però només en treuen vi verd i flac.

La vinya aguanta ferm en la franja meridional d'aquesta zona, des dels faldars de Sant Llorenç del Munt fins als de la serra de la Llena i penetra per les valls del Llobregat, del Cardener i del Segre.

Al Bages els ceps sovint van acompanyats d'oliveres; a la calma calafina més aviat s'arreglaren sols, i, en canvi, per la Segarra occidental no és rar veure que el blat s'intercala entre les fileres de ceps.

Els vins de les Garrigues, de la Noguera, de l'Urgell mitjà, de la baixa Segarra i del Bages són molt estimats terres amunt; és vi de graus. Alguns pobles d'aquesta darrera comarca, com Artés, tenen el vi com a producte típic. El vi ros i el de picapolls són molt estimats al Berguedà i per les terres vigatanes. Així mateix Santpedor, que ha estat de tot temps un poble vitícola, manté encara la tradició vinatera. I, si no cull, com en 1881, les 25.000 cargues que daven feina als seus traginers per a portar el vi a la Plana de Vic, a la Garrotxa i a la Cerdanya, almenys treu brous de bona qualitat de les vinyes refetes de la fil·loxera.

A l'Urgell trobem la vinya regada. En general, però, no ocupa grans extensions; és vinya d'horta, que posa un marc de verd clar als bancals de conreus variats. Aquestes cepades de les voreres dels regatges, en general produeixen més aviat raïm de taula que raïm de cup. No obstant, hi ha també grans extensions vinyateres (Raïmat, Camarasa, Penelles) que solen ésser de cases vinícoles importants que també tenen plantacions al Prelitoral i a la Costa, i es serveixen de la verema d'ací per als seus cupatges. Degut a la reducció de la vinya, la verema a penes dona lloc, en aquestes comarques, a què la gent es mogui d'un poble a l'altre. Cadascú, amb els seus o amb l'ajut d'algun veí, es fa la collita. Solament en les poques extensions vitícoles de les terres lleidatanes s'apleguen munió de veremadors i veremadores en el temps del collir.

No obstant, a la Garrotxa, a causa de la proximitat de França, la gent dels vesants del massís de la Mare de Déu del Mont, encara hi van a veremar (i alguns també a les cavades). A la collita del raïm, hi fan cap unes 400 persones, homes i dones, com la gent d'Amer i els seus voltants. Solen passar-hi unes tres setmanes, pel Rosselló i també pel Llenguadoc, puix que s'arriben fins a Besiers i Montpeller i àdhuc fins a prop d'Avinyó.

Els oliverars

Com que l'olivera vol un grau de temperatura més elevat que el cep, el límit septentrional del seu conreu queda un xic retrassat respecte al de la vinya. Segons sembla, en general no ha sofert el vaivé que ha fet avançar i recular les cepades, degut a exigir unes condicions climàtiques més definides i ésser un producte de preu en comparació a la quantitat del consum; la qual cosa fa que suporti millor les despeses del transport, i, encara, en l'alimentació pot ésser en part substituït pels greixos. No obstant, hi haurà hagut, per circumstàncies locals, alguna reculada, com ho demostra la documentació referent a Santpedor, que en els segles XVe i XVIe parla sovint de compres i arrendaments d'oliverars, mentre que després han escassejat molt les oliveres. També pot haver influït en aquestes falles alguna gelada extraordinària, com la del 1920, que assolà les oliveres de les terres baixes de les Garrigues i de la rodalia de Fraga.

En general, com en la resta de la Catalunya olivarera, el conreu de l'olivera és

intercalat adés entre les vinyes, adés als camps cerealístics, per més que en les terres lleidatanes de secà, a voltes hom troba l'olivera sola.

Si deixem de banda, pel seu isolament, la clapa olivarera del nord, en la descomposició de las calisses del massís de la Mare de Déu del Mont, on Tortellà sol fer uns 3.000 maials, hom pot dir que els oliverars comencen al vessant ponentí del Moianès, s'estenen pel Bages fins a Balsareny i Cardona, i entren a la Segarra per a aturar-se a la calma de Calaf i aparèixer novament pels volts de Cervera i Tàrraga. Allí l'oliverar, tot espessint els seus rengles, anuncia una de les zones oleícoles de més anomenada de la Península Ibèrica. Comprèn tot aquest aiguavés segrianenc de la Segarra, les Garrigues, l'Urgell i entra per la Llitera fins al Cinca. Es pot calcular en unes 7.500.000 les oliveres d'aquestes comarques; llur producció és de 90 milions de quilos d'oli, en una bona anyada.

En el punt de contacte de la Segarra i les Garrigues, en llurs porcions més olivareres, i amb un peu a l'Urgell, hom troba les Borges Blanques; aquesta vila, malgrat la importància de Lleida, s'ha convertit en un gran mercat oliaire, el més fort de totes aquestes terres lleidatanes, i en un dels centres cotitzadors de Catalunya i d'Espanya.

Tot i que aquestes terres han estat sempre país d'oliveres, hi ha motius per a creure que la densitat oliverícola actual és moderna. En documents i ordenacions medievals de poblacions situades en contrades que avui posseeixen grans oliverars, com per exemple Balaguer i Tàrraga, hom parla sempre, amb gran cura i detall, de blat i de vi, de camps i de vinyes, però l'oli hi és esmentat rarament, i, encara, més com a mercaderia que com a esplet. Antoni Ponz, a darrieres del segle XVIIIe, esmenta la fina qualitat de l'oli d'Urgell, i, parlant en general de Catalunya, diu de l'olivera que «és un arbre que s'ha multiplicat meravellosament d'ençà que hom ha conegut la seva utilitat amb l'escassetat d'oli que es féu sentir l'hivern de 1772». És possible que aquesta expansió fos deguda a les trameses d'oli fetes a Amèrica (mercat que no feia gaire havia estat obert al comerç lliure), al consum creixent per raó de l'enlairement del nivell de vida dels pobles de l'interior, i al desenrotllament modern de la indústria llanera, també consumidora. No obstant, l'esclat d'aquesta producció és contemporani.

Per la importància del cas, resumirem l'evolució de les Borges Blanques com a centre oleícola. Cap al 1880 hi havia 10 molins, que sumaven 27 premses; entre ells el «Molí de la Vila», supervivència medieval indicadora de la tradició olivarera. En aquell temps cada pagès es feia moldre les olives i guardava l'oli en piques de pedra, bo i esperant que els traguers oliaires anessin a comprar-lo. La lentitud del procediment molturador i la convergència de les collites de molts pobles dels voltants, donaren per resultat que, alguns anys, hom molturés encara olives pel mes d'agost. Mentrestant, hom guardava les olives apilades per tal que fermentessin, amb la creença que així es feia més oli i més fi. Les conseqüències d'aquest procediment primitiu foren ben diferents del que hom havia cregut. Deixant escalfar les olives, es malmetien; l'augment de l'acidesa perjudicava la qualitat. Foren els tortosins, més bregats en el comerç foraster de l'oli per raó de llur posició litoral, els qui, no produint tot el que necessitaven

per a l'embarcada, començaren, pels volts de l'any 1890, a anar a les Borges Blanques a comprar olives fresques, o bé les feien moldre per compte llur en les premeses de la comarca. Aquesta intervenció féu sentir tot seguit els seus efectes transformadors. Foren instal·lades premeses hidràuliques i de racó per cases tortosines i per propietaris del país. La rapidesa d'aquest nou procediment de molturació permeté de treballar amb olives fresques i elaborar amb elles olis fins. L'hectòlitre d'olives, que en 1886 es pagava a 8 ptes., deu anys més tard valia 17,50. L'estímul tortosí i el perfeccionament en la molturació havien més que duplicat la valor del producte. Però el guany no s'aturà en el preu, sinó que li aconseguí una bona anomenada. L'any 1901 una casa borgenca posà sucursal a Marsella, i des d'aleshores, als mercats oleícoles de França i d'Itàlia, el nom de les Borges va acreditar-se com a marca d'oli de qualitat. Més tard començaren a comparèixer-hi compradors italians i francesos, en iniciar-se la collita, per adquirir directament l'oli fresc i enviar-lo a llurs terres per a fer amb ell els cupatges que milloren llurs qualitats. Com és natural, el preu de l'oli anà pujant amb la demanadissa estrangera: l'any 1886 l'oli es cotitzà a la mitjana de 64 pessetes els 100 quilos, en el trienni 1907-10 a la de 145, els anys 1912-20 a la de 162,5, i en 1929-30 a la de 160.

Naturalment, aquesta puja oliaire de les Borges Blanques, s'ha presentat així mateix a Lleida, Binèfar, Balaguer, Tàrraga, etc.; i ha repercutit per totes les terres olivereres de la Segarra, les Garrigues i l'Urgell. Les Borges, en el contacte de les tres comarques, les ha esperonades a la renovació.

L'atracció de les Borges avui és formidable, perquè els borgencs compren l'oliva no tan sols a les comarques veïnes, sinó també a nuclis de producció oliverera més allunyats, com Montsó i Benavarri per exemple.

L'any 1918, la susdita vila de les Borges tenia 51 molins, amb un total de 85 premeses hidràuliques i 9 de racó, que podien produir en vint-i-quatre hores 65.000 quilos d'oli; però la constitució de sindicats de colliters en la major part de pobles oleicultors, havia reduït a 63 i 3 aquells aparells molturadors; quantitat que avui, a causa de l'augment dels establiments locals, s'ha reduït encara un xic. Malgrat aquesta minva en l'elaboració, les Borges Blanques és el mercat centralitzador dels olis d'aquestes terres. El terme de les Borges en un any regular produeix un milió de quilos d'oli, i la seva comarca uns 30 milions. Els altres centres comarcals, com Lleida, Tàrraga, Balaguer, Binèfar i, a llur costat i a manera de satèlits, Bellpuig d'Urgell, Os de Balaguer, Juneda, Tamarit i altres pobles també, per la mateixa empena, capten lluny l'oliva i contribueixen a l'expansió de l'oleïcultura lleidatana.

L'oliverar només s'atura, per la part de ponent, on les terres estepàries no han rebut encara els beneficis de l'aigua; Binèfar és una avançada gràcies als regatges. Així mateix les riberes del Cinca, enfonsades dins les planes ermes, arrengheren a l'horta els seus oliverars des de Massalcoreig a Montsó.

Nomadisme oliverar. — Arreu de les terres lleidatanes, on l'oliverar predomina, hom cerca ajut a la temporada de la collita, sobretot quan hi ha bones anyades. El fet que la maduresa de l'oliva s'escau en una època en que els treballs de la terra són gairebé paralitzats per l'hivern, fa que en general no manquin braços;

xics i grans, homes i dones, poden portar-hi l'esforç a llur mesura. Per contra, el d'ésser curts els dies i les temperatures molt baixes, entreté la recol·lecció, ja de si minuciosa; per això esdevé feina llarga, i no és rar que duri tres i quatre mesos. Al Pla de Bages cada olivicultor, junt amb la família, es fa la feina; als frondosos oliverars de la Segarra baixa es produeix un cert nomadisme interlocal, però a les Garrigues, on l'oliverar predomina, hi ha una notable immigració fragatina estacional.

El mes de desembre surten de Fraga i pobles del voltant, de 300 a 400 famílies: homes, dones i criatures; àdhuc s'emporten les gallines i el burret: és un veritable nomadisme. Van al tros l'amo del qual els ha contractat, i allà viuen a la barraca que cada oliverar té per aquests acolliments. S'emprenen la feina a preu fet, cobren amb diner i reben un escreix d'oli. Al poble veí no hi van més que a proveir de queviures. Es relacionen poc amb els comarcans; aquests miren els collidors com a una altra mena de gent. No s'ha vist mai que un fragatí es casés amb una garriguenca, ni a la inversa. En acabar la collita, cap al març, la petita caravana torna a les vores del Cinca; i no és rar que alguna família hi arribi acrescuda amb un nadó, fill d'una barraca de les Garrigues. Aquest nomadisme fragatí, ritmat pel temps, constitueix una supervivència, única a Catalunya, de les migracions estacionals de pobles.

Des d'aquests darrers anys, en què amb l'al·liçonament dels mercats forasters s'ha comprès que era millor l'oli de l'oliva fresca, durant la campanya oleícola, com que als centres importants no és rar fer anar els trulls dia i nit, hom ha de llogar gent de fora per als treballs auxiliars dels molins. Degut a això, fan cap també als nuclis oliaires homes dels borns prepirinencs, desvagats durant l'hivern. Així, per exemple, els de Tolba van a treballar als trulls de les Borges Blanques.

Els cereals

El blat. — Tota la Depressió Central, des de la Garrotxa fins a la Llitera, és terra predominantment cerealística. L'eliminació forçosa de vinyes i oliverars, ha conduït a aquest predomini, subratllat arreu per l'afany del pagès de tenir pa per als seus i pinso per a les bèsties durant l'anyada. A la comarca d'Olot, a la Plana de Vic, al Moianès i al Lluçanès com a la Segarra, el blat constitueix l'esplet principal de la terra. També ho era a l'Urgell abans que els camps fossin assaonats per les aigües del Segre canalitzades. Es pot dir que aquesta zona fisiogràfica és la més bladera de Catalunya. Potser, amb la sola excepció de les terres olotines i el Bages, totes les altres comarques són exportadores de blat cap a les terres baixes.

La comarca de Vic, comprnent-hi l'aurèola de pobles de la Plana propiament dita, és a dir, totes les terres que treuen llurs productes per les estacions ferroviàries compreses entre Sant Quirze de Besora i Centelles, en una bona collita produeixen uns 300.000 quintars mètrics de blat, que poden valer de 9 a 10 milions de pessetes. Aquesta producció elevada, amb tendència a augmentar, permet una exportació important cap a Barcelona. En canvi, a mitjans del segle

passat, segons Salarich, encara havien d'importar-ne. És el resultat d'una millora en els procediments de conreu i de la llavor seleccionada.

Així mateix, el regatge de les terres de l'Urgell ha augmentat la producció, tot i que la superfície sembrada ha disminuït degut a la introducció de conreus d'altres menes. Com que els esplets restaven a la mercè de pluges escasses i irregulars, les collites eren tan aleatòries que hom considerava com a bo el quinquenni durant el qual podia hom obtenir tres collites mitjanes. Contenen les ressenyes que del 1725 al 1751 no es va aconseguir ni una sola collita bona. La pobresa originada per la incertesa dels esplets, privava que hom pogués adobar les terres, i això obligava a deixar-les a guaret sembrant-les només un any per altre. Era idèntic el cas de les terres de la comarca de la Llitera, regades, a partir del 1906, pel canal de Tamarit, ara ampliat i anomenat «Canal d'Aragó i Catalunya». Avui es pot calcular en 35.000 hectàrees l'extensió de les terres de sembradura regades des dels confins occidentals de la Segarra fins a les vores del Cinca. La producció bladera d'aquesta zona de regatges, pot avaluar-se en uns 425.000 qm de gra, segons les dades de 1929. És més difícil establir càlculs de producció per al conreu de secà dins el quadro fisiogràfic que estudiem. Podem dir solament que en general, des de la reculada de la vinya a causa de la invasió fil·loxèrica, el blat ha guanyat terreny (plans de Solsona, altiplà de Segarra), i en conseqüència ha fet augmentar la producció, acrescuda, encara, amb el millorament dels mètodes de conreu i l'adobament apropiat de les terres. Així els camps segarrencs, de molt baixa qualitat agronòmica en general, avui donen rendiments superiors a les millors terres cerealístiques de Castella la Nova. Una manifestació visible d'aquesta productivitat bladera és el seguit de farineres importants que hom troba en aquesta zona, des de Lleida fins a Olot.

L'ordi i la civada. El blat de moro. — L'ordi i la civada tenen una regular importància en aquesta zona, gràcies a la cria de bestiar i al millorament del pinso, si bé, dels dos cereals, el primer el trobem més estès que el segon. Ho prova el fet que en les terres lleidatanes, hom destina 11.000 hectàrees a l'ordi i 5.000 a la civada. A la comarca de Vic una tercera part de la producció cerealística correspon a l'ordi i la civada junts amb algun altre gra similar.

El blat de moro per a gra, intercalat en la rotació que exigeix saons a temps i una temperatura estival pujada, es troba amb un conreu regular a la Garrotxa i a la depressió segrianenca regable. A les comarques altes (Segarra, Lluçanès i Moianès), terres secanes i poc càlides, a penes s'hi fa. A la Plana de Vic, amb la irregularitat de les seves pluges estiuenques, quasi ha desaparegut del tot de la comarca, malgrat els bons preus d'aquest cereal i les dificultats que la seva carestia, motivada per l'intervencionisme agabellador de la importació ultramarina, posava en l'alimentació de porcs i gallines. En els regatges de l'Urgell, la Noguera i el Segrià, el conreu, en cinc anys, ha augmentat, car de 3.000 hectàrees amb una collita de 66.000 qm en 1925, ha passat a 6.000 ha i 102.000 qm en 1929. Aquest augment és degut, sens dubte, a l'estímul dels bons preus motivats per la carestia, puix que ací les saons són assegurades pels regatges.

Els poblets i pagesies de les serralades que travessen la Depressió (serres de Pinós, de la Quar, de Santa Magdalena, de Collsacabra i de Finestres), així com

els vessants del muntanyam de Berga i del Pirineu, degut a l'altitud (800-1.000 metres) han de sembrar blat i sègol barrejats (mestall), o bé exclusivament aquest darrer cereal, més soferit, però més pobre. En l'aspecte cerealístic aquestes encontrades muntanyoses vénen a ésser com una anticipació de l'alta muntanya.

El fajol. — Per a cloure el rengle del gra, cal parlar del fajol, conreu característic de la comarca olotina. És possible que el fajol fos introduït a Catalunya des de les torberes dels Països Baixos, per tal d'aprofitar el fons lacustre del Pla d'En Bas, de formació torbosa. Aviat, però, hom en sembrà en els artigatges dels vessants muntanyosos, amb resultats esplèndids. La intensitat d'aquest tipus de conreu s'escaigué vers el 1860. Dels voltants d'Olot degué travessar les serres per a estendre's vers ponent, puix que a darreries del segle XVIIIe és citat com a gra del qual feien pa els muntanyencs del rerepaís solsoní. A mitjans del segle passat el trobem a la Plana de Vic com a sembradura intercalada en la rotació de les plantades. Així mateix, a les acaballes del segle XIXe hom el trobava als campells del Lluçanès. Avui el fajol està gairebé exclusivament acantonat a la comarca olotina i a l'encontrada de Camprodon. El gra barrejat amb el mill el donen a l'aviram i als godalls.

Hom ha suposat que el conreu del fajol s'introduiria vers el 1700; però és raonable pensar que bé podria ésser d'època més reculada, perquè a Olot se'n fa un menjar típic, que no es troba en cap altra encontrada. És un plat d'hivern fet amb la farina del fajol, bullida fins a formar una gelatina; aquesta és fregida, i després es menja barrejada amb sucre o mel. Una tradició culinària semblant, a base d'un gra pobre con aquest, permet de suposar que es tracta d'un conreu d'introducció antiga.

La mà d'obra per la sega. — La circumstància de trobar-se aquesta zona fisiogràfica entremig de terres altes i terres baixes, fa que la maduresa del blat es presenti després de la sega en el Prelitoral i abans que calgui segar a muntanya. Ací, fora el Pla de Lleida i d'algun indret en els embuts topogràfics que donen sortida a les aigües de la Depressió (Mequinensa, Monistrol de Montserrat, Besalú), on es troben les terres interiors més baixes, no és pas certa la dita «pel juny, la falç al puny»; ací el fort de la feina és al juliol, sobretot dins la primera quinzena. El fet d'escaure's les messes entre les dues segades extremes, i el d'ésser aquesta zona la més bladera de Catalunya, fan que, no havent-n'hi prou amb els braços locals, hi acudeixin segadors dels borns muntanyencs de la Depressió, que sovint ja pugen de les terres més baixes.

La necessitat de braços en el temps del segar ja ve de lluny, perquè aquestes comarques han estat sempre terres de blat, tant o més que ara. A l'Edat Mitjana, hom hi troba practicat el costum de concedir vacances per la sega (*feriae messium*), les quals àdhuc tenien la virtut d'ajornar les tramitacions judicials (Plana de Vic), com les vacances de la verema. Altrament, en un contracte d'aprenentatge de teixidor de lli pactat a Vallfogona, figura una clàusula per la qual l'aprenent (que devia ésser ja gran) en el temps de les messes pot anar a segar, si vol, durant dues o tres setmanes, a l'Urgell o a Comalats, amb l'obligació, però, de partir-se el guany amb l'amo.

A la Garrotxa i a les valls d'Olot fan cap segadors d'Amer que han anat ja a Marina i han segat la xeixa o el forment de casa seva. S'hi troben amb colles de muntanya (Camprodon, Setcases, Sant Joan de les Abadesses). Aquests darrers anys l'afluència ha disminuït pel cost pujat d'aquesta mà d'obra forastera, que, per altra banda, rendeix poc i és molt menjadora, per la qual cosa els pagesos procuren fer-se ells amb ells la feina, a tornajornals. Fa uns vuit anys que les colles foranes encara eran bastant nombroses.

A la Plana de Vic, més aferrissats al treball, els pagesos procuren de bastar-se per a les messes. Tothom es posa a la feina, àdhuc les noies rurals ocupades en les fàbriques vigatanes de llonganisses. Deixen aleshores llur ocupació per ajudar en el que poden a les tasques de la sega. Aquest treball de camp, a la Plana és ja completament una tasca del mes de juliol.

Fa pocs anys que encara pujaven segadors del Bages (Santpedor, etc.) a fer la collita de les terres bladeres de les calmes segarrenques. A Calaf, però, com que són pocs els pagesos i els trossos són grans, els calia utilitzar diverses colles nombroses. Però, com fos que el cost d'aquest treball mercenari augmentava cada any, per ésser els camps planers han preferit de llogar màquines que pugen de Lleida quan allí s'ha acabat la sega, perquè en tenen prou amb un parell d'homes per a dirigir-les; les quals no tenen pretensions, ni pel jornal, ni per la minestra. Es tracta d'una mena de nomadisme mecànic! Pels camps i campells de l'alta Segarra (Llanera, Llobera de Solsonès, Torredenegó, etc.) no és rar veure colles prepirinenques dedicades a la sega en la darrera quizenada de juliol.

Però on l'afluència de gent és notable al temps de les messes, és a la Catalunya continental. Al Pla de Lleida comencen la sega a mig juny. Hi fan cap colles segadores dels confins prepirinencs, de terres magres (Camporrells, Tragó de Noguera, Alsamora, etc.), que comencen la campanya allà per acabar-la a fi de juliol a les altes valls del Pirineu, després d'haver enllestit, al pas, la feina de casa.

Amb tot, com que, segons hem dit, les màquines de segar s'han introduït pels plans de la Catalunya continental, el nombre de colles muntanyenques disminueix d'un any a l'altre. La manca i la carestia de braços impulsen el pagès de les terres planes vers la utilització del treball mecànic. Abans de la introducció de la mecanització agrícola pels plans de la Llitera, terres de blat estepàries, continuades enllà d'enllà del Cinca per la vasta extensió horitzontal dels Monegres, a Tamarit i a Binèfar, feien cap collades d'homes per a les messes. Allí es llogaven a jornal o per contracte verbal, i així tenien l'avantatge d'estar llogats per tota la temporada. Els qui anaven per dies, quan acabaven la feina, compareixien molt de matí a una d'aquelles dues poblacions centralitzadores de les activitats comarcals, on hi havia mercat de braços per a trobar llogador.

Les màquines transformen aquests costums mil·lenaris, però tot i ésser difícil, a causa de les anfractuositats del terreny, que en gran part d'aquesta zona es puguin introduir les segadores mecàniques, la mà d'obra subsistirà en la Depressió central, per bé que l'encariment que experimenta obligarà els pagesos, on sigui possible, a substituir el blat per un altre conreu de menys exigències en collir-lo, o bé mancomunaran llurs esforços per a fer-se entre tots la sega, com ja s'esdevé a la comarca d'Olot.

Altres sembrats

Les patates. — Al costat del conreu blader, la més estesa de totes les sembradures, d'ascendència protohistòrica, mereix posar-se, per llur importància, el conreu de les patates, de generalització contemporània.

Efectivament, hom no troba clàries d'aquest conreu en la documentació o en les publicacions anteriors al començament del segle passat. Possiblement el viatger Antoni Ponz (1788) hi fa referència quan parla del rerepaís solsoní amb aquestes paraules: «Hom fa collita grossa d'unes arrels que en diuen tufes, les quals, es multipliquen i propaguen molt; són de color acanyellat, semblants a les batates silvestres. La gent pobra en fa pa, i també se les mengen cuites; així mateix les fan servir per a engreixar els porcs».

Avui, en general, el quadro fisiogràfic que estudiem, amb la collita d'aquest tubèrcul no solament es basta a ell mateix, sinó que n'és el proveïdor de les terres baixes. Les terres de regatge, especialment el Segrià, la Noguera i l'Urgell, en fan un conreu hortícola tendral. Com que no es tracta de patata primerenca que per la novetat aguantí el cost d'un transport llarg i ràpid, aquest producte d'horta és, sobretot, de consum comarcal. A les susdites terres hom dedica anualment unes 3.000 hectàrees a aquest tubèrcul, en les quals es fa una collita aproximada de 400.000 qm. Fora de les Garrigues, a l'orla secanera vorejadora dels regatges, per la insuficiència de pluges a penes hi ha camps de patates. Ja és més difícil d'apreciar el volum de la collita patatera de les altres comarques de la Depressió central, generalment de secà. Hi ha contrades especialment productores, com les valls afluent de la conca olotina i la Plana de Vic. Aquesta comarca, de setembre a març, és la proveïdora principal del mercat de Barcelona, per més que, degut al règim de taxes, el pagès ha reduït el conreu, perquè no li resultava remuneratiu, tot i servir-li de complement en la rotació més favorable a l'economia agrícola vigatana. En inaugurar-se el ferrocarril (1876), la plantació tubercular d'aquesta comarca de terres mitges i algunes pluges estivals, beneficià de les facilitats d'un transport ràpid amb Barcelona, i en rebé l'estímul conseqüent. Segons Salarich, quan hom plantava patates en la primera anyada de la rotació, durant els tres o quatre anys d'aquesta no ocupaven més que la meitat de les terres de sembradura; i, en canvi, ara fa cinc anys, segons Callís i Marquet, els pataterars cobrien anyalment una cinquena part de les terres conreables. Aquest augment, amb tot, no hauria influït gran cosa en el rendiment total si hom no hagués modernitzat els procediments d'explotació. En aquests vint anys darrers, l'exportació per ferrocarril ha quedat estacionària, a judicar per les estadístiques ferroviàries reportades per Reparaz, segons les quals en 1912 sortiren per las estacions de la Plana de Vic 21.649 tones de patates, i 21.189 en 1923.

La comarca d'Olot l'any 1860 va produir unes 1.100 tones d'aquests tubèrculs, però en l'actualitat aquesta producció ha estat ultrapassada de molt.

Els farratges. — Dins la part mediterrània de la Depressió Central, hom conrea més o menys pertot, al secà com als regatges, diverses plantes per a la menjadora del bestiar; les unes són pròpiament farratgeres, com l'alfals, el trèvol o la trepadella; d'altres, arrencades tendres, fan la mateixa servitud, com el sègle, la civada, el blat de moro, les veces, etcètera. La producció en general és esmerçada en el manteniment del bestiar domèstic de cada conreador. I com sigui que el bestiar gros, el més consumidor d'aquests farratges, fora dels voltants d'Olot, la comarca vigatana i la franja muntanyenca del Lluçanès i el Berguedà, no és pas gaire nombrós, car hom no hi troba més que els caps de treball i alguna recia, és natural que el conreu farratger no sigui massa estès en aquest tram mediterrani de la Depressió; hi té un valor purament local.

En canvi, el conreu de l'alfals a les planes regades de la Catalunya continental, ha pres una extensió i una importància extraordinàries. Hom en té la sensació només travessant-les amb el ferrocarril del Nord en el trajecte de Sant Guim de Freixenet, a la Segarra, fins a Binèfar, a la Llitera; cada estació és com un magatzem d'aquell farratge sec i embalat; els vagons es succeeixen en un seguici intermitent, però interminable. Val a dir que al costat de les bales d'alfals abunden també les de palla, testimoni de la importància bladera d'aquestes comarques lleidatanes. Els grans quadros d'userda constitueixen un dels conreus característics de les terres regades pel canal d'Urgell i pel canal de Tamarit.

Hom calcula en 18.000 hectàrees la superfície plantada d'aquest farratge, i la producció en 1.500.000 qm, avaluada en uns 18 milions de pessetes. L'alfals urgellenc i l'literà és enviat a Barcelona i és distribuït per les terres barcelonines del Litoral i el Prelitoral, on serveix, sobretot, per al nodriment de les vaques i cabres estabulades. Cal dir que, a l'estiu, de vegades no abasta i hom ha de recórrer a l'alfals saragossà.

Llegums i verdures. — A part dels hortets regats amb l'aigua de pous i rierals, proveïdors circumstancials de les necessitats casolanes, hi ha les hortes, que amb llurs productes abundosos proveeixen la rodalia, i àdhuc les contrades veïnes quan aquestes, per ésser fredes, són d'horticultura tardana i escassa, com és el cas del Moianès i l'alta Segarra. Així Manresa proveeix Berga i també, en competència amb Caldes de Montbui, el Moianès; Tiurana proveeix Solsona; Ponts, Calaf; l'Empordà i la rodalia de Banyoles, Olot. En canvi, Vic s'ha de refiar de Mataró i la seva horta. Aquesta aportació allunyada, probablement més que secular, puix que era ben arrelada cap a l'any 1850, surt a compte gràcies a què els camions, i abans els carros, se'n tornen carregats de patates, aviram, ous i altres produccions vigatanes. Dins la Catalunya Continental, Seròs, en la ribera del Segre, a 27 quilòmetres de Lleida, gràcies a ésser una de les localitats de més baixa altitud d'aquestes terres, però més que res pel treball aferrissat i enginyós dels seus homes, s'ha convertit en un centre productor de verdures i fruites primerenques, especialment tomàtecs i pebrots primerencs, que des de primers de maig envia al mercat de la capital del Segre. La importància de les hortes lleidatana i balaguerina fa que no sols trametin llurs fruits a les terres secaneres que les rodegen, sinó que en temps d'abundor envii camionades de verdures, llegums i fruites vers l'alta muntanya. Aquesta expansió, que s'endinsa per terres

del Pallars, Ribagorça i Sobrarb, no és estrany que arribi fins a la Vall d'Aran, a més de 200 km de distància, després d'escalar el Pirineu. Així mateix, Artesa de Segre i Ponts envien els productes de llurs hortes a la Seu d'Urgell, on les collites van molt retardades.

Entre les verdures compremem, com és natural, els llegums tendres; però cal fer menció especial d'aquests com a producte sec, per la importància que tenen al mercat. En primer lloc figuren les mongetes. De la Catalunya continental hom pot dir que totes les hortes en són exportadores: Lleida, Balaguer, les Borges, Montsó, Estadella, Fraga, etc. Així mateix, en la resta de la Depressió central, Manresa, Cardona, Olot. Segueixen en importància les faves, que es donen en els mateixos indrets de producció; Montsó, però, les exporta en molta quantitat.

Els fruiters

Fora de l'ametller, del qual parlarem tot seguit, els fruiters de secà tenen escassa importància econòmica, perquè es troben disseminats a l'atzar per camps i vinyes, sense que el pagès esperi d'ells altra cosa que, en ésser el temps, poder dur fruita a casa i, circumstancialment, al mercat local. Aquest interès tan reduït no pot esperonar ni la selecció de les espècies ni una cura minuciosa dels arbres: pugen com els arbres del bosc. No res menys, la majoria de les espècies fruiteres són tingudes a ratlla per l'altitud i el clima. Així a la part mediterrània de la Depressió central, aquests arbres fugen dels alts plans (Segarra, Lluçanès-Moianès), com també de la Plana de Vic, i, en canvi, a la porció continental s'apleguen en les planes regades i més que tot en les hortes de les riberes.

Una pluviositat favorable i un clima apropiat donen una gran collita de pomes a Olot, i de peres d'hivern, molt estimades, a Berga.

Les hortes riberenques, especialment les de Lleida i Balaguer, són grans productores de fruites de tota mena. Malgrat la producció i la qualitat, fins fa uns anys les fruites de les hortes segrianenques no anaven més enllà dels mercats comarcals veïns. Avui, però, l'exportació es troba ben encarrilada. Lleida, que en fou la iniciadora, l'any 1928 trametia a l'estranger uns 500 vagons de fruita, avaluats en 2.500.000 pessetes. Les cireres garrafals lleidatanes i les prunes segrianenques, com les pomes de Santa Magdalena i les peres bergamotes, són fruites selectíssimes, que amb el bé de Déu d'altres variants, d'albercocs, préssecs i figues, són en camí de convertir-se en una de les produccions més importants d'aquestes hortes.

Així ha passat amb les figues de Fraga, que des de fa segles constitueixen el producte d'una veritable explotació fruitera. El figueral fragatí està circumscrit a les riberes del Cinca, de Velilla a Torrent de Cinca, amb centre a Fraga. Això no vol dir que, pels voltants, alguns altres pobles no es dediquin també al conreu i assecament d'aquesta fruita, com Alcarràs per exemple, però sembla que la qualitat és diferent. Per bé que la dolçor exquisida d'aquest fruit podria fer suposar que llur preparació es complicada, tota la manipulació consisteix a collir-les de l'arbre i assecar-les en canyissos per a encaixar-les després.

Malgrat la mortaldat de figueres ocasionada per la gelada de 1920, hi ha actualment en la rodalia, uns 30.000 arbres d'aquesta espècie, que donen un rendiment de 18.000 qm uns anys amb altres, el qual, un cop manipulat, s'avalua en un milió de pessetes.

Ara com ara, l'ametller té més importància que aquestes fruites sucoses. Per bé que més o menys disseminats, hom troba ametllers fins els 500-600 m, des del Moianès a la Llitera. Les terres veritablement ametlleres d'aquest quadre fisiogràfic, són les de la Catalunya continental a partir dels aiguavessos segarencs. En general, aquest arbre es fa per les terres bladeres que aureolen les planes regades de l'Urgell i la Llitera i, a més, s'enfila pels vessants de les Garrigues i s'endinsa per les canals abrigades de la Segarra.

Les particularitats pròpies del clima continental expliquen l'aparent anomalia de la reeixida d'aquest conreu arbori, que, en canvi, recula al Camp de Tarragona, de clima marítim. Els rigors del clima a la conca inferior del Segre i, per tant, el fet de presentar-se l'estació hivernal amb una major durada evita que puguin produir-se gelades extemporànies i, també, que un esclat primaveral prematur anticipi la florida. Per això hom no corre el risc, com al Camp, que un cop de fred malmeti la collita en flor; amb tot, pel que pogués ésser, en certs indrets crítics hom planta una espècie de floració tardana perquè, en cas d'una fredorada, la flor ja trobi la protecció de les fulles crescudes. A aquestes plantacions, però, els queda el perill de les secades, que sovint malmeten la collita. Hi ha contrades, com al cor de les Garrigues (Granyena, Llardecans, Maials), on aquest esplet dona la millor collita, si les pluges hi ajuden. L'any 1929, per exemple, any de poca ametlla, els 1.300.000 arbres que hom calcula entre totes aquestes terres ametlleres, produïren uns 33.000 quintars mètrics de fruit, amb closca, avaluats en 3.200.000 pessetes aproximadament.

Aquesta collita, quan és bona, ocupa durant un cert temps les dones dels pobles en trencar l'ametlla. Hom les veu a les entrades de les cases, aplegades en grups, o bé al voltant de grosses pedres que hi ha al carrer, esclofollant el fruit. En algunes poblacions d'aquestes terres ametlleres (Tàrraga per exemple) hom empra ja màquines per a trencar les ametlles.

Gran part d'aquesta producció fa cap a Reus, centre mercader important d'ametlles i avellanes, i també a Barcelona.

Conreus industrials

En altre temps, dins aquest quadre fisiogràfic hom trobava un nombre de plantes industrials major que avui: lli, cànem, morera i safrà. Ara d'aquestes quatre espècies només compta el cànem i encara molt reduït i localitzat; però li fa costat una altra planta, d'utilització moderna, la remolatxa sucrera, de major valor econòmic. Recentment, hom ha fet plantacions de tabac.

El lli desaparegué del tot d'aquesta zona per ésser un conreu que exigeix condicions especials que el fan antieconòmic davant d'altres conreus possibles. No res menys, l'obtenció de teixits finíssims amb cotó, el féu menys necessari per aquesta servitud, que sempre era costosa.

Les moreres estigueren bastant esteses per les hortes. Amb l'extensió dels regatges, ocupada la mà d'obra en les necessitats creixents de la terra, hom es desentengué de la cria del cuc de seda, poc remuneradora i exposada a malures. A Estadella, per exemple, de 600 moreres que hi havia, no en queden sinó un centenar, les quals no serveixen més que per a fer ombra. A Torà també en resten algunes, de quan hom es dedicava a la producció de capolls.

La producció safranera devia estendre's, en la Depressió, almenys pels vessants ponentins de la Segarra i els septentrionals del Pla d'Urgell, puix que hem trobat aquest producte, que avui ens sembla tan foraster, citat en unes ordinations del mercat de Tàrraga del 1340, per bé que es feien transaccions no sols de bri, sinó de cabeces i de «safrà per laurar». Havia de tractar-se d'un producte important, per tal com un altre document targari, del 1430, diu que el municipi «provehí que fos imposat un dotzè sobre blats, verema e safrans». Ho comprova, encara, la prohibició que es troba en unes ordinations de la vila de Balaguer del primer quart del segle XIVe, respecte a prendre cabeces o brins de safrà de cap safranar; i, així mateix, una capbrevació feta l'any 1598 per Pere de Queralt, senyor de Santa Coloma, en la qual es diu: «...y lo safrà en flor, de deu munts hu al senyor; de aquesta manera: que havent collit lo safrà, quiscun dia, ans de portarlo ni metre en sa casa, l'an de portar al castell, y allí fer deu munts lo pagès, y lo senyor ten lo que vol y millor li appar».

Santa Coloma de Queralt degué ésser un mercat molt important de safrà per quant segons ens reporta l'historiador d'aquella vila, Mn. Joan Segura, amb motiu d'un procés hagut l'any 1378 contra el jueu Abraham Isaach, per defraudació en el cobrament de l'impost dominial sobre aquest producte, hi havia diverses «taules de safrà», a les que feia cap el collit a la comarca. En una sola campanya, del 5 d'octubre al primer de març, s'hi mercadejaren 25.000 lliures de bri de safrà. Hi acudien compradors de Barcelona, Igualada, Vilafranca, Cervera, Tàrraga, Manresa i Cardona. Es tractava, doncs, d'una producció considerable, per ésser una mercaderia cara, la qual, pel que hem vist, es mantenia en la seva importància a les darreries del segle XVIe. Creiem que el seu conreu degué desaparèixer a començaments del segle passat, en ésser substituït el safrà com a colorant per productes tintoris més econòmics.

El cànem, fornidor d'una fibra basta però econòmica, que totes les cases pageses podien tenir a mà, era estès de temps ben reculats per tots els regatges, petits o grans, d'aquesta zona. Cal no oblidar que l'aigua és indispensable tant per al conreu com per a les basses on són amarades les tiges per a facilitar la desfibració. El pare Gil, en la seva història de Catalunya escrita en la primera meitat del segle XVIIe, diu que es collia molt cànem a les riberes del Ter, Segre i Sió. Recordem que les ordinations del canal lleidatà de Fontanet parlen de «des basses de cànem» posades per al regatge, com els molins i les indústries. El fet d'ésser esmentades indica la importància del nombre. A Argelaguer i per les vores del Fluvià el cànem era encara un dels esplets mitja centúria enrere; a Ponts i Tiurana es pot dir que el conreu ha perdurat fins ara. Totes les poblacions on els corders i els espardenyers han tingut fins ara importància, com Tortellà, Manresa, Cardona, Tàrraga, Montsó, tingueren llurs canemars propis. Salarich, l'any 1857, deia d'aquest conreu a la Plana de Vic «que s'ha abandonat

del tot a causa del poc rendiment; només en algunes cases de pagès hom sembra encara cànem per a les necessitats familiars».

El cànem italià, i la mecanització de les manufactures cordera i espartenyera, han acabat per bandejar aquest conreu, esdevingut innecessari per antieconòmic i que, al mateix temps, resultava pernicios per la poca cura en la conservació de les basses d'aigua amaradores. No obstant, a les hortes segrianenques de la rodalia de Balaguer el cànem s'ha mantingut gràcies a la modernització del conreu i a l'ús d'esgramadores perfeccionades. Fa deu anys la collita de cànem era el principal esplet de l'horta balaguerina. Les terres lleidatanes tenien plantades, l'any 1929, unes 500 hectàrees d'aquesta planta, productores d'uns 5.000 qm de fibra, avaluats en 900 mil pessetes. És possible que en estendre's els recs per la Catalunya continental, aquest conreu reprengui la importància passada bo i modernitzant-se; la qual cosa evitaria les compres grosses que les indústries tèxtil i cordera han de fer a Itàlia.

Una planta industrial de curta història al món, i quasi sense història al nostre país, és la remolatxa sucrera, aprofitament modern com a producte de contingut sacarí. Es tracta d'un conreu que, a més d'haver de menester aigua suficient, ja sigui de reg o de pluges, ha d'ésser estimulat per un gran establiment industrial consumidor, el qual per a establir-se exigeix la possibilitat que el conreu pugui estendre's amplament. L'indret on les condicions de regatge i topogràfiques són més favorables dins aquest cuadro fisiogràfic, són els plans d'Urgell, de Lleida i de la Llitera. Efectivament, és junt a aquestes esplanades on es troben les sucreres de Menàrguens i de Montsó. A la Plana de Vic, però, també n'hi ha una altra, sinó que fa anys que està tancada. Sens dubte les terres planeres de la depressió vigatana tenen algunes condicions per al conreu remolatxer, per més que de vegades les pluges no li són oportunes. Segons sembla, però, no foren pas les causes climàtiques les que ocasionaren el tancament definitiu d'aquesta fàbrica, sinó les combinacions financeres del trust agabellador de la producció sucrera d'Espanya.

La clapa remolatxera de la Catalunya continental ve a sembrar unes 2.000 hectàrees anuals, que donen per terme mitjà uns 400.000 qm amb un valor aproximat de 3.000.000 de pessetes. Aquest és un conreu condicionat per les «Sucreres», les quals fan un contracte amb els pagesos en el qual es fixa el preu de compra, ultra avançar la llavor i els adobs; no res menys, ordenen les èpoques de sembra i collita per tal que la remolatxa no se'ls agomboli durant la campanya. Val a dir que el pagès prefereix un conreu més lliure, per poc propici que el vegi, perquè li plau més córrer el risc de les oscil·lacions de preus en els mercats; li agrada mercadejar, en una paraula. Amb tot, les fàbriques capten la remolatxa de lluny. Així el terme de Juneda, que en fa unes 4.000 tones, envia remolatxa a Montsó, que es troba a 75 quilòmetres de distància per ferrocarril.

El bestiar

Aquesta zona fisiogràfica és molt menys ramadera del que hom podria suposar. Si deixem de banda les dues clotades levantines, conca d'Olot i Plana de Vic, amb llurs aiguavessos, en les quals la cria de bestiar, porcs i vaques majorment, és un complement important de l'agricultura, a la resta de la Depressió Central la ramaderia és molt esporàdica.

Cert que la disminució de la pluviositat, a mesura que hom avança vers ponent, posa limitacions a la cria i al pasturatge; però tampoc són de tal índole que impossibilitin la funció pecuària. Així, per exemple, en el born ponentí, el de pluges més magres, francament estepari, en el terme de Fraga, que s'estén fins al planell ras dels Monegres, és on trobem l'única clapa de bestiar de llana la importància de la qual estigui en consonància amb les possibilitats geogràfiques del país. Hom hi compta 5.000 ovelles, tot l'any, sense transhumància. Les raons d'aquesta anomalia són d'ordre diferent segons les porcions d'aquest quadro fisiogràfic.

Del Moianès a la conca del Cardener, la vinya, que havia absorbit les activitats pageses, amb la seva crisi de l'últim quart del segle passat, produïda per la fil·loxera, impossibilità, per manca de cabals i d'aptituds, de lliurar-se a la ramaderia. Les cases pairals que no havien estroncat la llunyana tradició, es veiren al mateix temps forçades a suprimir el bestiar, o a reduir-lo, degut a la minoració de les famílies, o per manca de pastors mercenaris. Les fàbriques de vora els rius atreïen els braços. L'ajut del guany fabril, que permeté de replantar les vinyes en els terrenys més propicis, i l'augment del valor dels productes agrícoles junt amb la cria reduïda de bestiar, impediren que es produís una reacció favorable a la ramaderia a l'engròs.

L'escassetat de conductors de bestiar ha obligat a reduir els ramats de llana de les masies, que s'han acontentat de mantenir escamots ovel·lers. Per no voler vèncer les dificultats del terreny per al conreu farratger, tampoc no han intensificat la cria de bestiar gros. En canvi, potser hagin augmentat la densitat porcina, gràcies a les facilitats de l'alimentació glanera i a la demanda creixent de l'Urgell enriquit.

L'anomalia major ens la presenten les terres urgellenques i les de la Llitera. En contemplar la ufanosa verdor d'aquestes terres transfigurades, en veure els quadros d'alfals, les esteses de remolatxes, els trossos d'horta, hom espera de trobar-hi abundantment el bestiar complementari d'aquesta agricultura ubèrrima. Però es pot dir que quasi no existeix. El pagès de l'Urgell i de més enllà del Segre, prefereix, per exemple, de vendre l'alfals a altres comarques ramaderes, que de convertir aquesta matèria primera en carn i treure ell el profit que la transformació li representaria. Aquest cas insòlit només pot explicar-se per una manca de vocació ramadera. La deficiència ve de lluny, de quan aquestes terres, avui regades, eren terres de secà. Aleshores, malgrat la incertesa de la collita, hom es lliurava en absolut al conreu del blat. Quan els esplets no llevaven, es passava misèria.

Baixaven, sí, a hivernar-hi els ramats de llana muntanyencs, però eren ben pocs els pagesos d'aquestes contrades que es decidien a tenir el seu ramat aprofitador dels rostolls i de les herbes dels ermots, i a enviar-lo a l'estiu, conllogat, als pasturatges de muntanya.

Hom ha suposat que en aquestes terres baixes lleidatanes hi ha hagut una vocació ramadera que ha estat estroncada. Realment Lleida, la capital, ens presenta un fet desorientador, amb les seves fires quinzenals de bestiar i molt especialment, amb l'exclusiva de bestiar de llana que té lloc el dia quinze de cada mes, en la qual arriben a aplegar-se de 25.000 a 30.000 caps. En retreure aquest fet cal tenir en compte que les susdites fires vénen de lluny, puix que hom en troba referències documentals de les darrerries de l'Edat Mitjana, les quals permeten de suposar que el tràfic ramader era important. Cert és que la posició immillorable de la capital de les terres segrianenques, en el punt on convergeixen les vies de comunicació de les planes estepàries amb les que davallen per les valls pirinenques, i d'on divergeixen les rutes que menen a les terres baixes i riques de Tarragona i Barcelona, era per ella sola un motiu de concentració pecuària favorable a les transaccions mercaderes. Però, tanmateix, hom no s'explica que aquest contacte temptador no fos un estímul per a unes comarques pobres que podien ajudar-se, almenys, amb la petita ramaderia.

El fet que avui, amb tantes possibilitats —farratge a dojo, mitjans de transport, demanadissa dels mercats consumidors—, la ramaderia no arrela, pot explicar-se per la raó de no existir en aquestes contrades la casa pagesa isolada; la masia, que facilita l'estabulació dels animals, evita les despeses de temps o de diners en el transport de productes, i facilita la cura vigilant de les bèsties. Lliterencs i urgellesos, i també la gent de les Garrigues, com antany, quan s'aglomeraven per raons de defensa i potser per les necessitats de l'aigua, viuen atapeïts en pobles i viles, on per raons de comoditat més que d'higiene, es fa cada dia més difícil la ramaderia establada, la sola que ara fóra racional. Cal dir, però, que en el passat la vida comunal no era pas un obstacle a l'explotació ramadera, com no ho és pas en les nostres muntanyes, ni en terres de Castella, ni en tantes regions alpestres meridionals d'Europa i de l'Àsia Menor. Hi ha en la manca de vocació ramadera de totes aquestes contrades quelcom d'insòlit, que ara com ara no s'explica. Si realment la ramaderia havia existit, com ho deixen suposar els indicis documentals i el fet actual de les fires lleidatanes, només podria explicar-se una tal solució de continuïtat per un seguit de males anyades, degudes a un empitjorament del règim d'eixutesa, com sembla desprendre's de les memòries a favor de la construcció del canal d'Urgell, de 1612 i 1815; aquelles anyades haurien empobrit i atuit la Catalunya continental.

No obstant, cal dir que, de pocs anys ençà, al Pla d'Urgell s'ha iniciat l'estabulació de la vaca lletera i hom envia ja llet a Barcelona.

El vacuum. — Com per tot arreu, la distribució d'aquest bestiar en principi ve conformada pels màxims pluviomètrics de la zona. D'aquí que sigui una clapa naturalment bovina la Garrotxa volcànica, amb les seves valls afluentes, el massís muntanyós que li fa costat per ponent (Santa Magdalena, Collsacabra) i el vessant vigatà del Montseny. Així mateix, perquè els primers

contraforts prepirinencs dominadors de la part mediterrània de la Depressió provoquen un augment de pluges (Berga, 823 mm), s'estén al llarg d'aquest muntanyam destacat una franja en la qual els bovins dominen: Lluçanès, Berguedà meridional, rodalia de Solsona. En general, en aquesta zona les bèsties són utilitzades per a la producció de vedells i per al treball de la terra. Als vessants solsonins hom sol fer la cria comprant bous joves de treball, els quals són venuts quan tenen cinc anys. Però la major densitat bovina comarcal es troba a la rodalia d'Olot. La pagesia olotina manté una vaca per quarteta, per terme mitjà.

Altrament, les aglomeracions urbanes han estimulat la cria de vacum, encara que ni les precipitacions aquoses ni els conreus no li fossin favorables, degut a l'augment en el consum de la llet. En els indrets de pluviositat menor i intermèdia la cabra fou l'animal lleter per excel·lència fins al començament d'aquest segle. Degut a què el conreu farratger no era estès, no es podien mantenir les vaques. A Lleida, per exemple, segons dades recollides per Antoni Bergós, vers 1860 hi havia dos vaquers amb 10 vaques; en aquell temps es feia també un gran consum de llet de somera. L'any 1900 hi havia 8 vaquers i 30 cabrers; en canvi, el 1929 els vaquers pujaven a un centenar i els cabrers s'havien reduït a 6. Aquesta inversió a profit del bestiar vacum és general en tots els nuclis urbans: Balaguer, Tàrraga, les Borges, Cardona, Manresa, Vic, Roda, etc.; la qual és tan més notable com més s'ha intensificat l'agricultura dels voltants, que dificulta el pasturatge cabrer, i com major ha estat la intervenció de la higiene municipal en l'establiment de les bèsties. No res menys, talment com a les terres baixes, l'establiment de la jornada de vuit hores, que ha suprimit l'esmorzar fort dels obrers, ha fet augmentar el consum lleter. Totes aquestes poblacions tenen la seva aurèola de petites granges. A Olot, cada matí les pageses del voltant, d'una hora a la rodona, fan cap a la ciutat, amb els seus pots de llet, la mesura al broc, per a servir els parroquians a domicili.

La influència consumidora de l'aglomeració barcelonina ha esperonat a la Plana de Vic, d'uns anys ençà, la cria de bovins que de primer hom utilitzava per al treball i la cria i, de fa poc temps, també, per la llet, gràcies a la rapidesa dels transports per camió i per tren elèctric. Segons Reparaz, sortien de Vic, l'any 1928, uns mil litres de llet diaris; Roda, amb 150 vaques establades, atesa la seva població industrial, en trametia uns 500. Sovint, a causa del dèficit de la producció farratgera vigatana, hom ha de mantenir el bestiar lleter de la Plana amb alfals de l'Urgell.

Amb la poca vocació ramadera de les terres de la Catalunya continental, no cal esperar que els bovins hi tinguin importància. Pràcticament, no existeixen pels vessants de la Segarra i les Garrigues, on el pagès es preocupa exclusivament de la vinya i l'olivera. Hi ha petits nuclis d'aquest bestiar a les terres frescals del born muntanyós septentrional; n'hi ha també a Aitona i als pobles veïns, però els fan treballar. Així mateix pels volts de Lleida hom fa la cria de temporada, bo i aprofitant el redall, l'alfals que no pot anar al mercat, i també amb l'aprofitament de les sobralles de l'embalatge d'aquell producte, amb vistes a l'escorxador lleidatà, que, fora d'aquesta aportació comarcal, s'ha de proveir de bestiar gallec i asturià.

No obstant, al centre de la comarca, a base de la producció farratgera, hi ha algunes explotacions aïllades, a Balaguer, Bellcaire d'Urgell, Golmés, relacionades amb granges dels voltants de Barcelona. Són productores de vedells i de vaques de llet. Amb l'estímul d'aquestes explotacions grangeres, s'ha iniciat darrerament, com ja hem dit, la cria de la vaca de llet gràcies al camionatge que porta directament els pots a Barcelona.

Bestiar de peu rodó. — Des del muntanyam que envolta la clota olotina, fins a les riberes del Cinca, el bestiar mular predomina. Això s'explica per les necessitats d'una agricultura secanera i per les conveniències d'un transport poc voluminós.

Fa una cinquantena d'anys a penes, les terres de la Depressió eren el centre dels transports entre les terres baixes i la Muntanya. Olot, Vic, Prats, Santpedor, Manresa, Tàrraga, Lleida, eren els nuclis d'on es feia el tràfic amb les corrues de matxos enflocats. Ací hi havia també els grans centres mercaders d'híbrids: Olot, Santa Coloma de Queralt. Els d'aquesta vila eren famosos a totes les fires de Catalunya, Aragó i València, a les quals feien cap amb llurs rambles de matxos i mules estrangeres, del Poitou i del Piemont, amb un floret del país seleccionat a través de les comarques catalanes. Els híbrids eren, doncs, en gran part, un bestiar d'importació, i avui ho són encara. De la Catalunya continental fins a la Plana de Vic hom té aquestes bèsties només per al treball; a penes si hi ha quelcom de cria al Pla de Lleida. No obstant, als borns muntanyencs del nord s'hi fa la recria. Al Moianès tenen més tendència al cavallí que al mulatí.

A la comarca vigatana, amb l'eugada militar establerta a Conanglell, prop de Torelló, els pagesos s'han donat a la cria d'èquids gràcies a les compres de la remunta d'Artilleria. Amb tot, aquests darrers anys, amb l'expansió automotora es nota en la cria una minva a favor de les vaques.

El país ausonenc i les terres lleidatanes, constitueixen dues clapes asinines importantíssimes. El ruc i la somera són, sens dubte, auxiliars d'explotacions agrícoles pobres. No obstant, actualment trobem una densitat important d'aquestes bèsties en indrets que tenen una agricultura benestant. De tota manera, la població asinina d'una i altra comarca és deguda a causes diferents.

La densitat asinina vigatana té els seus orígens en un passat agrícola magre. Aquesta magresa provenia d'una defectuosa adaptació al clima i de la lentitud de les comunicacions, que no permetien d'establir d'una manera remuneradora els conreus apropiats a l'ambient climàtic. Amb la penetració del ferrocarril (1876), s'inicià la decadència del bestiar asiní, però fou deturada, vers l'any 1880, per la demanadissa estrangera d'ases sementals, puix que els guarans ausonencs tenen condicions excel·lents com a raça i com a reproductors. Als Estats Units, al Cap, a Austràlia, en paguen preus extraordinaris mentre en sigui garantida la procedència.

A les comarques lleidatanes, el ruc i la somera eren els auxiliars soferts del pagès, abans del regatge. Ara, enriquida l'economia agrícola, hom no ha sabut pas desfer-se'n, a causa de llur utilitat en el petit transport, i en l'anar i venir del tros allunyat del poble, amb la dona o la mainada al llom i les ventrudes sàrries atapeïdes. És una visió típicament lleidatana, de bon matí i en fer-se fosc, la corrua asenera muntada, anant o venint pels camins polsosos entre les terras-

ses secaneres i les planes hortícoles. Segons Antoni Bergós, hi havia a l'horta de Lleida 2.000 híbrids en 1929, per 4.000 en 1921, 200 per 224 cavallins, i 754 per 600 asinins, respectivament. De manera que l'únic bestiar que ha augmentat han estat l'ase i la somera; i, en canvi, la riquesa agrícola va en creixent. La anomalia s'explica si es té en compte que aquells animals, utilitzats per a la tracció, van essent substituïts en aquest servei per camions i automòbils; i en canvi els ruquets, de preu més avinent, segueixen essent indispensables en el tràfic de l'horta, que, en general, no té camins prou amples per als vehicles.

Bestiar ramader de llana i pèl. — Apleguem ovins i caprins per la poca importància que relativament tenen uns i altres, i perquè en general als ramats llaners sempre hi ha algunes cabres. D'aquestes en especial, no podem dir altra cosa que, als nuclis urbans, llur reducte més ferm, han disminuït notablement amb l'establiment de les vaques lleteres, com ja ho hem vist per a Lleida. La cabra isolada és, però, un recurs del pagès modest per tenir llet per al consum de la família, gràcies al poc que costa de mantenir-la.

A la clota d'Olot, a la Plana de Vic i a les terres d'Urgell, la densitat del bestiar llaner és molt baixa; a les comarcades olotina i vigatana, per ésser-hi més remuneratives altres cries pecuàries, i en les urgellenques per la manca de vocació ramadera i l'extensió moderna dels regatges. En la resta de la Depressió central la proporció de bestiar oví és només que regular; ha disminuït durant aquest darrer quart de segle; avui hom topa amb la manca de pastors, que dificulta la guarda i transhumància, per l'encariment de jornals i pastures. La ramaderia llanera extensiva és pròpia de les terres de pocs recursos. Per això trobem la població ovina més densa als borns muntanyosos (Puigsacalm, Collsacabra, capçaleres del Lluçanès, Solsona-Berga, serra de la Llena), als altiplans segarrencs i moianencs, i a les planes estepàries urgellenques i ponentines. Als vessants calcaris de la Garrotxa hi ha un escamot d'ovelles, almenys, en cada casa de pagès. A Pla Traver (Puigsacalm) hom manté un ramat de 500 caps. Als planells enlairats, entre el Ter i el Segre, les masies, en llur majoria, conserven el ramat, encara que, per no poder-lo enviar a muntanya durant l'estiu i per les dificultats de pasturar-lo, és menys nombrós ara que abans. A la rodalia de Solsona, els ovins s'han reduït d'un quart, al Lluçanès d'una meitat. Als vessants de la serra de la Llena, hom fa més la cria que la cria; no obstant, la ramaderia hi és molt irregular, puix mentre a la Pobla de Cérvoles hi ha dos ramats de llana i pèl, al Vilosell, terme veí, no n'hi ha cap. En les terres de secà del Segre al Cinca, aquest bestiar es va fent més nombrós per raó de l'aprofitament de l'estepa. On els terrenys de pasturatge per una o altra raó escassegen, semiestroncada la transhumància, el bestiar es redueix a la possibilitat de viure al terme tot l'any. Si Estadella pot mantenir 2.000 caps és perquè a l'estiu els envia encara a les muntanyes de Benasc. En canvi, Fraga, que compta amb 5.000 ovelles, pot tenir-les constantment al terme gràcies a la gran extensió d'aquest, que s'endinsa fins als Monegres. El bestiar que fa cap a les fires ramaderes de Lleida, més prové de marxants agabelladors, que dels pagesos, criadors o recriadors. Altrament, totes les poblacions de certa importància mantenen algun escamot o ramadet a cura dels car-

nissers del poble, per al proveïment local, de manera que el bestiar va essent reemplaçat a mesura que és sacrificat a l'escorxadore.

La transhumància. — Ací no hi ha més desplaçament estacional que el del bestiar de llana, i encara, pel que hem anat veient, s'ha restringit molt quant a la funció d'aquesta zona fisiogràfica com a lloc de terme. Les vies ramaderes, les carrerades, travessen aquesta zona per anar de la muntanya a les terres baixes. El bestiar que va i ve per aquestes vies, avall els mesos d'octubre i novembre, amunt els d'abril i maig, hi passa, doncs, de llarg. Amb tot, encara hi ha ramats que tenen a la Depressió Central el lloc de partida o el d'arribada. Pel que fa a la transhumància directa, és a dir, de la depressió a la muntanya, surt bestiar d'Artesa de Segre i pobles veïns, al peu de la serra de Comiols, cap al Pirineu de Pallars; abans, els ramats del pla de Naves, prop de Cardona, anaven també als pasturatges pallaresos; però ara es queden al Port del Comte, que tenen a sis hores. D'Alpens en van a Costabona, sobre Montgrony. A l'altre extrem, Estadella i Fonç, envien el bestiar a les altes valls de l'Èssera.

Collsacabra, d'una altitud intermèdia (900-1.000 metres), dispersava durant l'any els caps llaners, a l'hivern cap avall i a l'estiu a una major alçada muntanya amunt. Era, doncs, una veritable «Muntanyeta», com es diu en termes geogràficopastorals. La seva transhumància en tres estades, es feia d'aquesta manera. Al ple de l'hivern, per a fugir de les neus tardanes, hom enviava al bestiar cap al peu del Montseny, la Selva o l'Empordà. Pujaven per Pasqua i restaven pels termes de Collsacabra. Per sant Joan anaven a muntanya: a Pla Traver, serres de Santa Magdalena (1.500 m.), i també a Navà, en els vessants de la Costabona. Ara ha hagut de suprimir una de les estades, i mentre hi ha masada que en ple estiu envia les bèsties als pasturatges alpestres, cap al nord, i les reté durant els vuit mesos freds pels voltants, d'altres fan anar els ramats a les terres baixes, des de sant Martí fins a Pasqua, i el mantenen al terme durant la resta de l'any. Aquestes contraccions, de reducció diversa, són el preludi de l'acabament de la transhumància en aquesta contrada; ja ho anuncia el fet que alguna pagesia s'hagi limitat a fer baixar el bestiar, durant els mesos més freds, a l'Esquirol o a Sant Pere de Torelló; com aquell qui diu, al peu de casa. Abans, quan hi havia força bestiar llaner a la Plana de Vic, l'enviaven a les altes valls del Freser i del Ter; però avui no n'hi ha per fer-ho.

Quant a la transhumància inversa, de la muntanya a les terres baixes de la Depressió, fora d'algun ramat que, de Saldes al peu del Pedraforca, va a hivernar al Bages, només servia una importància relativa, sense comparació amb el que havia estat en altres temps el moviment transhumant entre el Pirineu i l'Urgell i la Llitera. Abans de les obres dels canals, es pot dir que el Ribagorça, el Pallars, la Cerdanya, i àdhuc el Berguedà, hi abocaven llurs ramades. Aquelles terres, d'agricultura miserable, eren un paradís per al bestiar, com ens ho han dit encara vells pastors de muntanya. L'extensió dels regatges en coincidència amb la disminució dels ramats, ha reduït molt aquest moviment.

De la vall de Gistau, al Cinqueta, baixa bestiar a Montsó; de l'Espunya, a les capçaleres del Sobrarb, en va a Estadella; de la vall del Flamicell als volts de Balaguer; del port del Comte en van a Sanaüja, en la ribera del Llobregós; de

Gósol als voltants de Verdú. Per Castelldans i Juneda passa la ruta ramadera que de Tarragona i les Garrigues va a Andorra; per Freixenet de Segarra, Montfalcó de Veciana i Calaf, una altra que també de Tarragona anava a la Muntanya; per Ossó de Sió i Puigverd d'Agramunt, la que venint de Saragossa feia cap a Andorra; per Vilanova de la Barca i Tèrmens, una altra que anava a França: des de Vilanova i la Geltrú, hi havia la de la collada de Toses, per Manresa, Avinyó i Alpens. Segons Reparaz, Sant Bartomeu del Grau, als vessants de la Plana de Vic, és un encreuament important de les vies ramaderes que van des del Pirineu cerdà i urgellenc i el Cadí fins al Vallès i la Marina. I no són pas totes les carreteres que travessen aquesta zona fisiogràfica.

Les antigues carrerades, vies d'una transhumància multisecular, avui els ramats a penes les segueixen; en molts indrets quasi són esborrades. A les terres regades de l'Urgell han desaparegut, anexionades pels propietaris dels conreus del veïnatge.

Bestiar porcí. — En les llars pageses d'aquesta zona, el tenir porc ja no és una norma plenament generalitzada. A l'Urgell no en crien a cada casa. Els hortolans de Balaguer tampoc en tenen tots, perquè viuen en pisos; no obstant, les fruites i les verdures, al temps de l'abundor, se'ls podreixen. La manca d'una tradició ramadera pot haver originat aquesta anomalia en l'explotació agrícola, però per tractar-se d'aquest animal, també hi podria haver una llunyana influència de la prohibició musulmana de menjar carn d'aquesta mena, puix que cal tenir en compte que els sarraïns dominaren aquestes terres més de quatre segles, i encara després, molts d'ells hi restaren fins a l'expulsió inhumana de la dissetena centúria.

Al sud de les terres lleidatanes, Garrigues i Segrià, cada pagès recria un porcell, però per habitud el solen prendre a fiar. Aquest costum antieconòmic restringeix la multiplicat de la cria. Així com a la resta de les comarques agrícoles o ramaderes de Catalunya el bestiar porcí, dins l'economia rural, representa si més no la guardiola casolana, en aquestes comarques centreponentines no ha arribat encara a generalitzar-se aquesta forma indirecta de l'estalvi. Pel que diem, ja es comprèn que la densitat porcina ha d'ésser baixa en aquestes contrades. No obstant, hem d'assenyalar el fet esperançador de l'horta de Lleida, que, segons Antoni Bergós, mantenia 550 porcs l'any 1900, 1.000 el 1915, deu anys més tard 2.000, i en 1929 aquest bestiar sumava 4.000 caps.

Les més fortes densitats porcines de Catalunya, cal cercar-les a l'extrem oposat de la zona que estudiem, a la Plana de Vic i a la Garrotxa. Sens dubte, des dels temps ibèrics l'home tenia domesticats els porcs. Hom ha trobat monedes ibèriques ausonenques que fan referència a aquest bestiar. En la documentació medieval es parla sovint de porcs i de llur cria. L'any 1865 hi havia uns 15.000 porcs a la Garrotxa.

Tant les terres olotines com les vigatanes, són criadores d'aquest bestiar. Les cases d'una i altra comarca solen tenir dues, tres o quatre truges. Es venen els godalls, però sempre se'n reserven alguns per pujar-los i engreixar-los. Les masies de la rodalia d'Olot acostumen a criar-ne quatre o cinc; i les cases de poble, almenys un per a la despesa domèstica i un altre per a vendre. A Roda

de Ter, amb 2.500 habitants, molts d'ells gent de fàbrica, segons Reparaz es criaven de 4.000 a 5.000 porcs l'any 1927. Cal dir, però, que es tracta d'un dels termes de major densitat porcina. Tortellà i Argelaguer, a la Garrotxa, tenen respectivament una població de 1.332 i 890 habitants, i un cens porcí de 1.500 i 1.000 caps també respectivament. L'abundància d'aquesta mena de bestiar, tant en una comarca com a l'altra, es manifesta en la indústria de conserves i llonganisses, que a Vic aconsegueix la màxima anomenada de la nostra terra. La Garrotxa constitueix a Catalunya el nucli del porc negre; cinquanta anys enre- ra predominava aquesta raça porcina també a la Plana de Vic, però en l'actuali- tat ha desaparegut, degut a la preferència vigatana pel tipus blanc.

Les comarques centrals de la Depressió són menys extremes en la cria por- cina. Totes elles crien o engreixen; no solament es basten a elles mateixes, sinó que a més a més exporten. Només el Bages, per la seva industrialització i el caràcter vitícola de l'agricultura, necessita importar-ne. El Lluçanès i el Moianès venen carn magra a la Plana de Vic per a la indústria llonganissera. El veral de Solsona n'envia també a Sant Llorenç de Morunys. La Segarra, gràcies a les rou- redes fornidores d'aglà, ven porcells a l'Urgell, junt amb els pobles hortícoles de la ribera del Segre (Ponts, Tiurana).

El petit bestiar de corral. — En aquesta zona rarament es troba un indret on la cria de gallines, ànecs o conills constitueixi una explotació industrialitzada. Com arreu de Catalunya, és un afer de la mestressa de cada casa. Les masies i les cases de poble tenen el seu galliner i el seu coniller; aquelles, com és natural, amb més caps que aquestes.

En alguns llocs (rodalies de Solsona i Berga, el Lluçanès, Collsacabra) per l'al- titud, que inicia els hiverns llargs i freds de muntanya, i en altres per les condi- cions topogràfiques especials de la comarca que l'enfredoreixen (Plana de Vic), el nombre d'aquest bestiar disminueix; i especialment el de gallines, perquè els freds comencen a escurçar-los la posta. Per aquesta raó, només a l'entrada de la Garrotxa trobem cases pageses amb 80 i 100 caps d'aviram. És la influència de la cria gallinera de la contrada de Banyoles i d'un clima d'hiverns temperats. En canvi, a la clota olotina i als seus vessants dins la mateixa comarca, les masies ja no mantenen més que uns 20 o 25 caps. No obstant, els mercats centralitza- dors de l'aviram, dels conills i dels ous de totes aquestes terres (Tàrrrega, Ponts, Calaf, Solsona, Berga, Prats, Olot) trameten setmanalment grans quantitats d'a- quests productes cap a les terres baixes, gràcies a la vida estalviadora de la nos- tra pagesia, que s'està tant com pot de consumir a casa el que li poden pagar bé al mercat. L'interès de criar-se uns conills o unes gallines es manifesta d'una manera visible en les colònies fabrils de les vores del Cardener, del Llobregat i del Ter, en les quals hom veu sovint, a una certa distància de les cases acarre- rades, els arrencaments de conillers i galliners construïts a pisos i amb mate- rials de desferra. De les terres lleidatanes, l'horta de Lleida ofereix, a causa de la influència de la capital, la major densitat d'aquest bestiar, a judicar per les dades recollides per Antoni Bergós, que avalua en 15.000 les gallines i en 25 a 30.000 el nombre de conills. Algunes poblacions urgellenques també crien conills i gallines en quantitat; així, per exemple: Juneda en manté 10.000 i

14.000, Vilanova de la Barca, 7.500 i 5.000 respectivament. Val a dir que aquesta última població redueix quasi d'un terç el nombre de les seves gallines a l'entrada de l'hivern.

Apicultura i sericultura. — De la cria del cuc de seda no en queda sinó el record i les moreres que s'han salvat de la destralt (Torà, Estadella, etc.). A Torà hom es dedicava a la producció de capolls, encara a començaments d'aquest segle. A l'horta lleidatana i balaguerina es produí força seda a les darreries del segle XVIIIe. Solsona també n'havia produït. I la Plana de Vic, vers l'any 70, malgrat les condicions climàtiques gens favorables, intenta així mateix aquesta explotació, i el palau dels comtes de Centelles, a la vila d'aquest nom, fou convertit en un establiment sericultor. L'avalorament dels productes agrícoles, i per tant, l'encariment de la mà d'obra, amb la reducció de la prole familiar, ha fet desaparèixer aquesta cria necessitada de jornals abundants i econòmics, per a poder competir amb la seda xinesa i japonesa.

La cria de l'abella, si no ha desaparegut, poc se'n falta, tot i que en molts indrets l'abundor de romaní, espígol i farigola pot facilitar la producció d'una mel excellent. A la part muntanyosa de la Plana de Vic, a mig aire dels vessants, encara s'hi sol trobar alguns ruscos escampats. Així mateix hom en troba al Moianès i la rodalia baixa de Solsona. Però el pagès en general no s'amoïna per aquesta collita possible, que no li prendria temps ni lloc i que només vol que hom aplegui els eixams, els emmeni a un indret assolellat i, quan és el temps, curi de treure les bresques de les arnes.

VI
ASPECTE HUMÀ.
LA DEPRESSIÓ CENTRAL
Segona part

L'aspecte humà a la Depressió Central

(Continuació)

La indústria

En començar l'estudi d'aquesta zona mitjana de Catalunya, ja diguérem com, malgrat el caràcter pagesívol de les activitats humanes que s'hi manifesten, la limitació productiva de les terres obligava que, on hi havia alguna avinentesa favorable, hom cerqués en el treball industrial un ajut complementari arrodonidor de l'economia individual i col·lectiva.

Però, per bé que aquestes necessitats econòmiques siguin molt semblants tot al llarg d'aquesta zona, la industrialització mecanitzada solament ha pogut concentrar-se a la vora dels rius que oferien una força motriu barata, amb els aprofitaments dels desnivells de llurs corrents per a salts d'aigua. Amb tot, aquestes circumstàncies naturals favorables només han pogut aprofitar-se darrera la zona industrial de les terres baixes mediterrànies, vers les quals són menys costoses les comunicacions i els transports. No cal dir que aquesta industrialització és moderna, principalment en el ram tèxtil; però cal afegir que, com veurem després, té les seves arrels en les activitats filadores i teixidores escampades altre temps, en manifestacions més o menys esporàdiques, pels nuclis vilatans i rurals que ocupaven els braços desvagats de les tasques agrícoles.

Ultra aquella concentració fluvial moderna, noves manifestacions industrials han establert llurs emplaçaments en aquesta zona fonamentalment camperola; de primer, les avançades dels grans aprofitaments hidroelèctrics pirinencs, i després la transformació més o menys industrialitzada de certs productes agrícoles i ramaders. Amb tot, la indústria té la seva representació més acusada en les terres compreses entre el Cardener i el Tec, és a dir, a la part llevantina de la Depressió.

Indústries derivades de la mineria

Ja hem fet esment, en estudiar l'explotació del subsòl en aquesta zona, dels productes que serveixen de primera matèria a establiments industrials de transformació: les sals potàssiques de Súria i Cardona, i les calisses cretàcies de Berga. Hem avançat igualment amb les dades purament mineres, altres corres-

ponents a la industrialització. Les completarem ara amb dades més recents i més completes.

Súria, ja entrenada en el treball de producció, ha fet passar les 3.800 tones de l'any 1925 — període en què començà l'elaboració — a 40.000 tones l'any 1931. La potassa preparada es distribueix per la Península, però demés s'exporta a altres països i principalment als Estats Units. El valor anual de la producció és d'uns 10 milions de pessetes. Hom calcula que el jaciment en explotació té un contingut de 2.000 milions de tones de carnalita i silvinita en brut.

L'explotació potàssica de Cardona, que compta a penes dos anys d'activitat productora, no ofereix encara xifres equivalents. Amb tot, al costat dels 450 obrers que l'any 1932 s'ocupaven en el treball de les mines, calia posar-ne 180 més d'ocupats a la fàbrica. Sumant tot el personal afecte a l'explotació, tenim un total de 700 persones. S'obté carnalita, silvinita i clorur, amb un volum de 500 tones diàries. Per un cable aeri els productes són enviats de Cardona a l'estació de Súria, dels Ferrocarrils Catalans, per a ésser embarcats al port de Barcelona amb destinació a Suècia, Noruega, Japó i els Estats Units.

A partir del 1933 ha començat l'explotació de la potassa a Sallent per part de l'empresa «Potasses Ibèriques». Actualment hi treballen uns 500 obrers. A la rodalia s'estan fent noves perforacions.

El benefici de la riquesa minera potàssica, que vint anys enrere era completament desconeguda, crea uns fets de superfície en aquesta zona agrícolatèxtil que, als nostres ulls no acostumats, ens apareixen com exòtics.

Dins la mateixa zona hi ha encara una industrialització minera important, de la qual també hem parlat en tractar, en el volum anterior, dels aprofitaments del subsòl: ens referim a l'elaboració del carbur de calci a Olvan, prop de Berga, al peu del saltant d'aigua del Canal industrial que ve de Guardiola. Precisament aquesta canalització forneix la força generadora per a la producció de l'energia elèctrica necessària a la carburització de les calisses, arrencades en el mateix indret de l'emplaçament.

Només per la relació que té amb aquesta indústria de la carburització, esmentarem la fabricació especial de carbons elèctrics establerta a Sant Vicenç de Castellet, on hi ha l'únic establiment d'aquesta mena a Catalunya, per a la producció de carbons aglomerats per a elèctrodes, de molt consum en les indústries electroquímiques i electrometallúrgiques. Té una capacitat productiva de 80 tones diàries, i ha arribat a ocupar 500 obrers en tongades de molta feina.

Indústries agropecuàries

Els productes del bestiar i de la terra, en general no motiven activitats industrials esmentables, a causa que tant la ramaderia com l'agricultura no ofereixen produccions abundoses. Això no obstant, allí on, per circumstàncies especials, hi ha superabundància d'un producte, la industrialització també s'hi presenta.

Indústria lletera. — Per tractar-se de terres magres i no haver-hi grans nuclis de població esperonadors de l'estabulació, la vaca de llet escasseja al llarg d'aques-

ta zona. Tanmateix, a les comarques propícies a aquesta cria, com la Plana de Vic, el Pla d'Urgell i la rodalia de Berga, si no s'ha pogut exportar la llet produïda, s'ha intentat l'elaboració industrial de subproductes lactis. A Manlleu s'organitzà una fàbrica de llet condensada; a Balaguer, fa uns quants anys, funcionava la «Condensadora del Segre», però no reeixí per manca d'una bona entesa entre la companyia i els pagesos. A la clapa farratgera urgellenca, amb la facilitat actual dels transports, s'ha iniciat l'elaboració de mantega: a Belcaire d'Urgell, per exemple. En altres indrets s'ha intentat, com a Berga, la producció industrialitzada de formatge. Malgrat les variades iniciatives en aquest ram, estimulades per les condicions favorables a la cria del bestiar lleter en alguns indrets de la Depressió, els intents de realització no han arribat a consolidar-se definitivament, perquè topen amb l'avenç dels transports que permeten de portar la llet als mercats urbans i especialment a Barcelona, on els vaquers poden obtenir preus més remuneradors. Només una intensificació en el manteniment de vaques de llet podrà estabilitzar, en aquests indrets propicis, les indústries làcties.

Indústria derivada del porc. — La densitat porcina de l'altiplà moianès, de la depressió ausetana i de la clota olotina, ha industrialitzat la producció d'embotits i de conserves cansaladeres, sobretot a Olot i, encara més, a la rodalia vigatana. Vic és el centre típic i el tradicional d'aquesta indústria, que d'uns vint anys ençà està completament fabrilitzada. El clima hivernal, fred i sec, de la Plana ha facilitat la manipulació i la conservació de la carn de porc, tan sensible a la calor i a la humitat, quan no ha pogut ésser convenientment assecada. D'aquestes circumstàncies climàtiques favorables, que esperonen la cria d'un tipus porcí de carns magres i l'afinament d'una tècnica manufacturera, s'ha originat l'esclat vigatà d'aquesta indústria, que solament dins la comarca dona una producció llonganissera anual de 800.000 quilos, la qual no baixa de valer uns 16 milions de pessetes. Val a dir que uns quinze anys enrere la producció passava d'un milió de quilos; però ha sofert una minva per l'extensió que aquesta indústria ha pres a la Catalunya muntanyenca. La capital, tota sola, en aquesta especialització bàsica i tradicional de la indústria, ocupa uns 500 obrers, que elaboren les dues terceres parts de la llonganissa vigatana. Cal dir que, per raó de les condicions de fredor i sequedat amb que cal manipular les carns per a la fabricació dels embotits i per a la conservació d'aquests, el treball industrial és feina d'hivern, de novembre a febrer. Que en un període estacional de poca durada, amb el nombre susdit d'operaris, pugui produir-se un volum semblant de llonganisses, ja es comprèn que no és possible més que amb una manipulació mecànica. Així la manufactura casolana dels embotits es convertí, per la irradiació exportadora del producte, en una indústria mecanitzada, la qual, amb les seves quadres de treball, els seus assecadors i els seus subterranis per a la conserva, ha exigít grans edificis a propòsit, que, amb llur aire fabril, són un element característic de l'aspecte urbà i àdhuc del paisatge de la comarca. Vic compta actualment 15 fàbriques de llonganisses, però n'hi ha així mateix a Torelló, Tona, Balenyà, Manlleu i altres pobles.

Berga, Solsona i Cardona, de condicions climàtiques semblants, també produeixen llonganissa, si bé en menor escala.

El proveïment de carn magra s'obté per mitjà de compradors escampats pels pobles rurals del país i de les comarques veïnes; però a causa del consum que es fa arreu de budells per a l'elaboració botiguera i casolana de botifarra fresca, cal fer venir de Chicago aquesta primera matèria indispensable a la fabricació. La budellada posada en sal arriba en bótes, ben conservada.

Aquests darrers anys, paral·lelament a la indústria llonganissera, s'ha desplegat a Vic, Manlleu i Olot, la dels embotits i menges fredes, productora de mortadella, cuixots, sobrassades, xoriços, etc. Tant a la Plana com a la capital de la Garrotxa, hi ha fàbriques dedicades especialment a aquesta producció, muntades amb utilitatge apropiat i moderníssim.

Indústria ametllera. — En realitat aquesta denominació és bon xic aparatosa. Es tracta de la simple manipulació per a separar el gra i la closca de l'ametlla. A tota la zona ametllera, estesa de les Garrigues a la Segarra, a la fi de l'estiu i en començar la tardor es veuen les dones en quatreets pels portals de les cases trencant ametlles a mà sobre una grossa pedra; colpejar característic que trenca la calma habitual dels carrers en els pobles d'aquelles comarques. Darrerament, però, aquesta manufactura senzilla també s'ha mecanitzat, puix que alguns centres mercaders d'ametlla han posat màquines trencadores. Així, per exemple, Tàrraga, que capta l'ametlla d'una quarantena de pobles d'aquesta zona i sol manejar unes 90.000 quarteres d'aquest fruit amb un rendiment de 800.000 quilos d'ametlló avaluats en 3.500.000 pessetes, té en funcionament cinc màquines trencadores. Com que no abasten, però, a fer la feina, cal recórrer al treball manual de dones i criatures.

Es relacionen amb aquesta producció les indústries torronera i confitera d'Agramunt i Bellpuig.

Indústria farinera. — El caràcter cerealístic d'aquesta zona, amb la modernització dels procediments moliners, ha concentrat als centres comarcals més ben situats per les comunicacions, els establiments fariners que absorbeixen gran part del blat de la Depressió. I com sigui que aquest no és suficient, n'importen de foraster per cobrir el dèficit entre la producció i el consum. Demés, la utilització industrial moderna dels salts d'aigua aprofitables per a posar en moviment establiments tèxtils o productors d'energia elèctrica, ha inutilitzat els vells molins fluvials a profit de les farineres modernes d'aquesta zona. I a mesura que les carreteres s'han endinsat en la zona muntanyenca veïna, aquesta absorció s'ha estès fins als molins prepirinencs i àdhuc del mateix Pirineu. Totes les circumstàncies han estat doncs favorables al desenvolupament de la indústria farinera de la Depressió Central. Només ha hagut de prendre precaucions davant de la potent concentració farinera barcelonina; però com que l'augment de producció blade-ra comarcal, junt amb la major importació de blat castellà i aragonès, ha fet, aquests darrers anys, quasi innecessària la introducció de blat ultramarí (introducció que afavoreix la mòlta a Barcelona), la indústria farinera del centre de Catalunya ha pogut desenvolupar-se fins al límit de les possibilitats comarcals.

Una doble línia de farineres, passant pels punts de convergència de les vies de comunicació, cruïlles, sobretot, de vies fèrries i carreteres, s'estén des de Lleida i Balaguer fins a Argelaguer i Olot. La major part d'aquests centres fariners són també mercats comarcals o subcomarcals, com ja es veu pels nuclis extrems esmentats, als quals podem afegir Mollerussa, Tàrraga, Cervera, Ponts, Calaf, Guissona, Solsona, Manresa i Vic. Amb aquesta simple enumeració hom veu que el major nombre de centres fariners es troben a la Segarra, a l'Urgell i pels voltants de Lleida. Aquesta coincidència s'accentua si hi ajuntem els llocs de menys importància industrial en aquest ram, com són Agramunt, Penelles, Bellpuig, Aitona, Maials i Anglesola. Fora d'aquestes poblacions, en tota l'amplada de la zona no hi ha més que alguna farinera d'acció purament local, com a Cardona (on n'hi ha dues), a Berga, a Moià, veritables successors dels vells molins desapareguts.

Hom calcula la producció farinera de la Depressió en unes 150.000 tones, és a dir, amb exclusió de Barcelona, tant com el volum produït per totes les fàbriques del Litoral i el Prelitoral juntes.

Lleida, proveïda no solament de blat urgellenc sinó també de blat aragonès, junt amb Manresa i Vic, que capten els blats comarcals, són així mateix importadores de blats forasters quan aquells s'esgoten.

Aquests centres fariners de més importància tenen, demés, com a derivació d'aquesta activitat, la fabricació de pastes per a sopa, que són trameses a tot Catalunya, però especialment cap a la Muntanya. Manresa n'exporta també a Aragó.

Així mateix hom hi troba fàbriques de galetes i bescuits. Vic té l'especialitat del pa de pessic.

Indústria sucrera. — En parlar, en el volum anterior, del conreu de la remolatxa, ja situàrem l'emplaçament dels establiments sucres a Menàrguens i Montsó, que aprofiten i estimulen alhora els conreus de blada-rave als plans d'Urgell, de Lleida i de la Llitera. Així mateix descartàrem la sucrera de Vic, perquè fa anys que no funciona. Fou aquest un intent d'industrialització que no reeixí, tant pels inconvenients de la remolatxa al secà, com per l'interès del monopoli agabellador del sucre a Espanya.

Les sucres de Menàrguens i Montsó, més ben situades des del punt de vista agrícola i de la mà d'obra, són controlades per la companyia monopolitzadora. La primera, situada a les vores del Segre, fou inaugurada l'any 1900. Un ramal ferroviari uneix la fàbrica al carril de Mollerussa a Balaguer. Aquesta comunicació li permet de fomentar i captar la producció d'una cinquantena de pobles dintre un perímetre de seixanta quilòmetres. Durant la temporada hi treballen uns 700 obrers repartits en els torns de dia i de nit, perquè l'elaboració no es pot paralitzar, tret del cas que, essent la campanya molt llarga, convingui de netejar la maquinària. Durant la resta de l'any, hi ha ocupats un centenar d'operaris. Té un consum anual de 40.000 tones de remolatxa i una producció de 4.800 tones de sucre; però l'any 1931-1932 féu la campanya més llarga d'ençà que existeix, i doublà aquelles mitjanes. La melassa és enviada a una altra fàbrica que la companyia té a Èpila (Saragossa), per a extreure'n alcohol. La polpa,

assecada, és venuda per a l'engreix del bestiar comarcal, però també és tramesa a les vaqueries urbanes. I el sucre, un cop refinat, és venut als magatzemistes per mediació d'una casa barcelonina. La proximitat de la moderna sucra de Montsó, ja en terra aragonesa, pertanyent, com la de Menàrguens, al trust sucrer d'Espanya, ha estat causa que l'any passat es parlés de tancar aquesta de les riberes del Segre.

Aquesta explotació industrial, que necessita amb escreix mà d'obra per una curta temporada, té l'avinentesa de poder aprofitar, per a aquest treball intens estacional, la mateixa mà d'obra pagesa que resta desvagada, un cop feta la collita de la primera matèria, per l'alentiment hivernal dels treballs de la terra. És una coincidència natural ben afavoridora de l'explotació sucra.

Altres indústries de l'alimentació. — L'elaboració d'olis i vins no té derivacions pròpiament industrials en ella mateixa; no cal, doncs, que afegim res de la vinya i dels oliverars, respecte a l'obtenció del vi i de l'oli. Amb tot, cal subratllar l'explotació vinícola de Penelles, que ha creat la marca «Castell del Remei» i llança al mercat anualment de 25.000 a 30.000 hl de vi en botelles. Al costat d'aquesta producció, elabora misteles, conyac, i a base de la camamilla urgellenca, molt estimada, el licor «Camamilla». Lleida, Manresa, Tàrraga i Vic, principalment, tenen fassines que elaboren aiguardents i licors destil·lats, a base dels vins de les comarques pròpies o veïnes.

A les clapes hortícoles de l'Urgell i el Segrià s'ha iniciat la indústria conservera d'hortalisses i fruites, que aprofita l'excés que no pot engolir el mercat en les èpoques d'abundor. Lleida posseeix tres establiments importants, dedicats especialment a la producció de pebrot en llauna.

Agramunt és població coneguda pels seus torrons fets de mel, avellanes i també ametlles. No sabem pas si aquesta indústria típicament local s'ha originat d'una cria de l'abella a les terres estepàries de l'Urgell on, abans dels regatges, degueren abundar els ruscós, entre els magres aprofitaments, per a la utilització de les plantes aromàtiques.

En aquest rengle de les indústries alimentàries, cal esmentar encara, per més que es tracti de la manufactura d'una matèria primera exòtica, i, per tant, sense relació amb els productes agrícoles, la fabricació de xocolata, la qual, establerta quasi per totes les poblacions de mercadal, té singular importància a Vic i a Berga.

Indústries derivades de l'explotació forestal

Per bé que la Depressió no sigui una zona de predomini forestal, com ja hem dit en el capítol corresponent del volum anterior, el fet d'haver-hi boscos en els seus borns septentrionals i en alguns massissos veïns (Montseny) o aïllats en el seu interior (Moianès, Collsacabra), ha donat una relativa volada al treball de la fusta i àdhuc li ha proporcionat alguna especialitat, avui en decadència, com la dels culleraires (Tortellà) i la del torners (Torelló).

Les serradores. — Per a qui transita sovint per les carreteres que de Manresa porten a la Muntanya, constitueix una visió familiar la corrua de carros que tots els dies de l'any davallen carregats de troncs de totes mides per a descarregar-los a les serradores de Berga, Gironella, Solsona, Cardona i la capital del Bages. En totes aquestes poblacions i en altres d'intermèdies és treballava la fusta de pi en taulons per a fusteria, en quadrats per a torneria, i en planxes i travesses per a caixes de fruita i de verdura. Demés, a Manresa, ultra les vuit serradores existents, hi ha la indústria del creosotatge per als pals de conducció elèctrica i per a travesses ferroviàries; indústria que representa un gir de milions de pesetes.

Els esclopers. — A la comarca olotina es manté encara la indústria esclopera. Aquesta persistència té la seva raó d'ésser en la humitat del clima. Abans, el material emprat era la fusta de pi, més calenta que cap altra; però, com sigui que també és més pesada, ha estat substituïda per les de salze i de pollancre, que són més lleugeres. Es tracta d'una indústria familiar en la qual treballaven pare i fills, per més que aquests ara solen buscar un altre ofici. Aquesta manufactura, ultra la reducció del consum, sofreix la competència de la fabricació a màquina que es fa a Figueres i Bellcaire (Empordà).

A Olot hi ha cinc o sis obradors d'escloper; també n'hi ha alguns a Castellfollit, Argelaguer i Besalú. Així mateix hom troba esclopers a Vic i a Berga; però cap no treballa ferm com abans. Aleshores els esclopers no passaven pas tot l'any a la botiga, sinó que, en venir el bon temps, se n'anaven a colles de sis a vuit homes, pels boscos, i posaven els bancs de buidar sota una vela.

Boixaires i torners. — El treball del boix s'aparella, per la seva simplicitat, amb el de l'escloper. Hom treia la primera matèria de les boixedes que es feien esporoses en les calisses de l'orla cretàcia i juràsica prepirinenca. Hi havia hagut culleraires i pintaires a Berga; s'havia tornejat el boix a Torelló; hi devia haver hagut boixaires en altres poblacions d'arran de la Muntanya, del quals s'ha perdut el record. Resta només la supervivència d'aquesta indústria a Tortellà. Fa quaranta anys, 300 persones hi treballaven en la manufactura de culleres. Aleshores, a l'estiu sortien a colles per anar a treballar a les boixedes del muntanyam calcari del Pirineu aragonès. Actualment resten una trentena de culleraires, una vintena de dones pulidores, i vuit o deu bosquerols que escalabornen al bosc a mida de cullera. Però el treball d'aquests escalabornadors és insuficient per a proveir de primera matèria desbastada; per això Tortellà importa escalaborns dels volts de Ripoll i Vallfogona, però sobretot de Navarra. En èpoques en què el canvi ho permetia, també n'entrava del Pirineu bearnès (Oloró). Actualment, la producció culleraire tortellanenca, única al Principat, és de 2.000 grosses a l'any, mentre que a l'acabament del segle passat era de més de 10.000 grosses. Altres centres productors, que en el mercat fan la competència amb Tortellà, són Campo (Alt Éssera) i, ja en terres aragoneses, Boltanya.

Torelló, com dèiem, s'ha especialitzat en la torneria; el boix fou una de les seves matèries primeres; també les fagedes de la rodalia li forniren la fusta

necessària. La carestia del boix emmenà els torners al treball de la banya, el qual s'ha convertit en llur especialitat característica, única a la Península. Segons Mn. Pau Parassols, en el seu llibre *San Felio de Torelló*, la manufactura de la banya prengué una gran volada amb el descobriment d'Amèrica. Ignorem els fonaments d'aquesta afirmació bon xic inversemblant. Es tracta d'una ocupació domèstica en la qual s'ocupen uns quaranta torners; fan brocs de bóta, canons per a agulles i altres petits objectes similars.

Els antecedents d'aquesta manufactura es troben encara actius al poble veí de Sant Pere, on alguns torners casolans fan boixets, baldufes, flabiols, mànecs d'espolsadors, etc.. En aquesta darrera població la torneria del boix té, efectivament, arrels molt profundes, puix que, segons diu Mn. Antoni Vila en la seva *Història del santuari de Bellmunt*, es conserven contractes per a aprendre l'ofici de torner boixista de la primera meitat de la catorzena centúria.

Avui la torneria mecànica compta amb diverses fàbriques, entre les dues poblacions, que ocupen uns 500 obrers.

Similar a la indústria tornera, dins la Depressió hi ha la fabricació de llançadores, que troba un bon mercat a la zona tèxtil. Les manufactures més importants d'aquesta mena es troben a Sallent, on hi ha dues fàbriques d'aquests estris.

Indústria terrissera

Aquesta indústria multisecular resisteix també ací les envestides del metall i de la porcellana, tant com pot, però diversos factors col·laboren a la seva decadència: l'increment d'altres activitats més remuneradores i d'esdevenidor més segur a les poblacions terrisseres, la manca de braços, i les dificultats del clima amb la cruesa dels hiverns, que obliga al treball estacional, intermitent.

Els centres terrissers més importants es troben també al límit sud-est de la Depressió: Lleida, Verdú, Manresa, Sallent, Sant Julià de Vilatorrada. Cal afegir-hi, demés, Olot i Solsona, nuclis més interns. Altres poblacions haurien tingut llurs terrissers per al proveïment de les necessitats de la rodalia. Així hem trobat ollers establerts a Cardona a la divuitena centúria; un d'ells se n'anà aviat, perquè no tenia gaire feina. Això succeïa el 1724, i quatre anys més tard l'ajuntament de Cardona feia tractes amb un altre terrisser per tal que s'establís a la vila. Solsona ha vist desaparèixer, aquests darrers anys, els seus últims cantirers; Lleida, Manresa i Sallent tenen aquest ofici a punt d'extingir-se amb els últims fadrins.

Olot es defensa encara perquè alterna la producció de plats i olles amb la terrisseria per a la decoració arquitectònica; però no hi resten més que tres industrials amb cinc o sis torners, sense esperança de substituir-los, per manca d'aprenents. La producció olotina era principalment de plats i càntrirs, però també es manufacturaven a Olot testos i, de pocs anys ençà, olles. Els seus obradors s'havien especialitzat en el «plat de pagès», de forma acasquetada, a propòsit per a menjar-hi tenint-lo a la mà; i també en la vaixel·la de funerals, envernissada de vermell fosc, amb ratlla negra, de la qual avui encara es fa ús a

la Vall de Ribes, a l'Alta conca del Ter i a la Garrotxa. Els terrissaires olotins tenien l'aparatatge de trobar bones argiles locals, però topaven amb l'inconvenient que a l'avantatge se'ls gelava la pasta, i no feia sol per a assecar les peces abans d'enfornar-les. Aquestes condicions climàtiques obligaven a paralitzar el treball durant la hivernada.

Sens dubte, Verdú i Sant Julià, a causa de llur caràcter rural, mantenen millor que cap altre centre terrisser aquesta activitat industrial dins el quadro fisiogràfic de Catalunya que ens ocupa. El primer fabrica només els seus càntrics negres. El segon, especialment l'olla vidriada que, si bé no aguanta les fortes temperatures de la de Breda, és de molta resistència; aquesta especialitat li ha valgut el sobrenom de Sant Julià «de les Olles». La negror dels càntrics de Verdú no els ve pas de la terra, tret d'unes margues argiloses gris-rogenques, sinó del fum clos dins el forn quan les peces ja són cuites. És una indústria familiar en la qual treballen homes, dones i criatures. També ací els freds hivernals impedeixen la manipulació del fang. Avui Verdú compta amb una trentena de rodors i una quinzena d'amaradors. La producció anual de càntrics i sellons verdunencs s'avalua en unes 75.000 pessetes; els mercats consumidors més importants d'aquest gènere són Saragossa i Barcelona.

Indústria adobera

Aquesta activitat, tan relacionada inicialment amb la ramaderia, mentre no topà amb la competència dels centres del Prelitoral i el Litoral —la qual començà tan bon punt aquests pogueren rebre per mar les pells en brut—, tingué en aquesta zona una importància comarcal gràcies a la primera matèria que el país oferia.

Això feia que en altre temps les adoberies fossin més nombroses que no ara, i que n'hi hagués en més poblacions que no en l'actualitat. En general n'hi havia a totes les viles que celebraven un mercat de rodalia, fora de les que no tenien a l'abast un corrent d'aigua, com és el cas de Calaf. Hi havia hagut, per exemple, blanqueries a Balaguer, Torelló i Solsona. En aquest darrer lloc, segons Antonio Ponz, l'any 1788 les dones hi confeccionaven guants i s'hi elaborava sola.

Amb tot, probablement des de l'Edat mitjana, els grans centres adobers de la Depressió central foren Lleida, Manresa i Vic, poblacions situades en el veïnatge del Prelitoral, junt a un corrent d'aigua, amb l'avantatge de trobar-se prop de zones de més tràfic i que, encara, el clima no fos massa cru a l'hivern per a dificultar les operacions elaboradores. Olot, junt amb Sant Joan les Fonts, ja endinsat a la muntanya, tingué tanmateix una indústria adobera, gràcies al clima temperat per una pluviositat abundosa. Tot i això, les zones litoral i prelitoral, afavorides per les comunicacions modernes, posaren en situació crítica les activitats adoberes de les poblacions de la Depressió central. En aquesta situació, desaparegueren quasi totalment les adoberies de Balaguer, Ponts i Solsona, entre altres; es reduïren les lleidatanes, que havien dat nom a dos carrers: Blanqueries altes i Blanqueries baixes; estigueren en perill les olotines, que vers la meitat del segle passat sofriren una crisi.

Avui mantenen la tradició secular, en primer terme, Manresa, Vic i Olot, cadascuna de les quals té una producció de cuirs avaluada en uns 4.000.000 de pessetes, per més que es ressenten d'una certa decadència. Centelles arriba al milió i mig, i Lleida no passa de 800.000 pessetes. Vic, amb el seu carrer de les Adoberies, de patis i porxos oberts al riu Meder, i Olot, amb el seu barri dels pellaires a la banqueta del Fluvià, conserven el vell tipisme d'aquesta indústria. Manresa l'ha derivada, demés, vers la fabricació de calçat i la manufactura corretgera, amb plena industrialització, puix que té cinc fàbriques de sabates i quatre de corretges.

Indústria paperera

Els centres paperers s'aclareixen notablement tantost hom penetra a la Depressió Central des de les terres prelitoralenques. I avui molt més que abans, fins al punt que la línia de molins paperers l'any 1795 s'estenia per Rosselló (Torrefarrera), Cardona, Súria, Manresa, Torelló, Roda, Vilalleons, Olot, Sant Joan les Fonts, les Planes, amb una producció d'unes 15.000 raimes i una possibilitat de rendiment quàdruple. Tots aquests pobles plegats tenien una trentena de molins, dels quals en aquella data cinc estaven parats, perquè el drap escassejava. En el curs del segle passat i abans de la introducció del paper mecànic, encara devia augmentar el nombre de molins, puix que en trobem, també, a Ponts, Castellfollit i Besalú.

A causa de la concentració d'aquesta indústria al Prelitoral, d'aquella pila d'activitats papereres en resta només un nucli olotí, i fins fa poc manifestacions esporàdiques a Rosselló i Mollerussa. A Rosselló hi havia encara, vuit anys enrere, una fàbrica de paper mecànic que aprofitava les aigües de la sèquia de Pinyana —fàbrica convertida avui en filatura de cotó—, i a Mollerussa existeix una fàbrica de cartrons i cartolines, parada des de fa sis anys, que produïa 10.000 quilos de cartró i 2.000 quilos de pasta de fusta, per a la qual producció aprofitava les aigües del canal d'Urgell.

El grup olotí, animat pel corrent del Fluvià, elabora papers mecànics, d'es-trassa, i també papers de barba. En aquest últim ram, Olot, i qui diu Olot vol dir també Sant Joan les Fonts, ha tingut fama de produir qualitats més blanques que totes les altres riberes papereres. Sant Joan, fa uns quants anys, ocupava encara el tercer lloc en la producció paperera de Catalunya; el seu producte, junt amb el de Besalú, Castellfollit i Olot, s'acostava als tres milions de pessetes.

Indústries tèxtils

La Depressió Central, d'agricultura magra tantost la població rebassà les possibilitats de la terra, i les relacions mercaderes intercomarcals pogueren estendre's, aprofità les seves habilitats filadores i teixidores tradicionals per a fer-ne una activitat complementària. La base d'aquesta activitat fou el teixit de llana, per més que li feien costat la manufactura del lli i del cànem i en alguns llocs el treball de la seda.

Indústria llanera.— Tot seguit després de la Reconquesta, la draperia prengué una volada industrial. Així veiem que l'any 1283 els teixidors d'Agramunt tenien prou empenta econòmica per a fer construir la façana esculturada de l'església de la vila; veiem també que Vic s'allibera d'una imposició de 7.000 sous sobre la seva indústria drapera, i que vuitanta anys més tard el rei Pere III autoritza els paraires i teixidors de Berga per a transportar sense traves ni tributacions llurs peces de drap per tota la terra catalana. Aquestes dades són proves fefaents d'una activitat llanera industrialitzada; amb tot, n'hi ha d'altres que, si bé no són tan evidents, són en canvi més antigues, com la que ens forneix un document del 1203, de l'existència de molins drapers a Olius, prop de Solsona.

L'activitat llanera degué ésser molt generalitzada dins aquesta zona, principalment per viles i ciutats. El consell de Manresa estableix l'any 1400 unes noves «ordenacions sobre l'exercici de la llana»; per la documentació veiem que a mitjans del segle XVI molts veïns d'Olot eren teixidors o paraires; a les darreries de la mateixa centúria trobem esmentats a Sant Feliu de Torelló, com a vells, tres molins drapers, i uns quants anys més tard al poble veí de Sant Pere es constitueix el gremi de paraires amb l'aprovació del seu senyor dominical, el marquès d'Aitona. A Ponts, trobem que l'any 1628 eren membres del consell general deu *paratores lane*; l'arxiu de Moià forneix molts documents que fan referència a aquesta indústria directament o indirecta, sobretot a la dissetena centúria. Aquestes dades escampades manifesten a bastament la generalització de les manufactures llaneres dins la Depressió, en el que nosaltres hem anomenat primer període industrial de Catalunya, el qual comprèn els darrers segles medievals i els dos primers de l'Edat Moderna.

Dins el renaixement industrial setcentista, estimulat pel comerç amb Amèrica, aquest quadre fisiogràfic fa tot seguit un bon paper, puix que si amb les malvestats que el centralisme portà a Catalunya, les activitats havien minvat, l'habilitat manual era prou arrelada perquè no fos perduda. Tant és així, que l'any 1760, quan es lluitava per abolir el dret de la bolla, que endogalava la indústria, quan encara no s'havia decretat la llibertat de comerç amb Amèrica, existien a la Depressió Central uns 13.000 telers llaners, entre estrets i amples, que teixien drap, estamenyes, baietes, cordellats, retins, burells, etc. De fet, aquesta activitat es repartia entre les conques del Fluvià, del Ter i del Llobregat, amb un petit nucli a l'Alta Segarra, sense avançar més per la Catalunya occidental. Les màximes densitats tèxtils es trobaven a la Plana de Vic, al Lluçanès i al Moianès; de manera que no eren pas els corrents d'aigua el que fixava exclusivament aquesta activitat llanera i la facilitava, sinó una agricultura insuficient, els treballs de la qual eren paralitzats pel clima a l'hivern. Hi ajudava el fet de trobar-se aquelles comarques en les vies més fressades vers les terres baixes i vers la ciutat comtal, on el comerç tenia la màxima expansió. Precisament hom troba en la relació d'aquell temps més telers de llana a Taradell (55), Centelles (68), Sant Hipòlit (75), Prats de Lluçanès (66), Moià (192), Castellarçol (194), que a Sabadell (36) i Terrassa (46), les seus actuals de la indústria llanera. Aquelles sis poblacions centrals, junt amb la Pobla de Lillet (112), ocupaven els primers llocs de la indústria llanera catalana del temps, pel nombre de llurs telers i àdhuc per les quantitats de peces treballades.

El desenvolupament del comerç amb Amèrica donà nova embranzida a aquesta indústria arreu de Catalunya; és natural, doncs, que les poblacions de la Depressió Central que mantingueren l'activitat tèxtil dins el període de decadència, es dediquessin al treball de la llana, per bé que l'expansió del cotó, fomentada pel tràfic amb el Nou Continent i per l'inici de la concentració llanera vallesana facilità la substitució del treball de les fibres animals pel de les fibres vegetals exòtiques.

Amb tot, hi ha indicis per a suposar que als indrets on les noves influències topaven amb les distàncies, la indústria llanera s'acresqué encara; ho prova, dins el quadre fisiogràfic que estudiem, el cas de Sant Martí Sesgueioles, on l'any 1760 hi havia 22 telers, quatre dels quals estaven parats, i, en canvi, vers la fi del segle en funcionaven una trentena.

Però a mesura que la indústria es modernitzava i que amb la mecanització trobava avantatges en les terres baixes del rerepaís barceloní, a la Depressió Central l'activitat filadora i teixidora va anar-se apaivagant, s'aclariren els centres drapers, i la vella indústria del drap cedí el pas a la indústria cotonera, que envaï les posicions llaneres. Així veiem, entre les poblacions principals, com substitueixen la llana pel cotó Manresa, Manlleu i Berga. Hom pot dir que el tissatge de la llana, a través del segle XIX i de tot el que va de l'actual, ha quedat reduït a ben poca cosa per les terres centrals de Catalunya. L'any 1922 rutllaven 3.000 fusos a Vic, 2.670 a Sant Joan les Fonts i 300 a Roda, proporció ben petita envers les 333.000 pues que funcionen a Sabadell i Terrassa. Aparentment, el nombre de telers en activitat l'any 1922, dona una xifra de proporció més alta si el comparem amb dades de la filatura: a Moià hi havia 122 telers; a l'Estany 68; a Castellterçol 46; a Olot 13; a la vall de Bianya 98, i a Taradell 2 només, mentre que a les ciutats llaneres esmentades el nombre total de telers és de 4.468. Cal tenir en compte, però, que, mentre aquesta quantitat inclou només telers mecànics, amples en llur majoria, aquelles xifres indicaven quasi exclusivament telers de mà o telers mecànics estrets. Les dades numèriques d'aquests, avui caldria rectificar-les encara per disminució, puix que a l'Estany no queda cap d'aquells enginyers manuals, i els 46 telers de Castellterçol s'han reduït a 14 i fan catifes; potser només Moià manté la seva xifra industrial en aquest ram, puix que té una quadra de telers mecànics que fan faixes i ocupen una trentena de persones, i dues quadres de telers de mà, que manufacturen «mantos», on treballen una seixantena de persones entre homes i dones. Hom pot dir que la capital del Moianès és el darrer baluard del teixit de llana a mà, a Catalunya.

Indústria cotonera. — Del que acabem de veure, ja es dedueix que a la Depressió Central l'expansió tèxtil del cotó fou tardana. Per a explicar-se aquest retard, cal recordar que els teixits d'aquesta fibra eren un article de luxe, valoració que perdurà fins al segle XVIII per dues raons: el seu cost originari, i l'arrelament de l'ús casolà del lli i el cànem. Amb tot, en començar la centúria passada, la iniciació del maquinisme en el teixit d'aquesta fibra exòtica —exòtica malgrat els assaigs fets per a conrear-la a Mallorca i àdhuc a Catalunya— amb la introducció de la màquina filadora anglesa anomenada *mul jenny*, la invenció a finals del segle XVIII, a casa nostra, de la «berguedana», que elaborava 30 fils alhora, i l'a-

dopció d'altres enginyers, obligaren a disposar d'un corrent d'aigua per a moure aquestes màquines. Les noves necessitats promogudes per aquests avenços portaren les poblacions de tradició tèxtil situades a les vores dels nostres rius de la Depressió, a substituir llurs activitats llaneres —les dificultats per al manteniment de les quals en aquesta època ja hem remarcat en el seu lloc— pel treball del cotó, els productes del qual cada dia trobaven més sortida.

Berga, per exemple, esdevingué vers el 1830 el segon centre cotoner de Catalunya, al costat de Barcelona; Sallent, sobre el Llobregat, fou la primera població catalana que tingué una fàbrica amb telers mecànics. Tanmateix el canvi dels telers de mà pels mecànics fou lent; com a demostració d'això, trobem que a Manresa l'any 1860 funcionaven, per al tissatge del cotó, 310 telers mecànics, però n'hi havia encara 55 de mà.

Amb tot, passada la primera meitat del segle darrer, l'establiment dels ferrocarrils, conjuntament amb la generalització de la màquina de vapor i la intensificació del tràfic que facilitava el proveïment de maquinària, primeres matèries i carbó a les poblacions del Litoral i el Prelitoral barcelonins, afavoriren especialment aquests centres de la terra baixa per a l'absorció de la indústria cotonera. Aquest nou estat de coses portà un aturament, i àdhuc una reculada en la industrialització moderna començada dins la Catalunya central. Ultra això, l'exportació del vi a Amèrica i a França, amb preus remuneradors, féu estendre la vinya per aquesta zona, i s'hi ocuparen els braços que altrament haurien cercat treball en la indústria. Passat l'any 1880, la pèrdua dels vinyars a causa de la fil·loxera i les reivindicacions socials dels obrers tèxtils del pla, junt amb la penetració de les vies de comunicació modernes pels rius devers la Muntanya, motivaren que moltes fàbriques de per avall, i les que s'anaven a establir de nou, vinguessin a emplaçar-se als canals fluvials de la Depressió. A partir d'aleshores, el Fluvià, el Ter, el Llobregat, el Cardener, i àdhuc el Segre, veieren arrenglerar-ne en llurs riberes, on el desnivell permetia l'aprofitament d'un salt d'aigua. Manresa vers la meitat del vuit-cents tenia 16 fàbriques de filats i teixits de cotó, amb força hidràulica aprofitada del Cardener o de la seva sèquia. Com que, en general, aquestes fixacions no coincidien amb les poblacions establertes, ans quedaven sovint allunyades dels caserius existents, fou indispensable d'acostar els obrers a les noves fàbriques, proporcionant-los estatges al costat d'aquelles. Així s'originaren les «colònies», nous nuclis de poblament que, amb llur paisatge humà, caracteritzen d'una fàisó colpidora els trams fluvials compresos dins la Depressió Central, fins al punt de constituir una modalitat específica d'aquest quadre fisiogràfic.

La utilització de la força hidràulica al peu de l'aigua havia circumscrit, fins fa pocs anys, les fàbriques a les banquetes riberenques; però a partir del 1915, amb la transmissió d'energia elèctrica disponible a distància, començaren a escampar-se, per viles i vilatges d'entre rius, fabriquetes teixidores. Hi obligava la necessitat d'assegurar una mà d'obra a base de l'element femení no ocupat en les feines camperoles, perquè els obrers de les «colònies» tendien a anar-se'n a les viles i, sobretot, a les concentracions fabrils de les terres baixes, on treballaven menys hores, guanyaven millors jornals i vivien amb més llibertat. En la major part de casos, ha estat l'industrial qui ha cercat el poble propici per a

plantar-hi una fàbrica, però n'hi ha hagut d'altres en què ha estat el poble el que ha gestionat l'establiment d'una quadra de telers. Un exemple típic ens l'ofereix el poble de l'Estany, que, situat a 20 km de Vic i a 37 de Manresa, trobant-se, com hem vist, amb una tradició tèxtil i amb una mà d'obra femenina desvagada, construí per accions una quadra, per tal de llogar-la a un fabricant que es comprometé a portar-hi la seva indústria: avui hi funcionen, amb l'utilatge de preparació corresponent, 60 telers, que han substituït els 68 telers manuals de deu anys enrera.

Aquest nou estadi de l'expansió fabril cotonera ha disseminat els centres industrials en forma que llur distribució geogràfica ofereix una gran similitud amb la del 1760. De manera que les comarques d'una tradició tèxtil secular, actualment la reviu en modernitzada; on els telers de fusta deixaven sentir el colpejar pausat de les llançadores mogudes a mà, avui les quadres de telers mecànics eixorden amb el colpejar ràpid de «garrots» i «espases», impulsats per enginyers de ferro.

Dins la Depressió Central rutllen actualment 955.480 pues filadores i 87.100 retorcedores, i hi funcionen 27.670 telers que ocupen en conjunt 33.300 operaris. Aquesta activitat fabril cotonera representa la meitat dels fusos de filar, la tercera part dels fusos de retòrcer, les dues cinquenes parts dels telers i altre tant dels obrers de l'art tèxtil de tot Catalunya.

Destriada per conques fluvials, dóna 677.600 fusos, 20.275 telers, amb 23.900 obrers, per al Llobregat; 268.400 fusos, 2.780 telers, amb 6.570 obrers, per al Ter; 45.180 fusos, 215 telers, amb 1.000 obrers, per al Fluvià; 50.000 fusos, 4.080 telers, amb 1.450 obrers, per al Segre. Demés, hi ha un petit nucli tèxtil a la Segarra, repartit entre els pobles de Calaf, Prats de Rei i Santa Coloma de Queralt, que, pel fet de trobar-se en una encontrada dispersadora d'aigües, considerem a part de la resta: suma 1.400 fusos, 400 telers i 380 obrers. Per aquesta distribució hom veu que la màxima densitat tèxtil es troba a la conca del Llobregat, la qual reuneix, aproximadament, les dues terceres parts de fusos, les quatre cinquenes parts de telers i les dues terceres parts del personal de la Depressió. En canvi, les conques del Fluvià i del Ter es distingeixen pel predomini de la filatura. Bé podria ésser que en principi la causa d'aquesta especialització radiqués en les dificultats per a assortir-se de mà d'obra, perquè, com que les terres són agrícolament i pecuàriament més productives, ocupaven amb preferència els braços, i la filatura no requereix tants treballadors com el tissatge.

La importància de la indústria cotonera en aquesta zona i sobretot a la part central de la Depressió, deixa veure prou clarament com, d'una activitat complementària que era per a molts pobles, especialment els de les vores del Llobregat, s'ha convertit en una ocupació primordial, i unes comarques de vocació agrícola s'han fabrilitzat. Al fons del fons, la pluviositat, amb les seves gradacions des de la Catalunya central mediterrània a la Catalunya central continental, té una gran part en les característiques d'aquestes zones tèxtils i en llurs diferenciacions. La incertesa del règim plujós a la conca del Llobregat agreuja la magror de les terres, i aquesta circumstància empeny la gent a deixar el camp per la fàbrica. Ultra això, la facilitat de poder disposar de braços ha fomentat primordialment el tissatge en aquesta zona. La mateixa raó fa també que hom trobi alguna fàbrica de teixits a la conca del Segre.

Altres indústries tèxtils. — De fet, el cotó, d'igual manera que ha envaït el camp de la llana fins a quasi treure-la del tot de la Depressió Central, ha arraconat el lli i el cànem i ha estancat la seda.

Ja hem remarcat en parlar dels conreus industrials que el lli desaparegué d'aquesta zona perquè era un conreu especial, esdevingut antieconòmic davant d'altres conreus possibles. Això no obstant, en les circumstàncies econòmiques i socials de segles anteriors, i sobretot quan el cotó no s'havia popularitzat encara, el lli, junt amb el cànem, era un recurs per a estalviar la llana. El tissatge del lli degué ésser bastant estès, per bé que aquesta fibra es barrejava amb el cànem; en les relacions documentals, la paraula «llenç» tant vol dir una tela de lli, com de cànem fi, com un teixit de les dues fibres. L'any 1352 trobem especificats a Vallfogona de Riucorb sis teixidors de lli i només dos de llana; a Ponts, l'any 1628, al costat dels deu *paratores lane* que ja hem esmentat com a formant part del consell general de la vila, figuren vuit *textores lini*; a Calaf, l'any 1716, hi havia dos paraires i un teixidor de lli; i així per l'estil podríem anar assenyalant l'existència de teixidors de llenç, a través dels segles passats, per totes les viles i pobles de la Depressió. Però on aquesta indústria tèxtil arribà a prendre aire de concentració fou a la comarca vigatana. Efectivament, hom troba escampats pels seus pobles 254 telers de lli o cànem al costat dels 464 de llana que ja hem apuntat oportunament. L'any 1830 trobem telers de llenç a Agramunt, Cervera, Cardona i Vic. Vint anys més tard, la capital ausetana feia funcionar 80 telers de «tela», i Cardona teixia «llenç ordinari»; la indústria s'esvaïa, i l'any 1922 resta reduïda a 10 telers de cànem a Vic, 5 a Berga i altres 5 a Moià.

Paral·lelament a la indústria tèxtil d'aquestes dues fibres, hom troba sovint el treball del cànem en la indústria cordera i espardenyera. Com que cap d'aquestes activitats no requereix una organització complicada, tant l'ofici de corder com el d'espardenyer són citats sovint entre les activitats de la zona manufacturera de la Depressió Central. Ara que, en poblacions importants com Lleida, els corders arribaren a constituir-se en corporació; així veiem que l'any 1665 els són aprovades unes noves ordenacions gremials. En parlar del conreu del cànem en el volum anterior, ja hem citat Tortellà, Manresa, Cardona, Tàrraga, a les quals podem afegir Olot i Calaf, com a poblacions que han practicat la corderia i l'espardenyeria industrialment.

La introducció de la maquinària en aquestes activitats manufactureres, les ha anat fent desaparèixer. Hom pot encara veure rodar les típiques rutlles als afores d'Olot i Cardona, per exemple; però també els corders s'acaben, perquè no hi ha qui n'apregui l'ofici; sovint un espardenyer independent practica totes dues ocupacions.

A l'extrem septentrional de la Depressió, a Tortellà, l'espardenyeria s'ha concentrat per modernitzar-se, segurament estimulada per la influència de la indústria espardenyera de la comarca veïna de l'Alt Vallespir. Al susdit poble treballen l'espardenya, en fàbriques-obradors i a domicili, unes 300 persones, entre homes i dones. Quasi tota la producció és d'espardenya mecànica, de «treneta» i vol de cuïro; la llata, la reben de Barcelona, i la lona, de les fàbriques de Blanes i Canet. Els tipus d'espardenya clàssics no s'elaboren, per la dificultat de fer-los a màquina. La producció s'avalua en un milió de pessetes l'any. Manresa, amb

la seva especialitat vetaire, és un centre proveïdor de l'espardenyeria, com ho és també per a la lona.

La indústria tèxtil sedera no ha tingut mai en aquesta zona d'economia rural, gaire expansió. Hom pot dir que s'ha circumscrit a Manresa i algun poble del seu veinatge. Realment, la capital del Bages, al segle XVIII, degué ésser un centre important d'aquest teixit valuós, puix que guanyava a Reus i competia amb Barcelona. Tant és així que l'any 1760 se li anoten 1.040 telers de seda, sense comptar els telers cintaires, que eren 120. Aleshores a Cardona hi havia 5 telers de seda i 9 de cintes, per 22 de llana. A les darreries de la mateixa centúria, Santpedor, decaiguda la seva indústria llanera, constitueix un gremi de fabricants de sederes, perxers, velers i passamaners. Un segle més tard, en plena invasió cotonera, Manresa veu reduïts els seus telers de seda a 136, que, demés, teixeixen barreges, i a 280 els de cintes, de més de vuit peces cadascun; la indústria sedera, com diu Cornet i Mas, que ens forneix aquestes dades, havia decaïgut. L'any 1922 funcionaven 144 telers, que ocupaven uns 150 operaris; i en la actualitat hi ha dues fàbriques de teixits de seda, dotze de cintes i tres de mocadors, amb un total de 475 obrers d'ambdós sexes.

El gènere de punt. — Tot i que ací, com arreu, els treballs d'agulla han estat sempre una tasca femenina, aquesta ocupació domèstica a penes ha aconseguit d'industrialitzar-se, com a les terres baixes, potser a causa de l'increment pres pel tissatge pròpiament dit.

De fet, el treball de malla no es concentrà més que a Olot i la seva comarca; allí la industrialització no sols s'ha mantingut, sinó que, des de fa un segle i mig, ha aconseguit de fer-se remarcable. Vers la meitat del segle XVIII, un francès hi introduí els telers per a malla, i des d'aleshores el que devia ésser ja una activitat manufacturera repetidament secular —puix que ja el 1547 es parla de la producció barretinaire com d'una indústria típica—, assolí un esclat notable.

L'exemple d'Olot fou seguit per la seva rodalia; així veiem que les Preses, Sant Esteve d'En Bas, Sant Joan les Fonts i altres pobles, elaboren mitges i barretines, que són trameses a tota la nostra península i àdhuc a Amèrica. Vers l'any 1830, el mateix es feia gènere de llana que de cotó. La barretina no es féu mecànicament fins que s'introduí el teler circular.

El metge Pere Caselles, en el seu llibre *Ensayo topográfico-filosófico-médico de Olot*, publicat l'any 1849, parla de «des dones que fan barretines per carrers i places, o a les entrades de les cases», i remarca el mal que es fan en colpejar-se i sotraguejar-se el ventre amb els moviments de les agulles. Amb la introducció del teler circular, aquest treball femení es simplificà, puix que es reduïa a «coronar» les barretines, la qual cosa es feia a casa. Les barretines d'Olot acabaren per assolir una gran anomenada per la qualitat dels colors, vermell i morat; qualitat deguda, més que als materials tintoris emprats (coccinella i fusta de campetx), a les aigües del Fluvià, segons diuen.

Aquesta rama típica del gènere de punt, que abans ocupava molta gent, tanta que se sol dir que a Olot hi havia hagut barretinaires a porta per altra, avui compta només amb una fàbrica que elabora anualment de 4.000 a 5.000 dotzenes de barretines. Aquesta fàbrica alimenta el consum mantingut pel comerç

barceloní, que demana gènere ordinari, pel de Reus, que demana la barretina morada de teula, i pel mercat de la Garrotxa, l'Empordà i el Gironès, consumidor de la vermella de bola. Però com que ja no la gasten més que els vells i els cors, la producció davalla any per any; a començaments de segle, encara se'n feien unes 80.000 dotzenes.

Al costat d'aquest article típic en decadència, han pres molta volada altres articles de punt, de tal manera que Olot ocupa avui en aquest ram un lloc important dins la indústria catalana. En el segle passat hom feia a punt de mitja samarretes, garibaldines, calçotets, enagos de cotó i de llana, indistintament. Avui alguns d'aquests articles perduren en la producció, però predomina el mitjó ordinari, al costat de faixes, bufandes, guants, sueters i pulòvers. Com a gènere similar a la barretina, ha assolit molta importància la boina, que s'envia en grans quantitats a altres països. Abans de l'uropeïtzació del vestit a Turquia, també es manufacturava el fes en proporció notable.

Hom calcula que el volum de la producció olotina de gèneres de punt no baixa d'uns 20 milions de pessetes, i que s'hi ocupen 1.600 obrers, dels quals les quatre cinquenes parts són homes.

En aquests darrers anys el gènere de punt ha iniciat la seva implantació en altres poblacions de la Depressió; així trobem fàbriques o fabriquetes a Tàrraga, Santa Coloma de Queralt, Manresa, Besalú i alguns altres llocs, però sense que per ara passin d'ésser manifestacions esporàdiques.

Indústria metallúrgica

Sense recursos minerals estimuladors, a causa del predomini que tenen els terrenys terciaris a gran part de la Depressió, hom no pot trobar gaires manifestacions metallúrgiques en aquest quadre fisiogràfic.

No obstant això, és curiós de remarcar que la més antiga manifestació d'aquesta mena de treball a les terres catalanes, s'ha trobat dins la zona que estudiem. La troballa fou feta a Riner, entre Cardona i Solsona. En una cova anomenada «Forat de la Tuta», fou descoberta una mina i foneria d'aram prehistòrica, dels inicis de l'edat del bronze (2500 a. de J.C.); la donà a conèixer Mn. Joan Serra i Vilaró. La troballa consisteix en tres motllos per a destrals i punxons. A Linya, a la mateixa contrada, el susdit prehistoriador trobà un altre motllo similar, per bé que més primitiu. Les dues estacions coincideixen amb un jaciment de coure, pobre de contingut, que s'estén «per moltes hores a la comarca de Solsona», el qual durant el segle passat fou més o menys explotat en els termes de Joval i Linya.

Ultra aquest cas especial, en el passat, arran de la muntanya es troben manifestacions metallúrgiques, ja sigui indicades per la toponímia, o bé assenyalades per la tradició o per documents. En el congost del Ter, enlairat dalt dels cingles del Collsacabra, trobem el poble escampat de Sant Joan de «Fàbregues»; entre Moià i Castellterçol, la riera de la «Fàbrega». A les gorges de Sant Aniol d'Aguja, tocant al riu del mateix nom, que va pel Llierca al Fluvià, existeixen encara les ruïnes d'una farga. A Oliu, prop de Solsona, subsisteixen la Farga i

el Pont de la Farga; aquesta ferreria, esdevinguda famosa a moltes hores lluny, fou muntada en l'emplaçament d'uns molins comtals a la vora del Cardener, vers la meitat del segle XVI. El mineral li venia, però, de divuit hores lluny, de la vall del Querol (Cerdanya); arribava a bast per camins de muntanya. Gallardo i Rubió, en el seu llibre *La farga catalana*, opinen que la d'Olius era una farga d'aram; per la nostra part creiem, per la procedència de la mena i per la indústria ganivetera de Solsona, que devia ésser principalment una ferreria. Amb tot, no fóra estrany que s'hi treballés el coure, ja que n'hi ha manifestacions a la rodalia, com hem vist en parlar de les troballes de Riner i Linya i de les explotacions cupríferes del segle passat en els mateixos indrets, explotacions que podrien concordar amb una altra de les produccions solsonines: la manufactura de llumeneres.

La documentació ens assabenta de l'existència a Lleida d'un gremi de ferrers i armers, l'any 1386, i del ram de clavetaires a Manresa, vers la fi de l'Edat mitjana. Aquest ofici manresà s'extingí fa més de mitja centúria a causa de les «puntes de París», invasores del mercat. La ciutat conserva, en recordança, el «carrer dels Clavetaires». La tradició així mateix ens dóna referències similars d'altres llocs. Gallardo i Rubió ens reporten que «a Manlleu hi havia dues fargues que havien venut el ferro a llocs tan llunyans com Santpedor, segons ens ha contat un ferrer del dit poble».

A Torelló funciona encara una vella farga d'aram, dita abans d'Ordeig, avui de Lacambra, en la qual, però, al costat de la maquinària moderna, colpegen encara els martinets clàssics. Allí, ensems que s'estampen planxes i trefilen fils de coure, es manufacturen perols, calderes i olles d'aram. Agermanant-se, probablement, amb aquest establiment, al poble veí, Sant Pere de Torelló, hi havia la manufactura d'esquelles per al bestiar boví i llaner, de les quals, en començar el segle actual, n'enviaren encara a França i a Amèrica.

Els ferrers de tall de Solsona, a les darrerries del segle XVIII, constituïen la indústria més important de la vila. La producció de ganivetes i tisores hi tenia força anomenada; paral·lelament també s'havien industrialitzat el treball dels serrallers i els clavetaires. Naturalment, aquestes manufactures eren afavorides per l'elaboració del ferro verge a una hora curta, a la Farga d'Olius. Estimulat per l'exemple solsoní i com una avançada d'aquesta indústria vers l'Urgell consumidor, Ponts tingué també les seves botigues d'enclusa i forn, puix que l'any 1906 comptava encara amb cinc ferrers i un ganivetaire. Olot, amb l'estímul de la seva indústria drapera, sostenia, en el seu temps, una manufactura de tisores de tondre; avui té una foneria de campanes. Solsona encara avui s'esforça a mantenir el crèdit de les seves navalles típiques, de les quals produïa fa uns anys 800 dotzenes setmanals.

Les manifestacions metallúrgiques del passat dins la Depressió foren, com hem vist, aïllades. Avui, modernitzades, ho són encara, però es concentren dins les zones tèxtils a la part oriental de la Depressió, i dins les zones agrícoles a la part occidental.

La raó de l'emplaçament primerament indicat, és òbvia; s'origina, de primer antuvi, en la necessitat d'auxiliar la indústria tèxtil en la reparació de la seva maquinària, tal com hem vist per les concentracions industrials barcelonina i vallesana, en els volums corresponents. Es destaquen per llurs tallers metallúr-

gics, per l'ordre en què les esmentem, les següents poblacions: Manresa, Sallent, Vic, Olot i Manlleu. Ara que, aquests centres, han derivat el caràcter auxiliar de llur metallúrgia vers la construcció. Així Manresa, que suma prop de 1.500 obrers d'aquest ram, té cinc fonderies de ferro, tres de bronze i altres metalls, i vuit tallers de construcció de telers i maquinària; Sallent, amb uns 400 obrers, té tres establiments metallúrgics importants, un dels quals construeix material ferroviari per a tota la Península.

Les poblacions del segon emplaçament, Tàrraga, Lleida i Balaguer en ordre d'importància, han desenrotllat llurs activitats metallúrgiques, inferiors, però, a qualsevol dels centres del grup anterior, en iniciar-se la introducció d'aparells mecànics en l'agricultura urgellenca, segrianesa i segarrenca, facilitada pel planejar de les terres d'aquestes comarques. Tàrraga ocupa uns 200 obrers entre una trefileria, nou tallers mecànics i, sobretot, en la construcció de màquines de segar. L'establiment dedicat a aquesta construcció produeix un miler de segadores l'any, les quals són venudes a Catalunya i Aragó majorment, però també són introduïdes en les terres agrícoles de la vall alta de l'Ebre. Lleida, estimulada per les seves exposicions de maquinària agrícola, sovintejades, també s'ha iniciat en la construcció.

Indústries químiques

No caldrà que ens entretinguem a detallar l'emplaçament dels establiments dedicats a l'obtenció de l'oli de pinyola pel bisulfur de carboni i els dedicats a l'extracció de tartrats i crémors de la brisa i de les mares del vi; n'hi haurà prou amb dir que els primers sovintegen a les zones olivareres, principalment a l'Urgell, les Garrigues i la Segarra, i els altres a les comarques vinícoles (Bages, Baixa Segarra).

Al costat de la producció oleícola, hom sol trobar la fabricació de sabó, fet d'oli d'oliva, però més sovint de l'oli de pinyola, en major o menor escala. Els centres més importants són Manresa (dues fàbriques), Tàrraga (tres), Lleida, Agramunt i Balaguer.

Abunden també les destil·leries d'alcohol vinícola a la zona vitícola, amb fàssines per a obtenció d'aiguardents i elaboració de licors; els centres més importants són Lleida, Manresa i Berga. Tots aquests establiments disseminats per les comarques de la Depressió, representen només la petita indústria química; però, per bé que, atenent-nos només a les característiques fisiogràfiques de la zona, sembli que aquesta no dona lloc per a la indústria química en gran, cal dir que existeix una explotació notable a Bell-lloc, prop de Lleida.

Bastits els edificis principals d'aquesta explotació industrial cap a l'any 1920 per a la obtenció de l'azot, passaren sense haver estat utilitzats, a la S.A. Cros, que des de l'any 1927 els dedica a la producció de sulfur de carboni i de superfosfats per proveir el consum de les comarques veïnes; però després el radi de proveïment s'ha estès per tot Catalunya i per Aragó. La producció anual és d'unes 50 tones de sulfur i unes 30.000 tones de superfosfats; ocupa un centenar d'obers de la contrada.

Indústries varies

De tant en tant hom es troba, en geografia, amb indústries sense una base de fixació fisiogràfica; són indústries que no tenen altra raó d'ésser que la voluntat dels iniciadors en implantar-les i l'habilitat manual del poble per a mantenir-les.

Tal és el cas de la imatgeria religiosa olotina. Aquesta indústria, que no compta sinó mig segle d'existència, ha fet d'Olot un dels centres més importants del món en aquest ram i s'ha convertit en una activitat característica. Potser caldria cercar-li antecedents en la manufactura de llits olotins dels segles XVII i XVIII, decorats amb angelons i garlandes de relleu, pintats i daurats, i en les figures de pessebre de terra cuita que encara es fan ara. No obstant això, la indústria fou iniciada per un grup d'artistes olotins. No es tracta pas d'obra de talla, si no és per a les imatges originals que han de servir per a fer els motllos, sinó d'imatges de pasta. Les primeres matèries són l'escaiola i l'aiguacuit. Aquella, fins fa poc, hi era tramesa de Barcelona, però ara s'obté de la pell de conill, a Olot mateix. Però l'element essencial d'aquesta indústria és l'habilitat manual de l'obrер olotí a pintar i daurar les imatges amb una finor que dona valor a l'article i permet de competir amb avantatge en el mercat mundial amb la producció francesa, italiana i austríaca. Àdhuc més d'una casa barcelonina d'estatuària religiosa ha entroncat amb alguna raó social olotina per aprofitar-se dels avantatges que aquesta indústria recent ha adquirit a la capital de la Garrotxa.

Actualment hi ha quatre grans establiments i sis obradors menys importants, ultra un nombre d'obrers que treballen a casa per a l'acabat de les peces fines. Hom calcula en 450 persones, homes sobretot, els obrers empleats en aquesta producció, la qual uns anys amb altres s'avalua en dos milions de pessetes. Els mercats consumidors més importants han estat fins fa poc, ultra el peninsular, els Estats Units, Mèxic, Colòmbia, les Filipines i la Xina. La crisi mundial ha portat un alentiment a aquesta producció.

És remarcable que una indústria de volum i pes com aquesta, s'hagi pogut desenrotllar tan ufanosament, malgrat les comunicacions defectuoses que ha tingut Olot fins ara, a 156 km de Barcelona per ferrocarril i amb transbordaments; només s'explica per la voluntat dels industrials i l'habilitat dels obrers.

Tàrrega té una indústria especial dedicada a la producció d'articles per a pompes fúnebres, única a Catalunya. No cal dir que es tracta d'una manufactura sense altre raó de fixació que l'esperit d'empresa del fabricant que l'ha establerta.

Indústria balneària i de l'estiueig

L'aprofitament de les fonts mineralitzades que emergeixen a la Depressió, no ha originat fins ara nuclis d'industrialització balneària més que en dos o tres llocs, en els quals les aigües han estat més apreciades o bé se n'ha fet una ins-

tallació atraient i una propaganda laudatòria. És el cas de Vallfogona de Riucorb, en primer terme, a la Segarra; d'Alcarràs, prop de Lleida, i d'Estadella, prop del Cinca; aquests dos centres darrers, d'aprofitament quasi comarcal. El balneari de Vallfogona forma un nucli acarrerat de cases, xalets i hotels que constitueix un caseriu urbà a certa distància del poble. Desert durant nou mesos de l'any, s'anima a la temporada estiuenca, que és quan hi passen, en estades més o menys llargues, de dues a tres mil persones.

Les migracions urbanes estivals als límits muntanyencs d'aquest quadre fisiogràfic, han estimulat la industrialització estatgera i hostalera en algunes poblacions que han sabut veure els profits que hom podia treure de l'abundor i qualitat de llurs aigües i del pintoresc de llurs paisatges. Olot, Viladrau, Castellterçol, Berga, fa temps que exploten aciençadament l'estiueig; Solsona, Cantonigròs i Sant Julià de Vilatorrada n'inicien l'explotació.

El poblament i les poblacions

Aquestes terres, avantpaís de la muntanya i muntanyoses elles mateixes vers el nord-est, han ofert condicions diverses al poblament segons siguin planejants, com la Llitera, el Segrià, l'Urgell i part de la Segarra; més o menys trencades, com el Bages i el Baix Berguedà; altiplans com el Moianès o el Lluçanès; o bé francament muntanyoses amb estretors d'accés, com les comarques vigatana i olotina. No és la vera muntanya, però en part en fa l'efecte, per a ésser utilitzada com a lloc de refugi i defensa, i en canvi, per altra banda, és ben bé la plana descoberta on les menors desigualtats del relleu han d'ésser aprofitades per a fixar el poblament i assegurar-lo. De totes maneres, si del Segre al Fluvià la Depressió ha fet sovint de zona aturadora per a les invasions que pujaven de les terres baixes i retenia la gent que davallava per les canals prepirinenques, en canvi la seva porció més occidental ha rebut, a més d'una represa, les manifestacions pobladores de direccions obliqües convergents, tantost eixides de les influències barcelonines i tarragonines, tantost d'influències purament muntanyenques. Hom diria que, en la totalitat de la Depressió, la disposició fluvial ha guiat ací els moviments dels pobles i llur fixació pobladora.

El poblament prehistòric

Els inicis.— La manca de manifestacions humanes a Catalunya en els primers temps del paleolític, bé podria ésser deguda al fet de coincidir aquests amb la darrera glaciació, quan les geleres pirinenques baixaven encara fins a la Cerdanya, omplien les valls d'Andorra, s'esmunyien per les canals de les Nogueres, de l'Éssera i del Cinca fins a les primeres cluses, en el límit del Pirineu pròpiament dit. El fred devia allunyar els homes de les nostres terres, puix que trobaven climes suaus al sud de la Península i al nord de l'Àfrica. La

costa, més temperada, degué rebre les primeres petjades humanes. La reculada de les geleres fins a llur desaparició per l'endolciment del clima, devia coincidir amb l'avenç del poblament del litoral vers l'interior, que hem de suposar molt esporàdic pels escassos indicis que hom n'ha pogut trobar fins ara.

A la Depressió Central hom no pot assenyalar més que una manifestació del paleolític superior al Cogul, a la part baixa de les Garrigues, tocant al Pla d'Urgell. En una balma, entre estimballs de blocs, fragments d'estrats areniscosos caiguts per degradació, foren descobertes, fa un quart de segle, unes pintures rupestres avui quasi esborrades. Aquestes pintures han fet parlar molt, perquè s'hi representava una dansa de dones al voltant d'un home, tema rar en aquesta mena de troballes. Demés, hi ha representacions de bòvids, cérvols, i rengífers; aquestes darreres bèsties són indicatiu d'un clima menys temperat que el d'ara. Es tractava d'un poble caçador i, sens dubte, nòmada. Les moltes balmes més o menys profundes que les capes horitzontals dels tossals miocènics formaven, podien haver estat utilitzades per aquells caçadors nòmades dels últims temps paleolítics, però la degradació, que trenca els bancs en blocs i els estimba, pot haver fet desaparèixer d'aquestes contrades propícies altres manifestacions semblants a les del Cogul.

La sensació de despoblament que dona aquesta manifestació isolada, és compensada a l'eneolític, pel gran nombre de destrals de pedra trobades. N'hi ha de tots els indrets de Catalunya. Fixant-nos només en la relació publicada per Bosch Gimpera en la seva *Prehistòria Catalana* i puntualitzada per J. de C. Serra Ràfols, en *El poblament prehistòric de Catalunya* («Enciclopèdia Catalunya», de l'Editorial Barcino), aquest autor consigna en un mapa 287 troballes, 107 de les quals han estat fetes dins la Depressió, és a dir, gairebé les dues cinquenes parts. En relació amb l'extensió, aquesta zona dona el màxim de troballes en comparació amb els altres quadres fisiogràfics. La densitat major apareix a la part central de la Depressió, des del riu Gavarresa fins al Collsacabra, terres on són assenyalats, dins l'esmentat mapa, 60 llocs en els quals han estat trobades destrals de pedra polida.

Aquestes troballes evidencien una certa concentració del poblament prehistòric tot al llarg de la zona. El poblament sembla aturar-se al límit occidental de la Segarra, abans d'endinsar-se per l'Urgell i enllà. Només podem explicar-nos la manca de troballes de destrals dins la Catalunya continental, per la tendència de l'home neolític a viure en coves que estiguessin situades en llocs poc assequibles i, si era possible, amb aigua a l'abast, i pel fet de no trobar-se aquestes condicions a les terres de la depressió lleidatana.

En canvi, al llarg del límit septentrional de la Depressió es troben una sèrie de coves, en general forats naturals oberts a les calisses: n'hi ha, dominant la depressió lleidatana, als vessants del Montsec; segueixen després, en la rodalia solsonina i als voltants de Berga.

Al centre de la Depressió no hi ha manifestacions d'habitaclles, però hi ha manifestacions mortuòries, puix que hi abunden les sepultures. Des del Fluvià al Cardener es troben sepulcres megalítics: els dòlmens, propis de la cultura anomenada pirinenca. Entre el Cardener i el Llobregós predominen les cistes pròpies de la cultura capsiana o almeriana, les quals s'infilten per la zona mega-

lítica anterior. Així mateix, també hi ha dòlmens per l'Alta Segarra. Del Llobregós al Cinca, fins ara no han estat reconegudes més que unes cistes a les Borges.

Com que els enterraments corresponen sempre a un nucli d'habitacions pròximes, podem acceptar aquestes manifestacions mortuòries com a proves de poblament. El fet que no se'n trobi rastre pot ésser degut a estar formats per cabanes de brancatge, que devien desaparèixer sense deixar rastre, sinó era llur fons. Sembla haver-se trobat un fons de cabana al Pla de la Mata, prop de Cervera.

Pel que fa referència a l'Urgell, les Garrigues, el Segrià i la Llitera, cal remarcar, doncs, la coincidència en l'escassetat de troballes prehistòriques de tota mena corresponents als temps neolítics i eneolítics, la qual cosa accentua les possibilitats d'una manca de poblament d'aquelles terres planes.

El poblament preromà.— La descoberta de l'ús dels metalls, el bronze i el ferro, porta a la llarga a les terres de Catalunya un tràgic de pobles: pel nord, els celtes, aportadors de la cultura hallstàtica; pel sud, els ibers, introductors de la cultura argàrica. La Depressió Central no en tocava, segons sembla, les conseqüències que en llur cultura en tragueren les zones litoral i prelitoral. Ací la civilització indígena perdurà o apaivagà aquelles influències, i com que, demés, pel que toca al poblament, tant la cultura autòctona com les altres preferien els turons o els llocs encinglerats per a establir-s'hi, resulta que en l'aspecte topogràfic el poblament no devia tenir variacions; però, en canvi, per raó dels nouvinguts, devia densificar-se amb noves addicions.

En aquests períodes, part de les coves seguien habitades i les altres es convertiren en necròpolis. La forma, però, que pren estat definitiu en el poblament és el poblat, importada pels invasors i adoptada a la llarga pels envaïts. Al Berguedà inferior, a Merlès, prop del riu de d'aquest nom, hom troba un poblat de caràcter mixt, mostra de les influències hallstàtiques en la cultura autòctona. És format per casones d'una sola peça quadrada, que devien ésser cobertes amb brancatge, per l'estil de les barraques de vinya que encara es veuen en certs indrets. Aquesta manifestació de poblament correspon a la primera Edat del Ferro, període que degué iniciar-se uns mil anys a.C. Del mateix temps hi ha també dins la Depressió algunes necròpolis, enterraments amb vasos d'incineració, indicatiu consegüent d'uns poblats dels quals encara no s'ha trobat rastre. N'hi ha a Capsec, de la rodalia olotina (a la vall de Bianya); prop de Vic, al Turó de les Mentides, i a Llardecans. Fora d'aquesta darrera necròpolis, la depressió lleidatana es troba mancada de troballes prehistòriques.

Vers el segle VI a.C. s'inicia a Catalunya la cultura ibèrica vinguda per la costa, esperonada per les relacions marítimes amb grecs i fenicis i alçapremada ben aviat per la colonització d'Empúries i altres llocs del nostre litoral. La Depressió Central, allunyada del mar, devia trigar a rebre els efectes que poguessin manifestar-se en el poblament, per raó de la llunyania i també perquè la cultura pròpia o autoctonitzada es mantenia ferma. Tenim la prova d'aquesta resistència en el fet que la cultura no arribà a la zona pirinenca; cosa que es pot explicar per la resistència dels indígenes a la penetració forastera, resistència facilitada, com

sempre, pels accidents del terreny. D'ací que, en la part més muntanyosa de la Depressió, des del Llobregat fins a les Alberes, no s'hagin trobat poblats pròpiament ibèrics. Val a dir que no s'hi ha fet cap exploració metòdica; però, amb tot, també és significatiu que s'hi trobin estacions de cultures anteriors i no d'ibèriques.

En canvi, des del Cardener al Cinca hom hi compta vint-i-dues estacions ibèriques conegudes, la majoria en els tossals de la depressió lleidatana, de la qual fins aquest període hem hagut de remarcar la manca quasi absoluta d'estacions prehistòriques. La mateixa Lleida, per bé que no s'hi hagi fet cap troballa prou significativa, té en el seu nom primitiu d'Ilerda una prova evident d'iberisme.

Aquesta densitat relativa del poblament a una banda i altra del Segre, que augmentarà sens dubte en fer-se noves exploracions per la Catalunya continental, hom l'explica per un moviment de pobles de la tribu dels ilergetes que, segons les fonts literàries dels segles VI-IV a.C., es trobaven al Camp de Tarragona, i que en el segle III els textos ens presenten a les comarques de la depressió lleidatana compreses entre el límit occidental de la Segarra i les vores del Cinca. Els susdits pobles desallotjats del Camp per la tribu dels cossetans, possiblement arribada per mar, no podien escórrer-se ni cap a llevant ni cap a ponent al llarg de la costa, perquè aquesta era fermament ocupada, i per això degueren esmunyir-se per la canal del Francolí i la Conca de Barberà cap a les terres lleidatanes, les quals degueren ocupar amb facilitat, perquè eren escassament poblades.

Serra-Ràfols, que ens ha orientat molt amb el seu llibre abans citat (*El poblament prehistòric de Catalunya*) ens descriu així l'aspecte d'alguns poblats ibèrics (pàgs. 128-130): «Sidamunt ocupava la plataforma d'un tossal de 125 m de llarg per una amplada de 15-25 m, i entre els poblats poc explorats de l'Urgell és un tipus mitjà... El d'Olius, de planta circular allargada, té l'eix major de 70 m, i el menor de 40; el perímetre de la muralla... és de prop de 200 m, i l'àrea compresa en ella, de quelcom més de 2.000 m². Arrimades al mur es poden destriar fins a una trentena de cases, la major part de les quals tenen una cambra única...». «Els vilatges ibèrics tenen en general una superfície molt reduïda, inferior a la dels nostres petits llogarrets; però el fet d'ésser murallats comprimeix a llur interior les construccions, reduint l'àrea ocupada per cadascuna d'elles, i fa que puguem afirmar que un poblat tenia, a igualtat d'extensió, més veïnatge que un poble modern i fins que un poble medieval murallat.»

Ara podem concloure, tenint en compte les manifestacions de poblament prehistòric que hem assenyalat en períodes anteriors dins tota la part oriental de la Depressió, la continuïtat de les quals és confirmada indirectament pel fet mateix de la localització dels poblats purament ibèrics a la part occidental, que aquest quadre fisiogràfic, al llindar dels temps històrics, devia oferir arreu un poblament d'una densitat relativa.

El poblament en temps de Roma

Així com a les estacions protohistòriques del Prelitoral hem pogut remarcar, en les troballes corresponents als segles II i I a.C., restes d'atuellers romans, indicatiu d'una romanització, en les estacions de la Depressió aquesta influència a penes es manifesta, si no és a les capes corresponents al període efectiu de la dominació romana, i encara en pocs casos. Aquesta absència acusa sens dubte un distanciament entre els dominadors i el poble autòcton. Ja hem remarcat més d'un cop que la influència romana fou purament de façana en temps de Roma, així en l'ordre material com en l'espiritual, i que la romanització, tardana, fou més obra del cristianisme i de les reaccions promogudes per les invasions bàrbares.

La influència de Roma, positiva en el Litoral i en les planes obertes al mar, i atenuada al Prelitoral, a la Depressió Central resta probablement circumscrita al llarg de les vies romanes que travessaven el país per mantenir obert el pas cap a les Gàl·lies i cap a la vall de l'Ebre. Per això les troballes i la nomenclatura només ens donen proves de poblament romà.

Així al voltant de Besalú trobem un nucli de pobles —Tortellà, Montellà, Maià, Llorençà, la Miana, Junyà i alguns altres— que, segons els etimologistes, tenen el nom d'ascendència romana. Aquest nucli s'aplega en el lloc d'enforcament de la via que de Juncaria i Gerunda anava a la comarca olotina. A la Plana de Vic, al camí d'Ausa, de la qual població el temple romà és una executòria, hom troba Balenyà, i tot anant cap a Olot, Vidrà, noms etimològicament romans.

Molt s'ha discutit respecte a l'ascendència romana de Manresa, però si no n'hi ha proves convincents en el lloc que actualment ocupa la ciutat, hi ha, en canvi, restes importants, que bé podrien ésser el seu antecedent, al veïnat de Boades (Castellgalí), en la confluència del Cardener amb el Llobregat, on es troben dos sepulcres monumentals: la torre del Breny i la de la Capella, ultra moltes altres restes de construccions. Demés, en el camí que des d'Egara (Terrassa) passa pels susdits llocs, es troba Rellinars, amb nom d'ascendència llatina. A mig camí, entre Manresa i Vic hi ha Moià (el *Mediolanus* medieval); per les canals dels rius que menen a la Muntanya, Cabrianes, Gaià i Gironella vora el Llobregat, Lluçà prop de la Gavarresa, i a la ruta antiquíssima de Berga a Cardona es troben Avià, Clarà i Correà, mentre que a la via de Cardona al Segre figuren Clariana i Clarà. Els noms de totes aquestes poblacions intermèdies han estat reconeguts com d'origen romà pels etimologistes.

Pels camins d'occident la nomenclatura és menys indicadora de romanització. En canvi, les troballes romanes són més expressives. En primer lloc esmentarem les làpides trobades i conservades a Prats de Rei, en les quals es fa menció del «*municipi sigarrens*» i de l'«*ordo... segarrens*». Davant d'un aplec de sis làpides, en una població petita i senzilla com aquesta, sense rastres de monuments de cap mena, hom ha discutit on podria estar situat aquell «municipi de Segarra». Seria versemblant que fos el mateix Prats, o bé que estigués emplaçat no lluny d'aquest poble, puix que l'indret es troba al pas de la via que anava a trobar el

riu Sícoris (Segre), té unes terres frescals com no se'n troben a tota la comarca, i és abrigat dels vents gelats del nord pel primer graó de la calma segarrenca. A la mateixa via es troba Iesso (Guissona), també municipi romà segons una inscripció lapidària. A l'estrada mestra que menava a Ilerda han aparegut restes de mosaics a Vilagrassa; en el camí estratègic de Tàrraco, a l'antic poblat ilergeta, ultra l'estació d'«Ad Novas», identificada amb Vilanova de Prades, hi ha el poble de Cervià, el nom del qual és d'origen romà indubtablement. Caresmar apunta com a poblacions d'origen romà: Balaguer, per haver-s'hi trobat làpides; Santa Linya, que suposa deformació de «Saltus Licinia», i Àger, que té a l'església per pica baptismal un sarcòfag romà; totes tres poblacions situades a la via d'Ilerda cap a la Muntanya per les dues canals de les Nogueres.

La coincidència de totes les poblacions indicades prop de les vies de pas, mostra prou bé que, dels nuclis romans de la Depressió, la majoria eren *ciuitas*, *castra* o mansions, disposats per a facilitar les comunicacions i vigilar-les. Nuclis colonials, simples llocs militars, parades de tràfic o vil·les d'explotació agrícola, a redós d'aquells, constituïen punts aïllats que a penes podien influir en la distribució del poblament indígena, en el qual generalment els nuclis romans no havien fet més que empeltar-se.

El poblament medieval

Les invasions bàrbares iniciades pels francs l'any 268, en tentinejar l'Imperi, continuades a un segle i mig de distància per vàndals, sueus i alans (408) quan ja agonitzava, no degueren influir massa en l'estructura del poblament de la Depressió, perquè la topografia de l'avantpaís els obria el pas per l'andana litoral i l'androna prelitoral, i per consegüent desviava els invasors d'aquest quadre fisiogràfic. Gran part de la Depressió degué salvar-se, doncs, de l'escomesa devastadora, gràcies a estar apartada dels camins de pas que menen a l'interior de la Península. Només Lleida i els plans segrianencs, pel fet de trobar-se en el pas de la vall de l'Ebre, degueren sofrir les conseqüències d'aquelles allaus bàrbares; possiblement Sigarra va quedar destruïda aleshores. Degué haver-hi també en aquell temps algunes infiltracions bàrbares pel Llobregat i el Congost amunt, les quals degueren destruir el nucli manresà primitiu (vegeu Boades, *Feyts d'armes de Catalunya*) i l'Ausa romana (Vic).

L'any 414 feren llur entrada els visigots, aliats de Roma, però que obraven per llur propi compte, i rere un seguit d'anants i vinents que devien fer contreure el poblament en els llocs de pas, restaren amos i senyors de la terra, mentre l'Imperi romà d'Occident es desfeia. Els invasors, més militars que governants, s'acontentaren d'aprofitar les estructures administratives i estratègiques romanes i mantingueren al llarg dels camins els mateixos nuclis de població, amb finalitats políticofiscals, d'hostalatge o de vigilància.

Els nous dominadors dugueren a terme un repartiment de terres per tal de consolidar-se en els llocs i assegurar el domini del país. L'establiment al camp responia, al capdavant, a les habituds avials d'aquell poble. Al principi, per raons de defensa, els visigots camperols degueren aplegar-se en petits veïnats propis,

constituïnt nous nuclis de poblament enfront dels hispanoromans. Aquesta suposició versemblant és difícil de provar: la nomenclatura no ens pot servir de guiatge, perquè els invasors acabaren per llatinitzar-se mentre deixaven caure en desús llur pròpia llengua, i els noms de lloc d'ascendència germànica, reconeguts pels filòlegs, generalment d'origen patronímic, tant podrien ésser d'aquest període com de la Reconquesta. Les mateixes troballes són tan escasses fins ara, que tampoc no ens orienten en res. Per deducció només podem dir que la distribució del poblament devia ésser la mateixa que en acabar els temps romans, amb desdoblament allà on s'establiren nuclis visigots, que devien mantenir les posicions aturonades. Més tard, amb la pau de què, en general, gaudiren les terres de Catalunya durant el domini got, possiblement es refongueren alguns veïnats dobles, i es reduïren els nuclis de poblament agrupat. En canvi, els terratinents degueren establir vil·les rurals per explotar millor les rodalies fèrtils (Olot - Besalú, Plana de Vic, Moianès, Bages, Segrià), amb la qual cosa s'inicià el poblament dispers, com a les terres baixes en els bons temps de Roma.

La invasió sarraïna i les lluites seculars per a foragitar o dominar els invasors, a la Depressió, poden datar-se entre l'any 714, en què fou presa Lleida, i el 1149, en què fou reconquerida definitivament. Fou un període trasbalsador del poblament; però sens dubte, devia ésser menys modificador del que el vaivé per les zones d'hostilitat podria fer suposar, puix que a la llarga els aprofitaments rurals i urbans de la topografia en el passat s'imposaven.

On els moros feren més llarga estada fou a la part continental de la Depressió, que pel fet d'ésser una terra oberta vers la vall de l'Ebre, els permetia de mantenir contacte amb pobles de llur raça que per migdia i ponent podien guardarlos les espatlles. Per això només és en aqueixes terres ponentines on trobem una influència moresca en el poblament. A la resta de la Depressió Central, sols hi feren incursions de més o menys durada, les quals, junt amb els estralls produïts amb llur pas repetit per les terres baixes, sembraren la temença en la població. Els hispanogots abandonaren pobles i terres tot enduent-se els ramats i els objectes que pogueren, per a anar a cercar refugi al muntanyam prepirinenc pròxim. Dels fugitius, n'hi hagué que no pararen fins més enllà del Pirineu, per tal de posar-se sota la salvaguarda dels reis francs.

El repoblament oriental. — La colonització fou iniciada en l'últim quart del segle VIII, des del cor de les afraus pirinenques, gràcies a l'ajut dels francs que, amb la gent del país feren recular els àrabs i els tragueren del Rosselló, de l'Empordà, de les terres gironines, amb diverses escomeses. Però com que la seguretat era incerta encara, els repobladors es redossaren a les valls de les Alberes, i des d'elles iniciaren l'obra artigadora d'erms i boscos, i referen les caigudes construccions d'antany. Una seqüència d'aquests nuclis primerencs poden ésser els monestirs de Santa Maria d'Arles, a l'Alt Vallespir (del qual tenim referències a partir del 878), Santa Maria de Ridaura, proper a Olot (dedicació del 858), Sant Aniol d'Aguja, a l'Alta Garrotxa (fundat el 872), i Sant Pere d'Albanyà, prop de la Muga (existent l'any 844). Com sigui, però, que el cenobi de Sant Esteve de Banyoles i el d'Amer són esmentats els anys 822 i 840 respectivament, això permet de suposar que aquelles fundacions colonitzadores són, en llurs inicis, ante-

riors a les dates esmentades. L'acció benedictina devia ésser paral·lela a la protecció políticomilitar, puix que, altrament, en aquells temps de lluites, mal haurien pogut sostenir-se els monjos tots sols. Així el comtat de Besalú era ja constituït a darreries del segle VIII o començaments del IX, agermanat amb el comtat veí de Girona.

Aleshores el poblament devia restar estructurat inicialment com ara; només que, a judicar per la documentació, les poblacions en terra plana, com Argelaguer, per exemple, foren un poc més tardanes.

El repoblament central.— La restauració del poblament hagué d'ésser més indecisa en la porció compresa des del Collsacabra al Cardener, sobretot pel fet d'obrir-se en aquestes terres les vies de la Muntanya, camins que els sarraïns forçaren algunes vegades per tal d'enfonsar el cor de la resistència cristiana.

L'acta de consagració de l'església de la Seu d'Urgell, redactada l'any 839, anomena una sèrie de parròquies existents al llarg del basament prepirinenc, entre el riu de Merlès i el Riner, en nombre de més d'una vintena, les quals devien formar part del bisbat que es reinstaurava. Fora de Solsona i Gironella, que també hi figuren, la resta de parròquies devien ésser de poblament dispers com encara ho són avui, perquè es trobaven protegides pels plegaments terciaris de la Depressió, redossades al contacte de les formacions secundàries del Pirineu. La gent d'aquest poblament podien troba fàcilment refugi a les muntanyes pròximes en el cas d'alguna algarada forta. Al sud d'aquesta franja, quasi amb les mateixes parròquies que actualment, restaven com a avançades atalaiadores Cardona i Casserres, a les quals Puig-reig feia costat.

Com que l'Ausetània era terra més oberta, és molt possible que, encara que hi existís un poblament redossat al muntanyam del nord, no s'avancés molt al sud, perquè l'horitzó s'hi eixampla massa. Cal tenir present que l'any 851 els sarraïns saquejaren un altre cop Barcelona. A conseqüència d'aquest nou avenç de les hosts musulmanes, degué despoblar-se novament gran part del centre de la Depressió fins al peu de la Muntanya. Per això, quan Guifré el Pilós i la seva gent amb empenta abraonada porten les fronteres de la Marca Hispànica fins al Montserrat, recomença un poblament confiat. Veiem aparèixer en la documentació, al nord de la Plana, el «*castro Bisauru*» amb la parròquia de Sant Quirze (887), el castell i la parròquia de Spatamala (Torelló), un aplec de cases pageses antecessores de Manlleu, i, al sud, Sant Andreu de Tona i la parròquia de Sant Martí de Centelles, que devia aparellar-se amb el seu castell, com encara es pot veure en l'actualitat. Aquesta distribució del poblament comarcal sembla feta a posta per a la defensa del *Vicus Ausonae*, refeta la població i la seva Seu per aquell comte estructurador de la nostra nacionalitat, l'any 888.

Manresa, «*ciuitas*» establerta dalt del pujol dominador del Cardener, restava enrunada, perquè en l'esmentat document no es parla d'ella, sinó del «*menresensem pagum*». Com que el flanc ponentí era el costat més feble, perquè es presentava obert a les ràtzies dels sarraïns lleidatans, que s'escorrien per la marca deserta de la Segarra amb gran perill per a Cardona i les seves cobejades salines, Guifré li atorgà, l'any 887, per tal de poblar-la a tota costa, una carta de població per la qual podien establir-s'hi impunement els adúlter, els lladres i els falsaris.

Emmarcades així de seguretats aquestes terres, les manifestacions del poblament renovat augmenten dins el segle X. La documentació que coneixem ens parla successivament de les esglésies dels pobles següents: Lluçà, Olost, Sant Julià de Vilatorrada, Casserres, Avià, Moià, Balenyà, la Quar, Sant Pere de Sora, Prats de Lluçanès, Serrateix, Tavèrnoles, l'Estany, i del monestir de Sant Mateu de Bages. No hi manquen tampoc les citacions dels castells atiadors i defensors de l'encontrada: així els de Lluçà, Gurb, Granera, Sallent, Balsareny i Castelladral, que amb els de Sorisa (Súria), Cardona i Solsona, amb Clarà per avançada, donen una idea del que havia d'ésser l'encastellament d'aquesta triple línia de defenses constituïda pel Moianès, Lluçanès, el Llobregat i el Cardener.

El repoblament occidental.— Afermat el domini comtal fins al Cardener, les calmes segarrenques esdevenien la lliça oberta a les escomeses dels sarraïns de les taifes de la vella Lleida i de la nova Balaguer. Les avançades cap al front ponentí havien d'ésser portades amb molta cautela, i cada una d'elles havia d'arrelar-se amb una repoblació per a fer-se incommovible. Entre els dos límits muntanyencs de la Depressió, la toponomàstica segarrenca dels llocs repoblats és una síntesi indicària de la finalitat estratègica d'aquell avançament porfidiós: Castellar de la Ribera, Castelnou de Bassella, Guardiola, Mirambell, Torredenegó, Miravet, Miralpeix, Castell de l'Aguda, Castellar, Castellfollit del Boix, Castelltallat, Durfort, Castellfollit de Riubregós, Guàrdia Pilosa, la Fortesa, Ciutadella, Castell de Santa Maria, Guarda-si-venes, Guardiola, Montfalcó Murallat, Castelnou, Montfalcó d'Agramunt, Castelnou d'Oluges, Rocafort de Vallbona, Torrefeta i altres.

Molt més expressiu que el significat etimològic dels noms de lloc és la visió del poblat, i àdhuc, a l'Alta Segarra, de les cases pageses. Sovintegen encara les torres que s'enlairen entre un escamot de cases o prop d'una casa sola (Ardèvol, Vallferosa, Coaner, la Manresana); els castells senyorials (Verdú, Ciutadella, Santa Coloma de Queralt, Montclar, Aguilar de Segarra, Florejacs, Claravalls, Malgrat...); les viles closes (Sant Just, Sanaüja...); les poblacions murallades (Guissona, Torà, Calaf, Guimerà...), i àdhuc les cases fortes isolades, sobretot a les terres magres segarrenques, per bé que les reformes modernes els han donat un aire de pau. Ultra això, els pobles més o menys encastellats són en majoria.

Amb tot aquest conjunt de detalls, vist al llarg d'aquestes terres, hom té la impressió que han estat unes comarques repoblades en peu de guerra. Cert que no totes aquestes manifestacions defensives del poblament són contemporànies de la reconquesta, però la majoria d'elles hi tenen llur origen.

Tantost arribada la reconquesta a l'Urgell, sembla com si les manifestacions de repoblament s'aturessin. Som a les darreries del segle XI, en què hi ha un contacte constant entre moros i cristians en unes terres on els dos belligerants parlen la mateixa llengua. Els tractes polítics sovintejats han esmussat el salvatisme de les bregues.

En aquestes terres els sarraïns van arrelar tan pregonament en quatre segles d'estada, que moltes poblacions conserven encara avui els noms d'origen àrab. Hom n'hi compta una vintena que conserven l'article *al*, ultra altres com Binèfar, Binaced, Saidí, que evidentment tenen el mateix origen. Una tal adaptació fa aquesta gent autòctona, la qual cosa fa que les lluites de reconquesta en

arribar a aquestes terres es converteixin en una pugna política per a un canvi de domini.

Això fa que el poblament d'aquests plans continentals, del límit segarrenç fins al Cinca, restés immutable, en general, sota el pes de les hosts guerreres, més o menys malmès pels estralls de la lluita, però fàcilment reconstituïble.

Mequinensa, Fraga, Tamarit, amb llurs hortes i vergers al peu d'un puig defensiu, talaies vigilants per damunt els plans esteparis, eren terres nodridores de ramats de llana i fornidores de blat si les pluges hi ajudaven.

Lleida, però, amb l'extensió del seu terme, de vuit llegües de llargària per deu d'amplària, amb la doble franja d'horta a banda i banda del Segre, amb la vasta superfície regada pel canal de Pinyana i en una convergència de camins, era la ciutat cabdal de la moreria en aquestes terres. En el seu terme la població havia d'ésser molt densa. Així mateix el poblament disseminat devia ésser nombrós, perquè arran de la ratlla fronterera, entre aquells dos rius, hi són assenyalades 32 «torres» o masies. Aquestes cases d'horta, que avui com antany conserven llur nom genèric, han donat lloc a la formació de nuclis rurals que amb llur nom testimonien llur origen: Torrefarrera, Torrelameu, Torregrossa, Torrebesses, Torres de Segre.

En el desmembrament dels reialmes sarraïns, Mequinensa, Fraga i Lleida eren taifes independents regides cada una per un valí. Aquests valiat, recolzats en llurs oasis, reforçats amb els fugitius que no volien sotmetre's a la dominació cristiana que avançava abassegadora, foren els darrers nuclis de la resistència islàmica. Tamarit de Llitera es rendí l'any 1067, i Lleida, Mequinensa i Fraga el 1149, però encara, a migjorn, a l'altre costat de la serra la Llena, a les muntanyes de Prades, dalt dels roigs encinglerats de Siurana, aguantà ferm un enclavament moro, darrer graó de la reconquesta assolit quatre anys més tard. Aquest veïnatge degué tenir la seva influència en el poblament de les Garrigues, comarca intermèdia, ni pla ni muntanya, però que, solcada profundament per canals fluvials, eixuts gran part de l'any, oferia un caràcter aspre, accentuat per la vegetació arbustiva que li ha donat nom. Feia, segurament, de marca fronterera entre els sarraïns de Prades, muntanyecs feréstecs, i els lleidatans, urbans i sedentaris.

Per raons de defensa, la majoria de les poblacions romandrien en els tossals, com des dels temps ibèrics, al voltant d'un castell (Castelldans, Almenar, Alcarràs, Alguaire, Tamarit), en alguns casos transformat després en palau (Albi, Sarroca, Albatàrrec, Seròs), o bé amuntgant-se bo i formant una «vila closa» (Maials, Llardecans).

El poblament fins als temps contemporanis

Afermada la reconquesta, el poblament de la Depressió Central restava estructurat com ara. Tanmateix, dues modificacions s'hi introduïren, de caràcter oposat, una a la Catalunya vella, l'altra a la Catalunya nova.

Dispersió i concentració. — A la primera, a partir del segle XVI, hi hagué un augment en el poblament disseminat a causa de l'alliberació dels remences. La gent pagesa, des d'aleshores interessada directament en l'explotació de la terra, constituí una nova classe social de terratinents rurals que bastiren llurs casals en les terres pròpies. Així aquest tros de Catalunya es cobrí d'un escampall de masies. De fet, aquest fenomen del poblament modern s'atura al límit llevantí de la Segarra. Aquesta comarca, veritable zona de transició, no està mancada pas de masies típiques, però les té més aviat com una intercalació entre els casals fortificats, que a llur torn d'adaptaren després a la funció agropecuària.

A les envistes de l'Urgell, la casa isolada desapareix, esdevinguda innecessària per un esmicolament de la població agrupada en petits veïnats explotadors de les terres lleugerament accidentades per valletes i comalars, repartides en camps, ja generalment magres per llur extensió esquifida o per la rocositat que tenen.

Aquests factors agronòmics han estat els elements que han mantingut aquesta forma d'aplegament. Si bé les necessitats de la defensa en els temps insegurs dels segles passats, constituïren totes soles un aglutinant poderós, l'aplegament rural afaïçonat aleshores s'ha mantingut, perquè la migradesa dels factors agronòmics no incitava al desplegament.

A partir d'aquesta zona inicial de la concentració en poblats, el poblament aglomerat augmenta, i de la serra de la Llena al peu del Montsec, fins a trobar els marges del Cinca, predomina el tipus de gran aglomeració rural. Al fons de la plana, com en els seus vessants, abunden els pobles d'extens caseriu; les cases pageses isolades no es troben més que a l'horta lleidatana, on les torres subsisteixen, com abans, però en una proporció molt més forta. Algunes de les poblacions urgellenques o segrianenques s'han desenrotllat en el pla, generalment sobre la terrassa secanera, dominant l'horta; són pobles de carretera (Torres de Segre, Torrefarrera, Torre-serona, Rosselló, Alcoletge, Tèrmens).

L'adaptació del poblament a les necessitats modernes. — Malgrat el caràcter predominantment rural de la Depressió Central, el fenomen general que es presenta en el poblament, en aquests darrers temps és el despoblament del camp a favor dels nuclis fabrils urbans o aïllats, i també a favor dels centres comercials.

L'augment de població és general en els nuclis industrials i mercaders, com és general la minva en les ruralies. L'atracció de la jornada fixa i la setmanada segura, amb comoditats i divertiments a l'abast, és molt forta en les noves generacions pageses que han de bregar sobre unes terres magres i viure en les masies aïllades o en els veïnats que es despoblen.

La comparació de les dades demogràfiques que ens ofereixen el primer i l'últim censos moderns, el del 1857 i el del 1930, donen exemples d'aquest fenomen. Tenim com a poblacions de creixença industrial a costa de les seves rodalies camperoles: Berga, que ha passat de 5.590 habitants a 6.423; Manlleu, de 4.220 a 6.426; Roda, de 1.931 a 2.970; Torelló, de 2.396 a 4.399; Súria, de 1.401 a 3.194; Gironella, de 763 a 4.463, i altres.

L'augment de població ha anat acompanyat sovint d'un desplaçament del caseriu, atret per les noves comunicacions, que han fixat les fàbriques també

prop d'elles. De casos típics d'aquest fenomen del poblament, en trobem a Gironella i Sallent, a les vores del Llobregat. Els nuclis antics d'aquestes viles es troben a la ribera esquerra de la canal fluvial, i l'establiment de la carretera i, més tard, del ferrocarril, per la banqueta oposada, ha desplaçat la creixença del caseriu vers aquesta banda en forma d'un carrer llarguíssim on es concentren ja moltes de les manifestacions urbanes.

A Súria, el fenomen ha tingut una desviació momentània. El pas de la carretera i unes fàbriques vora el Cardener portaven les noves construccions arran de la via moderna, al peu del turó on s'encimbella la població vella. L'explotació de les sals potàssiques, amb la industrialització consegüent, origina la creació d'una barriada obrera, encarada a llevant i migdia, també al peu del turó, però distanciada de la carretera. Aquesta nova fixació no ha tingut cap influència en l'eixampla del poble, malgrat els seus avantatges d'assolellament i de redossament, no negligibles en el clima, cru a temporades, de la Depressió Central; l'atracció del tràfic ha vençut, i la carretera segueix essent el «Carrer Major» de la vila, com en tantes poblacions catalanes, malgrat els inconvenients de la circulació moderna.

Les colònies fabrils. — A la part central de la Depressió, l'atracció de les fàbriques riberenques, agermanades a la funció de la carretera i el carril, ha despoblat les zones interfluvials a profit de les riberes. La manifestació més característica d'aquest fet és l'acarrerament de cases obreres prop dels edificis fabrils, completant quasi sempre la mateixa explotació industrial i constituint en conjunt la «colònia». Aquests agrupaments humans, malgrat incloure edificis col·lectius, escola, església, cooperativa, casino, etc., per llur regularitat geomètrica, a voltes casernària, pel fet d'ésser un poblament forçat, artificios, on la gent rarament arrela, no porten camí de convertir-se en un veritable poble, no són més que una «colònia».

Amb tot, aquestes colònies, situades unes darrere les altres arran del Cardener, del Llobregat i del Ter, constitueixen una de les característiques més remarcables del poblament modern dins aquest quadre fisiogràfic.

La importància demogràfica d'aquests nuclis, en alguns casos sobrepuja de molt el nucli que fa de cap municipal: així tenim Castellbell i el Vilar, amb un total de 2.925 habitants, on n'hi ha 1.951 que viuen en els caserius de les fàbriques; a Balsareny la població fabril suma 2.274 ànimes, la meitat de tota la gent del terme.

Però un dels casos més típics d'aquests desdoblaments de població a favor dels nuclis riberencs i en perjudici de les agrupacions interiors, ens el dona Castelladral. El seu terme municipal, situat a cavall dels vessants del Llobregat i el Cardener, es banya en el corrent de l'un i l'altre, estès en una longitud màxima de 20 quilòmetres. El nucli primitiu que ha donat nom al municipi forma un grup d'una vintena de cases, la meitat enrunades, enlairat sobre uns balços al voltant de l'església i sota les restes de l'antic castell. Poblament de veïnats (Sant Cugat del Racó, Valldeperes, Palà de Torroella, el Mojalt, Navàs, Salou, la Rata) i pagesies (cases pairals i masoveries), dissimulat a les valls o enfortit als turons d'erosió, mostra la seva vellúria en els detalls arqueològics de les

construccions (esglésies romàniques de Sant Cugat i Castelladral, per exemple). La industrialització riberenca ha captat la població vers les colònies fluvials, de tal manera que, en el cens del 1857, els 1.197 habitants del municipi es distribuïen així: 586 al cap, 249 al Mojalt, 136 a Sant Cugat, i 226 a Palà de Torroella; en canvi, en l'últim cens, en què el municipi té 3.058 ànimes, aquells nuclis hi figuren respectivament amb 210, 152, 120 i 888 habitants, al costat de Valldeperes amb 135 i Navàs amb 1.553, que abans no devien tenir importància. Les dues xifres més fortes, les donen Palà de Torroella i Navàs: aquell agrupament està format per la població obrera de les colònies fabrils de Palanou i Palavell, arran del Cardener; i el de Navàs, únic poble de conformació regular de tot el municipi, està constituït per la població ocupada en les fàbriques del Llobregat veïnes. Es tracta, doncs, d'una dispersió del poblament interior vers la perifèria fluvial, on s'ha concentrat junt amb aportacions forasteres.

La creixença de les poblacions mercaderes. — Els centres de mercat també han sofert una creixença, per bé que el fet en general no ha produït desplaçaments del caseriu, ja que aquests nuclis, per raó de llur pròpia funció, ocupen situacions avinents al tràfic. Per ésser a l'abast de les comunicacions, no s'havien encimbellat, però s'havien rodejat de muralles per defensar-se si calia. La creixença ha fet aterrar les muralles.

Olot, de 10.452 habitants l'any 1857, ha passat a 11.519 l'any 1930; Vic, de 13.712 a 14.029; Balaguer, de 5.368 a 5.701; Solsona, de 2.671 a 3.233. L'augment ha estat molt més notable per a aquelles ciutats on circumstàncies especials han atret una forta immigració comarcal i forastera. És el cas de Manresa, que en setanta anys ha passat de 15.264 ànimes a 32.160, i que, a més de tenir una activitat industrial progressiva, ocupa un posició favorable en el límit meridional de la Depressió, que la converteix, gràcies a una irradiació de comunicacions, en el centre proveïdor no sols de la seva comarca, sinó també de les comarques veïnes i àdhuc de la Muntanya.

Més remarcable encara és el cas de Lleida, puix que en igual període de temps ha passat de 19.627 a 38.423 habitants. La causa d'aquesta creixença és netalement econòmica. Té el seu origen en la posició de l'antiga Ilerda, en el centre dels plans continentals on se solden Aragó i Catalunya fins a confondre's, i on s'unifiquen, per a divergir vers el sud, els camins que davallen del Pallars i del Ribagorça. L'avinentesa de l'indret ha fet de Lleida un dipòsit comercial amb anants i vinents de productes, el moviment de numerari corresponent i l'atracció demogràfica que aquests factors suposen. L'esforç humà recolzat en una posició favorable, ha donat a Lleida una funció real de capitalitat a les terres occidentals de Catalunya, la qual funció s'estén fins als marges del Cinca.

El millorament agrícola i el poblament. — La transformació agrícola de les comarques estepàries dels plans continentals, per l'establiment dels regatges que han convertit en hortes les terres de secà, no sols ha aturat el despoblament rural d'aquelles rodalies, sinó que ha promogut una creixença en les poblacions afectades.

El fet és més remarcable en les terres afavorides pel canal d'Urgell. Iniciada la millora, com hem vist al volum anterior, des de l'any 1865, no esdevingué, però, efectiva i general fins al començament d'aquest segle. Amb un aprofitament del terreny més segur i remunerador, els caserius s'han estès i les cases han millorat d'aspecte. Així, comparant les xifres dels dos censos extrems d'algunes de les poblacions afectades, tenim per a Tàrraga, 3.719 i 6.300 habitants; per a Artesa de Segre, 1.386 i 2.687; per a Preixens, 919 i 1.323; per a Castellserà, 767 i 1.525; per a Anglesola, 1.284 i 2.015; per a Bellpuig, 1.635 i 3.166; per a Castellldans, 772 i 1.204; per a Artesa de Lleida, 529 i 1.075; i per a Albatàrrec, 479 i 800.

Quelcom de semblant s'ha iniciat en els plans de la Llitera, on amb els recs del Canal d'Aragó i Catalunya, la població en decadència s'ha refet, com ho demostren, entre altres pobles, Alcàmpel, Binèfar i Almacelles, que en tres quarts de segle han passat, respectivament, de 1.970 a 2.500 habitants, de 1.510 a 3.000 i de 1.132 a 3.123.

Contrasta aquest millorament vilatà i demogràfic amb la decadència creixent dels pobles encimbellats en els tossals limítrofs de l'Urgell i de la Llitera, en els quals hi ha cases abandonades que s'ensorren. Així Cubells ha passat, entre els anys 1857 i 1930, de 1.568 habitants a 1.119; Donzell d'Urgell, de 1.152 a 641; Tudela de Segre, de 857 a 679; i Algerri, de 1.279 a 987.

Influències del nomadisme ciutadà. — Les manifestacions més modernes del poblament en la Depressió Central són les originades pel desplaçament temporal de la gent ciutadana per raons de salut o en busca de frescor. Naturalment que, a causa del clima i el relleu poc acusat, en general, d'aquest quadre fisiogràfic, i de no ésser abundants les fonts mineralitzades, les conseqüències d'aquests aprofitaments també són poques. En el límit muntanyenc de la Depressió, on es fa possible aprofitar les condicions d'altitud, trobem Castellterçol, sobre el Vallès, i Cantonigròs, entre el Cabrerès i la Plana de Vic, indrets aprofitats per a convalescències, la qual cosa ha fet que s'hi construïssin torres i xalets; Olot, Viladrau i Sant Julià de Vilatorrada, de clima estiuenc fresc i fonts regalades, tenen una eixampla senyorívola; Berga, amb iguals condicions, reprèn la seva anomenada; i Solsona inicia la indústria de l'estiuatge amb edificis ex professo. Alguns santuaris afavorits per les comunicacions, com el de Queralt, sobre Berga, el de la Salut, sobre Sant Feliu de Pallerols, o el del Miracle, a l'Alta Segarra, agermanen la devoció amb l'hostaleria i s'engrandeixen i es transformen per a convertir-se en llocs d'estiuatge. Vallfogona de Riucorb, amb les seves aigües cloruradosòdicosulfatades, ha creat, com ja hem dit, un agrupament acarrerat, en ordre fluix, de cases, xalets, hotel i balneari, que constitueix un nou poble a mig quilòmetre de l'altre, si bé resta desert durant nou mesos de l'any.

El caràcter estacional d'aquestes manifestacions del poblament fa que no siguin registrades en el nombre d'habitants dels censos de la població, però resten fets evidents en els eixamplaments dels nuclis urbans o rurals afectats o enmig del paisatge natural, que humanitzen.

La casa

A la Depressió Central, la casa, sola o agrupada, d'ara o d'abans, té característiques pageses, com cal a unes terres que essencialment són agropecuàries. La situació interior d'aquestes terres i llur altitud creixent vers el Prepirineu, que dona ja un clima d'hiverns freds i llargs i, fora la Catalunya continental, de pluges que varien entre 600 i 1.200 mm, és causa que la casa prengui característiques muntanyenques.

La casa isolada

Dins la seva àrea, estesa, com hem dit, de les Alberes a la Segarra, la masia mostra variants caracteritzadores segons la fertilitat de les terres o la importància de les hisendes. En general, les clotes olotines, de terres volcàniques, grasses, i sobretot la Plana de Vic, de terres margoses, productives, tenen cases grans, amb construccions adjacents per a corrals, corts, galliners i pallisses, al voltant de l'era. A la rodalia olotina, com a la plana vigatana, hom troba pagesies que tanquen aquests additaments auxiliars en un clos murat, fermat a la casa al voltant de l'era.

La cria del bestiar, especialment el boví, amb els corrals i estables i les porxades per a l'herba i la palla de l'hivern, dona més cos a les masies olotines. Avui, però, a la Plana de Vic, amb la tirada per la vaca de llet establada, és on s'introdueixen millors ampliacions adients en la casa camperola.

Al Bages, al Baix Berguedà i al Cardener mitjà, les cases més pròpiament agrícoles, de tradició vitícola, tenen proporcions més reduïdes, perquè no fan gaire palla; i encara, com que el clima no és molt plujós, la guarden en pallers a la intempèrie i sols tenen algun escamot de bestiar de llana.

Les terres altes intercalades longitudinalment entre les susdites comarques (Moianès, Lluçanès, Collsacabra), per raó d'una major altitud i, vers el nord-est, demés, a causa d'un clima més plujós, com que són terres bladeres i ramaderes, presenten llurs masies més grans, i en alguns indrets, com a les muntanyes de Cabrera, Aiats i Santa Magdalena, amb pallisses porxades al defora, que aixopluguen als baixos el corral del bestiar.

En la masia segarrenca, ramadera i granera, s'esborren les línies generals típiques de la casa pagesa catalana. Com hem dit en parlar del poblament, les cases de camp, especialment a l'Alta Segarra, fan la impressió d'ésser aprofitaments de casals malmesos en lluites passades. Són construccions matusseres i generalment sòrdides com les de l'alta muntanya. Llur estructura rarament ofereix una regularitat de línies. Demés, com que el clima és cru, no sol tenir edificis auxiliars; el bestiar té el corral al mateix cos de l'edifici. És possible que aquest

amorfisme de la pagesia segarrenca sigui degut a no haver-hi hagut remences; puix que, com sabem, a les comarques on existia aquesta classe social fermada a la gleba, en emancipar-se i formar l'estament pagès, bastí a la llarga el tipus de masia catalana, amb la seva forma basilical romana dels tres cossos coberts amb teulada oberta sobre la façana.

La major pluviositat de la Depressió Central llevantina, a mesura que el relleu s'enlaira, ha estat causa que la simplicitat de les façanes que hom troba a la zona meridional, com a seguici de les masies prelitorals i litorals, es compliqui amb golfes arcades (Cardener, Berguedà), o es cobreixi de galeries porxadades (comarca olotina), per tal de tenir assecadors per als productes tardorals, i eixides en cas de mal temps. Aquesta manifestació arquitectònica és ja una anticipació de les característiques de la casa muntanyenca.

La distribució interior de la casa pren així mateix disposicions pròpies francament de les terres altes, puix que deixa els baixos per a estables, dipòsits, etc., i la vida familiar s'estableix al primer pis, on hi ha sempre la cuina, el menjador i, segons la importància de l'edifici, àdhuc dormitoris.

En canvi, per regla general, les cases no s'ensorren en els vessants com a les terres baixes; per això, en lloc d'ésser aclofades, com moltes masies del Vallès o de la Costa, més aviat s'enlairen bo i aixecant dos pisos sobre els baixos. Aquesta disposició fa que les pagesies d'aquestes terres se'ns presentin altes, com volent aprofitar, de dalt a baix, el màxim assolellament.

Ja hem dit que l'habitable s'estronca tot d'una que hom deixa la Segarra i s'en-dinsa per les terres estepàries de l'Urgell i pels vessants aspres dels seus límits. Però les hortes tradicionals dels voltants de Lleida, amb llur conreu intensiu i llur verdor acollidora, estimularen la construcció d'aixoplucs i de barraques, que a la llarga s'han convertit en cases d'habitació, en les típiques torres d'ascendència sarraïna. Felip Solé les descriu en aquesta forma: «Per regla general, la torre consta d'un cos, amb planta baixa, primer pis i golfes, i a ambdós costats s'hi adossa un cos de planta baixa per al carro, estris de treball, collites i aviram; és cosa d'esmentar, també, el clàssic parral al davant o a la vora de la porta d'entrada.»

Les cases dels nuclis de població

A la Depressió Central, terra essencialment pagesa, les cases pobletanes o vilatanes porten el segell de l'activitat agrícola, que ni els grups urbans, comercials o industrialitzats, han pogut esborrar del tot.

Als agrupaments rurals, la distribució de la casa té la mateixa disposició de les masies, sols que, havent d'ocupar una superfície menor, creix en altura, puix que almenys aixeca un pis més. Quan es tracta de poblacions encongides, els baixos fan de celler (si és terra de vi encara), i hi ha l'estable per a la mula, la cort del porc, les gàbies dels conills, l'ajocament de les gallines: és un veritable femer. Avui, però, el compliment de les ordenances sanitàries, iniciat ja en molts municipis rurals, simplifica i higienitza la utilització dels baixos. L'últim pis, segon o tercer, segons les cases, és la golfa: un porxo amplament obert sota

la teula nua, en amples arcades o simplement obert, assecador dels esplets. A les terres planeres de l'Urgell, del Segrià i àdhuc dels vessants veïns de les Garrigues, com que les cases solen tenir eixida, el bestiar no té estada sempre als baixos, sinó al defora, i en canvi, com que tenen entrada gran per a la manipulació de les olives, s'hi encabeix el carro. Les golfes, amb grans finestral, permeten de posar-hi els canyissos per a assecar les ametlles.

L'augment de la producció de palla a l'Urgell i la seva rogalia, pel perill que aquesta collita fàcil de cremar representava per a les cases i els pobles, ha fet que als afores de cada població es formés un barri de palleres, format per tancats amb coberts on es guarda aquell producte; aquest descongestionament de la casa, ha estat guany de lloc a profit de la comoditat de la família.

A les comarques vitícoles, el cup i el celler arriben a conformar la casa, per tal que es faciliti la descàrrega de la verema i el trafegament del vi. Així es veu en alguns pobles vinaters del Bages. A Avinyó, per exemple, per tal d'aprofitar el desnivell del terreny per facilitar les operacions, es dona el cas de trobar cups al primer pis, a les alcoves. On del conreu de la vinya només resta el record, encara es mostren els cups com un additament essencial de la casa: pels volts d'Olot, hom en pot veure als baixos de les cases. A l'Urgell, a Golmés per exemple, els cups marquen al carrer, al peu de cada estatge, la boca quadrada, ara tapada de terra, endinsada en un arc obert en el mur de la façana.

L'empremta de les activitats agrícoles desapareix a les cases de les colònies fabrils, malgrat d'ésser acarrerades a ple camp, pel fet d'ésser barriades industrials; per això aquests agrupaments solen estar formats de cases que tenen per estadants diverses famílies. Amb tot, l'origen camperol o muntanyenc de moltes d'aquestes famílies, mantingut per l'ambient agrícola de la rogalia, conserva les aficions a la terra i a la cria de bestiar per al proveïment domèstic, per la qual cosa no és rar de veure al peu del riu minúsculs hortets o, davant de les colònies, un arrencament de gàbies, fetes de materials de desferra, amb conills i gallines. La inadaptació de la casa origina en el barri aquest criador a manera d'apèndix, d'aspecte heteròclit.

En els nuclis vilatans i ciutadans, on el comerç i la indústria han atret una densitat humana, la casa d'agrupaments típica s'ha transformat, com a les terres baixes, per la necessitat econòmica de treure un major rendiment del terreny i de l'edifici per la plus vàlua deguda als milloraments urbans i a la concentració demogràfica. Els pisos d'una casa que abans era destinada a una sola família, avui estatgen cada un una llar diferent. I els baixos, com sol passar en aquestes transformacions urbanes, es fan servir per a tendes o obradors. És el cas d'Olot, Manlleu, Torelló, Vic, Manresa, Berga, Santa Coloma, Cervera, Lleida. Es tracta d'una adaptació de velles construccions a necessitats noves. Per això en les eixamples modernes d'algunes d'aquestes ciutats, majorment Lleida i Manresa, l'edificació urbana ja es fa estructurant-la a base de pisos de lloguer, com a Barcelona i altres ciutats de les terres baixes.

Els materials de construcció

La casa isolada i la casa d'agrupament rural, nascudes de les necessitats de la terra, han pres d'aquesta els materials més avinents, sempre els més econòmics, i els han utilitzat d'acord amb els factors climàtics.

Les cases d'Olot i la seva rodalia volcànica, si no han estat arrebossades, negregen a causa de l'ús de les toves i de la greda que hom fa servir de sorra per al morter.

L'aflorament de les margues dures en els vessants de la Plana de Vic, ha facilitat la construcció en pedra plana en molts pobles, com a l'Esquirol. Quelcom per l'estil es troba en els planells de la Segarra, on les calisses, en estrats de poca gruixària, poden ésser tallades en petits blocs que faciliten l'edificació i donen un aspecte d'obra romana o medieval acurada a les més humils casones dels volts de Calaf, Cervera i Tàrraga.

En canvi, a les terres planes de l'Urgell i la Llitera, i de Vic, l'abundor d'argiles ha mantingut la construcció de tàpia. Es tracta d'un material econòmic, tant perquè es troba a mà, com per l'escassa manipulació que requereix i la facilitat que dona per a bastir ràpidament. L'obra de tàpia, per la seva naturalesa, és adient als països mediterranis poc plujosos, i als climes continentals, naturalment secs. Per això, quan en terres amb aquestes característiques climàtiques i d'economia magra, la pedra es troba apartada o és dura de treballar i, per tant, costosa, l'obra de tàpia és la forma general de construcció. Les cases velles dels nuclis medievals de moltes poblacions catalanes, aixecades en terrenys argilosos, eren de tàpia. El clima sec fa de l'Urgell i la Llitera un país apropiat per a aquesta mena d'obra; a causa d'aquesta circumstància favorable, malgrat la transformació agrícola de les terres que han enriquit les susdites comarques, aquest procediment econòmic de construcció perdura. L'aspecte terrós dels caserius de l'Urgell i la Llitera es confon en la llunyania amb els terrenys esteparis que els emmarquen, quan no contrasten amb la verdor dels conreus de regatge.

La Plana de Vic, des del punt de vista climàtic, ja no és propícia a l'ús de la tàpia. Això fa que hom preservi les cases dels inconvenients que una major pluviositat pogués reportar a l'obra, arrebossant-ne els murs. Aquesta precaució dissimula la tàpia i la posa a cobert de la intempèrie vigatana, que amb la mullena i les gelades la faria destructible, com es pot veure en els escrostonaments que algunes masies, negligides, presenten. La tàpia, a la Plana de Vic, és una supervivència d'una pobresa terrassana mantinguda per un esperit d'estalvi secular.

Fora l'ús d'obra de forn en els nuclis urbans que no tenen les argiles llunyanes (Lleida, Manresa, Sallent, Balaguer, etc.) i les dues clapes de tapial, domina, doncs, l'ús de la pedra (calisses, arenisques, o toves volcàniques). Els còdols de rierol són poc emprats en aquesta zona, perquè els llits de riu són profunds o bé ja porten massa aigua. Això no obstant, hom sol emprar-los en els fonaments de les cases de tàpia, per tal que no s'hi filtri la humitat del terreny en temps de pluja.

Prop de les clapes forestals o dels indrets que foren emboscats, al peu del muntanyam occidental d'aquest quadre fisiogràfic, perdura encara l'ús de la fusta en les construccions, sigui en els trespols, on no és fàcil de troba lloses, sigui en les balconades o eixides. El benestar econòmic dels darrers temps ha portat, però, a la substitució de la fusta, de manera que els empostissats han estat substituïts pels revoltons, i les baranes de fusta per les de ferro. Aquesta modificació de l'exterior ha convertit les eixides assecadores o de pas, en simples balcons, tot reduint-les per imitació de la moda urbana, i deixant de banda la servitud natural de les balconades seculars adients amb les condicions climàtiques, mentre que els balcons més aviat hi són contraposats.

Resten encara trespols i balconades de fusta al llarg del vessant prepirinenc de la Depressió, a Cardona, Solsona, Casserres, Berga, Alps, Torelló, i llurs rodalies; i amb més abundor encara, al Collsacabra, serres de Puigsacalm i Guillerics, i a les terres olotines. Rupit, al límit del Cabrerès, sobre el congost del Ter, en una graonada natural, isolat fins ara, ha servat les seves balconades de fusta en bell acord amb el paisatge, cosa que li dona un aire d'alta muntanya, i n'ha fet un lloc típic del nostre turisme incipient.

Les comunicacions

Les directrius del relleu, ací com arreu, han menat de tot temps les comunicacions entre els homes. Els rius, per llurs valls o per llurs carenes partioneres, han assenyalat els passos més avinents. Només ara de poc, la necessitat d'intensificar les comunicacions, la llibertat de moviments que dona al tràfic l'autolocomoció, han portat a l'establiment de vies travesseres. I una xarxa vial comença a espessir-se.

Les vies antigues

L'estructura essencial de les comunicacions ve ja dibuixada formalment en les seves línies generals per les vies romanes, que ressequiren sens dubte els camins ibèrics més planers, tal com ja hem dit respecte als altres quadres fisiogràfics.

De Girona, per Banyoles, hi havia la calçada que anava a Besalú, on se li ajuntava la que devia venir de Juncaria (Figueres?) i, foses ambdues en una, seguia el Fluvià i la vall de Bianya i passava el Capsacosta per a remuntar el Ter i guanyar el Pirineu.

Pel Congost entrava una altra via que, per Ausa, el Ter mitjà, i el Freser, arribava a la Cerdanya, a tocar Llivia; paral·lelament a aquesta, degué haver-hi una altra ruta per la vall del Llobregat, potser menys important que les anteriors. No se'n troben més que els indicis que ens dona el camí ral de l'Edat mitjana que, per Manresa, Puig-reig i Casserres, anava a Berga. Indicis semblants poden fer-nos parlar d'una altra ruta pel Cardener amunt, cap a Solsona, per a arribar al

Segre. La riquesa en sal gemma de Cardona justifica prou aquesta via, i les troballes romanes de vora Manresa, aquesta i l'anterior. A partir de la ruta del Cardener, el traçat vial es decanta cada vegada més francament cap a occident. Per Prats de Rei, ric en làpides romanes, pel pujant de l'Anoia, una ruta devia guanyar la calma segarrenca, tot seguint-la fins a Guissona, d'on devia davallar cap al Llobregós, per a empalmar amb la ruta del Segre, potser també per a pujar a Comiols i anar vers Isona. A partir d'ací, les calçades convergien a Lleida: la que pujava per l'Anoia i la que ho feia pel Francolí, una i altra a través de les terres obertes de l'Urgell, per a divergir després pels planells de la Llitera vers la muntanya per Tolous (Montsó ?), i vers l'Ebre per Fraga.

Quasi totes aquestes vies tenen llur rèplica en algun camí de carena, vies estratègiques dels temps insegurs, quan aquelles no són ja enlairades en algun tram de llur ruta. La via de Ceretània per la Plana d'Ausona tenia, com diguérem en el nostre estudi del Prelitoral, un tirany que s'enfilava pel Pla de la Calma i davallava per Seva. A la part oposada de la depressió ausonenca, hi havia un altre vial carener que venia ja de Collsuspina i, tot mantenint-se sempre a l'aguait de la Plana, anava cap a Sora, passat el Lluçanès. Aquesta ruta, en prendre la dreta, evitava el muntanyam feréstec de les Guillerries, els trencalls del Cabrerès i el formidable congost del Ter. El camí del Llobregat es separava del riu, pel que podem deduir, almenys en el tros que des de Puig-reig anava a tocar Berga, puix que passava per Casserres. Així mateix la via de Sigarra defugia l'acongostament de Castellfollit a la canal del Llobregós, i seguia el planell de Iesso. La via de Tàrraco a Ilerda pel Francolí era també duplicada per una via que travessava el massís muntanyós de Prades i davallava per Vilanova de Prades, seguint probablement la vorera de la riera d'Albi. L'acarenament, com a traçat únic o duplicat, s'atura per innecessari a les terres obertes de l'Urgell i la Llitera.

La documentació primerenca dels temps de la Reconquesta, a mesura que el domini comtal va estenent-se per la nostra terra, ens parla novament de les rutes i calçades romanes reparades per les necessitats de la lluita i conservades després per les necessitats de la pau. En una donació comtal de l'any 978 es parla de «*ipsa strata uel in terminio de Roseto*», lloc situat al terme de Faràs, de la Parròquia de Besalú. Hom troba la mateixa via esmentada en un altre document amb el nom de «*iter de Castrofollito apud Olotum*». Aquesta era l'anomenada «*strata francisca*», refeta pels francs amb l'ajut dels hispanogots, quan iniciaren la represa de la Marca Hispànica per les comarques gironines. Jaume I, en un document del 1274, parla del camí que de Barcelona anava a Vic, el qual de temps antic passava pel Congost. En les afrontacions d'un alou, del terme de «Golmeris», que figuren en una escriptura del 1128, és citada la calçada que de Barcelona anava a la vall de l'Ebre, dient «*in ipsa carrera de Saragoça qui uenit de Molleruz*».

En la nacionalitat naixent, les vies que han d'ésser el lligam d'intercomunicació mereixen la protecció comtal, com es veu per l'usatge 54, promulgat per Ramon Berenguer I vers l'any 1060, que es refereix a camins i estrades. El poble es compenetra tot seguit de la utilitat pública de les vies que faciliten el tràfic. On no arriben les organitzacions de l'Estat incipient, hi arriba el poble. Així no és estrany de trobar a favor de ponts —la utilitat dels quals esdevé més mani-

feita, puix que la majoria dels rius solen barrar els camins— donacions particulars i recomanacions eclesiàstiques per a fer recaptes. A l'Arxiu Capitular de Vic es troben consignades donacions corresponents als anys 1174 i 1205 a favor del pont sobre el riu Meder per on passava el camí ral de Cerdanya i per on devia haver passat també la calçada romana. L'any 1374, el bisbe de Girona autoritza perquè sigui recollida almoïna a la diòcesi a favor de l'obra del pont sobre la riera de Capellada, a Besalú, malmès per una inundació, «*pro evitandis huiusmodi periculis, et alias pro utilitate publica*». Per aquest pont passava la «*strata qui pergit a castro Bisulduno uel Impurias ciuitate*», com diu un document del 995. El pont de Sant Joan, que a la vila de Cardona facilita el pas del Cardener, merescué també l'atenció eclesiàstica, però amb més d'amplitud. Segons un document publicat per Mn. Serra i Vilaró, els consellers i el comte de Cardona s'adreçaren l'any 1424 al concili que es celebrava a Tarragona amb assistència dels bisbes catalans, per tal que recomanessin l'ajut pecuari als fidels per a la construcció del susdit pont, que evitaria el pas a gual del «perillós i terrible riu» per on passava la «*via regia*», camí de trànsit dels peregrins que anaven a Montserrat i a Sant Jaume de Galícia. Foren nomenats, per acord escrit, quatre col·lectors per a recórrer els bisbats i recomanar-ho als rectors, i durant tres anys hi hagué concessió de quaranta dies d'indulgència per cada obra que fos feta a favor de la susdita empresa. Aquests tres exemples ens deixen entreveure la cooperació popular en molts dels altres ponts medievals dins la Depressió, com també a Muntanya, puix que pobles i viles no comptaven amb els mitjans de les terres baixes i, demés, el caràcter torrencial dels corrents feia més necessària aquesta mena d'obres.

Les vies modernes

Les rutes modernes, ferrocarrils i carreteres, no han fet més que ratificar aquest traçat antic de les comunicacions de la Depressió, tot confirmant-ne l'encert multimil·lenari. I la ratificació ho és també de la importància de cadascuna. Ferrocarrils de via ampla segueixen la via de les calçades romanes de què, per llur importància, s'ha servat el record exprés: línia de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses, i avui a Puigcerdà, per Vic; línia de Barcelona a Lleida per Tàrraga (aquesta, en gran part, desviada per l'atracció moderna de Sabadell, Terrassa i Manresa, i en part substituïda pel ferrocarril de via estreta a Igualada); de Barcelona i Tarragona a Lleida per Picamoixons. En canvi, les rutes del Llobregat i el Cardener, evidentment menys importants, són seguides pel ferrocarril secundari de Manresa a Berga i Guardiola i per la línia minera, recent, de Súria.

Totes aquestes vies ferrades són acompanyades més o menys paral·lelament per carreteres: els ferrocarrils principals, per carreteres de primer ordre; els altres dos, per carreteres secundàries. Només la línia de Barcelona a Lleida per Tàrraga, per la seva anomalia respecte al paral·lelisme general de ferrocarrils i carreteres no té una ruta que arreu la dupliqui. Encara avui no existeix carretera entre Manresa i Calaf. La raó d'aquesta solució de continuïtat pot trobar-se

en el fet d'existir una carretera secundària que segueix aproximadament la via romana de Sigarra-Iesso cap al Segre, per Prats, Calaf i la vall del Llobregós. A partir de Lleida, la calçada que es bifurcava devers Fraga i devers Montsó és seguida, en el seu desdoblament cap al nord-oest, pel ferrocarril de Saragossa, i cap al sud-oest, per la carretera general que també va en aquella ciutat aragonesa. La ruta del Fluvià per a anar de Girona a Olot, és seguida per una carretera principal, amb un traçat que coincideix amb la calçada romana que, segles després, petjaren les hosts franques deslliuradores. Un tren-tramvia la segueix amb penes i treballs fins a Banyoles, i un ferrocarril secundari la duplica per les valls encaixades del Ter i el Brugent, i l'alta vall del Fluvià.

Per a completar la relació dels ferrocarrils de la Depressió, esmentarem el de Mollerussa a Balaguer, amb un ramal a la sucrera de Menàrguens, i el de Lleida a Saint-Girons (País de Foix), línia transpirinenca que ara com ara té servei fins a Balaguer per bé que està explanada fins a Tremp.

En la porció levantina de la Depressió Central, representada, com hem dit, per l'enlairament d'un relleu en blocs, comprès entre les valls fluvials des del Llobregós fins al Fluvià, aquest relleu, per bé que en general no sigui molt enlairat, inicia l'obstaculització de les comunicacions transversals, que, en estudiar el Prepirineu, haurem de veure que constitueixen una característica de tot el muntanyam septentrional de Catalunya. Hom troba certament els vells camins rals, camins de ferradura, medievals, a trossos convertits en camins de carro, per a la comunicació interlocal i fins fa poc per a les relacions intercomarcals; però mancaven les carreteres que modernitzessin el tràfic. Aquesta modernització ha estat tardana; hom pot dir que és recent, puix que ha estat promoguda per la generalització de l'automotor.

Pel que fa a la part central de la Depressió, cal dir que l'atracció barcelonina del tràfic, auxiliada per l'estructuració ferroviària, comandada així mateix per la ciutat comtal, destorbava el traçat de les vies travesseres, que avui l'auto, amb la llibertat de circulació que representa, ha fet indispensables. Confirma aquesta interpretació el fet de no existir més que una sola carretera principal, com a via travessera, en tota la porció levantina de la Depressió central: la de Vic a Súria i la de Sant Quirze de Besora a Solsona. El Lluçanès i el Moianès, més poblats, són creuats en diverses direccions per ramals que, unint-se a aquelles vies travesseres, dibuixen ja una xarxa de carreteres interfluvial; xarxa que, en canvi, a penes si s'inicia entre el Llobregat i el Cardener, on les terres, trenca-des, només compten amb alguns veïnats que es despoblen i antigues masies escampades.

El muntanyam de Cabrera, serra d'Aiats i Puigsacalm posa un obstacle ferm a les relacions de la depressió olotina amb la Plana. Amb tot, la necessitat de mantenir el contacte els pobles de la vall del Fluvià amb els del Ter mitjà, sentida tostemp, perquè es tracta de dues comarques riques i poblades, ha fet superar l'obstacle, principalment, per una via travessera que ensems enllaçava amb la que per la Plana anava a Barcelona. Per això la ruta moderna fou iniciada molt aviat, si bé no s'ha acabat fins ara. Aquesta via travessera d'Olot a Vic, camí directe per a anar a Barcelona, és una ruta antiquíssima, puix que ja se'n té esment com a via romana que des del pla d'En Bas, pel coll d'Uria i el Grau,

anava a la Plana. Com a camí de ferradura fou sempre d'una gran importància, ja que era la via d'anar a Barcelona. Amb la modernització de les comunicacions fou iniciada aviat la carretera; era l'any 1848. Girona, però, tingué interès que les relacions olotines es fessin per la seva mediació com a capital, i propugnant primer per l'establiment d'una carretera directa, ràpidament construïda perquè es tractava d'un itinerari planer, i amb la construcció, després, del ferrocarril econòmic, contribuï que la via directa d'Olot a Vic i Barcelona quedés inacabada. Només el motorisme, que ha imposat amb les noves necessitats creades pel tràfic l'establiment de vies directes, ha estimulat a vèncer el desnivell de la Salut, sobre Sant Feliu de Pallerols, on s'aturava el tram inacabat, i des del 1931 l'antiga via ha reprès l'activitat. Possiblement aquesta carretera transversal ha batut el rècord del retard en la construcció, puix que han passat vuitanta-tres anys des que fou començada fins al seu acabament. Dues carreteres més, les de Sant Pere de Torelló i de Vidrà, porten igual orientació i igual finalitat, però s'aturen sense arribar a la carena.

Paral·lelament a la direcció llevantina que pren el Ter en la desviació de la seva ruta cap a terres gironines, hi ha la via que uneix Vic a Girona, per Santa Coloma, via de muntanya a través de les Guilleries que, ensems amb la que passa per Anglès i Osor, se li ajunta a Sant Hilari, i que amb la que de la vall de la Tordera, per Arbúcies, va a Tona, ha fet assequibles al trànsit modern els vessants septentrionals del Montseny.

A la depressió volcànica de la Garrotxa-Gironès, el relleu conformat essencialment per falles orientades vagament d'oest a est, amb dos grans «horsts» —segons Marcel Chevalier— que constitueixen el muntanyam de les serres del Corb i Rocacorba i el de Sant Julià del Mont, paral·lels entre ells, ha orientat en igual sentit les tres línies de comunicacions: el ferrocarril de Girona ja esmentat —amb l'antecedent d'una carretera que fa el mateix camí—, la carretera principal que voreja el Fluvià, citada també, i una altra carretera intermèdia que va de Banyoles a Olot per Santa Pau. Ací, a causa de la dispersió del poblament interior i dels obstacles del relleu, no s'han establert línies travesseres; hom ha iniciat només vies d'enllaç.

Vers ponent, a partir del Cardener, el relleu tendeix a simplificar-se. Amb tot, fins al Llobregós, encara les calmes, com la del Miracle, el pla de Guissona i la de Calaf, són interrompudes per comalades degudes a l'aflorament enlairat dels estrats. Aquesta alternança caracteritza la Segarra en el tros comprès entre els dos rius. Aquest fet fisiogràfic, una població en l'espai interfluvial poc nombrosa i molt disseminada, i les poques relacions econòmiques entre ambdues valls, han retardat la construcció de carreteres transversals, tot i que els pobles del Llobregós depenen judicialment de Solsona.

Llevat dels voltants de Guissona i de Cervera, on el terreny més o menys planer facilita el traçat de carreteres, fins a arribar a les dues vies generals, que des de Tàrrrega i Cervera respectivament fan cap a Agramunt, on s'ajunten i es fusionen per a passar la serra de Comiols, encara resten clapes intermèdies sense més camins que els de carro, i no perquè el relleu s'hi oposi, sinó perquè el poblament en petits veïnats no té força per a atreure'l.

En canvi, ja als límits dels plans d'Urgell, amb l'actuació moderna de les pro-

duccions abundoses de les terres regades, hom veu que en el pla les carreteres es densifiquen, en algunes rodalies, com en les terres baixes prelitorals. Aquesta xarxa, relativament espessa, s'atura fins a cert punt arran del Segre. No obstant això, pel Segrià, la Noguera i la rodalia de Balaguer, carreteres longitudinals avancen devers el nord amb un cert paral·lisme, travessades, però, per la ruta de Balaguer a la Llitera. Cap al sud, en canvi, per l'estepa no regada encara, aquestes vies secundàries són innecessàries, i les terres planes no són solcades per altres carreteres que les de primer ordre ja esmentades.

Hom pot concloure de tot el que hem dit respecte a les comunicacions modernes dins la Depressió que els ferrocarrils s'han estacionat o poc menys, mentre les carreteres van teixint una xarxa més o menys densa segons les dificultats del terreny i la importància i riquesa de les poblacions. Vells projectes transpirinencs, amb llur internacionalisme, promouen encara de tant en tant campanyes impulsores d'obres o desempolsadores de projectes: el ferrocarril de Lleida a la Vall d'Aran per la Noguera Ribagorçana, el de Balaguer a Puigcerdà per la Seu d'Urgell, i el de Lleida a Saint-Girons, que, com ja hem dit, funciona fins a Balaguer i en el qual hom treballa amb més o menys regularitat de Balaguer en amunt. D'altres projectes recents, com el de Valls-Cervera-Ponts, el de Tàrraga a Balaguer, la continuació del d'Igualada fins a Lleida, o l'allargament dels Ferrocarrils de Catalunya enllà de Sabadell i Terrassa, no se'n parla. La idea de portar el tren de Sùria a Cardona, ha estat arraconada, fins al punt que s'ha establert un cable aeri per a transportar en vagonetes les sals potàssiques cardonines.

Aquest atur dels projectes ferroviaris ha estat compensat amb escreix, amb la conclusió de carreteres incompletes, la construcció d'altres de noves, i una conservació més acurada del ferm de les existents. La millora és una conseqüència dels progressos de l'autolocomoció, i aquesta, ben servida, s'ha llançat dels serveis interlocals als serveis a grans distàncies; de manera que avui hi ha comunicacions directes en autoòmnibus, del si de la Depressió a Barcelona. Hi ha serveis a la capital des de Lleida, Tàrraga, Artés, Moià; hi ha camionatge de llet diari de l'Urgell i de la comarca olotina a Barcelona. Àdhuc de la ciutat comtal, a través de la Depressió, es fa el viatge a la Seu d'Urgell i a la Vall d'Aran. Serveis d'autos més ràpids que el tren fan la competència als ferrocarrils de Girona a Olot, de Manresa a Guardiola i de Manresa a Sùria.

Sens dubte, en l'estat actual de les comunicacions ferroviàries a la Depressió Central, per l'emplaçament d'aquest quadre fisiogràfic, zona d'unió de la Catalunya baixa i la Catalunya alta, i pel moviment que ella comporta amb les seves produccions agrícoles de ponent, industrials i vitícoles del centre, industrials i agropecuàries de llevant, la carretera, amb major facilitat per a estendre's, farà innecessari l'avenç del rail, més costós, i sols en algun cas especial, els carrils aparellats avançaran més o menys lentament cap a la muntanya. L'automotor ha estimulat millor que el tren les activitats d'aquesta zona, gràcies a la variabilitat dels seus trajectes.

Els mercats i les fires

Els mercats setmanals

Una doble línia de poblacions mercaderes es dibuixa al llarg de la Depressió: la més propera a la terra baixa i la que, situada més al nord, es troba al peu de la Muntanya. La primera, que té per punts principals Lleida, Mollerussa, Tàrraga, Cervera, Santa Coloma de Queralt, Calaf, Manresa i Vic, té la seva raó d'existir en el fet que aquestes poblacions han fet de dipòsit per als compradors de per avall i principalment de Barcelona; mentre que la segona, formada pels mercats de Balaguer, Artesa, Ponts, Solsona, Berga i Olot, recapta els productes de la Muntanya. Sovint aquests mercats fan d'intermediaris o de proveïdors dels de la línia baixa.

Lleida i Manresa han vist fondre's llurs mercats dins l'activitat ciutadana, de manera que ni tenen un dia assenyalat per a les transaccions ni el mercadeig s'hi presenta en forma de concentració setmanal; en aquestes poblacions tots els dies és mercat.

Manresa, embolcallada en una activitat industrial intensa que manté un cens que passa dels 32 mil habitants, absorbeix en les seves places els productes de cistell que hi porten les pageses de la rodalia, mentre que els seus tractants en bestiar curen de comprar a les masies els porcs, els xais i els vedells, així com el blat i les mongetes. El moviment constant de gent forana a les botigues, és, en part, la contrapartida d'aquells fets comercials que dins el moviment complex d'una ciutat de la seva importància quasi es desvirtuen.

Quelcom de semblant passa a Lleida. El consum absorbidor d'una concentració humana de 38.000 habitants, atreu diàriament els productes de galliner i d'horta. La funció eminentment comercial de la capital del Segre, amb els seus tractants en bestiar, grans, alfals, palles i fruites, ha diluït així mateix els altres productes de mercat en una absorció consuetudinària. De la seva funció mercadera de parada, li resten com a recordança les seves fires quinzenals de bestiar, i sobretot, les mensuals de bestiar llaner, en les quals, gràcies al fet de trobar-se Lleida en un punt de convergència de vies que vénen de terres ramaderes, no és rar de veure-hi de 25.000 a 30.000 caps. Lleida és un centre mercader del pla i de la muntanya, puix que la seva atracció arriba fins al Pirineu.

Vic és un veritable tipus de mercat clàssic i ensems és un dels de més anomenada i dels més influents en els preus dels productes de tot Catalunya. L'aportació principal al mercat són els porcs, naturalment estimulada per la indústria llonganissera. Segueixen en importància els ous i l'aviram. També s'hi fan moltes transaccions amb gra i patates, però a base de mostres. La irradiació del mercat vigatà no sols agafa amplament tota la Plana, sinó també el Lluçanès i el Moianès. Dins la Depressió és el més important, i junt amb els prelitora-

lencs de Figueres, Girona, Granollers i Vilafranca, manté el tràfic setmanal, l'aplec vistós i actiu, malgrat la facilitat dels transports automobilístics.

El mercat de Tàrraga segueix en importància el de Vic; però la seva importància actual no és tradicional, com la de la plaça vigatana. El mercat de Tàrraga ha estès la seva àrea d'atracció i el volum de transaccions des que els regatges de l'Urgell han enriquit aquesta comarca, és a dir, des de les darrerries del segle passat. Aquesta influència ja fa dubtar de si Tàrraga és de la Segarra o de l'Urgell; realment són més els pobles urgellencs que els segarrencs que hi concorren. Hom ha calculat que acudeixen per terme mitjà als mercats targarins unes 1.500 persones i que s'hi gira per valor d'unes cent mil pessetes setmanals. Hi predominen els ous i l'aviram, i als estius la fruita. Durant els mesos de juliol, agost i setembre, els melons de les terres regades pel canal d'Urgell s'apilen en piràmides a la plaça de Tàrraga. S'ha estimat en unes 1.500 dotzenes la quantitat d'aquestes fruites que es ven setmanalment durant la temporada i és distribuïda en carros i camions de Vic a Santa Coloma de Queralt i cap a la Muntanya. Ultra això, s'hi fan molt nombroses transaccions amb mostres de grans, olives i ametlles, en els temps de les collites respectives.

Quant als altres mercats d'aquesta franja baixa, si bé no tenen la importància dels anteriors, tanmateix acusen un gran moviment, sobretot d'ous i aviram. A Cervera i Calaf s'hi fa, també, molt negoci de gra i palla, i a Mollerussa, de farratges.

En la cadena de mercats del peu de muntanya, es destaquen, com a més importants, els extrems: Balaguer i Olot. De llur importància són bona prova el Mercadal, la gran plaça de Balaguer, i el Firal, l'ampla esplanada que Olot té en forma de passeig. Aquests dos mercats comarcals, en establir-se els ferrocarrils, que afavoreixen i relacionen la part baixa de la Depressió, se'n ressentiren, perquè les facilitats i la rapidesa en els transports afavoriren els mercats amb estació ferroviària, els quals atragueren part dels pobles els productes dels quals solien fer cap en aquells. L'arribada del ferrocarril de Mollerussa a Balaguer i del de Girona a Olot, inicià en aquests mercats el proveïment de Barcelona, tot i que el tràfic topava amb l'inconvenient dels transbords, que amb la pèrdua de temps feia més sensible la distància. Avui el camionatge ha superat part d'aquests inconvenients i els ha posat en contacte directe amb la plaça de Barcelona. Amb tot, encara hi ha compradors intermediaris; a Olot, hi van els pollaires de Banyoles. El mercat olotí ho és de bestiar, gallines, ous, conills, garrins i vedells nodrissers. Ultra la gent de la comarca, n'hi compareix també de Camprodon; però aquests, generalment, no hi van ni a comprar ni a vendre, sinó a assabentar-se dels preus. També hi fan cap verdulaires de Banyoles i Vilafant, ja que els productes hortícoles escassegen a la clota olotina.

Entremig trobem dos altres mercats importants, però que treuen més aviat els productes de l'interland muntanyós que tenen darrera: són Berga i Solsona, que constitueixen veritables centres captadors de peu de muntanya. Ací, com que ja hi regnen les temperatures fredes, bona part de l'any, gallines i ous no predominen com en els mercats que hem vist fins ara. La minva d'aquest bestiar menut és compensada per l'abundor del conill casolà. Però l'article més característic dels dos mercats, per bé que de temporada, són els bolets. Abans

els assecaven, perquè si el transport és llarg no aguanten; però ara que els camions els transporten en poques hores a Manresa, Terrassa, Sabadell i sobretot a Barcelona, els envien a aquestes places, cosa que ha estimulat la recerca d'aquest producte espontani. La temporada dura de setembre a novembre; per poc bona que sigui l'anyada, els muntanyencs, que compareixen amb llurs burrets carregats, paguen els deutes amb el rendiment de la venda. En el temps dels mercats forts, els carrers són plens de boletaires i caixons, i els botiguers, convertits en compradors a l'engròs, agabellen rovellons, llenegues, fredolics, etc., per a enviar-los avall. Com que totes les cases tenen truges, surten a mercat molts porcells, que són comprats per comissionistes. De Solsona en treuen uns set o vuit mil durant l'any. Com que aquestes dues poblacions, per llur altitud, quasi no cullen verdura ni fruita més que al pic de l'estiu, els en porten de fora: de Berga, de Manresa i del Pla del Llobregat; a Solsona, també de Manresa, però sobretot de Tiurana.

Els altres mercats d'aquesta franja són mercats de rogalia, i, de tots ells, Ponts és el que té una àrea d'irradiació major, gràcies a la seva magnífica horta que, demés dels seus productes, fomenta la cria de bestiar casolà: aviram, conills i porcs.

Les fires de bestiar

Les fires vilatanes. — Les fires d'altre temps, destinades a posar a l'abast de compradors comarcals, en un lloc avinent, els productes naturals o manufacturats que altrament calia anar a adquirir a gran distància, i a les quals concorrien venedors i compradors de molt lluny, han quedat reduïdes, per les facilitats de comunicació, al bestiar, per bé que se n'aprofiten també molts venedors de roba, verdulaires, a part dels explotadors d'atraccions de tota mena. I encara, com a fires de bestiar, ja quasi només subsisteixen a la Depressió i a la Muntanya.

Totes les ciutats i viles amb mercat setmanal d'anomenada, tenen llurs fires de bestiar més o menys sovintejades. Olot i Lleida, per exemple, en tenen cada cap de mes; altres en tenen diverses que s'escauen en diades assenyalades; altres només una d'hivern, una altra d'estiu, per bé que en aquests casos una de les fires té més importància que l'altra, i per això, de fet, sols se'n destaca una l'any.

Olot celebra un mercat-fira el primer dilluns de cada mes, però té cinc fires especials assenyalades, per bé que la més important de totes és la de sant Lluc, que s'escau a l'octubre. Hi acudeix bestiar de peu rodó; no és rar que s'hi ajuntin prop d'un miler de caps entre mulats i cavalls. Demés, s'hi apleguen molts vedells, que hi arriben a ramades de 15 a 20 bèsties. Els venedors hi van de muntanya i de per avall, fins a l'Empordà, però els compradors hi acudeixen, especialment, pels híbrids, de València, Aragó i Castella.

Vic té assenyalades quatre fires l'any, però, de fet, un mercat, el del dissabte de Rams, s'ha convertit en fira per la seva importància.

Lleida, en canvi, com ja diguérem, té una fira quinzenal de bestiar i, entre aquestes, una de bestiar de llana el dia quinze de cada mes.

Però una de les fires de més anomenada, no sols de la Depressió, sinó de tot Catalunya, és la de Verdú, que amb la d'Organyà i la de Salàs, constitueix una trilogia per a les transaccions, sobretot de bestiar mulatí, que té crit àdhuc més enllà de les nostres fronteres. És la fira dita de sant Marc, diada que s'escau al mes d'abril. No és rar que hi siguin aplegats, uns anys amb altres, uns 8.000 caps de bestiar de peu rodó, entre els quals dominen els mulats. Hi acudeix gent de tot Catalunya, i àdhuc de terres castellanès i occitanes. Per la manera com aquesta fira omple la vida del poble per una temporada, conserva més que cap altra de la Depressió el caràcter tradicional que aquests aplecs mercaders tenien antany. Totes les cases del poble tenen llurs baixos convertits en estables, i moltes d'elles ja han estat construïdes a gratcient per a aquesta utilització. Hi ha estables d'aquests que poden acollir un centenar de caps de bestiar gros, i algun arriba a tenir quatre-centes estaques. El bestiar de la fira, gràcies a aquestes facilitats estabulàries comença a ésser menat a Verdú des d'uns quants mesos abans. Demés, com que la concurrència, els dies de fira, és extraordinària i no hi hauria hostals per a entaular i estatjar la gent, totes les cases fan d'hostal.

Junt amb aquesta fira de bestiar de peu rodó, se'n fa una altra d'ovins que ha decaigut molt, perquè Tàrrrega, l'estació de ferrocarril pròxima, ha construït corralles a propòsit; i tant als ramaders com als compradors, els té més compte de fer els tractes en aquella vila, puix que allí tenen el bestiar a peu de vagó.

La durada d'aquestes fires grosses, que abans, per la lentitud de les comunicacions, solia ésser de deu a dotze dies, en l'actualitat, que hom va de pressa i per feina, s'ha reduït a tres com a màxim.

Les fires de camp. — Ultra les fires vilatanes, a la Depressió subsisteixen aplecs mercaders a ple camp, que hom no troba, pel que hem pogut esbrinar fins ara, en els altres territoris del Principat.

Ara com ara tenim notícia de cinc fires camperoles; vénen per la tardorada; una n'hi ha, però, que s'escau ja al gener. Comença la fira de la Torregassa, que es celebra dins l'última desena de setembre, en l'indret que li ha donat nom, situat en un relleix de les muntanyes del nord-oest de Solsona, a una hora i mitja d'aquesta ciutat. Els mateixos dies té lloc la de l'Hostal del Vilar, entre Sant Boi de Lluçanès i el santuari dels Munts. Ve després la de l'Empelt, que s'escau l'endemà de sant Lluç, en uns plans que hi ha entre Solsona i el santuari del Miracle. Per santa Llúcia té lloc la de Navès, prop del camí ral d'aquella ciutat bisbal a Berga no lluny de Cardona, i pels Reis, al peu de la mateixa via, es fa la de Montclar, en un lloc ja més atansat a Berga.

Aquests firals són majorment aplecs de bestiar, puix que s'escauen a gratcient en el temps en què els ramats baixen de la muntanya, quan les fredorades hivernals dificulten el pastoreig, quan, enllestit el treball de la terra, hom pot desfer-se de la mula ajudadora, i quan és avinent de vendre el porc que s'ha pujat de més a més per fer guardiola. Hom hi porta així mateix patates i mongetes collides de poc, i, si cal, també gra, quan la casa queda proveïda. A l'aguait del diner, que passarà d'unes bosses a les altres, acuden els marxants amb tota llei de mercaderies, que quan es graneja és quan es compra. Així mateix s'hi paren taules i barraques, on es cuina.

El fet que aquestes fires es realitzin en la línia de contacte entre la Depressió Central i el muntanyam prepirinenc, en una zona de poblament molt disseminat, repartit en petits nuclis de població i en masies escampades, ens porta a suposar que aquests aplecs mercaders deuen tenir una tradició diverses vegades secular, i sobretot fortament arrelada. Sinó, ¿com s'explicaria que Solsona no hagi pogut atreure les fires que tenen lloc en la seva rodalia, malgrat els molts avantatges que ofereix un lloc de transaccions arredossat a un nucli urbà i malgrat els esforços que han fet i fan els solsonins per aconseguir-ho? Fa temps que celebren una avantfira a la vigília de cada fira de camp, per aprofitar-se de la gent forastera que hi arriba per passar-hi la nit i anar al firal l'endemà. Però ha estat en va: el ple de les transaccions es fan al camp, lluny de poblat.

¿Són aquests aplecs una reminiscència dels *conuentus* rústics dels temps visigòtics, on s'aplegaven els veïns d'una rodalia per tractar d'assumptes comunals, afers de bestiar i mercadejar-hi de passada? ¿O bé són una supervivència dels moments de treva o de calma del període de la reconquesta, en què, endinsada la gent en els contraforts pirinencs, n'eixia per baratar productes amb les colònies avançades dels castells fronterers o bé amb els sarraïns de la marca segarrenca? No ho sabem pas. La documentació fins ara no ens ha lliurat cap indici que ens permeti d'establir una hipòtesi plausible.

VII
ASPECTE HUMÀ.
EL PREPIRINEU I EL PIRINEU
Primera part

L'aspecte humà al Pirineu

Per tal de simplificar l'estudi de la porció muntanyenca septentrional de Catalunya, involucrem totes aquestes terres pirinenques i prepirinenques en el mot únic de Pirineu. Els accidents del terreny, l'isolament de les valls entre elles, l'acongostament o l'encaixonament de les canals fluvials, les agermanen; com també sovint a trossos les agermanen les clapes forestals, les activitats rurals, i la dispersió i el fraccionament dels nuclis de població.

Les diferencia, però, la composició dels terrenys, junt amb les altituds que s'enlairen de sud a nord; aixecament del relleu que comporta temperatures decreixents i precipitacions atmosfèriques cada cop més abundants. Aquestes diferenciacions en el terreny i el clima, comporten la diversitat de paisatges i d'activitats humanes d'una i altra de les dues zones. Això ens obligarà sovint a distingir fenòmens semblants, però propis de cadascuna d'elles.

Possibilitats i explotació del subsòl

Hom ha parlat sovint de la riquesa minera de la nostra muntanya, i ha excusat l'escassetat de mines en explotació en la manca de vies per al transport del mineral. La muntanya arreu del món sol suggerir la idea d'una abundor de productes miners. Per a situar-nos degudament quant a les possibilitats d'aquesta doble zona fisiogràfica, cal tenir en compte que el Prepirineu, en general, està compost per terrenys secundaris (triàsics i cretacs) i eocènics on predominen les formacions calisses, pinyolenques i areniscoses d'origen marítim i lacustre, les menys adients a contenir filons metàl·lics i que, a tot estirar, donen pedres utilitzables (calisses, arenisques) i s'hi poden trobar capes lignítiferes. Al Pirineu pròpiament dit dominen els terrenys paleozoics (silúrics, devònics, amb grans clapes granítiques i llenques carboníferes), els quals ofereixen afloracions de minerals utilitzables, i, en canvi, tenen l'inconvenient d'estar formats per estratificacions molt plegades i trencades; característica tectònica que dificulta en molts casos la utilització remuneradora dels filons metàl·lics i de les capes hulle-res. En el passat, però, quan la industrialització minera no havia assolit l'apro-

fitament intens d'ara, hom mantenia, malgrat aquells inconvenients del terreny, explotacions metallíferes que ara resten abandonades o oblidades. També avui hom troba esmentades concessions mineres en tot el Pirineu, perquè no costa gaire de declarar una existència metallífera. En canvi, són rares les mines que hom hi explota, perquè ja és cosa de pensar-hi més, si s'ha d'exposar un capital per obtenir-ne un rendiment. En intentar l'explotació, la major part de projectes fracassen des dels seus inicis, o cal abandonar-los en dur-los a la pràctica.

En resum: podem dir que al Pirineu abunden els minerals útils, però que en pocs indrets són explotables econòmicament.

Els jaciments ferrífers i metallífers. — Tot al llarg del Pirineu hom ha explotat jaciments ferrífers de certa importància: Maçanet de Cabrenys, vall del Riuferri (Vallespir), Ribes, Ogassa, Pimorèn, vall del Querol (Cerdanya), el Vernet i els seus voltants (Conflent), vall de Ransol i Ordino (Andorra), la Vallferrera (Pallars). Lluís Marià Vidal diu que a mitjans del segle passat el transport de la mena ferrífera de la Vallferrera ocupava 600 homes i 700 cavalleries. Alguns dels jaciments andorrans eren explotats encara en començar la centúria actual; les mines de Riuferri funcionaren fins fa uns deu anys. En l'actualitat les úniques explotacions en activitat són les del grup del Vernet i de Pimorèn. Aquestes explotacions, junt amb les de Planeses i l'Esquerda, a les Fenolledes, ja fora del territori català, formen el grup anomenat, per l'Administració francesa, «del Canigó», el qual l'any 1927 produí unes 250.000 tones de mineral (150.000 són d'hematita, 80.000 de mena espàtica, i la resta d'oligist).

Els altres aprofitaments miners a penes poden ésser comptats. El coure s'havia explotat, entre altres llocs, prop dels Banys de la Presta i a la Menera (Vallespir), i a la vall de la Llosa (Cerdanya), però avui només s'explota a Canavelles (Conflent), on les mines ocupen una superfície de set quilòmetres quadrats. Hom extreu blenda únicament a la Vall d'Aran, al terme de Bossost, però com que les mines són a la muntanya, a altures on les neus solen destorbar l'extracció, no s'hi pot treballar tot l'any. Solen beneficiar-s'hi anualment unes 5.000 tones, que passen a França.

Altrament, no hi ha cap més explotació metallífera, dins aquest doble quadre fisiogràfic, que valgui la pena d'ésser esmentada.

Jaciments de carbó. — Els aprofitaments de carbó de pedra, si no han tingut gaire més valor, han assolit més anomenada. Hi ha dues faixes carboníferes orientades en el sentit general de l'eix dels plecs pirinencs, d'est a oest; l'una, la més meridional, de formació cretàcia; l'altra, paleozoica, més septentrional. Com que la utilització del carbó de pedra es pot dir que arrenca del segle XVIII, hom comença a trobar referències d'aprofitaments des de les darreries d'aquella centúria. La franja cretàcia proporciona lignit; la carbonífera, hulla.

Els jaciments lignitífers que s'han explotat més o menys, són: els de l'alta conca de la Muga i del vessant oposat, a la Menera; el d'Àger al peu del Montsec, i el d'Isona a la Conca de Tremp. D'aquestes explotacions, com que es tracta de jaciments magres en qualitat o en quantitat i foren efímeres, a penes

en queda el record. En canvi, l'explotació perdura, i amb una certa intensitat, a la conca carbonífera de Figols-Vallcebre. Es tracta d'una superfície de 2.000 hectàrees, la qual, a causa dels plegaments i de la denudació, presenta quatre afloraments: a Vallcebre, a Cercs, a la Nou de Berguedà i a la Pobla de Lillet. Totes quatre manifestacions han estat aprofitades. La de la Pobla ho fou per tal d'esmerçar el carbó en la producció de ciment del Clot del Moro, però les dificultats que presentava l'extracció feren abandonar l'explotació malgrat d'haver-se-li calculat una reserva de cent milions de tones. La de la Nou-Malanyeu té una bona instal·lació aèria, però s'hi treballa amb intermitències; el carbó obtingut s'ajunta al de les altres dues clapes: Vallcebre-Figols i Cercs-Peguera. Se li suposa una reserva de 20 milions de tones. L'activitat d'aquests darrers jaciments, que tenen les mines obertes prop del congost del Llobregat, és fomentada per les facilitats que el ferrocarril de Manresa a Guardiola els dona per al transport del lignit. Les mines de Figols ocupen uns 800 obrers, en general forasters, que donen una producció mitjana anual de 120.000 tones, amb un valor de 4.500.000 pessetes. El carbó s'emptra en la fabricació de ciment Asland (Castellar de N'Hug i Montcada) i en algunes fàbriques de les vores del Llobregat i de Manresa. Les susdites mines lignitífères són les més importants de Catalunya i les de més producció de la nostra Península.

La faixa hullera havia desvetllat moltes esperances, en iniciar-se els ferrocarrils a Catalunya; desgraciadament, no s'han vist pas realitzades. Tres són les clapes més remarcables: la de Benés i Erill Castell, a la vall de Boí; la del Pla de Sant Tirs, prop de la Seu d'Urgell, i la de Sant Joan de les Abadesses. La primera, aïllada per manca de comunicacions, no ha estat aprofitada; però actualment es tracta d'iniciar l'explotació al terme municipal de Malpàs. Sabem que presenta un gruix de 12 metres d'hulla en capes d'1'60 metres. La conca del Pla de Sant Tirs ha estat posada en explotació fa uns quants anys per tal d'alimentar la central tèrmica que la Cooperativa de Fluid Elèctric té a Adrall. Hi treballen un centenar d'obers, que donen una producció de 20.000 tones. La clapa de Sant Joan de les Abadesses, que comprèn els termes de Surroca, Ogassa i Freixenet, amb una extensió de 15 quilòmetres de llarg per 2 d'ample, ha mantingut durant tres quarts de segle l'interès de tots els qui s'han preocupat d'aprofitaments carbonífers. Hom calcula que tenia un contingut de 150 milions de tones. Per a facilitar-ne l'explotació, fou construït el ferrocarril de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses. L'explotació ha sofert moltes intermitències a causa de les dificultats que oposa la tectònica, complicades amb incidències financeres. De tota manera, abans del 1910 aquestes mines donaven encara unes 16.000 tones d'hulla, que els permetien d'ocupar el tercer lloc en les estadístiques de producció de l'Estat espanyol. Actualment el rendiment representa ben poca cosa (unes 1.500 tones l'any 1929), puix que les capes més assequibles apareixen esgotades. A Cerdanya hi ha una clapa de lignit terciari lacustre, que hom explota amb intermitències per al consum comarcal.

Pedreres. — Per la naturalesa del terreny muntanyenc, la pedra pot ésser aprofitada arreu d'aquesta doble zona pirinenca. Com a explotació minera pròpiament dita, no hi ha, però, més que la d'aquelles pedres que tenen utilització

industrial; així les calisses margoses de l'eocèn mitjà per a l'obtenció de ciment natural i de calç hidràulica, en una franja que va de Bagà a Sant Pau de Segúries. Els aprofitaments més importants es troben a Guardiola, Campdevàrol, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses i Sant Pau de Segúries. Paral·lelament, al sud d'aquesta franja n'hi ha una altra de l'eocèn superior, que, entre Campdevàrol i Sant Joan, mostra a la superfície capes de guix blanc, molt estimat en la construcció, el qual, un cop elaborat, és conegut amb el nom de «guix de Ripoll». L'explotació dels guixos i calisses, amb les pedreres, bocamines i forns, dona un aire miner a aquesta llengua eocènica estesa del Berguedà al Ripollès, especialment entre Ripoll i Campdevàrol, on les excavacions i els terraplens es densifiquen.

Al nord d'aquesta doble franja, entre la Pobla de Lillet i Castellar de N'Hug, la companyia Asland, des de fa trenta anys explota en gran escala les calisses margoses de l'eocèn inferior, per a l'obtenció del ciment Portland. Demés hom utilitza les calisses per a l'obtenció del carbur de calci, a Ribes de Freser i Sant Pau de Segúries. Més endavant, en presentar l'aspecte industrial d'aquestes explotacions, donarem els detalls corresponents. Al Pirineu, on els afloraments de les pissarres silúriques, negres i fisiformes, s'escauen prop de terres poblades com la Cerdanya, l'Aran o les valls d'Àneu i Boí, aquelles capes esquistes són explotades per a les cobertes de les cases, gràcies a la constitució d'aquesta roca que facilita de dividir-la en plaques resistents i lleugeres. Hom troba aprofitaments d'aquesta mena arreu d'aquells indrets, per bé que una extracció regular quasi només es fa a la Vall d'Aran i a la Cerdanya. En aquesta comarca les lloseres més importants són les de Vallcebolera i Bolvir.

S'ha intentat alguna vegada de treure profit de les calisses metamòrfiques del paleozoic, per a l'obtenció del marbre, com les roques calcàries amigdaloides d'Isòvol, a Cerdanya, però l'escàs resultat obtingut ha paralitzat les empreses.

Emergències salines. — Apareixen aigües salades en les formacions eocèniques de la Catalunya oriental (Cambrils de Solsonès, Saldes, Sant Joan de les Abadesses) i en terrenys triàsics (Gerri de la Sal). D'aquestes fonts només s'exploten les de Cambrils i la de Gerri. Tant en un lloc com en l'altre, l'aigua mare és recollida en basses per facilitar l'evaporació i, per tant, la concentració salina; per això es fa passar a basses cada cop de menys fondària, fins que la sal cristallitza. La fabricació, a causa del clima, que comença a ésser muntanyenc, es fa només del 15 de juny al 15 de setembre (Gerri). La producció de sal a Cambrils atén el consum de la rodalia muntanyosa veïna; per les seves qualitats, és molt estimada per al bestiar. Amb tot, és més important l'explotació de Gerri. L'aprofitament es fa en un seguit de basses obrades a la primera terrassa del riu, al peu del poble. Les explota una comunitat d'accionistes que, demés, tenen organitzada la venda en comú. Solen produir anualment un milió i mig de quilos de sal. Aquest producte s'expèn en gran part com a sal ordinària, però també se'n prepara de fina per a la taula. La primera es ven exclusivament a les comarques lleidatanes; la sal refinada, empaquetada, comença a introduir-se als centres urbans.

Aigües mineromedicinales.— L'aixecament del Pirineu a altures que s'acosten a 3.000 metres i fins en passen, amb solcs a llurs peus que varien entre 1.000 i 1.500 metres sobre el nivell del mar, motiva amb una certa abundor l'aparició de fonts termals pel fet que les aigües dels cims, en enfonsar-se pels clivellaments i les falles que els moviments tectònics han produït, assoleixen temperatures càlides per raó de l'escalfament geotèrmic, i amb aquestes temperatures es manifesten a l'exterior, si les esquerdes del terreny faciliten una sortida ràpida.

Aquestes emergències termals que es troben als terrenys primaris compresos entre la Maladeta i el Canigó, on abunden el granit i les pissarres, són totes sulfuroses, perquè prenen d'aquestes roques els sulfurs metàl·lics que, en descompondre's, donen sofre.

Al peu del massís de la Maladeta hi ha les aigües termals sulfuradosòdiques dels banys de Benasc, i Caldes de Boí (Ribagorça), Tredòs, Arties i Lés (Vall d'Aran); al clivellament formidable que ha format les valls d'Andorra apareixen les emergències termals de les Escaldes, prop d'Andorra la Vella; i al solc gegantesc que va de la Seu d'Urgell fins a Prada, seguit en direccions oposades pels rius Segre i Tet, hi ha els Banys de Sant Vicenç (Urgellet) i Senillers, les Escaldes i Llo (Cerdanya), i els banys de Toès, Canoelles i el Vernet (Conflent). I encara hom pot afegir-hi els Banys de la Presta, a Prats de Molló (Vallespir), que junt amb els tres nuclis d'aigües caldes sulfuroses, es troben situats al voltant del massís del Canigó.

Més al sud, a Ribes de Freser, en un terreny plegat i fallat, on les formacions paleozoiques voregen els terrenys secundaris i terciaris, hi ha unes emergències termals d'aigües sulfatadomagnèsiques. I en plena zona terciària hom troba una línia de fonts sulfuroses fredes, de poca importància quan al que se'n treu, ara com ara. Aquestes aigües, que brollen en terrenys eocènics, apareixen a la Coma i la Pedra i a Bagà (Alt Berguedà), a Vallfogona, Santa Maria de les Lloses, Sant Joan de les Abadesses i Sant Pau de Segúries (Ripollès). En les formacions cretàcies del peu del massís del Turbó, a les Viles, prop de Campo (Ribagorça), hi ha una important emergència alcalina, que és explotada.

Al capítol de les activitats industrials, en ocupar-nos del ram de sanatoris i balnearis, tornarem a tractar de les més importants d'aquestes fonts; aleshores assenyalarem les que posseeixen característiques remarcables.

Els boscos

La muntanya, és, naturalment, país de boscúries. L'altura del seu relleu, que condensa la humitat atmosfèrica en grau superior al de les terres circumdants, i la dispersió humana deguda als accidents del terreny i a la cruesa del clima, junt amb les dificultats per al transport, han estimulat la vegetació forestal, alhora que l'han estalviada i protegida. L'escassetat arbòria de les terres baixes i intermèdies, i la necessitat imperiosa de llenya i fusta que tenen llurs poblacions, han originat no poques escomeses a l'arbrat muntanyenc. Per aquest motiu, les valls i els massissos muntanyencs més assequibles han estat delmats

d'una manera devastadora. La devastació es presenta com un arrasament a les primeres graonades del Prepirineu occidental (Ribagorça, Pallars Jussà, Solsonès), perquè l'arbrat no s'hi ha pogut refer, a causa de coincidir el territori amb una entrada de la baixa pluviositat continental, i el muntanyam està format per calisses reverberadores i conglomerats i arenisques rutilants. Són terrenys poc propicis al repoblament forestal. Les serres del Montsec, Comiols, Lasquarri, la Llera i Boumort, així com la vall del Flamicell i el Montsec de Tost, presenten llur rocam quasi despullat totalment de cobricel arbori.

L'arbrat. — L'aridesa dels roquissers i les intromissions secaneres de les mínimes pluviomètriques del pla de Lleida i de la plana del Rosselló, que s'endinsen per les valls de les dues Nogueres i el Segre a ponent, i per la de la Tet a llevant, amb la llacuna cerdana, de precipitacions reduïdes, posen en contacte les manifestacions forestals mediterrànies amb les netament muntanyenques. Així, mentre les alzines s'endinsen fins al Run (congost de l'Éssera), Vilaller (Ribagorça), la Seu d'Urgell i Oleta (Conflent), el faig es troba a les muntanyes de Busa (Berguedà), al Ripollès, als vessants de Sardinyà (davant d'Oleta), a Senet (a pocs quilòmetres de Vilaller) i als aiguavessos del Turbó (vall de l'Éssera); i l'avet el trobem al portell del Port del Comte, a les capçaleres del Cardener (Berguedà), i a Sant Joan de l'Erm, a la mateixa latitud de la Seu d'Urgell, que li queda a les envistes.

L'element comú i dominador en l'arbrat d'aquesta zona és constituït, com a la resta de Catalunya, per les coníferes, per bé que les espècies són, en gran part, essencialment muntanyenques. Malgrat les interferències que les variacions del relleu, amb l'ajut de les alternances pluviomètriques, introdueixen en el repartiment de les coníferes d'aquest doble quadre fisiogràfic, es dibuixen molt bé franges de poblament conífer, de sud a nord i en el sentit de l'altura, situades les quatre classes principals en aquest ordre: pi rojal, pi larici, avet i pi negre. El verd fosc dels pins negrals dibuixa la darrera franja de la vegetació arbòria al peu de les prades alpestres que cobreixen les carenades prominents de les muntanyes pirinenques. Bedollars i fagedes interposen la taca clara de llur fullatge a les muntanyes intermèdies de pluviositat abundant. En aquest indret hom troba el faig als vessants del Canigó, a l'Alt Vallespir, als aiguavessos ripollencs de la serra de Capsacosta, i a Andorra; i el faig i el bedoll, a les muntanyes pallareses, ribagorçanes i araneses. Entre el paisatge arbori mediterrani d'alzines i pi blanc, i el de faigs i pi larici, s'encamella el roure, sense, però, que doni poblaments densos. Pels riberals s'arregleren verns, pollancres, trèmols i freixes; i a les capçaleres del Vallespir, entre els faigs, s'hi barregen castanyers.

L'economia forestal en el passat. — Aquestes terres muntanyenques no solament han fornit sempre fusta i llenya per a les necessitats locals, sinó que han tramès rolls, bigues, taulons i carbó cap a les terres baixes. El dret immemorial que els veïns de molts pobles d'aquestes muntanyes tenen a treure llenya per al consum de la llar, i peces per a la fusta necessària a les construccions pròpies, no ha perjudicat, en general, les bosquíries, ja que el consum no arribava de bon tros al que pot donar una explotació normal dels boscos.

Les serradores de les afraus pirinenques i les «molines» —enginyers senzills moguts pels corrents torrencials del riu naixents—, com que no funcionaven més que per les necessitats locals —la fusta obrada a penes tenia sortida, a causa de les dificultats del transport per camins de ferradura—, no eren, com han estat després, establiments estimuladors de la devastació forestal. On els rius, però, han facilitat el surament de rollis, amb més o menys treball, l'explotació de boscos ja ha estat més intensa, sobretot en els temps moderns, quan la marina velera, gran consumidora de pals i taulons, tingué la seva puixança; període que coincideix amb els inicis de la mecanització industrial, en què la fusta pren una part important en la construcció de la maquinària, i que coincideix també amb els començos de les concentracions urbanes que estimulen les edificacions, amb el consegüent consum de fusta. Amb tot, l'explotació no arribava a ésser devastadora, a causa de la feixugor i la lentitud del transport fluvial, així com de les limitacions a què estava subjecta pel règim irregular dels nostres rius —minves de cabal, a l'hivern, per les nevades i glaçades, i a l'estiu pels eixuts i les avingudes sobtades a causa de les tamborinades pirinenques. Per circumstàncies locals, però, en algun cas particular l'extracció de fusta arriba a ésser desastrosa. Així, mentre totes les molines cerdanes no reduïren la superfície forestal amb llur consum, en canvi la construcció i el proveïment de la fortalesa de Montlluís reduí els boscos de la part que havia passat a poder de França pel tractat del 1660. Quelcom semblant ocorregué als boscos de la vall de Lord (capçaleres del Cardener) quan el Ram de Guerra espanyol, a darreries del segle XVIII, convertí en caserna la magnífica església romànica del castell de Cardona.

Hi hagué un factor realment depredador: les fargues, amb el gros consum de carbó que feien. En un document dels veïns de Sant Llorenç de Morunys oposant-se a la instal·lació d'una farga de ferro, a les vores del Cardener, perquè fóra motiu de devastació forestal, hom recolza el raonament amb aquestes paraules: «segons els còmputos que s'han fet i experimentat en altres fargues de ferro, en el termini d'un any es consumirien 12.000 cargues de carbó». Segurament que deu haver-hi exageració en aquesta xifra, donada per a produir efecte, però és indubtable que les fargues malmenaren els boscos del Pirineu.

A la Vallferrera, segons Gallardo i Rubió, aquells enginyers siderúrgics hagueren de paraitzar-se i desaparèixer, perquè havien esgotat els boscos amb el carbo-neig. Si hom té en compte que hi havia fargues a tots els trams superiors dels rius muntanyencs, com veurem en parlar de la indústria del ferro, es pot comprendre la desforestació que les fargues devien ocasionar a les bosquíries pirinenques. Andorra —que fins al segle actual ha treballat el ferro—, les altes valls del Ter, el Capcir i l'Alt Vallespir deuen a la siderúrgia de muntanya el despolament forestal que presenten.

En algunes comarcades, els pastors, amb l'afany d'engrandir les pastures, han reduït també, valent-se del foc, la superfície forestal. Bosch de la Trinxeria, en un article titulat «Del Puigmal al Cap de Creus», escrivia l'any 1887: «Des del puig de Costabona, per tot que s'allargui la vista, en el vessant espanyol de la frontera no es veu cap arbre. No és així el vessant francès, molt emboscacat de fagedes i castanyedes. No és que hi faltessin grans boscos d'avets i faigs, puix

que es troben soques ben enterrades. No hi ha dubte que les pastures són més productives que els boscos, sobretot en aquelles altes muntanyes que no tenen cap via d'exploració.» Avui aquesta pràctica incendiària encara és practicada a muntanya, si bé no a les boscúries; però no és rar de trobar en l'arbrat, al Pirineu, els detalls denunciadors d'imprudències dels pastors en el maneig del foc.

El transport fluvial de la fusta.— Per tots els nostres rius han surat els rolls, barranquejats o en rais, cap a les terres mitjanes o a les terres baixes. On, però, aquest mitjà de transport s'ha mantingut més temps, ha estat a les comarques occidentals de Catalunya, del Llobregat a l'Èssera, ja sigui perquè els rius orientals en general no faciliten el transport per l'escassetat o la irregularitat de llur cabal, o bé perquè els aprofitaments hidràulics interceptaven amb llurs rescloses el pas de la fusta. El Segre, la Noguera Pallaresa i l'Èssera han mantingut quasi fins ara una flotació normal. Els grans boscos de llurs capçaleres i la facilitat que oferien a la baixada dels rais, són la raó de la durada d'aquest servei. L'excés d'acongostament de la Noguera Ribargorçana i el poc gruix d'aigua del Llobregat i el Cardener, no permetien altra cosa que deixar anar els rolls riu avall bo i barranquejant-los fins on el transport per terra esdevenia possible.

Els indrets on poden armar-se els rais, es troben més o menys endinsats amunt de les riberes pirinenques segons l'aigua que porta el riu i els «colls» i els engorjats del seu llit. A la Noguera Pallaresa, hom enraïava els rolls a Escaló o a Llavorsí. Al Segre es podien armar els rais des de la Seu, però a causa del mal pas dels Espluvins entre Coll de Nargó i Oliana, hom solia fer les armades passada la primera de les dues poblacions. Coll de Nargó, per aquesta circumstància, havia esdevingut un poble de raïers. Era la primera població de Catalunya en aquest ram; la seguia, un xic de lluny, la Poble de Segur. Les lligades de fusta que baixaven pel Segre, solien aturar-se a Lleida, on, sobretot a la primavera i a la tardor, es veien grans esteses de bigues a l'arenys del riu; però també n'anaven a parar a Tortosa, que s'havia convertit en un mercat de fusta.

El tràfic surador d'aquests dos rius ha desaparegut quasi del tot. El del Segre ja es ressentí de l'establiment del canal d'Urgell, per la desviació d'aigües del Tossal; però el que ha acabat de desballestar aquest tràfic han estat les grans preses dels aprofitaments hidroelèctrics de la Noguera Pallaresa, a Talarn i Camarasa, que obliguen a fer i desfer els rais i tramades amb una pèrdua de temps i despeses de jornals que no té raó d'ésser havent-hi camionatge per carretera. Ben aviat l'enraïament de la fusta serà una activitat passada.

Les carreteres, a mesura que remuntaven el curs dels nostres rius pirinencs, ja eren el preludi d'aquesta paralització del tràfic fluvial; però l'eficàcia competidora s'ha accentuat amb l'autolocomoció, que ha coincidit amb els barratges posats als rius amb les rescloses dels canals i els grans murs de contenció dels embassaments contemporanis.

Les vies modernes d'extracció.— Els avantatges de la ruta terrestre sobre la ruta fluvial han tingut una repercussió molt accentuada en la intensificació de l'aprofitament dels nostres boscos. La flotació per riu era condicionada pel gruix

d'aigües dependent del règim climàtic, i encara, vers les afraus pirinenques de gran riquesa arbòria, els accidents del terreny i la torrencialitat dels rius iniciadors posaven obstacles a l'extracció. Les condicions locals de l'alta muntanya i la irregularitat del règim fluvial alentien, doncs, l'explotació dels boscos pirinencs, amb la qual cosa impossibilitaven de fet la despoblació forestal. Les carreteres de trànsit constant, entroncades amb els ferrocarrils, i la circulació de l'autocamionatge per elles, a partir d'aquests darrers anys han intensificat l'explotació dels boscos d'una manera alarmadora.

Dues de les vies que feren sentir més aviat els efectes del transport terrestre, foren les carreteres de Manresa a Berga i de Manresa a Solsona; aquella, ajudada més tard pel ferrocarril de via estreta que va fins a Guardiola. Per a aquest carril la fusta constituïa, junt amb el carbó de Fígols, una càrrega amb la qual ja es comptava en projectar la línia. Guardiola, Gironella i Olvan eren les estacions de concentració i expedicionàries. En aquesta ruta, el carro iniciador del transport de fusta, fou reemplaçat pel tren. Berga i Manresa eren, i són encara, les poblacions serradores. A la carretera de Manresa a Cardona i Solsona, durant anys i anys el carreteig de fusta ha estat tan intens que ha constituït una processó ininterrompuda de carros curulls de rolls o de taulons, fins al punt que, amb la complicitat de la deixadesa d'Obres Públiques, mantenia la carretera en un estat tan deplorable que els sots, la pols i les roderes l'havien feta famosa. Solsona i Cardona ajudaven Manresa en el treball de serrar fusta.

Les capçaleres del Llobregat i del Cardener, fins on el barranqueig o l'arrossegament de les peces eren possibles, mostren en les grans clapes desemboscades l'acció devastadora d'una explotació destructiva estimulada per un carreteig fàcil. Les serradores de Llinars de l'Aigua d'Ora, a mig camí entre Berga i Sant Llorenç de Morunys, avui abandonades, esgotats els boscos que els facilitaven la primera matèria, són un testimoni d'aquest tipus d'explotació exhaustiva.

El despoblament més que secular del muntanyam prepirinenc, aiguavessant del Segre, obligava a mantenir la flotació fluvial amb fusta d'Andorra i de Cerdanya. Dificultat l'enraïament per la presa d'aigües del canal urgellenc, el tràfic de fusta s'alentí a causa del cost del carreteig per la molta distància de la Seu fins a Calaf o fins a Lleida, on es trobava el tren. Aquestes circumstàncies salvaren de la desaparició els grans boscos del muntanyam cerdanoandorrà; però un cop acabada la carretera de Puigcerdà a la Seu, i un cop arribat el ferrocarril de Ripoll a Puigcerdà (1922), començaren les tallades, sense cap fre oficial, com la del magnífic bosc de Lles, d'uns 60.000 arbres, per al qual es muntà una serradora expressa prop de Puigcerdà.

La prolongació de les carreteres per les valls de l'Éssera i de les dues Nogueres, en coincidència amb les dificultats que les obres hidràuliques oposaven al transport per flotació, i amb la generalització del camionatge, ha portat així mateix el perill de la desforestació al nostre Pirineu occidental. Els camions van a buscar la fusta a Benasc, a Pont de Suert i a la Vall d'Aran, i per tant hom pot dir que no hi ha bosc que no perilli. A la magnífica boscúria anomenada la Mata, de València d'Àneu (Pallars Sobirà), acaba d'ésser feta una gran tallada, de la qual es ressentirà el paisatge per molts anys.

Les reserves forestals i les explotacions modernes.— Especialment al Ribargorça i al Pallars Sobirà, resten grans clapes forestals que, ben administrades podrien donar bona fusta sense que hi perdés res la bellesa del paisatge. En aquesta extensa regió forestal destaquen: la tofa arbrada de Baricauba, a l'Aran, on s'ajunta el verd fosc de les coníferes amb el verd clar dels faigs; la Mata, de València, a la Vall d'Àneu, d'avets i epicees; la massa arbòria de Sant Joan de l'Erm, coronada d'avets gegantins, amb una ampla socolada de pins i bedolls; el Bosc Negre d'Alòs de Gil, a la Vall d'Àneu, de pins i avets; i algunes altres clapes als faldars de la Maladeta.

Prop d'Alòs de Gil hi ha el bosc de Bonabe, d'uns 60 km², que fou posat en explotació a començaments d'aquest segle per una companyia francesa, la qual, per transport telefèric, duia la fusta a Salau (França), on era convertida en pasta de paper. L'activitat d'aquesta explotació originà un petit poblat on vivien els treballadors. La guerra del 1914, fou causa que es paralitzés aquest aprofitament, i des d'aleshores ha quedat abandonada l'empresa.

Al Pirineu central, entre Andorra i el Capcir, hom pot assenyalar els boscos de Meranges, Pimorèn, Font-romeu i la Mata de Formiguera, i al Pirineu oriental, els boscos del Canigó, que, gràcies a la repoblació i a l'administració forestal francesa, constitueix un bell massís arbori d'avetars i pinedes.

El manteniment de les reserves forestals no està pas renyit amb l'explotació dels boscos, sempre que aquesta es realitzi d'una manera racional, amb tallades anuals que no redueixin la superfície emboscada. D'aquesta forma s'exploten des de fa anys els boscos de les capçaleres de l'Aigua de Valls, a les serres d'Ensija i dels Rasos de Peguera i a llurs vessants (Alt Berguedà), on hi ha una instal·lació de cables aeris i funiculars per al transport de la fusta a les serradores situades a Cercs, al peu del Llobregat.

Amb tot, el Pirineu té indrets que, per llurs condicions naturals de feréstega bellesa, caldria reservar com sempre, àdhuc d'aquest aprofitament assenyat, sempre interessat. Atenint-se a aquestes condicions, hom ha indicat, per tal de conservar-les, la conveniència que fossin declarades parcs nacionals les boscúries de Sant Joan de l'Erm, la Ribera de Sant Nicolau (Ribagorça) i la vall de Sant Maurici (Pallars Sobirà).

Els subproductes del bosc.— El més important de tots és el carbó, però, paralitzades des de fa anys les fargues pirinenques, devoradores de carbó de pi, el carboneig ha cessat del tot al cor del Pirineu, puix que el predomini de la llar de foc, i modernament de la «poela» a l'Aran i a la Cerdanya en l'economia casolana, amb consum de llenya, fa innecessari el carbó. En canvi, a les terres meridionals del Prepirineu, on escasseja la llenya a causa del despoblament forestal, hom ha de recórrer sovint al carbó vegetal, però hi ha l'avantatge que hi arriben els alzinars, que donen el millor carbó de cuina. Per aquesta raó s'hi manté l'activitat carbonera que puja de la Depressió Central.

D'això ve que a les terres magres del muntanyam interfluvial, on l'alzina es posa en contacte amb el roure, l'agricultura a penes dóna per a viure i la ramaderia és poc estesa; els homes solen carbonejar allà on la vegetació permet de treure alguns recursos d'aquest aprofitament. Gavarra, Sallent (de la rodalia

d'Organyà) i altres pobles de condicions semblants, situats a la mateixa latitud, des del Segre a l'Éssera, fan carbó, que és venut per al consum comarcal.

També hi arriba alguna família «tortosina» a carbonejar, ben al revés d'abans, que eren els cerdans, a colles, els que se n'anaven a fer carbó per avall. El carboneig és molt esporàdic, en general, dins aquest doble quadre fisiogràfic, però és més practicat cap a ponent, sigui perquè el Prepirineu baixa més en latitud i abraça més amplament la zona de l'alzina, o perquè les terres estepàries de la vall de l'Ebre, despullades d'arbrat, no sols no poden fer ni carbó ni llenya, sinó que, per llur posició i la necessitat que tenen de carbó, estimulen les terres pròximes capaces de fornir-los aquest combustible. Així hi ha indrets, com el Ribagorça meridional, que han fet del carboneig una veritable indústria.

D'aquesta activitat a la rodalia de Benavarri, nosaltres en férem una descripció que ara reproduïm: «Hom carboneja els alzinars cada catorze o quinze anys; per a aconseguir aquest aprofitament regular, deixen en peu algunes guies, s'hi fa pasturar bestiar de llana, però se n'exclou el cabrum fins que els plançons són alts; i per tal de conservar el bosc net, hom cedeix la brossa dels matolls a forners, terrissaires i calcinaires, perquè en facin feixines. Fa una quarantena d'anys, d'ençà que hi arriba la carretera, que els alzinars són administrats amb aquesta ciència, i des d'aleshores la producció carbonera ha estat tan regular com podria ésser-ho una producció industrial. S'han foragitat les bèsties salvatges que niaven a les feréstegues guilleries d'abans, s'ha acrescut la densitat llanera, i àdhuc ha sortit afavorida l'agricultura, amb la major producció de fems, de l'escreix de bestiar que s'hi cria. El més curiós de tota aquesta explotació és que, des del seu inici, la mà d'obra ha estat forastera, castellana, especialment de Guadalajara, i ve en famílies. A Benavarri, alguns d'aquests immigrants han fet diners i s'han fincat, i exploten el carboneig per llur compte. En canvi, a Torres del Bisbe, Tragó de Noguera i altres pobles de la contrada, els qui carbonegen són la gent del país, que han après l'ofici dels castellans i s'hi dediquen en la calma hivernal, si no se'n van a treballar a la terra baixa.»

Els altres subproductes del bosc —el quitrà, la pega, la trementina, l'oli d'avet, per exemple—, avui a penes tenen importància, però en tingueren abans dels avenços químics actuals. El nom de Peguera, que es troba a la toponímia pirinenca, és un indicatiu d'haver-hi hagut en altre temps forns de pega. A la vall del riu de la Vansa, l'extracció de trementina i de l'oli d'avet, ha donat lloc fins a una emigració femenina temporal, perquè les dones de Tuixén se n'anaven cap a les terres baixes amb els pots d'aquests productes i un saquet d'herbes remeieres en bandolera, no sols per vendre el que duïen, sinó també per aplicar-les en les cures si se n'esqueia l'avinentsa. Les trementinaires de Tuixén encara surten durant la hivernada.

L'abundor de boixos a les formacions calcàries del muntanyam ponentí, des del Berguedà fins a Ordesa, proveï de primera matèria els pintaires i els culleiraires d'altre temps. Hom s'havia dedicat a aquest ofici a base de boixedes comarcals, entre altres llocs, a Berga i Sant Llorenç de Morunys. Gràcies a les grans boixedes de la vall d'Ordesa i de la vall de Sos, ja en terra aragonesa, s'hi dediquen encara a Campo (vall de l'Éssera).

L'agricultura

Els conreus en general

Els accidents del terreny, en aquest doble quadre fisiogràfic, posen dificultats als conreus abans que l'altitud faci sentir els seus efectes. El predomini de valls pregones i engorjades fa que les banquetes fluvials propícies a l'horticultura siguin estretes, quan no manquen del tot, com succeeix en els congostos (el de Fígols al Llobregat, la Tet al Conflent, l'estret de Trespunts al Segre, el pas dels Terradets i el de Collegats a la Noguera Pallaresa, el pas d'Escales i el de Sopeira a la Noguera Ribagorçana, i el Run a l'Éssera, entre altres menys importants. Solament a les cubetes i depressions, i en algunes confluències de rius que s'intercalen entre els acongostaments, els conreus troben riberes i vessants aprofitables sense estretors, com, per exemple, a la Conca de Tremp, a Cerdanya o la Vall d'Àneu, o a Oliana i Areny, o a l'aiguabarreig del Segre i la Valira (Seu d'Urgell), al del Freser i el Ter (Ripoll), entre altres. Així mateix, algunes de les entrades meridionals d'aquesta doble zona s'inicien per un eixamplament de terres on el triple sistema de terrasses fluvials obre espai a l'agricultura, com pot veure's a Prada de Conflent o a Bassella.

A la zona prepirinenca, l'altitud moderada del muntanyam interfluvial podria oferir amples superfícies conreables, si no fos que un sistema d'afluents torrencials dels rius principals ha tallat el terreny irregularitzant-lo de tal manera que escassegen els vessants suavitzats i les clapes alluvials enlairades. Demés, les roques calisses, conglomerats i arenisques mesozoiques o eocèniques, generalment dures, amb llur resistència a l'erosió, han donat poques facilitats per a la formació de sòls vegetals. Cap a l'alta muntanya, tots aquests inconvenients són agreujats no sols per l'aspror climàtica de l'altitud, sinó per una major resistència dels terrenys paleozoics i cristallins a l'erosió, per les aigües pluvials que aixaragallen els vessants, o la torrencialitat dels rius en llurs capçaleres i l'encrestament del muntanyam.

Amb tot, les necessitats del viure han mogut l'home a treure profit de les males condicions del terreny, sigui despedregant-lo (com a la clota calcària de Sant Llorenç de Morunys o a Gósol i a Saldes, en els vessants del Pedraforça), o, cosa més comuna, tallant els forts pendents en graonades, que formen feixes aguantades amb marges de pedra seca. L'aprofitament dels rostos tallats en bancals minúsculs és una de les característiques del paisatge de les nostres muntanyes més aspres, com es pot veure, entre molts altres indrets, a les muntanyes dels voltants de Ribes de Freser, a Sant Julià de Cerdanyola (Berguedà), a Sopeira (Ribagorça), on l'aprofitament dels vessants ràpids i rocosos arriba a justificar la dita que «el català, de les roques treu el pa». Als campells graonats per les muntanyes, hom no pot emprar-hi pas enginyers moderns per a treballar la terra; i encara, sovint, ni la llaura tradicional, per la impossibilitat de girar-la; de manera que cal fer les feines a mà, ultra pujar-hi els adobs a coll i baixar-ne

de la mateixa manera els magres esplets. I quan les pluges fortes esbotzen les espones, i les aigües s'enduen les terres avall, el muntanyenc no té altre remei que remuntar a pes de braços terra i pedres per a refer l'obra malmesa. Naturalment, aquests aprofitaments extremats a la muntanya a costa de tant d'esforç per treure'n sempre magres rendiments, hom els abandona així que pot obtenir terres més assequibles i menys aspres, la qual cosa s'ha pogut realitzar en les darreres dècades a causa de l'èxode muntanyenc cap a les terres mitjanes i les terres baixes. La reducció demogràfica rural ha permès en molts pobles l'abandó de les terres allunyades, magres o massa escabroses, amb el repartiment de les terres millors o més planeres.

Quant a l'aprofitament dels terrenys per a l'agricultura, en general cal remarcar encara una característica pirinenca en la utilització de les terres disponibles. L'estretor de les valls de l'alta muntanya, per raó de la inversió de la temperatura, fa que hom deixi les banquetes fluvials, a causa de la humitat i del poc assolellament, per prats i farratges, mentre que, per als conreus proveïdors de la casa, s'aprofitin els relleixos de costes amunt, obrats en altres temps per les geleres quaternàries.

Pel que fa a les plantes de conreu, com ha dit el professor Raoul Blanchard, «a muntanya es conreen les mateixes plantes que al pla». Això és exacte per a la zona temperada freda, però com que Catalunya ja toca a la zona temperada calenta, alguns conreus com la vinya, l'olivera i certs fruiters, propis dels climes subtropicals, no poden endinsar-se massa a muntanya, perquè ultrapassin el límit crític de llur hàbitat propi i esdevenen improductius. A part d'aquests conreus mediterranis, per a la resta de plantes cultivades, «la diferència que hi ha és que els resultats dels conreus d'una mateixa espècie vegetal són diferents a les terres altes o a les terres baixes; però aquesta diferenciació que es mostra en les collites, no sempre és a favor d'una o altra configuració fisiogràfica, perquè tantost un conreu va millor al pla, tantost un altre va millor a la muntanya». Hom veurà millor això que diem ara, quan tractarem, a continuació, dels diferents conreus d'aquest doble quadre fisiogràfic.

La vinya

Hom es sorprèn sovint de trobar a la toponímia muntanyenca de la Catalunya vella, noms indiciaris del conreu de la vinya, quan no es veuen ceps enlloc. Així trobem, per exemple: a Ripoll, el carrer de la Vinya; a la Pobla de Lillet i a Sant Llorenç de Morunys, uns indrets anomenats les Vinyes; a Puigcerdà, la Costa de les Vinyes; a Enveig i a Lles (Cerdanya), el molí de la Vinyola i el Vinyer, respectivament.

La documentació deixa entreveure encara una major extensió de la vinya, sobretot a l'Edat mitjana. Aleshores les cepades devien ésser bastant esteses, no sols per tot el Prepirineu, sinó també pel Conflent i la Cerdanya. Documents del 1252 i el 1254 parlen de cepades existents a Vilafranca de Conflent i a Fillols, prop de Vernet. Per a la Cerdanya les cites són més nombroses. En documents medievals hom fa esment de vinyes a Valtarga (890), a Sant Martí

dels Castells (966), a Isòvol (1011), a Alp (1103), a Montellà (1198), a Estavar (s.XII), a Mossoll (1228), a Pedra (1255), a Olopte (1318), a Pi (1372), a Talló (1406).

Però en aquestes vinyes pirinenques, per insuficiència de la temperatura mitjana estacional, sovint els raïms no devien madurar bé i donaven un vi flac i verdós. Així, bon punt l'economia local i les comunicacions permeteren d'importar vi del Rosselló, de l'Empordà, del Vallès, o de l'Urgell, els muntanyencs arrencaren les vinyes per a fer-hi blat o farratges. Esteve de Corbera, en la seva obra *Catalunya il·lustrada*, escrita a mitjans del segle XVII, ja diu que a Cerdanya no hi ha vinyes.

Avui les pampolades vinyateres no verdegien a la Catalunya prepirinenca i pirinenca oriental, si no és a Músser, a l'extrem ponentí de Cerdanya, a les costes pissarrores del riberal del Segre (950 metres), una de les majors altituds on arriba aquesta planta a Catalunya. Per això han de veremar a la fi d'octubre, i entre les 34 cases del poble no produeixen més que unes 60 cargues d'un vi flac (veg. el nostre llibre *La Cerdanya*, volum 3 de l'«Enciclopèdia Catalunya», Editorial Barcino). Fora d'aquest únic cas, no queden altres manifestacions vitícoles que algunes parres arrimades a la paret de les cases per a recerar-se de la fredor dels vents del nord i aprofitar-se de la reverberació solar dels murs que les sostenen. Així n'hem vistes a Montellà (Cerdanya) i a Saldes i a la Coma i la Pedra (Alt Berguedà). A Montellà (1.140 m) els raïms d'aquestes parres fa anys que no maduren, i els de Saldes (1.300 m) rarament arriben a madurar, perquè a les darreries a penes tenen verol.

A la Catalunya occidental la vinya s'ha mantingut millor a muntanya per tal com les valls fluvials, des de la canal meridiana del Segre fins a la de l'Éssera, es troben en altituds menors, i que la pluviositat i la nebulositat minven amb la influència del clima continental lleidatà. Així la vinya entra per les valls, Segre amunt, fins a la Seu d'Urgell; per la Noguera Pallaresa, fins a Sort; per la Ribagorçana, fins a Sopeira, i per l'Éssera fins a Campo. Amb tot, en el manteniment de la vinya en aquests llocs tan extrems han influït molt les dificultats de les comunicacions que encarien el vi de per avall, la qual cosa el feia quasi inassequible a aquestes terres muntanyenques, d'economia pobre.

Algunes poblacions afavorides per l'eixamplament de les valls, com la Seu d'Urgell, en un aiguabarreig fluvial, o Campo i Areny, en petites cubetes calisses, han mantingut amb tota cura aquest conreu, perquè els facilitava l'exportació de vi a l'alta muntanya. Contenen que la carretera que, per Benavarri i el Pont de Montanyana, per la vora de la Noguera Ribagorçana, avui arriba a Areny, s'havia de començar fa més de trenta anys, però els traginers i tractants en vi d'aquest poble feren gestions perquè no es portés a terme, per tal que el vi de per avall i els carreters no els prenguessin el tràfic i el negoci de col·locar el vi a l'Alta Ribagorça.

No obstant això, de totes aquestes comarques occidentals, la vinya només troba un terreny i un clima propicis a la Conca de Tremp, que, amb la seva rodalia veïna de la Pobla de Segur, presenta un aspecte ben mediterrani, i a la Ribagorça Jussana, on de Lasquarri a Valldelló (així com de Santa Liestra cap a Barbastre), els vinyets ocupen la major part de les primeres collites.

Aquestes dues encontrades constitueixen les úniques terres pròpiament vineres de la regió. Els afavoreixen el terreny, el clima i el fet de trobar-se a les portes de la muntanya consumidora.

Les altres clapes vitícoles que remunten aquestes valls, amb l'avenç actual de les comunicacions i la possibilitat d'establir conreus més remuneradors (com el blat, els farratges, els arbres fruiters), comencen a reduir-se, i en els llocs més arriscats no trigaran a desaparèixer, i, com a la Catalunya muntanyenca oriental, dintre un quant temps, de la vinya no se'n servirà més record que els noms locals mantinguts per la toponímia.

Les oliveres

Ja diguérem, en ocupar-nos d'aquest conreu en el volum corresponent de la Depressió Central, que com que l'olivera vol un grau de temperatura més elevat que el cep, el límit septentrional del seu conreu queda un xic retardat respecte al de la vinya. Ultra això, remarcàvem també que pel fet d'exigir unes condicions climàtiques més definides i d'esser un producte de preu en comparació amb la quantitat de consum, la qual cosa fa que suporti millor les despeses del transport, no hi havia hagut gran interès a mantenir l'olivera en un avançament arriscat, i amb més raó la gent d'alta muntanya que, per la fredor del clima, està molt avesada al consum de greixos animals. Per això l'olivera a penes entra, ni ha entrat, a la Catalunya muntanyenca lleuantina.

A partir del Segre, cap a ponent es troben oliveres a Organyà i a la Seu. Però solament arriben a formar alguns oliverars a la Conca de Tremp i a la Pobla de Segur, a la vall de la Noguera Pallaresa, per la qual alguns arbres, en avançada, arriben fins a Rialb, aïllats, però, de llurs congèneres per les estretors de Collegats. La Noguera Ribagorçana veu pujar les oliveres fins al congost de Sopeira, on, malgrat l'engorjament, la conformació geològica i topogràfica permet el manteniment d'aquest conreu. Nosaltres hem descrit aquest condicionament en aquesta forma: «Situat el poblet en una olla de parets calcàries, els olivers han estat marginats de cara a migdia en una situació que assoleix el màxim d'aprofitament tèrmic».

En arribar a la Ribagorça Jussana, les oliveres s'estenen sovint com la vinya. Per això aquesta comarca vinícola és també oleícola; els seus oliverars són com una extensió dels magnífics oliverars de la rodalia aragonesa de Barbastro. Graus, que en el negoci de l'oli i de l'oliva fa la competència a aquesta ciutat gràcies a ésser una cruïlla de carreteres, capta bona part de la producció de la contrada i l'envia cap a Lleida. Lasquarri, la Torre del Bisbe, Benavarri, etc., envien gran part de la collita directament a Lleida i àdhuc a les Borges Blanques.

Els cereals

Així com l'olivera ha conservat les seves posicions, i la vinya ha reulat, en canvi el blat ha avançat pels vessants de les muntanyes. Aquest avenç ha estat realitzat a costa del sègol. El blat s'estén per les terrasses enlairades de les valls, escala en campells els vessants i s'assenta als plans dels massissos muntanyosos interfluvials. No obstant això, en els llocs de terres magres o temperatures baixes, sol barrejar-se amb el sègol en la sembra. Aquesta barreja pren el nom de mestall.

El guany fet pel blat sobre el sègol ha estat degut a la millora de les formes primitives de conreu i al fet de poder-se femar millor les terres a causa de l'augment del bestiar d'estable. A la Cerdanya francesa, per exemple, que es troba situada de 1.200 metres d'altitud en amunt, a mitjans del segle divuitè no es feia més que sègol; això sí, era «un dels millors d'Europa», segons s'especifica en una informació del temps. En canvi, l'any 1888 hi havia sembrades 86 hectàrees de blat i 2.510 de sègol; l'any 1925 la superfície bladera havia pujat a 515 hectàrees, i la segolera havia baixat a 1.845. Hom ha calculat per a tota la terra cerdana que les collites donen per al blat 5.900 tones, i per al sègol, 6.700. El pagès muntanyenc s'ha esforçat, arreu del Pirineu, a obtenir forment per al pa de casa. Aquest afany ha fet estendre el conreu blader fins als 1.400 metres; i en alguns paratges encara sobrepuja aquesta cota, com és el cas de Saldes, a l'Alt Berguedà, on es fa a 1.500 metres, i de Barruera, a la vall de Boí.

L'avenç en altitud requereix una estada més llarga del blat a la terra. Per això, en aquesta doble zona fisiogràfica, on hi ha terres com la Conca de Tremp, de condicions climàtiques similars a les de certes comarques baixes de Catalunya, la segada comença a darrers de juny per avall, i acaba vers la fi d'agost als camps més enlairats de l'alta muntanya. A Senet (capçaleres de la Noguera Ribagorçana), hom sega per l'agost i sembla pel setembre, per la qual cosa és forçós de deixar la terra a guaret durant una anyada, a fi que els camps que han llevat reposin. Al cor del Pirineu, havent de tenir tant de temps el blat a la terra, cosa que de vegades té els seus inconvenients, hom acostuma a plantar blat tresmesó. Així se sol fer als límits extrems del conreu, com a la vall de Boí o a la rodalia de Peguera (Berguedà), per exemple.

El sègol, però, segueix mantenint les seves avançades més altes. A Soldeu (Andorra) s'acosta als 1.900 metres, en companyia de les patates.

Si les necessitats dels homes envers el pa de cada dia porten a conrear els cereals panificables, el muntanyenc també procura d'obtenir ordi o civada que serveixin de pinso o gra per a les bèsties. Per això, com per avall, aquests dos altres cereals es troben juntament amb els camps de blat o de sègol.

La producció cerealística esdevé deficitària comparada amb el consum, a mesura que les valls fluvials s'estrenyen i que l'altitud augmenta. A les terres de ponent, de Campo i Roda per avall, hom sol vendre ordi per al bestiar, però el blat rarament abasta al consum del poble. A força d'economia, hi ha poblacions del Prepirineu que equilibren la collita amb el consum uns anys amb altres; però a les valls superiors hom ha d'importar blat de les terres baixes.

La Cerdanya, amb l'amplitud de la seva cubeta de vessants aprofitables fins a bona altura, és una excepció, puix que, sumant la seva producció de sègol i blat, hom pot calcular que no consumeix sinó una quarta part del blat que cull; la resta és col·locada a les comarques muntanyenques veïnes.

La insuficiència cerealística de les valls pirinenques, malgrat l'esforç camperol per a superar-la, indica que es tracta d'un conreu antieconòmic, perquè topa amb el límit fisiogràfic crític d'aquesta producció. L'altitud no permet que aquestes comarques siguin graneres. Són terres ramaderes, però no productores segures de gra d'espiga.

A la Vall d'Aran, de clima muntanyenc però amb influències oceàniques que comporten una regularitat de precipitacions atmosfèriques, un entebeïment de les fredors de muntanya, malgrat trobar-se al cor del Pirineu, el blat s'ha imposat, i així com abans el feien barrejat amb sègol, ara el conreen sol, per bé que la producció no basta i han d'importar farina. També s'hi produeix fajol, amb la farina del qual es pasta el pa durant l'hivern. El fajol se sol fer també, com a tardaneria, a l'Urgellet.

Les temperatures baixes de gran part de totes aquestes terres pirinenques fan que el moresc no es vegi més que en els eixamplaments meridionals del Prepirineu, i encara a les terres de regatge, perquè és una planta que vol bones saons, i aquestes valls baixes es deixen envair per les secades de la Depressió central.

Al cor del Pirineu no es fa blat de moro per a gra més que a la Vall d'Aran, on en solen fer farinetes. Altrament, hom pot trobar algun camp de moresc per a farratge (Cerdanya).

Tot i la insuficiència dels cereals en gran part d'aquesta doble zona fisiogràfica, encara hom ha de recórrer en algunes comarques, per a la sega, a la mà d'obra forastera, a causa sobretot que els esplets es troben a punt quan el muntanyenc té l'herba per dallar i ha de curar del bestiar que es queda a casa. En general, els segadors hi van dels límits de la Depressió Central (Olot, Bages, Solsonès, Urgell). Aquests segadors, després d'haver segat a llurs terres, se'n van a muntanya al pas del graonament de les collites, al llarg del mes de juliol fins a mitjans d'agost, en què assoleixen els camps més alts del Pirineu. Però, com que aquesta mà d'obra nòmada va escassejant, és exigent en l'alimentació, i a més és cara, a les terres obertes on els camps planegen (Conca de Tremp, Urgellet, Cerdanya) s'han introduït ja algunes segadores. Les màquines de batre ja van pertot on arriben les carreteres.

Les patates

Així com el conreu cerealístic pot resultar forçat, en gran part d'aquesta doble zona fisiogràfica, especialment a la porció pirinenca, la patata hi troba un ambient propici, puix que la muntanya és l'hàbitat natural d'aquest tubèrcul d'origen andí. Això fa que als vessants de les valls pirinenques es reservin les terres més assolellades als camps o campells de gra, mentre que és corrent de trobar pataterars a les obagues.

Aquest és, doncs, un conreu que es troba escampat pel Prepirineu i pel Pirineu, tant als fons de les valls com als conreus més elevats. Aquesta condició li permet de batre el rècord d'altitud, puix que al massís de Peguera (Berguedà) es troba a més de 1.600 m, a Tor (Pallars Sobirà) a més de 1.700 m, a Soldeu (Andorra) entre 1.800 i 1.900 m. En aquestes altures, on els hiverns són molt crus i gela dins de les cases, per tal que les patates no es congelin, les entaforen en petites excavacions cobertes amb terra, anomenades «forats de patates».

Als eixamplaments de les valls d'entrada al doble quadre fisiogràfic que estudiem, a causa de la irregularitat i deficiència de les pluges, la patata sol ésser un conreu hortícola de regatge (Tremp, Oliana), com ho és també pels volts de la Seu d'Urgell. Però, per a la resta del país, és un conreu de secà; a les terres on neva abundantment, hom les planta sovint a les obagues perquè, jaient-hi més, la neu hi assaona més la terra (Cerdanya, voltants del Pedraforca). En altres encontrades es fa a les mateixes terres cerealístiques un any per altre, a fi d'establir una rotació de conreus (Senet).

La muntanya és una gran productora d'aquests tubèrculs. Dues comarques essencialment pirinenques, la Vall d'Aran i la Cerdanya, ens en donen la prova: la primera, amb una superfície total de 470 quilòmetres quadrats, dona per terme mitjà anual, 7.500 tones d'aquest tubèrcul, i la segona, amb 950 quilòmetres quadrats, en dona unes 12.000. Hom pot calcular per al conjunt del Prepirineu i el Pirineu —dins les províncies de Girona, Barcelona i Lleida— unes 10.000 hectàrees de conreu patater, amb una producció anual de 95.000 tones, que es poden valorar aproximadament en 20 milions de pessetes.

I fem el càlcul per aproximació, a causa dels alts preus que solen assolir les patates muntanyenques, no tant per l'estima de llur bona qualitat per al consum, de la qual cosa en són bon exemple les que procedeixen de Cerdanya, del Pallars Sobirà o de les capçaleres del Ribagorça, com perquè les d'algunes contrades són utilitzades per a llavor. Les patates de Gósol es paguen de 20 a 25 pessetes els 60 quilos, malgrat les dificultats que hi ha per a treure-les, perquè s'han de portar a l'estació de Guardiola-Bagà en un trajecte de set hores per un mal camí de ferradura. Hom pot dir que la majoria de les cases gosolanes es refien de la venda d'aquest tubèrcul com d'un ingrés bàsic. Però no és solament de muntanya d'on són preades les patates de llavor, sinó també d'algunes valls. Així, per exemple, Organyà fa la collita d'aquests tubèrculs a la tardor, i els guarda en forats fets a terra en el mateix camp, a fi que es conservin tendres fins a la primavera; aleshores les paguen de 4 a 5 ptes. l'arrova, i són exportades per a la sembra a l'Urgell, al Berguedà, a la Plana de Vic, i també a Aragó.

L'horticultura

El conreu hortícola que entra per les terres de les conques i els eixamplaments de les valls prepirinenques, es va reduint en extensió i importància a mesura que augmenta l'altitud de les banquetes fluvials, fins a esdevenir minúscul i purament estacional al cor de la muntanya.

La Cerdanya, malgrat l'amplada del seu fons, a causa de l'altitud té una horticultura molt migrada. La producció és escassa i poc variada, i a l'hivern resulta quasi nul·la. Al bon temps es fan, amb una certa abundor, cols, naps, pèsols, cebes, mongetes, i no gaires verdures ni llegums més. Puigcerdà, que ha graonat esforçadament la seva terrassa fluvioglacial assolellada, i n'ha fet hortets que són treballats com a jardins, a l'estiu arriba a proveir les necessitats de la seva població acrescuda per l'estiueig i el turisme; però, en canvi, la seva producció resulta insuficient a l'hivern, a causa dels freds i les nevades. Quan ve el bon temps, el pagès cerdà trenca la monotonia del seu menjar comprant tomàquets, pebrots i albergínies, o mongetes i patates primerenques, als marxants que ho pugen de la ribera de la Seu (els «xipelles») o de la plana rossellonesa.

L'angle que forma la vall del Segre, eixamplada entre el Pont de Bar i el Pla de Sant Tirs, constitueixen una doble franja d'hortes que s'ha mantingut pròspera, amb tota llei de verdures i llegums, gràcies al gaudi d'un clima menys cru, d'un hivern més curt, que el de les valls afluent, amb les muntanyes que les flanquegen; la qual cosa ha fet que la rodalia de la Seu s'hagi convertit en proveïdora de productes hortícoles primerencs, per a Cerdanya, Andorra, l'Alt Berguedà i la muntanya urgellenca. Avui, però, aquesta funció ha quedat un xic minvada amb l'arribada a Puigcerdà del tren i els camions, que porten els productes més primerencs de la costa; aquesta influència ha estat facilitada pels mateixos conreadors de la ribera del Segre, que han destinat terres d'horta als farratges que alimenten les vaques de llet.

En direcció al sud, a mesura que s'eixamplen les valls en davallada, es converteixen en proveïdores, cada vegada més primerenques, de les poblacions de les terres altes. Organyà, amb els seus 5.500 jornals de terres regades, s'anticipa a la Seu, mentre Oliana, amb la seva horta magnífica, s'avança a totes dues i proveeix la canal del Segre i àdhuc les terres solsonines.

La Conca de Tremp, que rega unes set-centes hectàrees, i la rodalia de la Poble de Segur proveeixen des de la primavera el Pallars Sobirà. La canal ribagorçana és estreta: ni té eixamplaments per a establir-hi hortes grans, ni tampoc nuclis de població consumidors importants de verdures i llegums; a penes Areny enviava algunes cargues al mercat de Pont de Suert. La Vall d'Aran repeteix a la inversa la mateixa successió de productes; al voltant dels poblets de l'Aran alt i el mitjà hi ha alguns hortets, de secà, amb cols, naps i algun altre esplet hortícola de clima fred; i a les terrasses de Lés i Bossost, a l'estiu es fan tomàquets, pebrots i albergínies. Com veiem, la producció hortícola es retarda en el temps a mesura que s'avança en latitud i altitud, la qual cosa fa que es redueixin les àrees que li són destinades, fins a convertir-se en un conreu estacional en els eixamplaments del cor del Pirineu i quedar reduït a uns campells als vessants més afavorits pel sol a l'alta muntanya.

A les valls d'Andorra hom troba un conreu exòtic, el tabac, que fins ara s'hi ha mantingut gràcies al contraban que, amb la fulla treballada, convertida en picadura o en cigars, es feia terres endins de Catalunya. Hom pot sorprendre's que un producte de procedència tropical pugui trobar-se en plantacions fetes a més de mil metres d'altitud al cor de la muntanya. Tanmateix cal recordar que són diversos els Estats europeus no meridionals (Alemanya, Polònia i àdhuc

Suècia) que practiquen aquest conreu. Naturalment, les qualitats obtingudes no poden comparar-se amb les del tabac que es produeix entre els tròpics. El tabac era cultivat a Andorra almenys des de mitjans del segle XVIII, ja amb vistes al contraban. Hom li ha destinat les millors terres del fons de les valls.

Actualment, però, la Companyia Arrendatària de Tabacs, d'Espanya, ha arribat a una convenció amb els andorrans, segons la qual es queda tot el tabac que es produeix a les Valls, sempre que la collita no passi de 140 tones, al preu de 25 ptes. l'arrova. Com que aquest preu fet és rebaixat pels comissionistes a 19 o 20 ptes., amb la qual cosa el pagès treu molt menys profit que abans, resulta que amb prou feines se'n produeixen una quarantena de tones. Escanyada la producció, no cal témer que el tabac passi de frau la frontera. Sens dubte, Andorra aviat no produirà més fulla que la necessària per al propi consum. Els camps que deixarà el tabac, els conquerirà l'herba.

Es pot dir que el que perd l'horta en ascendir el relleu, ho guanyen els prats artificials i els farratges. La muntanya és el país productor d'herba per excel·lència. I on les altituds no passen d'ésser mitjanes, i per tant les precipitacions atmosfèriques no són suficients al manteniment de prats artificials ni naturals, mentre les banquetes fluvials puguin ésser regades, hom hi fa farratges. La producció farratgera ha estat esperonada, com ja hem dit, per la cria del bestiar boví, acrescuda aquests darrers anys pel bon mercat que tenen els vedells amb la demanadissa barcelonina i per la captació de llet que fan les formatgeries i lleteries de la Guingueta, Puigcerdà i Bellver a Cerdanya, la Seu a l'Urgellet, Peramola al Segre mitjà, i Sort a l'Alt Pallars.

Una doble franja de verdor cobreix els riberals de totes les valls pirinenques, tant més ampla com més amplada tingui el fons de la vall, que àdhuc s'enfila pels vessants sempre que alguna sèquia o rec facilita el regatge. Comença a Vernet, al peu del Canigó, i no acaba fins a Castilló de Sos, a l'alta vall de l'Éssera. La Cerdanya, malgrat l'amplitud de la seva cubeta, aprofita la terrassa inferior del Segre per a l'herba, i les terrasses superiors per als cereals. Tanmateix, als vessants, gràcies al regatge, i a les valls afluent, hi ha molts prats naturals. La plana lacustre d'Esterrí d'Aneu és quasi tota ella un prat. A partir de Campo, Sort, Bellver de Cerdanya, Sant Pau de Segúries, Vernet i Arles del Tec, apareixen les gramínies pradenques, les quals van substituint els prats naturals. S'hi sembla alfals, trepadella i trèvol, que donen farratge tendre i fenc per al bestiar de llurs respectives riberes. Així la producció d'herba empalma amb la de farratges, i la successió del prat natural pel prat artificial porta la cria de bestiar gros fins als límits meridionals del Prepirineu. Oliana es refia de la seva producció d'alfals a l'horta per a la cria del vedell. On no abasta la producció del prat artificial, hom recorre als cereals farratgers: moresc, sègol, ordi, etc.

Dins d'aquesta doble zona, en la part corresponent a les antigues províncies de Girona, Barcelona i Lleida, hom pot calcular en unes deu mil hectàrees l'extensió que ocupen els prats artificials, i en uns cinc milions de pessetes el valor de la producció anual.

Per bé que sembli estrany, hi ha fruiterars al Prepirineu i al Pirineu. Mentre que pel sud s'introdueixen a les valls arbres de la terra baixa (ametllers, figueres, presseguers), al nord hi ha arbres com les pomeres i pereres en classes espe-

cials, que hi troben un hàbitat propici. Amb tot, no hi ha un conreu fruiter intencionat, organitzat, més que en algunes contrades que, estimulades per la facilitat de relacions amb els centres urbans consumidors, han vist el negoci que aquest conreu representa.

A la llinda de la zona prepirinenca hom troba el conreu de l'ametller. Modernament els ametllerars, que són tradicionals a la rodalia de Graus, s'han estès fins a Benavarri i Lasquarri, gràcies al fet que no hi ha canvis bruscos de temperatura, i la pluviositat és regular, cosa que assegura, en general, bones collites. L'ametlla és trencada a mà o mecànicament, i revenuda als magatzemistes de Reus i Tarragona. Les terres de la Conca de Tremp donades a la vinya i l'olivera, tenen ametllerars, però menys dels que podrien tenir. Als regatges compresos entre el pas dels Terradets i el congost de Collegats, a les hortes de Talarn, Vilamitjana, Salàs i la Pobla de Segur, abunda tota llei d'arbres fruiters. A les riberes del Segre, Oliana, d'uns quants anys ençà, ha esdevingut un centre fruiter. Té uns tres mil arbres plantats, entre els quals abunden les pomeres i els presseguers. A Cornellà de Conflent i Vernet, a la vall de Cadí, que davalla del Canigó, els prats són plantats de pomeres en gran abundor, les quals donen una fruita molt estimada.

Al cor de la muntanya, la Cerdanya s'ha conquerit un nom amb les seves peres d'hivern. L'anomenada li ve d'antic, car Andreu Bosch, l'any 1628, ja escrivia que aquesta comarca produeix «fruites, algunes molt apreciades per tot Catalunya, qui són les peres de servir». Les pereres estan disposades en els millors emplaçaments, a fi que es trobin abrigades dels vents del nord i ben al solell. Les plantacions més importants es troben en els camps d'Osseja, Palau i Er. Puigcerdà té pereres en els hortets, però també als camps de la seva rodalia. Hom calcula en uns dos-cents cinquanta mil els arbres d'aquesta mena plantats a Cerdanya, amb una producció d'un miler de tones anuals. Les peres van als mercats de Barcelona i París. Es produeixen també pomes, però no constitueixen un comerç tan ben endegat.

La Ribera de la Seu també és fruitera. Quan aquestes terres de l'alta vall del Segre no comunicaven amb la resta de Catalunya més que per camins de bast, l'isolament valorava les fruites que eren trameses a Cerdanya i Andorra pels hortolans (o els marxants) d'Arsèguel, el Pont de Bar, Alàs, etc. (els quals eren anomenats com ja hem dit, «xipelles»). Avui, que arriben fàcilment i econòmicament les fruites de la terra baixa, més primerenques i de millor qualitat, no se'n produeix tanta ni tan variada com abans. Hom s'ha dedicat més a la fruita pròpia del país, peres i pomes. Alàs, per exemple, amb pomes i peres d'hivern fa unes 25.000 pessetes a l'any.

Més cap a ponent, malgrat les bones condicions que tenen alguns pobles com Sort, Pont de Suert i altres per a la producció d'aquestes fruites pirinenques, el pagès no s'hi ha dedicat gaire. A Castilló de Sos, per no haver trobat encara sortida per a aquests productes, hom dóna als porcs la major part de la collita, que amb la seva abundor permet de mantenir-los amb peres i pomes una bona temporada.

Per totes aquestes terres de muntanya, abans s'hi havia fet bastant lli i cànem, si bé en general només per a les necessitats de la casa. Era un conreu hortíco-

la. Avui, però, quasi ha desaparegut del tot, com s'han paralytitzat també la major part dels telers que els teixien. Algun d'aquests artefactes encara, a temporades, traqueteja en algun poblet perdut al cor del Pirineu, i alguns corders encara fan cordes. Aquests sovint fan servir cànem de per avall, generalment estranger. Hom pot trobar encara algun canemar a Andorra, a les capçales del Pallars i el Ribagorça, i a la Vall d'Aran.

La ramaderia

El bestiar en general

Les limitacions que el muntanyam posa a l'agricultura són compensades en l'economia rural per les facilitats que ofereix a la ramaderia. La muntanya és essencialment país ramader. L'herba, la seva producció característica (herbeis alpestres, prats artificials, gramínies farratgeres), constitueix la base de la cria del bestiar. El clima, no gaire favorable als conreus, pel que hem vist, en canvi és propici a la vegetació herbàcia; els accidents del terreny, que dificulten el treball de la terra, no s'oposen a l'extensió dels prats ni a llur aprofitament pels animals. Les altes prades i llur utilització ramadera són tan consubstancials amb el relleu orogràfic, que en el llenguatge de les valls pirinenques hom anomena «muntanya» els pasturatges d'altitud de què cada poble disposa per al seu bestiar. «Muntanya», en aquest sentit, és sinònim de pastures estiuenques. De fet, el bestiar és la riquesa natural i perenne de la muntanya; l'home pirinenc l'anomena «el cabal de sang», o més curt encara, «el cabal». En el passat, quan el muntanyenc, mancat de comunicacions, no podia treure i portar cap a la terra baixa els altres productes, per a fer diners no tenia més que els animals, amb l'avantatge que la major part d'aquests podien per llurs pròpies forces ésser conduïts als mercats i les fires de per avall.

La vocació ramadera de la muntanya, ultra afavorir la cria i el manteniment del bestiar propi, li permet d'acollir temporalment ramats de les terres baixes, quan a l'estiu no poden pasturar als camps sembrats, ni als ermots on la secada esgota l'herba.

És molt possible que en un passat llunyà l'ocupació humana del Pirineu fos feta, de primer antuvi, estacionalment, portant-hi el bestiar de per avall a pasturar l'herba fresca i grassa de les comes de l'alta muntanya durant l'estiuada; i que la fixació del poblament s'hi realitzés quan les invasions dels darrers temps prehistòrics devien obligar els pobladors de les terres baixes a refugiar-se amb els ramats a la muntanya, aprofitant-se del camí que feien en l'anar i venir anual. Amb el tràfic de pujada i baixada multiseular, s'ha originat un vaivé de bestiar del pla a la muntanya, que hom anomena la transhumància. L'activitat transhumant era de molta més envergadura abans que ara.

Als països mediterranis, el bestiar altmuntanyenc per excel·lència és el boví, perquè a muntanya troba abundor de fenc a l'hivern i herba gemada a l'estiu. Li fa costat el cavall amb els seus híbrids. Els ovins es mantenen a muntanya grà-

cies a la transhumància i a la facilitat amb què hom els pot utilitzar per a femar terres enlairades, on costa de pujar els adobs. Hi ha també escamots de cabres barrejats amb el bestiar de llana, alguns ases sobretot per a la procreació d'híbrids, bestiar porcí i animals de pèl i de ploma, però no amb massa abundància.

El bestiar boví i el rossam

A primer cop d'ull sembla que les bouades i el rossam hagin de constituir la base ramadera de les comarques pirinenques. Tanmateix, les influències climàtiques mediterrànies, que arriben francament fins al cor del Pirineu, com es pot recordar pel que hem dit en tractar de boscos i de conreus, en referir-nos a la cubeta cerdana i a les valls fluvials compreses des del llindar prepirinenc fins a la ratlla que passa per la Seu i Sort, fan que la cria del bestiar de llana hi tingui preponderància. Val a dir, però, que aquest predomini potser no és degut totalment al factor climàtic, sinó que hi té part la vocació de les terres baixes, essencialment llanera en el seu estadi natural i que potser influeix amb la seva especialització en la ramaderia de muntanya.

Malgrat les condicions ramaderes d'aquest doble quadre fisiogràfic, a judicar per les dades estadístiques que hem pogut recollir, sembla que el cabal pirinenc ha disminuït des de mitjans del segle passat fins ara. Aquesta disminució no deixa d'ésser una anomalia econòmica, perquè coincideix amb el període de la forta industrialització de les terres baixes, que crea una notable concentració demogràfica consumidora de carn. El resultat és que els escorxadors de les ciutats i viles industrials de Catalunya han d'ésser proveïts en gran part per bestiar foraster. Cal dir, però, que si el fet demogràfic industrial de la doble franja costera i prelitoral no ha estimulat prou la ramaderia del Pirineu per a fer-la capaç d'aturar la disminució del cabal de sang, és perquè al mateix temps s'ha trobat que disminuïa la població a muntanya per l'atracció de les fàbriques de la Catalunya oriental i l'extensió dels regatges a l'Urgell i la Llitera, la qual cosa ha fet que hom abandonés moltes llars i que, amb la minva de famílies, escassegessin els pastors, i així haguessin de reduir-se les ramades i llur nombre.

Bestiar boví. — La densitat d'aquest bestiar està en relació amb l'estesa de pasturatges de muntanya: praderies alpestres, i prats regables dels riberals. Les altes valls de l'Éssera, la vall d'Àneu, l'Alt Urgell, la Cerdanya, el Conflent i les altes valls del Ter, és a dir, les terres pirinenques propiament dites, constitueixen les comarques bovines per excel·lència. En canvi, al Prepirineu, descomptant l'Alt Berguedà, els bovins escassegen a causa del predomini dels terrenys areniscos i calcaris sota una pluviositat baixa. Hom calcula per a les antigues províncies de Girona, Barcelona i Lleida un cabal d'uns 35.000 caps dins d'aquest doble quadre fisiogràfic, 27.000 dels quals es troben al Pirineu. Per a la part d'aquesta serralada administrativament francesa, hom pot calcular uns 10.000 caps. Mentre les comunicacions modernes no penetraren al cor de la muntanya, els bovins foren utilitzats principalment per al treball de la terra, i, demés, la vaca

pel vedell. Però des que el ferrocarril de Vilafranca de Conflent arribà a la Guingueta (any 1912) i el de Ripoll arribà a Puigcerdà (any 1922) les comarques afectades per aquestes vies s'anaren dedicant a la producció de llet, sigui per al consum de la llet mateixa o per a l'obtenció dels subproductes lactis. Això ha fet que les terres afavorides per aquests ferrocarrils, que els permetien d'extreure frescos la llet i els seus derivats, no sols atenuaren la disminució, sinó que estimularen l'augment del cabal boví. Així el partit judicial de Puigcerdà, encamellat des del muntanyam andorranocerda fins a les altes vall del Ter, que tenia uns 10.000 bovins l'any 1860, en comptava uns 11.000 l'any 1932. Nosaltres calculàrem l'any 1926, per a la totalitat de la Cerdanya, uns 13.000 caps, que representaven unes 15 bèsties per km², mentre que la mitjana d'aquest bestiar al Principat aleshores era de 3 1/2 caps. El camionatge acabà d'accentuar aquesta transformació, i especialment l'estengué a l'Alt Urgell, a Andorra i a la vall de Camprodon, i l'ha iniciada al Pallars Sobirà.

Rossam. — Pel que es refereix al bestiar cavallí i als híbrids, hom pot dir en general que es fa la cria al Pirineu i la cria al Prepirineu. Per això les eugassades, per bé que amb una importància menor, fan costat a les vacades als pasturatges alpestres.

En la minva del cabal muntanyenc, tot i l'autolocomoció, el bestiar cavallí és el que menys ha perdut, car en setanta anys s'ha reduït al 84 per cent. El mular, en canvi, ha quedat reduït al 33 per cent. El millor manteniment de l'espècie cavallina s'explica pel fet que les eugues ara i abans han constituït el cos d'aquest cabal amb la doble producció que es pot obtenir d'elles: cavalls i híbrids. Els híbrids pirinencs solen ésser fills d'euga. Altrament, el cavall pròpiament dit no ha estat mai gaire nombrós en aquestes comarques pirinenques, en primer lloc perquè la cria resulta costosa, car per a obtenir un bon cavall cal mantenir-lo i curar d'ell durant quatre o cinc anys, i d'altra banda perquè, com a animal auxiliar, no és pas desitjable a muntanya, a causa de la seva fogositat, que el fa perillós per al transport i la sella en camins trencats i amb mals passants. Ha estat el consum que n'ha fet el Ram de Guerra el motiu que aquesta cria es mantingués amb una certa importància en alguns indrets del Pirineu, com, per exemple, a Cerdanya. Constituïnt l'euga la base del ramat cavallí i del ramat mular, es comprèn la major estabilització del cabal cavallí.

La baixa en la xifra del bestiar mular s'explica, ultra la influència del despolament muntanyenc, per la penetració de les carreteres al cor de la muntanyes, la qual cosa ha fet desaparèixer les llargues rècules que des de les terres mitjanes s'endinsaven pels camins de ferradura muntanyencs per proveir la muntanya i extreure'n els productes propis. Demés, les terres baixes compradores de bestiar mular, avui en compren menys que abans, per la generalització del camionatge. Sort encara que els muls i mules criats en aquestes muntanyes són tinguts en molta estima per llur condició de bestiar de peu segur, ben plantat i enèrgic, gràcies al clima, a l'accidentalitat del terreny i a la bona herba. Aragonesos i castellans, així com valencians, els vénen a comprar encara en bon nombre a les nostres fires. Al Prepirineu occidental, on l'herba escasseja, és on predomina la cria del bestiar mulatí. Hom sol comprar els sobranys a les fires

d'Organyà, Salàs o Verdú, quan no es compren directament a les comarques productores, com Cerdanya. Abans, quan el canvi monetari ho permetia, també solien comprar-ne a França (plana tolosenca, Poitou).

El bestiar cavallí predomina al Vallespir, al Conflent, al Capcir, a Cerdanya, al Ripollès, a l'Alt Urgellet; s'amitjana amb el mular a l'Alt Berguedà, al Pallars Sobirà, a la Vall d'Aran i al Ribagorça superior; el mular el supera de molt al Solsonès, al Baix Urgellet, al Pallars Jussà i al Baix Ribagorça. Dins les antigues províncies de Girona, Barcelona i Lleida (part corresponent al Pirineu i el Prepirineu), hom compta uns 6.500 caps de bestiar cavallí i uns 7.500 de bestiar mulatí.

L'ase, aquest solípede petitó que constitueix el cavall del pobre, resulta ésser un dels animals que més ha minvat, en la seva totalitat, dins d'aquests dos quadres fisiogràfics, puix que en setanta anys hi ha passat, dins les antigues províncies de Girona, Barcelona i Lleida, de 19.000 caps a 8.500, cosa que representa una reducció al 44 per 100. La major part de la xifra actual està constituïda per bestiar auxiliar, car, per a la cria d'híbrids, com ja hem dit, hom es val més de l'euga que no de la somera, i quant als guarans com a reproductors, no cal que siguin nombrosos, sinó que es trobin repartits apropiadament en les comarques on es fa cria d'híbrids. Com que l'exòde muntanyenc s'ha nodrit de la gent que tenia menys béns a muntanya, precisament la que, per la seva condició econòmica humil, havia de refiar-se de l'ajut del ruquet i la somereta, la desaparició de les llars pobres ha fet minvar notablement el bestiar asiní a muntanya. A les comarques del mateix Pirineu hom troba els ases en major nombre del que es podria creure, atesa la importància que hi tenen les altres dues espècies del rossam. Però cal tenir en compte que aquest bestiar pacient i sofert resulta un bon auxiliar en els vessants aspres de les muntanyes, per a pujar i baixar, amb la sàrria o els àrguens, dels trossos enlairats o enfonsats, pels camins costeruts, a portar-hi fems o treure'n la collita.

La Cerdanya, el Conflent, el Vallespir i en part les altes valls del Freser, són les comarques on és menor el nombre de rucs. En canvi, al Prepirineu occidental aquest bestiar és relativament nombrós a causa de la magror del terreny, que és com una anticipació de l'estepa lleidatana, on el rucam abunda.

Al territori del partit judicial de Tremp, per exemple, que comprèn la Conca del mateix nom i el Barravès, el bestiar asiní suma 2.500 caps, mentre que el cavallí és escàs i el mulatí a penes passa de 2.000. Aquest fet és un exponent del baix to econòmic que conserven encara aquestes comarques occidentals de Catalunya.

Vida pastoral d'equins i bovins. — Al Pirineu i a les capçaleres del Prepirineu (del Canigó al Turbó), en general aquest bestiar, així que es fonen les neus de les calmes i comes muntanyenques, és conduït cap a les altures a pasturar l'herba novella. Solen pujar-hi gradualment des de la fi de maig, abans que surti el bestiar de llana. Quan es pot, se'ls deixa un seguit de dies a les altes valls suspeses, d'afaiçonament glacià, cobertes d'herba gemada, travessades per algun rierol, si no hi ha un estanyol enclotat en un replà. Així no és rar de trobar eugues i pollins, vaques i vedells, abandonats a llur instint en les soledats de la muntanya.

Amb tot, aquestes eugassades i vacades tenen sempre algú que cura d'elles.

Poques vegades solen ésser d'un amo sol; quan s'esdevé aquest cas, el cabal pertany a una gran masada. La plana de Cerdanya, per exemple, té explotacions agropecuàries amb ramada pròpia. El més corrent, però, és que es tracti del bestiar de tot un poble confiat a la cura d'un pastor comunal. Els pasturatges solen ésser també del comú, perquè quasi tots els municipis pirinencs tenen, des de temps molt reculats, llurs altes terres de pasturatges, terres que hom anomena, com ja hem dit, «la muntanya»; en aquest cas el mot «muntanya» esdevé sinònim de terres de pastura. Els pocs pobles que no tenen «muntanya» pròpia envien el bestiar a «conlloc», és a dir, a péixer a una «muntanya» d'altri mitjançant el pagament d'un tant per cap.

Quan les primeres nevades treuen el bestiar de les comes i les calmes cimales, cosa que sol ésser vers la fi de setembre, el cabal davalla cap al poble. Mentrestant hom ha emmagatzemat l'herba per a l'hivern, temps en què la neu no deixa sortir el bestiar de l'estable. Mentre arriba, però, aquest període d'estabulació forçada, cadascú s'emmena vaques i eugues a campar-se la vida pels voltants del poble o aprofitar el redall que queda als prats després de la darre-ra dallada. En alguns indrets, com a Andorra, on disposen de prats i conreus part de sobre del poble, enfonsat en l'estretor de les valls, hi ha unes casones senzilles anomenades «bordes», situades als relleixos dels vessants deguts a l'acció de les geleres quaternàries i propícies a l'aprofitament, en les quals es guarda l'herba dels prats veïns. En aquells replans es fan pujar vaques i eugues entre-temps perquè pasturin l'herba, i a la nit les tanquen a la borda perquè consumeixin l'herba guardada; d'aquesta manera s'estalvien de tragar-les al poble, que fóra cosa feixuga. Mentrestant, els homes curen de la terra.

Les eugues es passen als prats dia i nit fins a Nadal, que la neu sol cobrir-los; les vaques, més sensibles al fred de la nit, s'han de tancar diàriament a a l'estable. Durant l'hivern, a l'alta muntanya les bèsties solen quedar estabulades del tot. Només en els dies de bon sol, quan els costers de les solanes són lliures de neu, les hi menen per tal de treure-les de l'estable. Per exemple, a Viella (Aran) les porten a la ribera del Riu Negre; a Cerdanya, pels aspres de la Solana. Ve't ací com Joaquim Morelló explica el tràfec del bestiar gros a la vall d'Àneu, en un article publicat ara fa trenta anys: «La vetlla de sant Joan és diada de molt moviment per tota la vall, amb motiu d'ésser destinat per a marxar el bestiar a la muntanya, portant molt tràfec l'arreglo i neteja de les esquelles que aquella nit es posen a les eugues i vaques. A les dues de la matinada s'obren els corrals, i les bèsties instintivament i sense guia es dirigeixen vers la muntanya, on pasturen fins que les primeres neus de la tardor les obliguen a retornar per a consumir, durant l'hivern, les grans quantitats de pastures que s'han aplegat dels prats en les dues collites de juliol i setembre. Mentre la neu no cobreix el pla, de vuit a nou del matí s'obren els corrals, i eugues i vaques es dirigeixen a un punt determinat, on esperen que arribi el pastor que se les emporta a péixer per aquells prats.»

Per a les vaques, aquest vaivé anual s'ha reduït, en part, aquests darrers anys, a causa del consum de llet que hom fa, durant l'estiu, als pobles de les valls amb motiu d'anar-hi gent ciutadana a passar el temps de la calor, o per haver-s'hi

establert indústries aprofitadores de la llet que exigeixen un lliurament constant d'aquesta com a matèria primera. Això és el que està succeint a Cerdanya, a l'Urgellet, al Pallars Sobirà, per a proveir les lleteries, mantegueries i formatgeries de la Guingueta, Puigcerdà, All i Bellver, la Seu i Sort, i també en part a la Vall d'Aran i pels volts de Ribes, Camprodon, Montlluís, Vernet i Prats de Molló, per a servir llet als estiuejants.

Aquesta nova modalitat d'exploració, que valora un producte, la llet, considerat abans com menys que secundari, puix que el boví era estimat per la carn i per l'ajut al transport i al treball de la terra, ha conduït a una renovació del bestiar, en les comarques més afectades pel canvi (Cerdanya i Urgellet), amb la introducció de les vaques suïsses i holandeses per tal de produir un tipus mixt que serveixi les necessitats complexes que aquest bestiar ha de satisfer a muntanya. Amb aquesta introducció els animals depauperats per una negligència multisecular s'han renovat i comencen a fer goig, alhora que donen un millor rendiment econòmic afavoridor de les manifestacions humanes a muntanya.

El bestiar de llana i les cabres

El bestiar de llana. — Xais i ovelles es distribueixen al llarg d'aquest doble quadre fisiogràfic, amb una regularitat que no ocorre en les altres menes de bestiar. Això prova el caràcter mediterrani de gran part del muntanyam que el forma, i també la influència que el pastoreig mediterrani de les terres baixes i intermèdies ha tingut sobre la muntanya amb la transhumància, moviment pecuari que li ha encomanat la vocació pastoral ovina.

Com que es tracta d'un bestiar petit, de menys cost i de més fàcil manteniment, això fa que totes les cases, àdhuc les més humils, puguin mantenir-ne uns quants caps. Una proporció a l'abast de totes les possibilitats econòmiques explica també la generalització d'aquest cabal a muntanya. Amb tot, els ovins pirinencs també han disminuït per raó del despoblament i de la manca de pastors, com les altres menes de bestiar de què ja ens hem ocupat; però, per la facilitat que hom té de treure el bestiar de llana per la bona paga que obtenen el velló i la carn, aquest cabal no ha disminuït tant com el d'altres espècies ramaderes, puix que de setanta anys ençà s'ha reduït al 68 per cent, és a dir, en la mateixa proporció que el bestiar boví, el qual, amb la valoració moderna de la llet, ha pogut reaccionar i parar o desfer la davallada.

Dins les antigues províncies de Girona, Barcelona i Lleida, en els dos quadres fisiogràfics que ens ocupen, l'any 1860 hi havia 384.000 caps; l'any 1932, la xifra era 264.600. Les comarques que més bestiar de llana han perdut són la Vall d'Aran i el Pallars Sobirà, que han vist baixar llur cabal de 45.000 i 88.000 caps a 11.000 i 42.000 respectivament. En canvi, al Solsonès i a la Conca de Tremp la minva ha estat fluixa, puix que en la primera d'aquestes comarques el ramat oví ha passat de 20.000 bèsties a 18.000, i en la segona, de 60.000 a 55.000. El Berguedà, però, presenta el cas insòlit d'un augment: el seu cabal oví ha passat, en setanta anys, de 23.000 caps a 31.000. Aquest major sosteniment del bestiar de llana en aquestes comarques prepirinenques, s'explica per les característiques

dels terrenys i del clima: predomini de calisses i arenisques i pluviositat baixa; condicions que en fan terres secaneres propícies a l'ermot i a la garriga i, per tant, de tipus mediterrani, malgrat llur condició d'interiors i muntanyenques. Ultra això, han pogut resoldre la qüestió de la manca de pastors, conservant el bestiar en el terme tot l'any, gràcies a que les neus no solen dificultar el pastoreig com a l'alta muntanya. En canvi, les comarques pròpiament pirinenques que han tingut la possibilitat de defensar llur economia amb bestiar, han topat amb l'inconvenient de no trobar personal per a curar dels ramats de llana, la qual cosa impossibilita la transhumància i obliga a estabular xais i ovelles a casa durant l'hivern, amb el risc que no allargui el fenc per a ells i per a les altres bèsties. Per això moltes cases muntanyenques han suprimit el ramat llaner o l'han reduït a un mínim. La reducció del cabal oví a causa de la manca de pastors, és un fet que hom observa a tot al llarg del Pirineu català, des del Canigó a la Maladeta. A la Vall d'Aran, des de fa deu anys que s'han de refiar de pastors forasters, si en troben. A Cerdanya, com que ja no hi compten, només es fan ramats grossos a les grans masades. Les altres cases generalment han suprimit del tot aquesta mena de bestiar, si no mantenen un escamot per si fan prou herba per a estabular-lo durant l'hivern; en cas contrari, se'l venen.

Les cabres. — El bestiar cabrum, que sol anar barrejat amb el llanar, ha estat, de totes les espècies ramaderes, la que més ha minvat en nombre, puix que del 1860 fins ara ha passat de 52.600 caps a 21.000, de manera que s'ha reduït al 39 per cent. Hom observa, en comparar les estadístiques, que les reduccions màximes s'han realitzat a la Vall d'Aran, al Pallars i a l'Urgellet. Això és degut al fet que la gent pobra solia tenir moltes cabres per la llet i el formatge, car no en va s'ha dit que la cabra és la vaca del pobre. El Pallars sol mantenia aleshores 26.000 cabres, és a dir, la meitat de tot el cabal cabrum de les províncies de Lleida, Barcelona i Girona dins la doble zona fisiogràfica que estudiem; doncs bé, en l'actualitat no compta més que amb 7.000 caps d'aquesta mena. Això és degut en gran part al fet que el pastoreig ha estat interdit als massissos forestals, disposició que s'ha complert bastant, perquè els mateixos muntanyencs han acabat per fer-se càrrec del desgast que aquestes bèsties fan a l'arbrat. Així, les cabres han anat essent reduïdes a les necessitats de llet de les cases que no tenen vaques.

Als indrets on predomina la vaca lletera, com a Cerdanya i al cor de l'Urgellet, ja eren poques les cabres que hi havia, i s'hi han mantingut — al voltant de 3.000 caps, ara i abans, a Cerdanya —, o bé s'han reduït força, com a la rodalia de la Seu d'Urgell, on d'uns 10.000 caps existents fa setanta anys, en queden només 2.500.

Tot permet de suposar que el cabal cabrum a l'alta muntanya quedarà ben aviat reduït al mínim que abasti a satisfer les necessitats de les combinacions formatgeres, i es mantindrà probablement en l'estat actual al muntanyam prepirinenc meridional per la dificultat que hi ha de mantenir-hi vaques. La cabra, doncs, restarà dins el paisatge àrid, de tipus mediterrani, que li pertoca.

La transhumància

Pel que hem vist en volums anteriors, el Pirineu és el paradís estiuenc del bestiar que transhuma. Entre la muntanya i la terra baixa existeix una correntia ramadera al llarg de l'any, de manera que el bestiar de llana — l'únic que es desplaça a llargues distàncies a casa nostra — pugui péixer sempre a fora: durant l'hivern, a les terres baixes de clima temperat, on la neu colga rarament la terra, i l'herba es conserva vividora; durant l'estiu, als prats alpestres del Pirineu; i entretemps, campant-se la vida per la rodalia del terme al qual pertany. Mentre que als quadres fisiogràfics meridionals de Catalunya, la transhumància s'ha anat reduint, i si en queda és perquè la mantenen ramats que davallen de la muntanya, en canvi a la zona pirinenca, amb la imperiosa necessitat que té el muntanyenc d'ésser ramader, aquesta forma pastoral es conserva millor, malgrat els molts obstacles amb què topa.

La transhumància directa, del pla a la muntanya, tingué una gran importància en el passat, quan l'agricultura no era intensiva. Era el temps en què moltons i ovelles fornien una llana de qualitat prou bona per a la draperia del temps, i la carn dels ramats locals abastava gairebé les necessitats del consum. Aquest cabal era un veritable cabal. Aleshores els grans monestirs, com Poblet, Santes Creus, Sant Miquel de Cuixà i altres, s'asseguraven per compra o concessió el dret dels seus ramats de llana als pasturatges estiuencs del Pirineu: Poblet gaudia de les pastures de part d'amunt d'Angostrina, i Santes Creus dels prats naturals d'entre els estanys de la Nos i Font Viva (Carlit). Grans ramades fressaven anualment les carrerades multiseulars. Els cossos de bestiar eren menats i comandats per un estat major de pastors i un seguit de gossos.

Aquell gran moviment estacional d'ovins s'ha anat reduint en els temps moderns. Amb tot, Bosch de la Trinxeria, en un article publicat vers el 1887, encara podia escriure: «Els propietaris del Baix i l'Alt Empordà reuneixen llurs ramats, i el 15 de juny van a muntanya. El bestiar baixa de muntanya gras...El ramat de 16.000 caps que trobarem, era guardat per vint pastors i quinze cans.»

De per avall del Litoral o el Prelitoral ja quasi no pugen ramats a muntanya. La transhumància directa només és mantinguda en alguns casos per les terres intermèdies de la Depressió Central, com ja diguérem en tractar aquest tema al volum corresponent. De grans ramades, ja només en pugen del cantó d'Aragó. La rodalia de Montsó envia alguns milers de caps anualment, a la muntanya de Benasc.

El bestiar dels pobles del Prepirineu, a penes fa ja la ruta ascendent, en part perquè, trobant-se en general en plena muntanya, el bestiar, per passar l'estiu, a penes s'ha d'apartar del terme. Això no obstant, Benavarri envia una part del seu cabal llaner cap a la Vall d'Aran i Andorra; la resta, però, es queda a les pagesies. El Pont de Montanyana i Viacamp conlloquen llurs ovelles a pastors que baixen a buscar-les de les capçaleres del Ribagorça. Alguns pobles de la Conca de Tremp les envien al Pallars Sobirà. Roda d'Isàvena les ajunta a les grans ramades que pugen cap a la muntanya de Benasc; Lasquarri, prop del

mateix riu, les fa anar a la Vall d'Aran. Les pagesies dels voltants de Ripoll, que solen tenir una seixantena de caps per casa, en fan un sol ramat amb un pastor i els envien al Puigllançada, on es troben amb altres ramats de la rodalia; a l'hivern cada casa manté el bestiar a l'estable. Aquest fet constitueix una prova de la restricció del moviment transhumant en aquest quadre fisiogràfic.

Amb tot, els pobles de les capçaleres prepirinenques, als vessants meridionals del Cadí, pel caràcter d'alta muntanya que presenta el país (Tuixén, Gósol, Saldes, etc.), mantenen la transhumància en plena activitat, la qual així s'agermana amb la dels pobles del Pirineu pròpiament dit. Uns i altres fan, doncs, la transhumància inversa, és a dir, de la muntanya al pla.

Gran part dels pobles pirinencs envien encara el bestiar de llana, a l'hivern, a les terres baixes. Quan arriba Tots Sants, els ramats emprenen el camí cap avall. Hi ha casos en què tots els caps menats per un pastor són d'un amo; de vegades aquest amo és el pastor mateix, però també hi ha casos en què el ramat està constituït per un aplec d'escamots de pertinença vària. El que no hi sol haver, en aquest anar per avall, són ramades fortes, sobretot en el bestiar que s'adreça a la part baixa de Catalunya, on no hi ha grans pastures a causa de l'aprofitament intensiu de la terra.

En general, la carenada del Cadí al Canigó endega els moviments transhumants, de la mateixa manera que constitueix la ratlla canalitzadora de les aigües. Els pobles compresos al nord i a l'oest d'aquella serralada, envien els ramats cap al Rosselló si s'escauen dins els límits de l'Estat francès; cap al Segrià, l'Urgell o la Llitera, tots els altres. En canvi, els pobles situats al sud d'aquella línia muntanyosa emmenen el bestiar cap a l'Empordà, el Vallès, el Penedès o el Pla de Bages. No obstant això, els pobles de la vall de la Vansa, com que es tracta d'un affluent del Segre, porten el bestiar a l'Urgell; per bé que, situats ençà del Cadí, segueixen el camí de les aigües. Hom diria que, en fer la transhumància, hi ha hagut un mirament a no passar les altes collades cadinenques.

Com ja diguérem en tractar dels quadres fisiogràfics anteriors, els ramats passen llargament l'hivern a la terra baixa, on pasturen en repòs per camps i vinyes, per ermots i garrigars. Mentrestant les ovelles crien, i així el cabal se'n tornarà augmentat quan per la santa Creu hom reprengui el camí de pujada. Alguns pastors muntanyencs dels que duen llur bestiar a les terres baixes de l'Empordà, del Penedès o del Vallès, s'hi casen i abandonen l'ofici, amb la qual cosa contribueixen a la disminució del nombre dels qui es dediquen a guardar bestiar.

Després de deu a quinze dies de camí (segons l'allunyament dels pasturatges d'hivern), el bestiar torna al poble. Si aquest és al peu de la muntanya pastoral, els ramats van pujant gradualment vers els cims, aprofitant l'herba dels costers. Això és, per exemple, el que es fa a Queralbs, Pardines i altres pobles dels vessants del Puigmal. Si la situació del caseriu és enlairada, i per tant les nits primaverals encara són fredes, hi sol haver bordes a mitja muntanya, per tal que el bestiar hi pugui passar la nit sota teulada. Ho tenen combinat així a Saldes i a Gósol, on aquells corrals estan situats poc més o menys a una hora del poble, més amunt de les terres de conreu.

Pels volts de sant Joan el bestiar de llana puja resoltament a muntanya, però allí on hi ha bestiar gros, o bé se li reserven pasturatges a part, més magres, o

bé se'l fa anar a les prades quan les han deixades les vaques i les eugues que no arranen gaire l'herba, i així moltons i ovelles poden aprofitar bé el que resta.

Durant l'estiuada, a les comes i calmes pirinenques té lloc una veritable concentració de bestiar de llana, puix que no sols hi pugen la major part dels ovins de Catalunya, i una part del bestiar de l'estepa aragonesa de l'Ebre, sinó que a l'Aran i a Andorra també fan cap, des de temps immemorial, ramats de la vall de l'Arieja, dels voltants de Foix, de Pamiers, de les terres tolosenques i gascones. Així no és estrany que hi hagi muntanyes com la de Benasc, on s'ajunten, de sant Joan a sant Miquel, 20.000 caps de bestiar, i que els pobles que tenen una muntanya gran, com Queralbs (Vall de Ribes), Meranges (Cerdanya) i alguns pobles d'Andorra, de l'Aran, de les altes valls del Pallars i el Ribagorça, en lloguin part al bestiar foraster, o el dret de péixer-hi després que hi ha pasturat el bestiar propi (Viella, per exemple). Marcel Chevalier, parlant d'Andorra, ens dóna una visió justa d'aquestes concentracions ovines: «A Andorra les ovelles constitueixen els immensos ramats que hom veu pasturar pels vessants herbosos de les altes muntanyes, els quals, en començar la tardor, quan davallen cap a la plana, omplen a llur pas els carrers i les places dels vilatges, donant la il·lusió d'un torrent de llana envaïdor de les cases.» Hom pot calcular que el Pirineu català reuneix 400.000 caps de bestiar de llana durant l'estiu, concentració estacional del moviment transhumant que fa ben palès el paper predominant que en aquest tràfic ramader juga la muntanya.

Nomadisme pastoral.— La transhumància, pel que hem vist, no és més que un vaivé de ramats, acompanyats de llurs pastors, entre el pla i la muntanya, per tal d'aprofitar les pastures que l'un i l'altra ofereixen segons les estacions. Existeix, però, una altra forma d'aquesta mena de desplaçaments de bestiar: les migracions agropecuàries per a atendre els animals i les terres de conreu alhora, amb els quals moviments es desplaça gent que no són pròpiament pastors.

Aquestes migracions, que vénen a ésser una reminiscència del nomadisme tribal, subsisteixen encara avui dia a les encontrades estepàries de l'Àsia. Aquesta forma apaïvagada, escurçada, del nomadisme es manté en moltes de les valls de les muntanyes alpines de l'Europa central, per la necessitat d'aprofitar els diferents estadis de la vegetació silvestre i conreada al llarg dels vessants, des dels riberals enfonsats fins als prats alpestres. Nosaltres n'hem recollit alguns casos a Catalunya, els quals tenim descrits de la següent manera:

«Tipus Setcases-Montgrony-Castellar de N'Hug: Els ramats de llana, amb els pastors, passen de Tots Sants fins a la santa Creu a la terra baixa, a un centenar de quilòmetres lluny (Empordà, Vallès o Penedès), mentre el bestiar boví ha restat estabulat al poble, sota la cura de la gent de la casa. Durant el mes de maig, el bestiar pastura pels volts del poblat. A primers de juny tot el bestiar, vaques o ovelles, se'n va cada dia cap als conreus alts, i baixa a dormir al poble; l'acompanyen els homes que preparen les terres. Per sant Joan, definitivament, els ramats pugen a la muntanya, on es queden amb els pastors fins a sant Miquel, i aquest dia davallen al poble per fer els anants i venints als conreus alts, mentre els homes fan la sega i la sembra, acabada la qual encara les bèsties peixen algun temps pels voltants del poble fins que el fred els fa fer via cap a la plana.»

«Tipus Gisclareny-Saldes-Gósol: L'anterior és un tipus de quatre estatges; aquest en té cinc. El bestiar de llana hiverna també a la plana (Vallès, Pla de Bages, Penedès, Urgell). A mitjans de maig el bestiar arriba al poble i se'n va amb els homes a les bordes (Gósol) o corrals (Saldes) que es troben a una hora de Gósol i més lluny a Saldes. D'allà el fan anar i venir diàriament de la muntanya. En tot aquest temps la vacada ha restat al poble; però, per sant Joan, vaques i ovelles són dutes pels pastors a l'alta muntanya, de vegades a indrets diferents, per aprofitar l'herba, ja que el bestiar boví no l'arrasa tant i després la pot aprofitar el bestiar de llana. A Saldes envien el bestiar a la serra d'Ensija, on per manca de reservat d'herba no poden anar les vaques; aquestes són enviades a les Costes, als vessants del Cadí, i quan baixen, el 8 de setembre, cap al poble, hi pugen els ramats ovins. Per sant Miquel aquest bestiar baixa, i encara fa estada a les bordes per aprofitar l'herba de la muntanya que hi ha sobre els conreus. Per fi, el bestiar de llana, amb els pastors, se'n va a passar l'hivern a la plana».

A Andorra, trobem un tipus de migració semblant a l'anterior, en el qual les bordes, l'aplec de les quals hom anomena «cortals», amb les terres de conreu i els prats adjunts, abundosos, donen una major importància a l'estadi que representen. Això és degut a l'afaiçonament glaciari dels aiguavessos, que ha obrat circs i replans el fons dels quals, format d'alluvions fèrtils, és molt avinent per als prats i conreus. Així els homes solen fer-hi estada amb el bestiar, en començar la primavera, per preparar certs conreus i deixar péixer les bèsties pels voltants; hi tornen els homes sols, puix que tenen el bestiar a la «muntanya», al tombant de la Mare de Déu d'agost, a segar el sègol, l'ordi i dallar l'herba; aquesta és emmagatzemada a les bordes. Des del setembre, aprofiten la davallada del bestiar de llana perquè afemi les terres dormint als camps, i després els sembren per a l'any vinent. I durant la tardor, mentre la neu no dificulta la pastura, hi deixen eugues i vaques, que al mateix temps consumeixen el fenc de la collita. El bestiar gros, pels volts de Nadal, que és quan arriben les grans nevades, queda estabulat als pobles del fons de la vall. Mentrestant ja fa dos mesos que les ovelles són a les planes urgellenques. Val a dir que les cases dels vilatges de baix tampoc no solen quedar mai del tot abandonades durant aquestes migracions; sempre hi resta gent de la família.

Formes ramaderes de transició. — Les variades formes dels desplaçaments ramaders es troben en vies de transformació o en camí de desaparèixer.

L'aprofitament de la llet de vaca, que abans, com ja hem dit, no tenia gaire importància a la nostra muntanya, ara, estimulat notablement pel consum diari de la gent, i en certes comarcades pel proveïment de les indústries de productes sublàctics, en molts pobles ha fixat per tot l'any les vaques lleteres. En aquests llocs només hom envia a muntanya, ultra eugues i pollins, les vaques de cria, els vedells i les vaques de treball perquè es refacin. Així mateix la transhumància ovina es redueix cada vegada més. Els pobles dels límits meridionals del Prepirineu ponentí, malgrat el caràcter mediterrani de llur ambient fisiogràfic, quasi l'han suprimida del tot, com ja hem vist. Una bona part de les masies del rèdol de Benavarri es guarden el ramat durant l'estiu. A l'extrem oposat, cases mitjanes de l'Aran i d'Andorra estabulen el ramat oví durant l'hivern. La

supressió o contracció de la transhumància, és, en realitat, un exponent d'una minva important en el cabal de sang.

Aquest fenomen, en algunes comarques muntanyenques, ha produït un nou moviment ramader del pla a la muntanya, però de caràcter temporal. Nosaltres l'hem observat a Cerdanya, i tal com el descrivirem l'any 1926, el repetirem ara.

«Ramats d'estiu: Com que aquesta mena de bestiar ha minvat, la producció de fems hauria disminuït, i haurien sobrat herbes, les herbes paràsites de les terres de conreu i de les terres costeres abandonades. Els negociants, els ramaders i àdhuc els carnisers, per tal d'aprofitar aquestes circumstàncies, porten ara a Cerdanya ramats d'engreix comprats a l'abril a les fires de Verdú. Són els ramats temporers. Ovelles i moltons passen tot l'estiu pasturant per les terres de la plana de Cerdanya i per la falda de les costes; de nit, dormen en el clos d'una pleta, sobre els rostolls o els guarets. A l'octubre, acabat el bon temps, aquest bestiar, ja gras, és venut a l'escorxador. Enguany [1926] hi havia de Puigcerdà a Martinet uns 8.000 caps estiuençs. De la Guingueta al coll de la Perxa, aquest procediment ramader és poc emprat; no arriben a un miler els caps mantinguts en estiuada.»

La transhumància directa del pla a la muntanya, que origina sens dubte la ramaderia pirinenca, estava a punt de desaparèixer. Aquest ramats d'estiu, però, que en són, en certa manera, una modernització modificada, renoven les relacions pecuàries ascendents i reforcen l'activitat ramadera muntanyenca.

El bestiar porquí

La cria d'aquest bestiar topa a muntanya amb la manca d'aliments d'engreix, com el blat de moro i la remolatxa, i amb la llarga restricció hivernal dels productes hortícoles, amb els quals a les terres intermèdies i baixes hom pot mantenir tot l'any aquestes bèsties. No obstant això, la gran utilitat del porc en l'economia familiar pagesa fa que totes les cases muntanyenques, sigui per cria o bé de recria, tinguin un o més porcs per a la despesa casolana. Com que la carn d'aquests animals constitueix la base de l'alimentació carnívora de les famílies, en general la cria casolana no sol bastar per a les necessitats del consum, i sovint s'ha de comprar a fora embotit i cansalada. Aquest dèficit només s'explica, davant les necessitats locals, per les dificultats que hi posa la producció agrícola a causa de les llargues fredorades hivernals.

En el transcurs dels setanta anys que separen les dues estadístiques pecuàries que hem vingut comparant, el bestiar porquí havia disminuït quasi de la meitat, puix que sumava 57.000 caps el 1860 i 30.000 en l'última data.

Sens dubte, una de les causes promotores d'aquesta baixa, ha estat el despolament humà de la muntanya, car essent la cria del porc una activitat domèstica, la minva de focs en aquest doble quadre fisiogràfic forçosament hauria de manifestar-se en la densitat porcina. Amb tot, creiem que la reducció notable que hom observa en comparar les xifres anteriors, pot ésser produïda en part per l'encariment que ha sofert el morenc en aquests darrers anys, la qual cosa dificulta l'engreix, sobretot a muntanya, país d'una economia magra. Les difi-

cultats que a muntanya hi ha sovint per a mantenir a la cort aquestes bèsties, fa que hagin de pasturar pels guarets i els ermots. Així no és estrany de veure a les rodalies de més densitat porcina escamots menats per un noieta o una minyona. A Andorra solen fer pujar els porcs, amb l'altre bestiar, a campar-se-la durant l'estiu a l'alta muntanya. I a Esterri d'Àneu, s'apleguen diàriament els porcs en ramada al toc de corn d'un porquer que els duu a pasturar pels volts del poble.

Als eixamplaments de les valls on existeix una horticultura, o conreus de prat, la densitat porcina és superior a la que hi ha a la resta del Pirineu. Aquestes circumstàncies, quan coincideixen amb un clima sec i fred, han donat peu a una indústria conservera que produeix llonganisses i pernills; la qual al seu torn, posant en valor la carn de porc, ha estimulat la cria malgrat els inconvenients amb què topa. Tal és el cas de Cerdanya, de l'Alt Urgell, de l'alta vall del Llobregat i de la vall de Lord, que tenen com a centres elaboradors, respectivament, Bellver, Organyà, Berga-Guardiola i Sant Llorenç de Morunys.

El bestiar menut

La muntanya no és tampoc gaire acollidora per al bestiar de corral; el fred és un inconvenient per a la cria de conills i gallines: aquells no es fan gaire, i sovint es moren; aquestes es desponen durant llargues temporades. Demés, la manca de moresc i l'escassetat de les verdures també repercuteixen en aquesta cria. Els susdits inconvenients, no massa sensibles a l'entrada del Prepirineu, es van accentuant a mesura que els pobles guanyen en latitud i alçada. Per avall no hi ha una sola casa vilatana rural que no tingui, com les de la terra baixa, els seus conills i les seves gallines. Les cases pageses, demés, no és rar que tinguin ànecs i coloms. A les terres d'hiverns menys freds i més curts del Prepirineu, les quals tenen una vegetació de clima mediterrani, no sols cada casa cria per a la despesa de la llar, sinó que la mestressa, com les pageses de la Depressió Central i del Prelitoral, es procura un sobrant per a dur-lo al mercat i obtenir un ajut en metàl·lic per a portar la casa. Així es practica, entre altres indrets, a Tremp i els pobles de la seva Conca fins a la Pobla de Segur, i a Oliana i Organyà amb llurs rodalies. En canvi, a Benavarri, de clima més continental, la producció d'aviram no basta per al consum local.

Camprodon pot exportar ous fora del cor de l'hivern, per bé que a l'estiu no gaires a causa de l'augment de consum que proporciona la colònia estiuenca. En ple Pirineu, la cria d'aviram no sobrepassa el consum casolà. Als pobles més enlairats, el fred pot matar els conills, tot i que hom els té en gàbies al fons dels estables o als baixos de les cases; és que ni cases ni estables no estan construïts en forma prou aïlladora. Així s'observa a l'Alta Ribagorça, a Andorra, al Pallars Sobirà, a l'Alta Cerdanya; les postes de les gallines arreu són curtes. En canvi, la Seu d'Urgell s'ha convertit en un centre productor d'ous i d'aviram, perquè ha pogut contrarestar els freds hivernals posant calefacció elèctrica als galliners, gràcies al fet de gaudir, per circumstàncies purament locals, d'una barator insòlita en el fluid elèctric.

VIII
ASPECTE HUMÀ.
EL PREPIRINEU I EL PIRINEU
Segona part

L'aspecte humà al Prepirineu i al Pirineu

(Continuació)

La indústria

Parlar d'indústria a la Muntanya pot semblar un contrasentit, ja que les dificultats que el terreny posa a les comunicacions i l'escampament d'una població poc nombrosa, no són pas factors propicis a les activitats industrials. Als nostres ulls, avesats a les concentracions fabrils modernes dins de grans densitats humanes, enmig de xarxes espesses de comunicacions, la condició física i humana de la Muntanya no és a propòsit per a donar-nos idea, de primer antuvi, d'unes activitats d'aquesta mena.

Són, però, precisament els obstacles que allunyen la industrialització moderna, els que motivaren en altre temps la industrialització de la Muntanya. Les dificultats de proveïment i la disseminació dels nuclis rurals, a causa del trencat del relleu, obligaren els muntanyencs a bastar-se a si mateixos. Altrament, l'endarreriment econòmic, que no els permetia de fer gaires despeses a fora, els obligava a fabricar els productes i els atuells que necessitaven. A part d'això, la Muntanya ha pogut explotar, o explota, elements que són quasi consubstancials amb ella. Un d'ells, el ferro, li ha dat la base d'una activitat notable en el passat; la fusta, en diversos aspectes, ha proporcionat treball al muntanyenc abans i ara; els corrents d'aigua, amb llurs salts, han motivat alguna indústria moderna, la de l'hulla blanca; els aprofitaments de les emergències aquoses termominerals han originat una altra indústria no menys moderna, la balneària; mentre que el clima i el paisatge han originat activitats moderníssimes, com el turisme, l'es-tiueig i els esports d'hivern, que fomenten la indústria hotelera.

D'aquesta lleugera exposició ja es dedueix una partió en les activitats industrials de la Muntanya: hi ha uns aprofitaments industrials moderns dels elements que la Muntanya proporciona, estimulats i acrescuts pel desenrotllament de les comunicacions, i hi ha hagut unes activitats manufactureres que han desaparegut a mesura que les vies modernes d'accés s'endinsaven a la Muntanya i permetien la penetració de productes més variats i d'elaboració més acurada.

La Muntanya té, doncs, unes indústries modernes i ha tingut unes indústries primitives. Ara en veurem l'evolució i l'estat actual.

Indústries derivades de la mineria

La metallúrgia. — Ja hem dit que entre les indústries muntanyenques del passat figura la del ferro, gràcies a tenir a l'abast jaciments ferrífers, els boscos proveïdors de llenya i els corrents d'aigua com a força motriu. D'aquesta activitat pretèrita, en resten només algunes mines i alguns noms indiciaris tot al llarg d'aquest doble quadre fisiogràfic, ultra el que en diu la documentació. Els mots toponomàstics de Farga, Martinet, Ferrer o Ferrera es troben aplicats a llocs de les riberes de tots els rius pirinencs. Els enginyers Srs. Gallardo i Rubió, que han catalogat les dades conegudes sobre l'existència i el funcionament de les fargues pirinenques, n'han assenyalat al nostre Pirineu, des de l'Alt Vallespir fins a la Ribagorça, una seixantena.

El ferro verge obtingut en aquestes fargues, feia cap, en gran part, a la Depressió Central i la terra baixa per a les necessitats industrials de ferrers, serrallers, armers i clavetaires. Això no obstant, una porció del metall que sortia de les fargues, restava en algunes poblacions de les comarques pirinenques orientals, on era convertit en estris varis. A Martinet feien tisores d'esquilar; a Bagà, claus i encluses; a Campdevàrol, eines de pagès; a Ripoll, claus i armes de foc; i a Sant Llorenç de la Muga, projectils d'artilleria.

Hom diu que la indústria armera ripollesa fou iniciada a les darrereries del segle XV, amb la manufactura d'arcabussos i mosquets. No sabem que aquesta dita sigui provada documentalment; per la nostra part,ensem que aquesta fabricació començà un xic més tard, puix que fins al primer quart de segle següent no es generalitzà l'ús d'aquest material de guerra. Seguí com vulgui, la manufactura d'armes de foc degué prendre-hi força importància en els segles següents, fins al punt que durant la guerra del francès (1808-1814) existeixen a Ripoll 90 obradors, que construïen setmanalment 300 fusells. Vers la segona meitat de la passada centúria, aquesta activitat industrial anà minvant fins a extinguir-se. Quedava encara algun clavetaire; l'últim tancà l'obrador cap a l'any 1920.

La tradicional activitat siderúrgica ripollesa deriva, en l'últim decenni, en l'establiment modern, muntat per la Hispano-Suïssa, d'uns grans tallers de forja i estampació per a obrar les grans peces dels xassissos d'automòbil.

A la mateixa vila, al costat d'aquesta modernització industrial, subsistia l'antiga farga de Palau, que havia abandonat el treball del ferro per a dedicar-se a la foneria i caldereria d'aram. Actualment, però, Ripoll dona nou esclat a la metallúrgia amb tallers de construccions mecàniques que ocupen un centenar d'obrers. Així mateix la població veïna de Campdevàrol manté el nom d'una antiga farga que, amb una setantena d'obrers, es dedica amb utilatge modern a la producció d'eines, com picots, pales, aixades, fabricades en sèrie.

Els aprofitaments de pedreres. — La franja d'explotacions mineres de calç i guix, estesa des de Sant Pau de Segúries fins a Bagà, alimenta alguns forns de calç, de guix i de ciment natural als termes de Sant Pau, Ogassa, Campelles,

Camprodon, la Pobla de Segur i Bagà. Es tracta de petites explotacions en les quals el nombre d'obriers és molt reduït. En canvi, la fàbrica de ciment portland del Clot del Moro, a Castellar de N'Hug, que compta un quart de segle d'existència i fou la primera a elaborar aquest material a la Península Ibèrica, ocupa 300 obrers, gent de la Pobla de Lillet (d'on es troba a dos quilòmetres), i pot produir 100.000 tones de ciment l'any.

Dins la mateixa faixa calcària, hom troba altres petites explotacions com les d'Organyà i la Pobla de Segur, en cadascuna de les quals treballen de sis a divuit homes.

A la vall del Freser hom aprofita, demés, les calisses per a la fabricació de carbur de calci; als termes de Campdevàrol i Campelles aquestes explotacions ocupen en total uns 75 operaris. L'extensió de la xarxa elèctrica pels pobles de la vall de Ribes i la Cerdanya, ha alentit la producció d'aquestes fàbriques.

Les argiles per a rajolers i terrissaires són poc utilitzades en aquest doble quadre fisiogràfic, perquè, abundant-hi la pedra i la fusta per a les construccions, hom se'n serveix per raons de proximitat i economia. Altrament, el treball del fang s'impossibilita una part de l'any a causa dels freds, i una altra part per estar la gent ocupada en els treballs de la terra o del bestiar, que constitueixen la base del viure muntanyenc. Rajoles i teules, com els plats i olles, hom sol fer-les venir de la Depressió Central. Amb tot, per temps hi havia hagut terrissaires en algunes poblacions del Prepirineu; avui, pel que es refereix a la Muntanya, quasi es pot dir que aquesta indústria primitiva, d'una gran habilitat manual, es troba circumscrita a Salàs (Pallars Jussà) i a Benavarri (Ribagorça). En aquesta darrera població, dels sis o set terrissaires que hi havia hagut, ara només en queden dos; algun d'ells s'ha posat a fer mosaics, derivant així la seva habilitat terrissera cap a una manufactura moderna.

Indústries derivades de l'explotació forestal

Una indústria pròpia de la Muntanya és el treball de la fusta. La facilitat de les comunicacions l'ha estimulada; l'únic obstacle és el despoblament dels boscos, i la insuficiència de les mesures previsoras, però tardanes, preses pels organismes estatals de defensa forestal. L'elaboració de subproductes del bosc, com la pega, la trementina i l'oli d'avet, que avui a penes s'extreuen, en altre temps constituïen en certes rodalies una activitat complementària de l'agricultura i la ramaderia. El nom de «Peguera», que sovintega en la toponímia pirinenca, n'és un indicatiu de profundes arrels en el passat; i les dones «trementinaires» de Tuixén, de les quals ja hem parlat en el volum anterior, en són una supervivència.

L'aprofitament de les boixedes, abundants sobretot a tota la faixa calcària del juràssic i del cretaci, i els lleures enutjosos del llarg hivern, degueren estimular el treball del boix, obra casolana que tenia la seva ascendència en els treballs que els pastors produïen tot guardant els ramats a la muntanya. Degué haver-hi pin-

taires i culleraires en diverses poblacions muntanyenques; nosaltres n'hem trobat rastre a la rodalia de Camprodon, a Berga i a Sant Llorenç de Morunys. On, però, resta viva la indústria dels boixaires és a Campo, a les riberes de l'Éssera. En aquest lloc extremer de les nostres marques de ponent, vingué a establir-se, cap a l'any 1860, una família de culleraires de Tortellà, atreta per l'exuberància i l'abundor de les mates de boix als massissos calcaris estesos des del Turbó a la vall d'Ordesa. A Campo, avui hi ha cinc o sis cases que es dediquen a fer coberts de fusta; algunes només treballen a temporades quan s'acaben les feines del camp; les altres fan culleres tot l'any. Cada casa sol produir-ne unes divuit dotzenes per setmana de treball. Com que el consum d'aquest article minva, han disminuït també els culleraires; vint-i-cinc anys enrere, a Campo, el nombre d'obradors era el doble de l'actual. Es pot dir que aquesta població, junt amb Tortellà, proveeix les necessitats dels mercats català i espanyol.

Una altra indústria que aprofita la fusta, és la dels esclops. Els millors esclops són els de pi o de salze; aquells són més pesants, aquests més lleugers, i per això la gent prefereix els d'aquesta darrera classe. Com sigui que a l'alta muntanya, que és on més es necessiten els esclops, la fusta de salze s'hi ha de fer anar de per avall, la indústria esclopera s'ha anat extingint, servit el mercat muntanyenc per la Depressió Central. No obstant això, algunes poblacions com Camprodon, Sant Joan de les Abadesses i Ripoll, encara tenen obradors d'esclopers.

Un altre aprofitament de la fusta és la manufactura de càntirs, en la qual s'ha especialitzat la rodalia de Tuixén i Gósol (Alt Berguedà). Aquest atuell de fusta supleix el càntir de terrissa, que ha d'ésser-hi importat per camins trencats. Altrament, el càntir de fusta té bons consumidors en els equips d'obrers que, per avall, treballen en obres públiques.

L'aprofitament, però, més important de la fusta, el realitzen les serradores modernes, que retenen part dels rollis desbastats als boscos veïns i disputen la feina a les serradores de la Depressió Central. Hi ha serradores a Lles (Cerdanya), la Seu, el Pla de Sant Tirs (Urgellet), Cercs (Berguedà), Tremp, etc. Hom hi prepara taulons i posts per a fusteria, quadrats per a torneria, planxes i travesses per a caixes d'embalar fruites i verdures. En alguna població, com a Tremp, d'aquesta preparació de la fusta, se n'ha derivat la construcció de mobles.

Indústries agropecuàries

Molins i farineres. — La limitació que la Muntanya imposa amb l'altitud i l'accidentalitat del terreny, junt amb un poblament magre, fa que hi hagi poc gra per a moldre. Els vells molins fluvials han desaparegut quasi del tot en la part oriental d'aquesta doble zona, convertits en centraletes hidroelèctriques per al servei local. A la part d'occident, en canvi, resisteixen encara a la invasió de les farines que pugen de per avall, a Noves de Segre, Salàs, Senterada, Tírvia, Estaon, Sant Esteve de la Sarga, Sopeira i alguns altres llocs. Això no obstant, en les poblacions importants, centres comarcals o de rodalia, s'han muntat farineres moder-

nes, les quals han ajudat a la desaparició dels vells molins. N'hi ha a Ripoll, Aravell (prop de la Seu d'Urgell), Isona, Tremp, la Pobla de Segur. La Cerdanya, gran cubeta planejant, terra cerealística, malgrat d'ésser al cor del Pirineu, compta amb quatre farineres, una a Bellver, una a Puigcerdà, una a la Tor de Querol i una a Er. Aquestes dues últimes, quan acaben el blat i el sègol del país, solen rebre'n d'Algèria; Puigcerdà i Bellver, si els en falta, en fan venir de la terra baixa del Principat. De tota manera, ha estat el sobrant del blat propi el que ha esperonat l'establiment d'aquestes quatre farineres en plena zona pirinenca.

Algunes poblacions farinaires fan pastes per a sopa, galetes i altres productes alimentaris, amb la base de les farines locals. En aquest aspecte, però, la que sobresurt és Camprodon, amb una gran fàbrica de galetes de gran radi exportador. Començada per mantenir el personal pastisser que es necessitava durant la temporada estiuenca i aprofitar la qualitat de les primeres matèries de la rodalia (farina, ous, llet i mantega), avui ocupa constantment 35 obrers i produeix 500 quilos de galetes el dia.

Una indústria exòtica. — El conreu del tabac, originari dels països càlids, a les valls d'Andorra ha donat lloc a l'elaboració de cigars, picadura i cigarretes, gràcies al contraban que passava aquests articles cap a la resta de Catalunya, malgrat la qualitat inferior del producte. Hom pot dir que el conreu andorrà d'aquella solanàcia, és tan antic com l'estancament del tabac per l'Estat espanyol. De les darreries del segle XVIII ja es troben disposicions adreçades a impedir el frau. La manipulació de la fulla ha estat una indústria casolana; en començar aquest segle, una empresa volgué modernitzar i muntar una fàbrica, la Tabacalera Andorrana, amb un edifici exprés, la qual cosa alarmà el fisc espanyol, que féu extremar la vigilància, a conseqüència de la qual es produí una crisi d'«exportació» que féu fracassar el negoci; avui l'edifici de la fàbrica ha estat transformat en hotel. La Companyia Arrendatària de Tabacs espanyola, per tal d'acabar d'una vegada amb el contraban, es comprometé a quedar-se anualment 150 tones de fulla —que era la producció que es calculava al país— al preu de 25 ptes. l'arrova; però, acceptat el tracte, el rendiment s'ha reduït a unes 40 tones, perquè al pagès, mancat de l'estímul d'un mercat lliure, com que ha d'anar a raure a mans d'un intermediari, no li interessa el conreu. Com és natural, la indústria també ha quedat molt reduïda; només elabora per al consum local i per satisfer la curiositat d'estiuejants i turistes.

Indústries derivades de la llet. — Malgrat l'abundor de bestiar boví de les valls pirinenques, es pot dir que l'elaboració de mantegues i formatges no ha començat industrialment fins que hi ha penetrat el ferrocarril o el camionatge. Abans, aquests productes sublàctics a penes sortien de la llar; només els cerdans, que se n'anaven a l'hivern a vendre el que podien dur-se'n cap a les ciutats de per avall, solien emportar-se'n algun bot de mantega, per la qual cosa els anomenaven «mantegaires». També alguna població, com Gósol, tenia anomenada pels seus formatges, que eren consumits als mercats comarcals. La Vall d'Aran n'enviava a França per la facilitat de sortida.

La Cerdanya fou la comarca que més aviat inicià la industrialització d'aquests productes d'una manera normal. La Guingueta, tantost el tren elèctric de Vilafranca hi arribà, començà a enviar cap al Rosselló llet pasteuritzada i mantega. Puigcerdà, Llívia, All i Bellver produeixen mantegues i formatges. La Seu d'Urgell, però, amb més empena, capta la llet cerdana que, junt amb la de la seva comarca, serveix per a mantenir dues empreses importants: una de cooperativa i l'altra en societat anònima. Consumeixen ambdues entre vuit i nou mil litres de llet de la vall del Segre, des de Puigcerdà a Organyà, amb els quals elaboren, ultra uns 250 quilos diaris de mantega, diversos tipus de formatge, que hom envia principalment a Barcelona. Seguint aquest exemple, a la vall alta de la Noguera Pallaresa, Sort ha muntat també una fruitera cooperativa.

La indústria dels embotits. — La bona condició d'un clima fred i sec per a la conserva de la carn del porc, es troba ací en un grau immillorable. Aquest avantatge, junt amb la qualitat de les carns i l'habilitat a manipular-les, ha fet que en tot temps tinguessin renom els pernills i les llonganisses d'aquestes muntanyes. Recordem l'elogi que el poeta llatí Marcial féu dels pernills ceretans, i, si no volem remuntar tan lluny, podem recordar també que les llonganisses de Sant Llorenç de Morunys eren molt demanades a les grans fires de Verdú, Salàs i Organyà. Demés, molts cansaladers establerts a Barcelona i altres ciutats catalanes són originaris de l'Alt Berguedà o de Cerdanya. Amb tot, la indústria de la llonganissa no s'hi ha desenrotllat com a les comarques olotina i vigatana, perquè no hi ha una cria porcina suficient, la qual cosa ha fet que, si bé es troben alguns establiments dedicats a aquesta producció, no tenen de bon tros la importància d'aquelles terres. Ultra Sant Llorenç de Morunys, mantenen la fama Camprodon, Guardiola de Berguedà, Bellver i Organyà, entre altres pobles.

Indústries tèxtils

Els teixits de llana. — El clima de les nostres muntanyes, molt fred durant el llarg hivern, obliga els habitants a enrobar-se. El cabal oví forneix llana en abundor, i és precisament la roba de llana la més adient tant per a vestir com per a abrigalls.

A muntanya la manufactura de la llana ha estat en gran part una ocupació casolana; la dona filava, tricotejava i, a moltes cases, teixia. Però, com que el teixir és una activitat una mica feixuga, i més pel drap, aquest art fou ben aviat una ocupació masculina. Com que la filatura a mà requeria moltes persones que s'hi dediquessin, hom pot dir que totes les dones muntanyeses filaven, o per a elles o per altri. Tant és així que, al Pirineu, una noia casadora, a més de pastar i passar bugada, calia que sabés filar. Es pot dir que filaven a totes les llars. La llana però, abans d'anar a la filadora, havia d'ésser cardada, per separar les fibres llargues i fines —l'estam— de la resta, la llana pròpiament dita.

Aquest triatge, sobretot a les terres de ponent, solia fer-lo gent forastera, operaris ambulants que a muntanya hom anomenava «paraires». En els darrers

temps almenys, solien ésser gent de Gósol que anaven de casa en casa a practicar aquesta operació. Els gosolans sortien a colles, i feien el camí plegats cap a Organyà, la Pobla de Segur i Pont de Suert. D'aquests llocs, alguns s'escampaven cap avall, però els més anaven cap amunt, cap a Muntanya. Les fibres de llana, triades i aparellades, podien ésser filades per al teixit; per a tricotejar no calia la intervenció dels paraires; les dones mateixes solien cardar la llana.

La feixuguesa i la complexitat del teixir a mà, féu que aviat es destaqués una especialització masculina. Tant al Pirineu com al Prepirineu, molts pobles tenien teixidors als quals hom portava el fil de llana en cabdells o en madeixes, el gruix i la qualitat dels quals eren ja a posta per als gèneres més convenients a les necessitats de la casa: drap gruixut per a vestits dels homes, estamenyes per a les dones, vànoves i flassades per al llit, mantes per als animals de bast, tapaboques, faixes, etc. Generalment, el teixidor o els teixidors locals vivien en un llogarret centre de rodalia; hom aprofitava l'avinentsa d'anar a mercat per a dur-hi la primera matèria semiobrada i fer-hi l'encàrrec. A mitjans del segle passat trobem telers amb aquesta finalitat casolana, entre altres llocs, a Campo (Alt Éssera), Roda (Ribagorça), Canejan (Aran), Bellver i Montellà (Cerdanya), Boí, Sarroca de Bellera, la Pobleta de Bellveí, Tírvia (Pallars Sobirà), Conques, (Pallars Jussà), Gósol (Berguedà), Queralbs (Vall de Ribes).

Generalment aquests teixidors es servien d'un batan situat a la vora del riu més pròxim; allí portaven el drap un cop teixit, perquè s'enfetrés i s'enfortís. A Canejan i Sarroca de Bellera tenien el batan al terme mateix; els de la Pobleta duïen el drap a Senterada. A Esterri d'Àneu també hi havia un batan per al drap que manufacturaven els pocs teixidors de la rodalia. Talarn posseïa dos batans a la Noguera Pallaresa.

Algunes poblacions, per circumstàncies particulars, tenien una activitat drapeira que excedia el consum de la rodalia: així Viella a la Vall d'Aran, Pont de Suert a la Ribagorça, Peramea al Pallars i Gombrèn al Ripollès, exportaven part del drap que fabricaven. Però aquesta exportació de llana obrada prenia una importància comercial i industrial remarcable en certes poblacions, perquè eren centres de comarca, o bé perquè amb llur posició o amb llur tràfic comercial podien enviar el gènere obrat més enllà de la comarca. En aquest cas es trobaven la Pobla de Segur, Tremp, la Seu d'Urgell, les Escaldes d'Andorra, Sant Llorenç de Morunys, la Pobla de Lillet, Puigcerdà, Llívia, Ribes, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Camprodon, Prats de Molló. Pel que hom veu amb aquesta simple enumeració, l'activitat tèxtil llanera es trobava molt disseminada dins aquest doble quadre fisiogràfic.

En temps més reculats, quan l'activitat comercial catalana s'estenia per tota la Mediterrània, les viles de Puigcerdà, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Camprodon, Vernet, Vilafranca de Conflent i Prats de Molló constituïen cada una d'elles una veritable concentració llanera, ja que, ultra els paraires i els teixidors del clos urbà, hi havia com una aurèola rural d'altres teixidors, i sobretot de filadores. En el període de reviscolament industrial d'aquesta zona, antecessor de la concentració llanera portada pel maquinisme cap a les terres baixes, encara semblà refer-se l'activitat llanera del passat en aquestes muntanyes. L'autor d'un opuscle recent, *Elaboració del cànem i de la llana al Pallars*, el folklo-

rista R. Violant, ens parla de les fàbriques de preparació que s'installaren en aquella comarca. La primera fou la de Rialb, a primeries del segle passat; al cap de poc temps se n'instal·là una altra a Senterada. Als susdits establiments s'ajuntaren aviat unes quadretes de telers manuals, i després unes altres a la Pobla de Segur i a Pont de Suert. Una evolució semblant s'escaigué a les Escaldes d'Andorra, Sant Llorenç de Morunys, Bagà, la Pobla de Lillet, Camprodon, Prats de Molló, etc. Aquesta activitat llanera renaixent arruïnà els teixidors locals, però fou ben aviat ofegada per l'absorció llanera de Sabadell i Terrassa.

De tot aquest passat llaner, més que mil·lenari, n'ha restat només algun mínuscul equip mecànic que elabora i teixeix manters i flassades de «llana del Pirineu». A Pont de Suert i Senterada resten dues fàbriques on treballen sis i vuit obrers respectivament; a Castellciutat i Arsèguel (Úrgellet) n'hi ha altres dues amb un nombre semblant d'operaris; a Prullans i Angostrina (Cerdanya) hi ha dos petits establiments tèxtils a cada lloc, però que a penes sumen una dotzena d'obriers per cada poble. A les Escaldes d'Andorra, una fabriqueta amb menys personal encara. A Cerdanya, però, és on es manté, a les vores del Querol, un petit nucli supervivent de totes aquestes activitats del passat. En el nostre llibre *La Cerdanya* («Enciclopèdia Catalunya», vol. 3, Editorial Barcino), l'assenyalem com segueix: «Són tres fàbriques, situades en els termes de Puigcerdà i Saneja, que sumen uns 150 telers, i una d'elles té 4.400 fusos. Mantenen, amb dificultats, la producció de gèneres clàssics de llana —merinos, faixes i roba per a capellades—, però han iniciat la producció de novetats per a senyora. Hi treballen a penes unes 200 persones, en llur majoria dones i noies.» És l'únic cas pirinenc de veritable modernització llanera. En conjunt, totes aquestes manifestacions, escampades i tot, representen una resistència industrial al cor del Pirineu, mantinguda pel subministrament comarcal de la primera matèria.

El Prepirineu, que havia perdut ja totalment les manifestacions llaneres, en aquests darrers anys ha vist reaparèixer les activitats filadores amb instal·lacions modernes. A la vall del Ter (la Parròquia de Ripoll i Sant Joan de les Abadesses) s'han muntat dos grans establiments fabrils per al pentinat i la filatura de la llana, que ocupen cada un d'ells 300 persones; i a la vall del Llobregat (Cercs) n'hi ha un altre de similar, on tenen ocupació un centenar d'obriers. Es tracta de filials d'empreses tèxtils de la concentració Sabadell-Terrassa, que han plantat aquestes fàbriques per a aprofitar una mà d'obra més econòmica i ja ensinistrada en la filatura en les fàbriques cotoneres de les vores d'aquests rius. ¿Són, potser, manifestacions d'una reconquesta llanera de la Muntanya?

Els teixits de lli i cànem. — Del lli, que hom havia conreat a Muntanya, com ho indica algun nom de lloc (Llinars, en el terme de Castellar del Riu, per exemple), se n'ha perdut el record. En canvi, del conreu del cànem, ultra les partides que en porten el nom (Canemars, Canemassos, a Cerdanya, etc.), la gent encara se'n recorda. R. Violant, en el seu treball abans esmentat, diu: «Cinquanta anys enrere hi havia el costum d'arranjar un tornall de terra amb molta cura, per sembrar-hi cànem per a l'ús domèstic». En el parlar corrent del Pallars, segons l'esmentat autor, el nom de les dues fibres es confon, fins al punt d'anomenar-

se «lli» les fibres més fines del cànem, amb les quals es feia un teixit de qualitat superior. De molt temps ençà, a muntanya no hi ha hagut altra fibra vegetal casolana que el cànem.

Els teixidors d'aquesta matèria, més escampats encara que els de llana, treballaven el fil que les filadores familiars els duïen en cabdells; quan no tenien res per a teixir, se n'anaven al tros a treballar la terra. Es tractava doncs d'una activitat local o de rodalia. A mig segle passat teixien el cànem a Talarn, Tremp, Llimiana, Vilamitjana, Sant Salvador de Toló, la Pobla de Segur, Rialb de Noguera, Alòs d'Àneu, Sort, Boí, Sarroca de Bellera, Pont de Suert, en els dos Pallars; a Vilamòs i Bossost, a l'Aran; a Oliana, Peramola, Arfa i la Seu, a l'Urgellet; a Bellver i Montellà de Cadí, a Cerdanya. A les altres comarques el record se n'ha esborrat més de pressa per l'avenç que feia a muntanya el teixit del cotó. A les terres occidentals esmentades ja no funciona cap teler de cànem, si més no des del començament d'aquest segle. El cànem filat també servia per a les cordes, per bé que només hi havia corders en els centres mercaders de les comarques. Al Pallars diu que hi anaven soguers gallecs, els quals passaven per les cases i obraven el cordam que hom els demanava.

L'espardenyeria, tan agermanada amb la manufactura del cordam i amb la del teixit, ja que té per base el cànem, era més concentrada, malgrat que la simplicitat del treball en fa una activitat que pot ésser casolana. Però, com que a l'alta Muntanya, per la humitat de l'ambient i les precipitacions atmosfèriques, és necessari també calçat de pell (sabates, avarques) o de fusta (esclops), la utilitat de les espardenyes no és tan imperiosa; d'ací que hagi estat una manufactura més aviat circumscrita a les viles mercaderes. Sort, la Seu, Puigcerdà... de tot temps han tingut llurs espardenyeries. Amb tot, és al llindar del Prepirineu, terra ja secanera, on abunda aquesta elaboració: Benavarri, Tremp, entre altres llocs.

Això no obstant, a l'Alt Vallespir la manufactura de l'espardenya, amb les seves imitacions modernes, té un esclat fabril notable, a causa de la mecanització i del mercat francès, que ha pres com un article típic i pràctic per a l'estiu, aquest calçat lleuger, l'*espadrille*. Dels obradors espardenyers familiars hom ha passat a la fàbrica, on no solament es trena la llata i amb jute es fan les soles, sinó que també teixeixen les peces per a les empenyes; la qual cosa ha originat una indústria tèxtil auxiliar, que ha tingut derivacions com la producció de lones. Sant Llorenç de Cerdans és ara el centre vallespirenc més important de la indústria de l'espardenya; Tortellà, com recordarem, li fa parió al vessant oposat del Pirineu, ja dins de la Depressió Central. Aquesta indústria, a l'Alt Vallespir, ocupa més de 1.000 persones. Una companyia sola a Sant Llorenç de Cerdans i el seu veïnat, la Farga d'Avall, fa funcionar una filatura de jute, 300 màquines trenadores i 120 telers, i ocupa uns 300 obrers.

El teixit de cotó. — L'exotisme d'aquesta fibra, que obligava a transportar-la dels magatzems barcelonins vers els llocs de consum, no facilità que més enllà de la Depressió Central pogués substituir les primeres matèries tèxtils locals, com féu en aquesta. Només en indrets on la facilitat de comunicacions o bé circumstàncies especials permeteren l'ocupació d'una mà d'obra hàbil, s'hi pogué introduir la indústria cotonera i mantenir-s'hi. Sant Llorenç de Morunys, població

sense terres per a treballar, que tingué molt nom per la seva fabricació de burells, anomenats «drap piteu», va conservar durant el segle passat un petit nucli de telers per a cotó, que ara són una setantena. A Gombrèn, entre la Pobla de Lillet i Campdevàrol, funcionaven, fa uns quants anys, diversos telers de mà moguts per dones. A Cerdanya, al costat de la llana que encara s'hi teixeix, funcionen a Puigcerdà uns 130 telers cotoners, els quals ajuden a mantenir el dret dels fabricants de tenir aquestes indústries arran de la frontera, ja que les ordenances de Duanes del 1884 disposen que no es pugui establir cap fàbrica a menys de deu quilòmetres de la ratlla interestatal, i que les existents, quan les tanquin, no puguin tornar a funcionar. Pel mateix esperit que informa aquesta reglamentació, hom féu tancar una fàbrica de filats establerta a Llívia, a les darreries de la primera meitat dels segle passat.

Com es veu, totes aquestes manifestacions tèxtils muntanyenques tenien ben poca importància. En té més la filatura, la qual, per aprofitar-se del clima humit de la Catalunya mediterrània oriental, s'ha endinsat per les valls altes del Llobregat i el Ter, esperonada per l'explotació fluvial de per avall. Les filatures més importants es troben a les canals del Ter i el seu afluent el Freser, les quals sumen a la ratlla de 200.000 pues entre Ripoll, Ribes i Sant Joan de les Abadesses. Inflüides per aquestes activitats, hi ha també algunes quadres de telers, amb un total aproximat de 400 màquines d'aquestes (Sant Pau de Segúries, Camprodon i Campdevàrol). A l'Alt Llobregat, de clima menys humit, només rutllen uns 3.000 fusos a la Pobla de Lillet; en canvi, el nombre de telers és major, puix que entre Bagà, la Pobla i Borredà passen dels 600. Com a cas aïllat, podem assenyalar l'existència d'una quadreta de telers per a llençols a la Pobla de Segur, reminiscència de l'activitat tèxtil llanera d'altre temps.

A les capçaleres del Tec, a l'Alt Vallespir, des del 1920 hi ha establerta una gran fàbrica a Prats de Molló, la més important d'aquest quadre fisiogràfic, perquè, ultra la secció de telers, té les seccions de blanqueigs, tints i acabats. L'aparició tardana d'aquesta instal·lació pot ésser deguda a l'exemple persistent de Sant Llorenç de Cerdans, amb la seva indústria del jute per a la producció esparanyera.

El tricotatge. — L'abundor de llana dels ramats i els freds dels llargs hiverns, amb l'habilitat femenina per a la confecció a punt de mitja de peces per a vestir, ha fet que fins als nostres temps, en què la producció de gènere de punt industrial ha entrat pertot arreu, el tricotatge de la llana com a ocupació familiar estigués ben estès per tota aquesta part de Catalunya. En alguns indrets arribà i tot a prendre un caràcter d'explotació, enviant a fora les peces obrades. La Cerdanya, sobretot, si més no des del segle XVIII, exportava les mitges, els peücs, els guants i altres gèneres similars, manufacturats per les dones en les llargues vetlles hivernals, gràcies a l'emigració temporera dels cerdans que ho anaven a vendre a les terres baixes del Migdia francès o a Barcelona. Era el temps que Sant Joan de les Abadesses tenia anomenada per la manufactura de mitges d'estam i que a Camprodon i Prats de Molló feien barretines en competència amb Olot. Durant el segle passat, aquesta producció es mecanitzà amb la introducció de telers de tricotatge. A Llívia es muntà una fàbrica que confeccionava, especial-

ment, garibaldines, però plegà a les darreries del segle darrer. De tot aquest passat queda solament alguna que altra mestressa de casa, la qual, aprofitant els lleures que li deixen les tasques de la llar, tricoteja algunes peces per a l'ús dels seus familiars.

Altres indústries del passat

La indústria adobera. — La preparació de pells no ha tingut mai gaire volada en aquestes terres de viure magre; s'hi mataben pocs caps de bestiar. A més, les manipulacions de les pells, ultra exigir una atenció constant, han d'ésser fetes a base d'aigua per a la dissolució del taní i per a la neteja, i les gelades dels llargs hiverns la glacen. Això no obstant, en algunes de les capitalitats de comarca, hi havia hagut adoberies. Avui, però, s'ha perdut quasi totalment aquesta activitat. La pell i la sola que es necessiten, vénen de per avall. A la Seu, a la Pobla de Segur i en pocs llocs més, resta algun boter que manipula pells de cabra per als bots necessaris al transport del vi i de l'oli amb muls de bast pels camins de ferradura.

La indústria paperera. — A Muntanya aquesta activitat manufacturera topava amb dos obstacles semblants als que travaven la indústria adobera: l'escassetat de primera matèria —els draps—, i el clima hivernal, que gela el vehicle primordial per a la producció del paper, l'aigua. Amb tot, l'abundància d'aigua en les ressorgències aquoses de la franja calissa que s'allarga pel Prepirineu en el sentit dels paral·lels, constituïa un atractiu poderós per a establir-hi molins paperers. N'hi havia hagut a Camprodon, Ripoll, Ribes, Campdevàrol, la Pobla de Lillet i Bagà. Els vells molins han desaparegut del tot; funcionen, però, tres fàbriques: una a la Pobla de Lillet, que fa cartró i paper, i dues a Ribes, de paper continu; en aquestes treballen, en total, una trentena d'obers. La facilitat ferroviària per als transports explica l'activitat d'aquestes últimes, les més importants.

La indústria elèctrica

L'explotació de l'hulla blanca. — Com ja se sap, aquesta indústria consisteix en l'aprofitament en gran escala, generalment, de la força d'un salt d'aigua. El règim torrencial dels rius pirinencs li ofereix condicions favorables arreu de les altes valls muntanyenques. Aquesta força restà quasi abandonada mentre no fou possible d'industrialitzar l'energia elèctrica i, sobretot, mentre no fou possible de trametre el fluid a distància. Descobert el procediment de transportar lluny l'energia elèctrica, es produí a totes les altes muntanyes de l'Europa occidental una transformació del paisatge humà insospitada. Les altes valls, que havien vist desaparèixer llurs indústries tradicionals, de cop i volta s'industrialitzaren amb l'establiment d'una explotació tota nova, la de l'hulla blanca. I en les canals fluvials aparegueren edificis d'arquitectura

fabril, grans canonades, xarxes de conductors, amb construccions adjacents per al personal, d'un aspecte modern en fort contrast amb els caserius ròncs, amb les esglésies romàniques, voltats de prats i de bestiar. Aquest fenomen, general a les muntanyes de l'Europa central i mediterrània, té exemples ben típics al nostre Pirineu, a Cabdella, Molins, Queralbs, etc.

En començar el segle XX, es construïren a Catalunya les primeres centrals hidroelèctriques de muntanya a les altes conques del Ter i el Llobregat; es tractava d'aprofitaments de més d'un centenar de cavalls de força. Les grans empreses, però, s'inicien a partir de l'any 1910, i tingueren llur màxima expansió en la dècada que començava. Dins aquest període es construïren les grans instal·lacions del Pallars, de la Ribagorça i de la Vall d'Aran, i darrerament les d'Andorra. Aquestes obres constitueixen els equipaments més importants realitzats a Catalunya; proveïdors màxims d'energia elèctrica per a força motriu i per a l'enllumenat de Barcelona i de les altres ciutats fabrils de la terra baixa. Així la Muntanya, desindustrialitzada pels avenços moderns en altres rams, ha esdevingut la seu de la indústria elèctrica i l'animadora de la indústria catalana.

Les centrals hidràuliques del Pirineu tenen una potència de 310.600 cavalls de vapor, amb una producció de 600 milions de quilovats-hora anuals. En la indústria hidroelèctrica catalana aquestes xifres representen més de les dues terceres parts quant a la potència generadora, i més de la meitat quant a l'energia produïble.

De tots els rius pirinencs, els més occidentals, de la Valira a l'Éssera, són els que sumen la màxima potencialitat, puix que ells sols reuneixen 276.000 cavalls de força. El Flamicell compta amb 84.000, gairebé la tercera part d'aquesta porció. La localització preferent de les centrals hidroelèctriques en aquesta zona occidental, s'explica per la major altura de la carena muntanyosa, que recull una major pluviositat i sobretot una major nivositat. La neu que cobreix les muntanyes durant els mesos d'hivern, proporciona una notable reserva d'aigua. Ultra això, es tracta d'una regió orogràfica afaiçonada per les geleres amb eixams de llacs, dipòsits naturals d'aigua, i ruptures ràpides de pendent que faciliten l'aprofitament dels salts. Un tipus clàssic d'utilització d'aquestes condicions naturals ens el dona la central de Cabdella, on s'aprofita una encontrada lacustre, origen del riu Flamicell, els llacs de la qual han estat units per galeries a fi de sumar llurs reserves aquoses. Les aigües, dutes per una canonada, salten un desnivell de 836 metres; aquest és un dels majors salts d'Europa.

Des de les capçaleres del Flamicell fins al pas dels Terradets, al Montsec, on s'estan acabant les obres de la segona presa d'aquest tram de la Noguera Pallaresa, aigües avall de la de Talarn —gran llac artificial que embelleix el paisatge mediterrani del Pallars Jussà—, hi haurà sis grans centrals que sumaran una potència de 153.000 cavalls. Per ordre d'importància, la potència explotada dels salts dels altres rius en llur tram d'aquest doble quadre fisiogràfic, és com segueix: Valira, 55.000 cavalls; Éssera, 45.000; Garona, 20.000; Freser, 13.000; Ter, 7.000; Tet, 5.500; Tec, 3.500; Llobregat, 2.500, i Segre, 1.500. Pel que hom veu, l'únic riu que no té cap aprofitament és la Noguera

Ribagorçana. L'anomalia ve de les dificultats que haurien presentat els treballs d'adaptació i establiment, per la manca de carreteres; pel fet d'ésser la canal d'aquest riu un seguit de congostos i trobar-se escassament poblada, no hi ha hagut interès a obrir-hi comunicacions, que han de resultar costoses.

Val a dir que, en aquest tram superior de la Noguera Ribagorçana, hi ha assenyalades concessions d'aprofitaments hidroelèctrics per una suma de 216.000 cavalls de força. Altrament, en el pla de concessions atorgades dins el Pirineu i el Prepirineu, aquestes pugen en total a un milió de cavalls. Disposem, doncs, d'una bona reserva pirinenca per a l'electrificació de Catalunya.

Centrals tèrmiques. — Amb l'estímul de les centrals hidroelèctriques del Pirineu i l'existència de capes carboníferes, hom ha muntat darrerament dues grans centrals tèrmiques: una a Adrall (Urgellet), de 20.000 cavalls, que aprofita l'hulla del Pla de Sant Tirs, i una altra a Fígols (Berguedà), de 13.000, que utilitza el lignit de la rodalia. Ambdues són més aviat de reserva en casos d'avaries o entrebancs per deficiències d'aigua en les centrals hidràuliques, al qual fi van connectades a les xarxes transmissores d'aquestes.

Altres aprofitaments moderns de la Muntanya

Fins a mitjans del segle passat, els homes defugien la Muntanya; el muntanyenc mateix, ara i sempre ha procurat d'anar-se'n cap a la terra baixa. La complicació, però, de la vida ciutadana, la salut malmesa i l'esperit fatigat per les inquietuds i les activitats frísoses de les relacions urbanes, cada dia creixents, han portat els homes a cercar un repòs, i sovint el cerquen a muntanya. Hom esmerça les vacances estivals, per exemple, a refer l'organisme, les energies, en l'aire fresc i pur de les terres altes, aprofitant les aigües mineromedicinales, gaudint dels bells paisatges muntanyencs bo i visitant els monuments arqueològics i els típics conjunts rurals, romanalles del passat. Una migració ciutadana s'adrecça, sobretot en el període canicular, cap al Pirineu en pla de turisme, a prendre aigües o simplement a reposar. Aquesta correntia humana, estimulada per les comunicacions modernes que s'endinsen cada vegada més per les valls pirinenques, ha desvetllat de tal manera l'amor per la Muntanya i les seves bel·leses, que l'èxode s'ha estès a tot l'any. Si a l'estiu hom hi cerca la fresca, la verdor dels paisatges, les fonts de salut, durant l'hivern hom hi va pels paisatges nevats, a fer esports de neu, espectacles aplegadors de grans gentades. La Muntanya, modernament, ha esdevingut una atracció perenne per a la gent ciutadana.

Indústria balneària. — L'explotació industrial de les fonts mineromedicinales d'aquesta zona començà per llevant, pel Conflent i el Vallespir, on, gràcies a l'estímul de les grans explotacions balneàries franceses i a la penetració matinerana de les comunicacions modernes, es pogueren bastir grans edificis *ad hoc* i atreure els aigüistes. Vernet, Canolles i Toès a la vall de la Tet, com la Presta (Prats

de Molló) a les capçaleres del Tec, tenen vora llurs emergències termals grans hotels i balnearis, muntats a la moderna. L'exemple més típic de creació industrial ben organitzada és el dels Banys de Vernet, on, davant del vell Vernet, en un paisatge de muntanya al peu del Canigó, s'ha format una vila d'aigües estiuenca amb hotels monumentals de gran confort, per a explotar els 200.000 litres d'aigües sulfurososòdiques que sorgeixen amb temperatures que oscil·len entre els 12 i els 66 graus. El lloc, les aigües i el confort hi atrauen una clientela internacional.

A Cerdanya, tot d'una que el ferrocarril elèctric de Vilafranca de Conflent hi arribà, hom organitzà l'equipament de les Escaldes, amb edificis acomodats per a fer-hi estada tot l'any, capaços d'hostatjar unes 200 persones. Quelcom de semblant ha passat a l'Alt Vallespir amb el balneari de la Presta, que pot acollir un nombre semblant de clients, si bé no està obert més que durant l'estiuada.

Les altres fonts termals d'aquesta zona pirinenca són explotades amb instal·lacions senzilles, discretes i, en algun cas, primitives. Amb tot, els edificis d'hostalatge i els dels banys caracteritzen els paratges. Això és el que es veu prop de les emergències de Senillers (Cerdanya), Sant Vicenç (Urgellet), les Escaldes d'Andorra, Tredòs i Lés (Vall d'Aran). Aquests llocs, que compten amb bones carreteres, podrien tenir edificacions més còmodes i atractives. Caldes de Boí, en una situació al bell mig d'un paisatge alpestre magnífic, amb 37 deus de propietats terapèutiques variades, amb temperatures que arriben als 66°, compta només amb vells edificis, sense un condicionament modern, a causa de la manca de comunicacions, puix que encara cal anar-hi per camins de ferradura. Malgrat això, hi acudeix bastanta gent a l'estiu.

En la segona línia de fonts, zona de contactes geològics amb plecs i falles, des de Sant Pau de Segúries (comarca de Camprodon) fins a la Coma i la Pedra (Berguedà), les fonts sulfuroses, termals o fredes, només són explotades balneariament a Ribes de Freser, on, ultra els edificis prop de cada emergència, la vila mateixa s'ha convertit en un indret d'aigües i d'estiueig, gràcies a haver-hi arribat aviat la carretera, a la qual s'aparella avui el ferrocarril.

A l'extrem ponentí d'aquesta zona, les aigües alcalines de les Vil·les del Turbó (Ribagorça) han donat lloc, darrerament, després de fer-hi arribar la carretera, que hom hi bastís un hotel, animador d'aquella solitud rural durant els mesos de calor, amb la gent que acudeix a prendre les aigües.

Sanatoris. — Alguns dels balnearis de què hem parlat, els quals es troben en clima sec i d'altura, ultra llur funció inicial, serveixen també de sanatoris especialment a l'estiu. És el cas de les Vil·les del Turbó i de les Escaldes de Cerdanya, un i altre establiment a 1.400 metres d'altitud. Pel que respecta a les Escaldes, en ampliar els edificis d'hostalatge, ja fou fet l'engrandiment per a ésser utilitzats tot l'any com a sanatori helioteràpic. El clima de Cerdanya, sec i ensolellat hivern i estiu —puix que té només una mitjana anual de 640 mm de precipitacions atmosfèriques, i en canvi dóna 2.800 hores d'insolació—, té condicions magnífiques per a aquestes instal·lacions terapèutiques modernes. Altrament, aquest ambient d'alta muntanya és sedant i tònic. D'ací que la Cerdanya compti encara amb diversos establiments muntats amb finalitats mèdiques idènti-

ques: un prop de Font-romeu, per a escolars dels dos sexes propensos a la tuberculosi, un a Osseja, i altres dos a Odelló.

Indústria hotelera. — L'estiueig de primer antuvi, després el turisme, i més tard els esports de neu, han esperonat l'adaptació d'hotels existents i la construcció d'altres de nous, per tal d'oferir al públic condicions atractives i un confort amb relació amb llur categoria. La Guingueta, Puigcerdà, Ribes, Camprodon i la Seu d'Urgell han refet les fondes vuitcentistes; Vernet ofereix els seus hotels monumentals junt amb pensions de família ben posades; Montlluís, Osseja i Portè compten amb establiments acollidors, de to burgès. Andorra ha transformat, com ja hem dit, l'edifici de la Tabacalera andorrana en un hotel a la moderna; l'antiga posada de l'ermita de Nostra Dona de Font-romeu, esplèndid mirador de la Cerdanya, s'ha modernitzat també, convertint-se en un hotel de segon ordre.

Tots aquests exemples i altres que en podríem esmentar, es refereixen a edificis adaptats o construïts especialment per a acollir la gent durant l'estiu; però hom n'ha bastit de nous amb vistes al turisme o a l'excursionisme de muntanya, especialment per a l'hivern, per als esports de neu. Al llarg del Pirineu, el cas més colpidor d'aquesta innovació hotelera el constitueix el Gran Hotel de Font-romeu. «La massa dels seus set pisos», hem dit en el nostre volum de l'«Enciclopèdia Catalunya», dedicat a la Cerdanya, «s'imposa en el paisatge. La instal·lació elegant i luxosa feta a posta, és per a superar els rigors del clima. La seva creació, portada a cap quan ja funcionava el ferrocarril elèctric (l'any 1914), incità a la construcció d'edificis per a hostalatge menys luxosos, des de Montlluís a Odelló.»

L'arribada del ferrocarril de Ripoll a Puigcerdà, que permeté de portar a Cerdanya els esports de neu que amb penes i treballs hom realitzava a Ribes, féu que el Centre Excursionista de Catalunya bastís el seu Xalet de la Molina, per tal que els esquiadors poguessin aprofitar-se de les magnífiques pistes de la Font Canaleta (1.700 m). La construcció del cremallera a Núria originà també l'aixecament d'un gran hotel a la moderna al costat de l'antiga posada. El nou edifici fou bastit pensant en els devots i els turistes, però també en les possibilitats que donarien els esports de neu, gràcies a l'altitud del santuari (1.900 m).

La relació hotelera que acabem de fer, abraça només la porció oriental del nostre Pirineu; al Pallars i a la Ribagorça l'evolució de l'hoteleria a penes s'ha iniciat, a causa de la tardança a penetrar-hi les comunicacions i de la major distància en què es troben aquelles comarques dels grans centres urbans de la terra baixa. En la via de la Noguera Pallaresa, a causa de la transformació econòmica i social que hi portaren les grans obres hidroelèctriques, Tremp i la Pobla de Segur muntaren bons hotels. Més tard, el turisme incipient fou l'estimulant renovador de les fondes de Sort, Esterri d'Àneu i Viella.

Per bé que no es tracta pròpiament d'explotacions industrials, sinó d'instal·lacions per a facilitar els esports de muntanya amb servei d'hostalatge, és adient d'esmentar ací els xalets-refugi construïts pel Centre Excursionista de Catalunya i oberts a l'estiu. Hi ha el d'Ulldeter (comarca de

Camprodon), a 2.400 metres, inaugurat l'any 1909 i situat en condicions de facilitar la travessia de Camprodon a Núria, i el de la Renclusa (Ribagorça), a 2.150 metres, inaugurat set anys més tard, per a facilitar l'ascensió al massís de la Maladeta.

Pel que hom veu, l'equip hotelier en totes les seves manifestacions, és lluny d'ésser complet. Les condicions climàtiques, paisatgístiques, arqueològiques i esportives del nostre Pirineu ofereixen possibilitats que han estat ben aprofitades a la part d'aquestes terres que depèn de França, però a penes han estat tingudes en compte a les comarques occidentals. A mesura que es vagi completant la xarxa de carreteres i que aquestes s'endinsin del tot per les afraus pirinenques, l'èxode estiuenc, el turisme, les cures d'aigües i els esports de neu faran augmentar la densitat hotelera, i la Muntanya quedarà incorporada al to de vida de la terra baixa, la qual cosa reportarà un enlairament social del muntanyenc i enriqueirà l'economia de Catalunya.

El poblament i les poblacions

En els temps prehistòrics

La Muntanya, a causa de les invasions i les lluites, ha estat fins als temps contemporanis un refugi per als homes que fugien d'aquelles malvestats. A la nostra terra, la primera vegada que els homes cercaren redós a la Muntanya, fugint d'una escomesa enemiga, degué ésser arran de la reculada de l'última glaciació quaternària. Nosaltres, en estudiar aquest fenomen a Cerdanya («Enciclopèdia Catalunya», *La Cerdanya*, p. 75 i seg.), escrivirem uns conceptes que bé poden aplicar-se a tot el Pirineu. «En els temps prehistòrics més reculats, quan encara les geleres suspeses de l'última glaciació cobrien les altes valls pirinenques i amb llur gèlida alenada enfredorien més l'encontrada, i, a les terres baixes, homes de la raça de Neandertal —de qui fou trobada una mandíbula prop de Banyoles— disputaven als animals coberts de llarg pelatge l'abric de les caverne, és possible que la Cerdanya, com les altres valls del Pirineu, fos deshabitada per la raó de la cruesa del clima. El poblament devia començar en temperar-se l'ambient climàtic, en el període postglacial del quaternari antic, quan la gent neandertalesa de les terres planes de banda i banda de la serralada, bo i fugint de la invasió d'una altra raça, els homes de Cro Magnon, devia cercar en les afraus muntanyenques el manteniment del llur independència. Aleshores devia trobar en la conca cerdana un redós acollidor, protegit a bastament pel murallam muntanyós, els colls del qual, com els seus congostos, tant poden ésser un lloc de pas com una porta tancada.»

Els terrenys i les manifestacions inicials del poblament. — Hom ha trobat destrals de pedra polida, si més no des del Flamicell fins a les valls altes del Tec i la Tet. Són destrals del mateix tipus que les recollides arreu de Catalunya. Eren les

eines usades sens dubte per les tribus que, davant d'unes hordes invasores, hagueren d'abandonar la terra baixa i refugiar-se a la Muntanya. Aquesta ja els devia ésser familiar per la pràctica estival de la transhumància. Des d'aleshores, reclosos a les afraus pirinenques, aquells primers muntanyencs degueren conservar l'ús d'aquests estris per llarg temps, àdhuc quan ja una civilització més avançada els havia fets desaparèixer de per avall. Els homes han estat tradicionalistes des que s'adaptaren a la Muntanya. Dins la doble zona fisiogràfica del nostre estudi s'han trobat destrals en una cinquantena de llocs diferents. Aquesta xifra, però, s'ha de donar com a provisional, per tractar-se de comarques muntanyenques, en gran part no massa estudiades pels investigadors. Amb tot, aquestes troballes, per tractar-se d'objectes manuals, no són suficients per a localitzar manifestacions de poblament.

Major interès geogràfic tenen per a l'hàbitat prehistòric les coves i els dòlmens. En general, els habitants troglodites precediren els constructors de megalits, però a la Muntanya l'ocupació d'esplugues perdurà fins molt de temps. S'han assenyalat coves amb proves evidents d'haver estat habitades primitivament als següents llocs: una a Ribes de Freser, tres a Bellver, una a Prullans i una a Olopte, a Cerdanya; una a Sant Jaume de Frontanyà i una altra a Guixers, al Berguedà; una a Guils del Cantó, a l'Urgellet; una a Erinyà i tres a Serradell, al Pallars Mitjà. Pel que hom veu, no són pas moltes; ben segur, però, que no són pas totes. Es tracta de coves obertes en les formacions calisses, terrenys favorables a l'existència d'avencs i cavernes. Aquest aprofitament troglodític devia iniciar el poblament, puix que el poble que el realitzava, vingut de les terres baixes de Catalunya, estava habituat a viure en esplugues i balmes, abundoses en l'hàbitat que abandonava, perquè hi havia moltes formacions calcàries i areniscoses. El poblament troglodític muntanyenc coincideix, inicialment, amb manifestacions de la cultura anomenada pels prehistoriadors «cultura de les coves». Té el seu origen al sud-est peninsular i arriba a la nostra terra pel llevant ibèric, regions on predominen les formacions calcàries.

Al Pirineu i al Prepirineu, el poble troglodita trobà poques encontrades propícies a l'habitatge d'aquesta mena; això devia obligar-lo a enginyar-se en la construcció de cabanes de pedra seca i ramatge. D'aquestes construccions primitives, però, fins ara quasi no se n'ha trobat rastre. El poc aguant d'aquests materials els fa propensos a la destrucció. No en sol restar més que la terra ennegrida pel foc de la llar amb restes carbonitzades entre pedres en l'àrea ocupada per l'aixopluc; els prehistoriadors anomenen aquests testimonis «fons de cabana». Aquestes deixalles, a través de mil·lenis restaren colgades per l'acumulació de terres, o foren dispersades pel conreu o pels elements atmosfèrics. Per això els fons de cabana coneguts són escassos arreu, però més a Catalunya, on els xàfecs del nostre règim pluvial deuen haver escombrat a la llarga els que no foren coberts de terra.

En la doble zona del nostre estudi ha aparegut l'únic poblat amb «fons de cabana» conegut, fins ara, a la nostra terra. Es troba situat al terme municipal de Campdevànol, a dos quilòmetres de la parròquia de Sant Llorenç, entre la carretera i el riu Merdàs, en una terrassa d'aquest. Els materials trobats són dels temps neolítics.

De totes maneres, aquella sola manifestació, malgrat les raons que hi ha per a explicar la desaparició dels poblats amb cabanes, mal podria fer-nos veure la densitat de poblament de la Muntanya; per tal de documentar-lo, hem de recórrer a un mitjà indirecte, l'assenyalament dels enterraments megalítics, també dels temps neoeolítics, que constitueixen proves de poblament, ja que els vivents no eren mai gaire lluny d'on dipositaven llurs difunts. Els megalítics i llur cultura constitueixen una manifestació característica del poblament d'aquesta zona, per la qual cosa ha estat anomenada cultura pirinenca. Generalment es tracta de megalits en forma de cista. Els que han estat reconeguts i excavats fins ara, s'estenen des del Pallars occidental fins al Conflent i l'Alt Vallespir. Ara com ara, passada la vall del Flamicell, en tota l'extensió de la Ribagorça no s'ha assenyalat cap dolmen. Com sigui, però, que als contraforts oceànics del Pirineu, en terres d'Euskadi, han estat reconegudes bon nombre de cistes dolmèniques iguals que les catalanes, és de suposar una continuïtat de la civilització megalítica al llarg dels vessants meridionals pirinencs. Per tant, cal atribuir a la manca d'exploracions el fet que no es coneguin dòlmens a la Ribagorça.

Les manifestacions sepulcralcs d'aquest poblament es troben, en general, en llocs enlairats, per turons i serralades, i, quan són als vessants d'un coll o d'una vall, estan situats sempre en alguna sortint de roca. Els dòlmens trobats fins ara són: vuit al Pallars mitjà (Peramea, Montcortès, la Pobla de Segur i Senterada), quaranta-vuit a l'Urgellet (Gavarra, Montanissell, Cabó, Organyà, Taús, Tost, la Vansa, Noves, vall de Castellbó, Bescaran), quatre a Cerdanya (Prullans, Olopte, Enveig), quatre a les capçaleres del Solsonès (Odèn, Lladurs), cinc a l'Alt Berguedà (Navès-la Selva, Castellar del Riu, Saldes), tres al Ripollès i a l'Alt Ter (Gombrèn, Camprodon), tres a l'Alt Vallespir (Corsavi) i dos al Capcir (Puigbaladó). Arriben quasi a la vuitantena, doncs, els dòlmens catalogats. El fet que més de la meitat d'aquesta xifra sigui donada pels megalits urgelletencs, aixecats en una comarca de morfologia i clima semblants als de les altres contrades pirinenques, permet de suposar que les xifres baixes o nul·les d'aquestes, són degudes, tal com hem dit en parlar de la Ribagorça, al fet de no haver estat explorades metòdicament com l'Urgellet. La semblança de l'ambient fisiogràfic al llarg del Pirineu i del Prepirineu, permet de suposar que totes aquestes comarques, un cop reconegudes i estudiades, donaren una densitat megalítica semblant. Cal tenir en compte que hom ha trobat dòlmens a les màximes altituds a què es troba el poblament a Catalunya: la Cabana del Moro, a Reguard (Senterada), a 1.400 m; al coll de l'Oreller (Espinalbet), a 1.450 m; la cova del Camp de la Marunya (Enveig), a 1.500 m; la Cova de la Bruga i el Roc del Moro (Puigbaladó-Riutort), a 1.540 m, i la Cabaneta dels Moros, a la serra de Camporan (Cérvoles-Senterada), a 1.700 m.

Els dòlmens rarament es troben prop de les coves: els dòlmens testimonien l'existència d'unes cabanes desaparegudes; les coves sovint feren d'estatge i de sepultura. El fet de no coincidir el poblament troglodític i les manifestacions megalítiques, prové, al nostre entendre, de les formacions rocoses. L'escassetat d'estrats calissos al Pirineu, fa que les esplugues aprofitables siguin rares, i, en canvi, l'abundor de roques areniscoses, pissarrores i granítiques, amb les grans lloses que donen, faciliten els enterraments dolmènics.

La formació geològica fixà, doncs, l'anomenada cultura megalítica pel Pirineu i les seves ramificacions tectòniques, i, en canvi, no deixà estendre la important cultura de les coves.

La persistència de les formes del poblament. — El poblament megalític, segons la cronologia prehistòrica normal pròpia dels països mediterranis, devia allargar-se fins als volts del 2500 abans de J.C., data aproximada devers la qual es generalitza l'ús del bronze, al costat, però, de les eines de sílex polit i retocat. De fet, l'Edat del bronze fou arreu una continuació de l'eneolític. A les coves i cistes muntanyenques explorades es troben fragments de coure o bronze entre estris neolítics.

De la plena Edat del bronze s'han trobat destrals i puntes de fletxa, disperses, a Beranui, Biscarri, Suterranya, la Pobla de Lillet i Ripoll; aquest escampall no ens dóna, però, cap indicatiu de poblament. Cal remarcar, tanmateix, per la seva importància, l'anomenat dipòsit de Ripoll, trobat en una pedrera i format per destrals, puntes de llança i un punxó, en nombre de nou peces. Entre les destrals, n'hi ha de tubulars que els prehistoriadors consideren com a pertanyents a un període comprès entre els anys 1700 i 1400 a. J. C.

La invasió celta, que entrà pels colls baixos del Pirineu marítim i s'estengué pel Litoral i el Prelitoral fins al Llobregat, on s'han trobat diverses necròpolis («camps d'urnes» amb cendres), introduí la cultura hallstàtica, que topa amb la deixa de la cultura argàrica del sud-est peninsular, esdevinguda autòctona. La continuïtat d'aquesta civilització del llevant peninsular havia de preparar el camí per a les invasions ibèriques, així mateix d'origen meridional.

Els dos corrents de pobles i civilitzacions que toparen dins l'androna prelitoral i l'andana costera influïren en el poblament de la Depressió Central, fins al peu del muntanyam prepirinenc, com ens indiquen al poblat de Merlès i les coves de Tartareu i Vilaplana.

Doncs bé, al doble quadre que estudiem, isolat, on s'hagueren de refugiar repetidament els qui fugien de les invasions dels homes del nord o dels homes del sud, la cultura eneolítica degué subsistir amb l'adopció d'objectes de metall, bronze i ferro, junt amb estris aportats per ibers i celtes, com ho prova la troballa de terrissa hallstàtica a les esplugues de la Fou de Bor, a Cerdanya. Altrament, hom no ha trobat fins ara, al Pirineu i al Prepirineu, ni «camps d'urnes» ni poblats a la manera dels ibèrics. El tradicionalisme muntanyenc devia mantenir les formes d'habitatge i d'enterrament, junt amb els estris de factura eneolítica, fins ja entrat el període històric.

En l'època romana

L'obra de la colonització romana, amb prou feines devia manifestar-se al Pirineu i al Prepirineu. Almenys no queda cap rastre de monument ni de construcció, i ignorariem en absolut que hi haguessin pogut fer estada els romans, si no fos que es conserven algunes làpides i alguns noms que en donen testimoni. El nucli més important d'inscripcions lapidàries l'ha donat Isona, que, juntament amb Abella de la Conca, suma una vintena de làpides; la Vall d'Aran,

entre esteles, ares votives, cipus i làpides, ha proporcionat nou restes d'aquesta mena; i la Cerdanya, amb una ara dedicada a Júpiter existent a Angostrina, referències d'una altra de semblant trobada a Puigcerdà, i àmfores, monedes i làpides aparegudes a Llúvia, completa les troballes romanes d'aquesta zona.

Així mateix la nomenclatura presenta noms de població considerats com d'origen romà pels etimologistes: Llimiana, a la Conca de Tremp; Oliana i Organyà, camí de la Seu pel Segre; Montellà, Prullans, Queixans, Vedrinyans i Vià, prop del mateix riu, a la depressió cerdana; i a continuació, a la vall oposada de la Tet, en el Conflent, Marians, Fullà, Orellà, Serinyà i Cornellà, al peu del Canigó.

Aquesta enumeració, per si sola marca una ruta travessera, que pren els noms de *Via conflentana* i *Strata ceretana* en les comarques corresponents, la qual del Rosselló menava a Lleida.

Les manifestacions del poblament d'influència romana són purament vials, i confirmen el que ja diguérem en estudiar els quadres anteriors; que Roma, en trobar-se en un país accidentat, fortaleza natural per als indígenes, no féu més que establir els seus legionaris al llarg dels camins principals en els llocs estratègics i caps de jornada, per tal de mantenir protegides les comunicacions i assegurar el domini del país. En els indrets favorables a les activitats agropecuàries, al voltant d'aquells nuclis d'ocupació, es produïren aurèoles de colonització romana. Així sembla indicar-ho l'acoblament de noms a la rodalia de Cornellà de Conflent (contrada d'aigües termals Vernet-Oleta), o a la Vall d'Aran (banys de Lés), o a les terres de paisatge mediterrani de la conca de Tremp (Llimiana, Isona, Abella). Amb aquesta disposició ja es comprèn que la influència romana en el poblament muntanyenc havia d'ésser encara molt més superficial que a les terres baixes. Una vida primitiva amb supervivències prehistòriques degué caracteritzar les manifestacions humanes del Pirineu i del Prepirineu a través de la dominació romana i àdhuc a través dels temps visigòtics. Cal tenir en compte que a Catalunya el període visigòtic, des del punt de vista de la civilització, no fou gran cosa més que el manteniment de la cultura romana, modificada evolutivament, més per la idiosincràsia autòctona, que no per les invasions d'aquells nous invasors.

Nosaltres hem escrit respecte a aquesta qüestió, tot ocupant-nos de la Ribagorça (*Les marques de Ponent*, articles apareguts a «La Publicitat»), el que segueix: «Passà Roma, com haurien passat els gods, sense aportar variants en la vida d'aquests pobles, si no hagués arribat ací la paraula evangèlica que, en cristianitzar els cors, humanitzà els costums i socialitzà el viure d'aquests homes feréstecs. La lluita per bandejar el paganisme, que ací fóra un culte obscur als elements naturals com en els temps prehistòrics, degué ésser tenaç». «També ací, com a tota la Catalunya vella, foren els monestirs que, amb empenta cristiana, emprengueren una obra colonitzadora; però així com a les terres mitjanes i a les terres baixes hom colonitzava de nou els camps abandonats, a la Muntanya calia colonitzar les ànimes.»

Els monestirs i el poblament

En el període visigòtic. — La colonització espiritual fou iniciada, segons sembla, ja en els temps visigòtics. Aleshores devia establir-se el bisbat de la Seu d'Urgell, puix que sembla que sant Just, glossador del Càntic dels Càntics, fou el primer bisbe urgellès, i hom el troba com a tal l'any 527. Un segle i mig més tard, Wamba establí el bisbat d'Ictosa (Tolba?), de poca durada, el qual estenia la seva missió per la Ribagorça. Hi ha indicis per a creure que alguns monestirs s'endinsaren per les valls pirinenques a la conquesta espiritual de les ànimes. Els erudits han suposat que alguns dels cenobis que apareixen més aviat en la documentació, són d'origen visigòtic; devien ésser, doncs, missioners evangèlics. Hom considera monestirs primitius els següents: Alaó, a Sopeira, tocant a la Noguera Ribagorçana; Santa Grata, a Senterada, en la confluència del riu Bosseja i del Flamicell; Sant Andreu de Trespunts, en l'aiguabarreig de la Vansa amb el Segre; Sant Serni de Tavèrnoles, a Anserall, tocant a la Valira; Santa Maria de Ripoll, en la confluència del Ter i el Freser; Sant Andreu d'Eixalada, en l'engorjat dels Graus de Canavelles, tocant a la Tet. Els monestirs de muntanya, ultra llur actuació cristianitzadora, degueren explotar la ramaderia per a viure, com ho sabem documentalment del d'Eixalada.

Durant la reconquesta de la terra baixa. — La invasió sarraïna (713), quan coincidí amb aquella concentració, ajudà indirectament a densificar el poblament muntanyenc, amb la gent que feia fugir de les terres baixes, esporuguida per les depredacions guerreres o rebel al domini musulmà. La llegenda i els indicis històrics ho confirmen. Hom assenyala les coves de Ribes i la cova de la Tuta, de Castellar de N'Hug, com aixopluc de la gent acorralada per la invasió, i hom parla d'un noble, Quintilià, senyor de Montgrony, que inicià les escomeses, amb els cristians entaforats per aquelles muntanyes, contra els musulmans que ocupaven les terres baixes. El trogloditisme, en part, devia subsistir; hom troba monestirs aixoplugats sota balmes, dels quals avui a penes queda rastre.

¿Es tractava de monjos que, junt amb el poble, s'acollien a les afraus pirinenques per tal de fugir de la morisma? Semblen confirmar aquest èxode monacal alguns testimonis documentals. D'un document que tracta de la fundació del monestir d'Arles, l'any 788, en la vall anomenada «Asperia», sembla deduir-se que la fundació fou feta per monjos hispanovisigots; en una escriptura del monestir de Ripoll, datada l'any 890, Daginus, el primer abat del cenobi reconstruït, esmenta el lloc de Monagals com l'indret on vivia anteriorment amb altres monjos. El nom Monagals subsisteix en una partida en el pla de Montgrony, a 1300 m d'altitud.

Aquests cenobis pirinencs no sols testimonien l'èxode cap a la Muntanya, sinó que, per llur nombre, són un exponent de la densitat del poblament en aquest període.

D'aquest fet d'ocupació humana intensa, en tenim un document valuósíssim en l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, de l'any 839, en la qual figuren 286

noms de parròquies compreses en les comarques de Cerdanya, Berguedà, Alt Solsonès, Urgellet, les valls superiors del Pallars Sobirà (des de Sort per amunt) i Andorra. Per aquest contingut toponomàstic, l'acta susdita ha estat anomenada, amb raó, «la primera carta geogràfica del Pirineu». Doncs bé, en aquesta relació mil·lenària figuren quasi la totalitat de les actuals parròquies andorranes, urgelletenques, berguedanes i cerdanes; la qual cosa prova que el poblament muntanyenc de la zona compresa entre l'alta Noguera Pallaresa i el coll de la Perxa, del Segre mitjà a les valls del Freser, tenia la mateixa distribució que ara. De manera que en aquest període, mentre les terres mitjanes i baixes estaven gairebé despoblades, quan per avall els pobles apareixien abandonats i en ruïnes, i la selva i els garrigars reconquerien els camps de conreu, i gran part de les depressions central i prelitoral feien de marca fronterera, de camp de lluita, el Prepirineu i el Pirineu es trobaven poblats normalment, quasi, podríem dir, com sempre. Els homes, a través del temps, fugint de les invasions repetides, i darrerament de la invasió sarraïna, s'havien establert a la Muntanya, a les valls, a les depressions i als massissos interfluvials, a redós del murallam estès del Montsec al Canigó, dels quals els congostos que el travessen, més que un pas eren una porta.

L'acta urgellesa, com és natural, no ens diu res dels territoris que quedaven fora la jurisdicció eclesiàstica directa del bisbat; són les terres constitutives de les comarques extremeres del doble quadre que estudiem: Ribagorça, Pallars occidental, Conca de Tremp, d'una banda, i, de l'altra, Ripollès, valls de Ribes i Camprodon, Alt Vallespir, Conflent i Capcir. En general, podem dir que devien trobar-se poblades en igual proporció que les comarques centrals; només les terres meridionals del cantó de ponent (Ribagorça i Pallars inferior), més obertes i en contacte directe amb territoris ocupats resoltament pels sarraïns (plans d'Urgell i de la Llitera), quedaren més o menys despoblades a conseqüència de les escomeses de la morisma. Pel que respecta a les altes valls del Tec, de la Tet i del Ter, amb l'estabilització, a darrerries del segle VIII, del domini francohispànic a les terres baixes veïnes, amb la constitució dels comtats del Rosselló, Empúries, Girona i Besalú, el poblament es refeu i degué densificar-s'hi i estructurar-s'hi com a les comarques centrals. Permet de suposar-ho el fet d'ésser diverses les poblacions que trobem citades en el segle següent: Arles, Riuferre, Vernet, Sant Pere dels Forcats, Formiguera, Camprodon...

Així mateix al Ripollès, en aquest període, la densitat del poblament devia ésser estructurada com ara, puix que en l'acta de dotació del monestir de Ripoll, de l'any 888, hom hi esmenta una sèrie de caserius, alguns dels quals són nuclis de població encara avui, com Fornells, Ventolà, Tenes, Matamala, Saltor, Puigmal, Armàncies, Campdevàrol, i altres són pagesies.

Pel que es refereix a les comarques ponentines, el poblament hagué de contreure's, de reduir-se en els llocs més exposats, a causa de les envestides de les hosts del valiat sarraí de Saragossa, primer, i de les taifes saragossana i lleidatana més tard.

Això explica que al Pallars i a la Ribagorça trobem algun dels monestirs a redós d'un castell protector: el d'Ovarra, tocant a l'Isàvena, al peu d'una roca coronada per un castell; el de Sant Joan, a Viu de Llevata, dalt d'un serrat prop

del *Castrum Vivitanum*, el de Sant Vicenç d'Oveix, sota el poble de Rodes, que era un castell; el de Sant Privat, a Sant Salvador de Toló, *subtus castrum de Montelauro*. Els musulmans feren diverses corregudes a través de la Ribagorça i el Pallars. L'acta de consagració de l'església del lloc *vallis Nocellis*, de l'any 960, prop de l'Éssera, fa constar «que la gent sarraïna l'havia destruït».

Aquesta inseguretat, que no es deixa sentir tan llargament en les comarques centrals i orientals, influeix en l'habitatge en forma que s'accentua l'encastellament de les poblacions dins la població meridional de les comarques ponentines. L'episcopal Roda, la *civitas Rote*, encimbellada dalt d'un pujol que domina la vall de l'Isàvena, n'és el tipus; Talarn és un altre cas important.

Manifestacions tardanes del poblament antic

Acabada, però, la dominació sarraïna a les terres baixes de les valls del Segre i de l'Ebre, els poblaments encastellats en indrets favorables al tràfic, es desdoblen, i un raval o poble es forma prop del camí: Perarrua, sota el castell de Sant Climent, tocant a l'Éssera; Poble de Roda i Poble de Fontoba, que s'acosten al camí carener que va a la muntanya ribagorçana; Pont de Montanyana i Pont de Suert, tocant a la Noguera Ribagorçana; Tremp, al peu de Talarn; Poble de Segur, tocant a la Noguera Pallaresa; Pont de Bar, a l'Urgellet, al pas del Segre. Aquest desdoblament, tot al llarg del doble quadre fisiogràfic, es repeteix en algun que altre lloc durant l'Edat mitjana i l'època moderna. És el mateix fet de per avall, on el poblament aturonat o enlairat, per acostar-se al trànsit de gent i mercaderies, davalla als indrets de més bon passant. A muntanya, però, com que el relleu domina i la necessitat de defensa no ha estat tan imperiosa, el desdoblament ha estat més rar.

A darreries del segle XI (1095), Guillem Ramon, comte de Cerdanya, per tal de guardar el pas de la Tet, en l'engorjat que obre la porta del Conflent venint del Rosselló, funda Vilafranca, ja que Cornellà i Vernet queden massa endinsats dalt de llurs turonets, en la vall del riu Major, al peu del Canigó. Llívia obté de Jaume I, l'any 1257, llicència per a davallar del castell encimbellat i establir-se al costat del camí ral. Montellà, dalt d'un morro rocós dominador del pas del Segre, durant el segle XVI veu néixer Martinet, poble traginer i hostaler, a mig camí de Puigcerdà a la Seu. Més tardanament Gósol (Berguedà) abandona el turó on hi havia el castell i l'església romànicogòtica, i es desplaça al pla de la Clota; a dalt resten les ruïnes de la vila vella, abandonada del tot.

Mires senyorials, polítiques, originen dos nuclis de població importants a Cerdanya: les viles de Puigcerdà i Bellver. Alfons I l'any 1178 disposa que la vila d'Ix, de baix al pla, es traslladi al Mont Cerdà, més a propòsit per a bastir-hi una població fortificada, a l'enforc dels camins de la vall del Querol, que venia de terres gavatxes, i del coll de la Perxa, que pujava del Rosselló. Mig segle després, Nunyo Sanxes, seguint l'exemple d'Alfons I, fa bastir en el puig *Bello Videre*, una vila nova (1122). Aquests dos casos semblants es troben en contradicció amb el principi del davallament dels poblats. Cal tenir

en compte, però, que Cerdanya, ampla cubeta amb honors de terra plana, tenia un habitatge dispers sense cap nucli de concentració que pogués exercir una capitalitat i constituir una força política i militar alhora.

Una naixença vilatana similar a les dues anteriors, quant a les circumstàncies de l'escampament de l'habitatge de l'encontrada, és la de Sant Llorenç de Morunys, a l'Alt Berguedà. Un monestir, que ja existia l'any 993, probablement per a acollir els traginers i vianants del camí de Berga a la Seu d'Urgell, fou el nucli fixador d'una vila franca pactada entre el vescomte Ramon Folc de Cardona, possessor de gran part de la rodalia, i el prior de Sant Llorenç.

Tornant a Cerdanya, la posició d'aquest territori tocant a la ratlla de França, ha originat el naixement d'algunes poblacions, seguint les vicissituds de la frontera. Porta i Portè, a les capçaleres de la vall del Querol, al peu del coll de Pimorèn, nasqueren del tràfic, a redós de la defensa que oferia la Torre Cerdana (segles XIII-XIV). L'annexió d'una part de Catalunya a França pel tractat del 1660, donà lloc a la desclosa de dues noves poblacions: una de militar, Montlluís, i una de mercadera, la Guingueta d'Ix (Burgmadama). La primera és una fortalesa bastida per Vauban, des de l'any 1681, a les capçaleres del Conflent per guardar els camins de Cerdanya i del Capcir, prop d'on hi havia el poblet d'Ovansa; avui, dins el clos fortificat, el caseriu pacífic s'ha convertit en lloc d'estiueig. La segona, iniciada l'any 1695, tocant a la ratlla interestatal és un desplegament de cases al costat de la carretera, amb serveis governatius i administratius i amb les conseqüents botigues i hotels d'aquests nuclis de frontera.

Les poblacions nascudes recentment

Les darreres creacions del poblament pirinenc són producte de les formes modernes d'aprofitament de la Muntanya.

En primer lloc figura el Vernet balneari, iniciat el 1834 i empès el 1879, al peu del Vernet medieval, a banda i banda del riu Major, però predominantment a la riba dreta, a la vall on hi ha les emergències termals. Des del 1914, amb l'erecció del gran hotel de Font-romeu, començà un poblament dispers de xalets i hotels entre aquell edifici monumental, el senzill santuari i el poble d'Odelló. Més recentment (1925), entre aquesta població i el coll de la Perxa, al terme de Bolquera, començà una nova urbanització, de torres d'estiueig, anomenada Super-Bolquera.

L'explotació de l'hulla blanca, coincidint amb aquelles modalitats noves de l'habitatge, ha originat també agrupaments. Un d'ells, a les capçaleres del Flamicell, sota el poblet de Cabdella, que s'enlaira dalt d'un morro d'afaiçament glacial, forma un caseriu en ordre fluix al voltant de la central hidroelèctrica, compost de diverses cases i uns quants edificis de servei general, com la cooperativa, l'escorxador, l'escola, etc. Bastit a la moderna, d'arquitectura clara i còmoda, contrasta amb el ruralisme muntanyenc del llogarret superior, de cases negreses de pissarra, sota la grisor granítica de la humil església romànica.

Per a cloure aquesta visió del poblament pirinenc, remarcarem —deixant de banda el cas especial de Cabdella, d'origen francament industrial— que quasi tots els poblements posteriors al segle XI s'escauen al Conflent i a la Cerdanya, terres més assequibles a les comunicacions, més pròximes a les terres baixes, als plans de vora mar, i que són alhora comarques frontereres. No hi ha més excepció que la del nucli trescentista de Sant Llorenç de Morunys, nascut, com hem dit, del tràfic medieval entre la Seu i Berga. La conclusió d'aquestes remarques és que l'Urgellet, el Pallars i la Ribagorça, comarques més muntanyenques i més aïllades, han mantingut incòlume a través del temps, en l'aspecte topogràfic, llur poblament medieval.

La casa

A Muntanya la casa dispersa no es prodiga pas. Només es troba a Cerdanya, depressió oberta, i a les parts meridionals del Prepirineu llewantí (Alt Berguedà, Ripollès). L'ambient muntanyenc requereix el poblament aplegat en agrupacions reduïdes, amb les cases en ordre fluix, amb murs als quatre vents; per això els llogarrets muntanyencs sovint són reunions de cases aïllades. Això fa que no hi hagi gaire diferència entre les cases disperses i les agrupades.

La casa aïllada

A les valls i terres obertes. — La influència de la casa de la Depressió Central s'en-dinsa pel Prepirineu, especialment en la seva porció oriental, ja que la masia és gairebé desconeguda a la part continental de la Depressió, com ja diguérem en ocuparnos-en. Des de Ripoll a Sant Pau de Segúries, en els vessants dels riberals, terres agrícoles i ramaderes alhora, hom troba a les solanes la casa de dos pisos amb galeries cobertes a la façana, com a les comarques veïnes d'Olot i Vic. La humitat del terreny fa que els baixos no siguin utilitzats per la gent, sinó per a bestiar o com a desembaràs. En general, té als flancs algunes construccions adjacents per a les bèsties. Són les grans masies, cases pairals de llarga prosàpia. A l'obaga, on el fred hivernal es deixa sentir amb tota intensitat, hi ha cases pageses senzilles, de baixos, que serveixen d'estable, i pis, on hi ha la cuina i les cambres; són masoveries o casones de cabalers. Aquestes cases humils s'enlairen, demés, pels indrets més asprius de la Muntanya. En algunes contrades, com a la rodalia de Camprodon, aquestes casones solen tenir una escala forana, de pedra, per a entrar al pis.

Els dos tipus de cases pageses, pairal i masovera o cabalera, representatius de dos volums diferents en relació amb els mitjans agrícoles i ramaders de què disposen, es repeteixen amb densitat decreixent per les capçaleres del Berguedà, aprofitant-se de les valls orientades d'est a oest, com les de Vilada-Borredà, la Pobla-Bagà, la cubeta de Sant Llorenç de Morunys, accidents del relleu propicis perquè les cases

s'escampin per les contrades intermèdies, si poden trobar alguns indrets favorables al conreu. De totes maneres, les cases d'aquests llocs, com que ja compten amb una veritable «muntanya», són més ramaderes que no agricultores.

Al Prepirineu occidental, gràcies a l'ambient mediterrani, amb el conreu de la vinya, del blat i de l'olivera, es manté encara el tipus de casa aïllada. A la Conca de Tremp i la seva rodalia, la casa recorda la pagesia del Bages i la Segarra, poc típica, amb els baixos utilitzats com a estables i un o dos pisos segons la importància agrícola i ramadera de les terres. Una distribució i una disposició semblants es mantenen a través de les conques de la Noguera Ribagorçana i de l'Isàvena (les rodalies d'Areny i Roda, per exemple), si bé les cases es rarifiquen a mesura que hom avança cap al nord.

Al Pirineu, essencialment ramader, la casa aïllada és netament afaïçonada per l'explotació del bestiar. Consisteix en un cos, on hi ha l'estatge familiar, que sovint no ocupa sinó un pis, ajuntant cuina i dormitoris, amb construccions laterals formades de corrals i estables, amb grans porxades al damunt per a la palla i l'herba, al voltant d'un pati que al temps del batre serveix d'era, i durant l'hivern de dipòsit de fems i lloc d'eixida per al bestiar, quan aquest no pot sortir a fora. Trobem el tipus acabat d'aquestes cases de camp pirinenques en la masada cerdana, que a la part plana arriba a destinar el 85 per 100 de la superfície edificada al servei ramader i agrícola.

La casa isolada, com hem dit, es troba poc a la Muntanya pròpiament dita. Quan s'hi troba, és, en general, una reducció de la descrita anteriorment, però de vegades, amb les seves dimensions reduïdes i el seu enfonsament en el terreny per a defensar-se del fred, faria pensar en les masies si no fos que les finestres són veritables forats, i el seu aspecte és fosc i sòrdid, en contrast amb la blancor de la casa camperola de la terra baixa, neta i endreçada. Brutails parla d'aquells masos miserables que hom troba «perduts pels racons de les muntanyes del Vallespir i de l'Alt Conflent», en aquesta forma: «Als baixos, l'estable; la família del masover viu a sobre, en una gran peça enllosada de pedres que ballen, negra, fumada, mal aclarida per obertures estretes que hom tapa amb manyocs de fenc, si el fred és intens i les ratxades de vent són massa fortes: un cau de feres, més que l'habitació de l'home civilitzat.»

A la Vall d'Aran i a Andorra, es pot dir que les masies no existeixen.

La casa rural i vilatana

La casa dels nuclis de població, als llogarrets presenta la mateixa disposició que la casa aïllada, però és de dimensions més reduïdes. L'esmicolament en caserius fa que aquests, com ja hem dit, siguin aplecs de cases aïllades; aquesta disposició facilita el manteniment de la distribució de les dependències de la casa camperola en els poblats. Al Pallars Jussà trobem alguns caserius el nom dels quals indica prou bé la susdita composició de cases isolades: masos de Tamúrcia a Espluga de Serra; masies de Pessonada, masos de la Coma i masos de Segan, a Hortonedà; masies de Sant Romà i masos de Sant Martí, a Sant Romà d'Abella i a Isona respectivament.

La casa amb estables fent costat a una era o pati, es troba quasi a tots els nuclis de poblament al llarg del Pirineu, de la Cerdanya a les altes valls de l'Éssera, el mateix a Cabdella, llogarret encabit a l'espai reduït que deixa el morro glacial, que a Benasc, malgrat el seu caràcter vilatà, que li ve d'ésser un poble de frontera.

Per avall, al Prepirineu, menys ramader, les cases agrícoles tenen tres o quatre pisos, com a la Depressió Central. Als baixos hi ha l'estable, i a dalt fent de tercer o quart pis, sovint hi ha un porxo per a assecar-se els productes; cada casa, en general, és ocupada per una sola família. A les poblacions que han estat murallades o bé on ha calgut aprofitar molt el terreny, el porxo alt s'ha convertit en pis. En aquests casos els baixos són destinats a obrador o botiga, que pertany a la família del primer pis, i als altres pisos viu generalment una altra família (Puigcerdà, la Seu d'Urgell).

El tipus de casa d'alçada s'atura a l'Aran. Allí, com ja hem dit, no hi ha més cases agrupades.

Les cases, però, són dobles. El bestiar es té en un edifici a part i la família ocupa una casa de baixos i un pis, amb golfes. Juli Soler, en el seu llibre *La Vall d'Aran*, la descrivia així: «En la part destinada a la família es poden veure bones cuines amb llar i forn de pa, i en l'únic pis sostingut pels solers de fusta hi ha les estances distribuïdes per envans de fusta arrebossats de guix.»

Als nuclis muntanyencs convertits en centres d'estiueig o de turisme, generalment hom ha bastit cases amb pretensions d'exotisme, d'una arquitectura frívola o pesada segons que hagin estat fetes per a tornar a vendre o per a lluíment dels propietaris. Aquestes urbanitzacions arreglaren o dispersen al voltant de Puigcerdà, Osseja, Font-romeu, la Cabanassa, un seguit de xalets i torres que desentonen de la casa local i del paisatge en què es troben.

Les influències fisiogràfiques

Encara que en el que hem dit de la casa a la Muntanya, ja hem assenyalat algunes influències del terreny i el clima, per la importància que aquestes manifestacions assoleixen, hem de posar-les a part i completar-les.

Els materials. — Com que a muntanya abunda més la roca que l'argila, hom pot dir que tant la casa prepirinenca com la pirinenca són de pedra. Només en els grups urbans de depressions obertes com Tremp, la Seu, Puigcerdà, Ripoll, Sant Joan, etc., les construccions modernes es fan de maó, gràcies a les rajoleries establertes en els terrenys argilosos de les terrasses. Altrament, al Prepirineu les construccions són fetes de calisses o arenisques, i al Pirineu de pissarres o granit, que, com ja hem vist, són els materials que hi abunden. La pedra és usada en brut i no solia arrebossar-se; ara, però, amb la penetració de les comunicacions modernes, per la influència de l'estiueig i del turisme, especialment en la part compresa entre la Noguera Pallaresa i la Tet, terres penetrables i molt visitades, hom cobreix amb morter o guix els paraments murals de les cases.

A les contrades forestals pirinenques, la fusta és utilitzada tant com la pedra en la construcció. Ultra les portes i finestres, hom fa de fusta els trespol, els envans, la coberta i les balconades. Aquest predomini de la fusta es troba dins totes les clapes forestals: massís del Canigó, vessants del muntanyam cerdano-andorrà, Pallars Sobirà, Aran i massís de la Maladeta.

Les cobertes. — La teula té al Pirineu, en el cobriment de les cases, un competidor: la pissarra. Aquesta substitució, però, no es realitza més que a les contrades on les formacions metamòrfiques i primàries exposen a la superfície les pissarres fissils, llustroses i negres. En tals condicions hom pot obrir lloseres per al proveïment de les necessitats de la rodalía; en general, llur radi d'aprovisionament és curt a causa de les dificultats de transport i de la pobresa de l'economia muntanyenca. Aquest material cobreix els pobles pirinencs en una àrea allargassada, limitada al sud per una línia que des de Benasc toca a Vilaller, Rialb, Sant Julià de Lòria, Alp, Queralbs, Setcases, Montlluís. La facilitat de comunicacions ja ha fet penetrar les teules en aquesta zona; però també la construcció de xalets i torres ha fet avançar les pissarres més enllà de la susdita ratlla. Aquelles lloses esquistoses tenen l'avantatge que els canvis bruscos de temperatura i sobre tot les gelades hivernals no les trenquen com les teules, ultra que, pel major pendent que permeten a les cobertes i per llur llisor, faciliten que la neu s'escorri i, per tant, no s'amuntegui, com sol passar a les teulades, a risc que s'ensorrin.

En el passat, quan no era factible la importació de la teula, als indrets on la pissarra no era assequible, hom feia la cobertura de lloses tretes de les arenisques apissarrades o d'altres roques divisibles en llenques més o menys primes. Aquests materials eren emprats al llarg del Prepirineu. Avui encara hom pot veure restes de lloses a les cobertes d'algunes esglésies: Sant Joan de Cornudell i Sant Vicenç de Rus (Castellar de N'Hug), Coll de Nargó, monestir d'Ovarra (Ribagorça).

La llosa resultava molt feixuga per a les cobertes, per la quan cosa requeria fortes encavallades; demés tampoc no es trobava a tot arreu. Hom cobria també les cases amb palla de sègol, i, a les capes forestals, amb fusta. Aquests materials, bons guardadors de l'escalfor, són molt a propòsit per a la cruesa de l'hivern a muntanya. D'aquests tipus de cobertes, a penes en queda rastre. Resten algunes casones cobertes de fusta enmig de la capa forestal del massís de Peguera, a l'Alt Berguedà, entre el poblet d'aquell nom i el torrent de la Font del Pi. A la clapa forestal de les capçaleres de la Ribagorça, hi ha el poble de Senet, on la majoria de cases són cobertes per un doble sostre de posts —anomenades «costers» o «taulers»—, de manera que les juntures quedin tapades. La resta del caseriu és cobert de pissarra.

Les cobertes de sègol, que sapiguem, només es conserven en algun llogarret de la Vall d'Aran. Respecte a aquesta supervivència, Juli Soler, en el llibre abans esmentat i referint-se als començaments d'aquest segle, escrivia aquests mots precisos: «Llurs teulades, totes de forts vessants, antigament eren cobertes amb feixos de palla llarga de sègol, lligats uns amb altres a les encavallades i constituint un sostre impermeable, puix que amb el ras s'anava cobrint la palla d'una

crosta especial que li donava aquella qualitat. Demés, eren ben calentes a l'hivern, i econòmiques al mateix temps; però tenien l'inconvenient de llur poca durada i el gran perill en cas de foc. Avui gairebé acaba de desaparèixer aquesta classe de teulades, que són substituïdes per enllosats de llicorella.» Realment, l'enemic de les cobertes de fusta i sègol és el foc; per això, tan bon punt l'economia muntanyenca ha millorat un xic i les comunicacions han permès el proveïment de les teules o pissarres, hom ha substituït aquelles cobertes d'utilització antiquíssima.

Les balconades. — La facilitat en el proveïment de fusta ha fet possible l'additament de balcons al llarg de les façanes. La balconada pagesa no és un mirador, sinó una galeria per a comunicar les habitacions per fora, i també un estenedor. Per això sol quedar coberta pels ràfecs de la teulada, molt avançats al defora. Així no és estrany de veure-hi garbes de cereals, manats de plantes penjades o llenya apilada als extrems. Des dels pobles més alts de la Solana cerdana fins a Benasc —deixant de banda la Vall d'Aran—, les típiques balconades pirinenques sovintegen encara; tenen, però, un competidor: els balcons de ferro, a la manera de la terra baixa. Malgrat d'ésser-hi superflus i inadequats, hi són introduïts per l'afany de «modernitzar» l'aspecte propi de la casa muntanyenca.

L'habitable i l'altitud

Cases i pobles, a Muntanya troben limitat llur emplaçament per l'altura, a causa del clima hivernal i de l'isolament en què llurs estadants podrien quedar en les fortes nevades.

Les cases d'estada permanent. — Comencem per dir que les cases pugen més als solars que a les obagues, per raó de l'assolellament més gran, el qual, com més calor proporciona, fa també que la neu aguanti menys.

El poblament rural del Pirineu traspasa en alguns indrets els 1.500 metres. Entre aquesta altitud i els 1.600 metres hom troba, al Pallars Sobirà, Castellnou d'Avellanós (1.514 m) i Taüll (1.550 m); als límits occidentals de l'Urgellet, Taús (1.511 m) i Civís (1.555 m); a Cerdanya, Eina i Ordèn (1.500 m), Porta (1.510 m), Coborriu de la Llosa (1.515 m), Talltendre (1.558 m), Meranges (1.590 m), Odelló (1.596 m); a l'Alt Berguedà, Peguera (1.571 m); al Conflent, Sautó (1.584 m) i Planès (1.588 m). Enlairats entre 1.600 i 1.700 metres, hom pot notar els següents pobles: a Cerdanya, Bolquera (1.601 m), Targasona (1.608 m), Portè (1.610 m), Èguet (1.612 m), Girul i Viliella (1.625 m); al Capcir, la Llagona (1.688 m); al Conflent, Montlluís (1.600 m). Estan situats a més de 1.700 metres: a les capçaleres del Pallars Oriental, Tor (1.710 m) i Rubió (1.725 m), i a Cerdanya, Fontromeu (1.800 m). Encara hi ha, però, en terres catalanes un poblat que ultrapassa aquestes altituds màximes; és Soldeu, a Andorra, a la sortida cap a l'Arieja pel port de Fra Miquel, que es troba a 1.855 metres.

Aquestes són les altituds màximes dels agrupaments. La casa isolada d'estada constant, rarament assoleix aquestes contrades, per por de restar incomunicada durant l'hivern. Això no obstant, hom troba alguna casa sola a altures similars a

les dels agrupaments abans esmentats. Can Déu i la Guardiola, sota els Rasos de Peguera, son a 1.600 metres; el xalet-hotel de la Molina, a Cerdanya, obert tot l'any, es troba arran dels 1.600 m. A la mateixa comarca hom pot citar la Bastida, a 1.650 metres, antiga força convertida en casa pagesa, i, a més altura encara, el Gran Hotel de Font-romeu, a 1.800 metres, amb una cabuda de 300 hostes, el qual, encara que tancat alguns mesos de primavera i tardor, pel fet d'ésser obert a l'hivern pot considerar-se com habitacle permanent.

Aquest hotel d'altitud ha estat superat, quan a l'alçada, pel que s'ha construït recentment (1930) prop del santuari de Núria, a 1.900 m d'altura, com a conseqüència del ferrocarril elèctric. Aquest nou hotel està obert tot l'any. És curiós de remarcar que els dos habitacles hotelers més elevats han estat fixats per un lloc de devoció, de pelegrinatges tradicionals, quan els ferrocarrils elèctrics han permès de vèncer les llargues pujades, i l'amor als esports de neu ha ajuntat, als devots i curiosos, els aficionats a l'esquí.

Les habitacions més altes de tot el Pirineu són, sens dubte, el xalet de la companyia «Fuerzas Motrices», al port de la Bonaigua (2.072 m), per al personal que vigila la línia transmissora d'energia elèctrica, i els estatges que hi ha a Cabdella per a la cambra d'aigües, situada a l'extrem superior de la canonada conductora de l'aigua a la central hidroelèctrica. Aquestes últimes es troben situades a 2.000 metres, al peu del Montsent de Pallars. Com sigui, però, que la neu paralitza el funcionament del funicular, i l'aprovisionament de les famílies esdevé difícil, per tal que les provisions allarguin hom fa baixar les dones i criatures a la central, a passar els mesos més crus de l'hivern. Per la servitud i la situació, es troba en circumstàncies semblants la casa del guarda del barratge de les Bulloses, també a 2.000 metres.

Aquests són casos excepcionals, mantinguts com a habitacle permanent a causa de la necessitat de vigilar els serveis. També els hotels de Font-romeu i Núria són casos forçats per a una explotació especial d'alta muntanya. Podem, per tant, deixar-los de banda, uns i altres, i dir que la casa fixa no passa dels 1.650 metres d'altura.

La casa temporera. — Si la casa d'estada permanent, de fet no s'enlaira tant com el caseriu, en canvi l'habitable temporer puja més que aquells dos aspectes essencials del poblament. Aquesta superació s'explica pel fet de la temporalitat, ja que només és utilitzat a l'estiu, quan ni la temperatura ni la neu no són obstacle per a la vida a muntanya.

En primer lloc, part d'amunt dels pobles pirinencs, entre els últims caserius i els alpatges, sol haver-hi les bordes, disseminades en grups que a Andorra anomenen «cortals», on el bestiar, durant la tardorada, va a consumir el fenc emmagatzemat, i els homes a treballar, si hi ha lloc, algun tros de terra. Les màximes altituds de les bordes pirinenques es troben a Andorra, a causa, probablement, del fet que les valls són estretes i enfonssades i que els circs glacials, entre els 1.800 i els 2.200, ofereixen terra oberta i bons pasturatges. El cortical d'Encamp agrupa diverses bordes a 1.860 metres d'altitud; les bordes de la vall d'Incles, entre 1.850 i 1.900 metres, són ocupades durant l'estiu per algunes famílies de Canillo, que hi curen del bestiar i de la terra. La borda de Rat, a la parròquia de Canillo, isolada a la coma del mateix nom, és la borda andorrana més alta (2.250 m). Al Pallars

Sobirà hom troba també algunes bordes a altituds semblants a les anteriors; podem citar les bordes de Llamp, a la muntanya de Civís, a 1.900 metres. Hi ha cabanes de pastors, que pugen més encara. Es tracta, però, de construccions més senzilles, fetes de pedra seca i sovint cobertes de gleva, que no serveixen més que per a passar la nit sota cobert, d'aixopluc en cas de pluja i de dipòsit de provisions. Així, per exemple, podem citar les cabanes de Sallents, sobre Meranges (Cerdanya), o a Andorra la que hi ha al circ lacustre de l'Estany Forcat, situades a 2.350 metres.

A la Vall d'Aran, l'explotació de la blenda a la muntanya de Bossost, a Liat, ha motivat l'existència d'unes quantes cases per a la gent que treballa a les mines. Aquelles construccions es troben situades a 2.000 metres d'altitud, la qual cosa justifica el que diguérem en el volum anterior d'aquest llibre: que no s'hi pot treballar tot l'any. Aquesta explotació minera d'altitud era superada per les cabanes de la mina de ferro de Ransol (Andorra), situades a 2.675 metres. Parades les fargues, i amb elles l'explotació de la mina, han restat abandonades.

Modernament l'excursionisme, amb les seves necessitats muntanyenques, ha portat a les cabanes dels pastors i a aquelles explotacions mineres, la companyia d'unes noves formes d'habitable temporer: el xalet i el refugi. El Centre Excursionista de Catalunya inicià el primer establiment d'aquesta mena a l'alta Muntanya amb la construcció del Xalet d'Ulldeter, situat a 2.400 metres, i continuà l'empresa amb el de la Renclusa, al peu de l'Aneto (2.150 metres), i el refugi obert C. A. Torras, a Prat d'Aguiló (serra del Cadí) (2.000 m) i al voltant del Carlit el de les Bulloses (2.000 m) i els de la Nos i de l'Estany Llat (2.150 m), i el Centre Excursionista Montserrat, de Manresa, que acaba d'obrir el xalet-refugi dels Rasos de Peguera (1.800 m).

L'habitable transitori, en les seves diverses manifestacions pastorals, mineres i alpinistes, bat, doncs el rècord d'altitud en el poblament humà de la Muntanya, gràcies a la temporalitat de la utilització. Avui, però, l'extensió dels esports de neu ha convertit els refugis en habitacles d'estada, més que estiuenca, hivernenca, per bé que transitòria. Abans la joventut muntanyenca, durant l'hivern, abandonava el poble, colgat de neu, per anar a la terra baixa; avui a penes se'n va ningú. En canvi, el jovent ciutadà se'n puja amb els esquís a la Muntanya durant la hivernada, sempre que pot. El moviment s'ha invertit a favor de la Muntanya.

Les comunicacions

A la Muntanya, més que enlloc, el relleu condiona les vies de comunicació, tant en llur traçat com en llur evolució. La forta accidentalitat del terreny i l'escassetat de valls obertes de fons pla, posen notables dificultats a l'establiment de rutes modernes. Aquestes dificultats només poden superar-se amb un sentiment de govern, ja que, per tractar-se de comarques pobres, no es pot comptar gaire, de moment, amb llurs possibilitats per a l'empresa, i l'esforç financer

necessari ha d'inspirar-se en una ampla visió estatal de l'esdevenidor, a base de sostreure els muntanyencs de llur endarreriment i llur penúria. Les possibilitats ramaderes, balneàries i turístiques, així com l'estroncament de l'èxode pirinenc cap a les terres baixes, aconsellen la densificació de les vies modernes. Ja hem vist com les terres més obertes (Cerdanya, valls de Sant Joan de les Abadesses i la Pobla de Lillet), o bé les contrades amb riqueses i bel·leses naturals més pròximes a les terres baixes (Conflent, Vallespir), han estat ja conquerides per les comunicacions rodades modernes, mentre que els territoris més alts i més allunyats dels grans centres de població de per avall (Pallars Sobirà, Ribagorça), són el domini dels camins de ferradura, com en plena Edat mitjana.

Les vies antigues

Els camins primitius i les carrerades. — Del primitiu tràfic ramader amb la Muntanya durant l'estiuada, resten encara, conservades a trossos, les carrerades mil·lenàries que segueixen el muntanyam interfluvial, les quals, per terres oberes al pasturatge, menaven el bestiar vers les comes i calmes pirinenques. Com hem dit en volums anteriors, aquestes vies pecuàries constitueixen les més antigues manifestacions de les rutes d'enllaç entre la terra baixa i el muntanyam.

Entre les carrerades fressades encara avui, podem assenyalar les que surten de Cerdanya i tiren avall pel Pla d'Anyella, Castellar de N'Hug, Capdevila i Alps; pel coll de Pendís, Gisclareny, Vallcebre, Peguera i Berga; pel coll de Tancalaporta, Josa, Tuixén, Port del Comte, coll de Jou i Solsona. De les capçaleres del Pallars davalla, per Sant Joan de l'Erm, una carrerada carenada entre el Segre i la Noguera Pallaresa, ja molt descaracteritzada, que va a Ponts per la Baronia de Rialb. Paral·lelament a l'anterior, mantenint-se entre les dues Nogueres, una altra ruta pecuària, ja confosa, davalla de Durro per Sentís, Espluga de Serra, Gurp, Eroles i el coll d'Ares, cap a Àger. Dels alts pasturatges de la Maladeta i del Coma-lo-Forno, baixen dues carrerades que s'ajunten prop de Bonansa, per seguir unificades Ribagorça avall, entre la Noguera Ribagorçana i l'Isàvena. El trànsit anual dels nombrosos ramats que la segueixen en els anants i vinents de l'estepa aragonesa, l'han mantinguda molt més conservada que cap de les altres vies pecuàries esmentades.

Aquestes rutes carenades foren durant mil·lennis les vies principals de la Muntanya, perquè les canals fluvials, engorjades a trossos pels congostos, barraven sovint el pas i obligaven els camins que volien seguir-les, a desviar-se o a convertir-se en un viarany de cornisa, de trànsit perillós, sobretot amb les glaçades de l'hivern; ultra que en els temps de lluites, els camins encaixonats entre els penya-segats dels congostos, eren propensos a les sorpreses bèl·liques.

Al capçal pirinenc, com que per l'altitud i la constitució paleozoicocristallina del nucli de la serralada, desapareixen els massissos interfluvials i el muntanyam, alterós i encrestellat, pren la forma d'esquena d'ase, les carrerades s'esmunyen pels vessants, seguint generalment les primeres terrasses on s'han hagut de situar els pobles a causa de l'estretor de les valls i de la cruesa del clima. És el cas de la vall de Benasc, de l'Aran i d'Andorra.

Totes aquestes rutes meridianes, rutes mestres, eren unides entre elles per camins travessers que vorejaven o seguien les valls afluent, tant o més importants segons l'afluència. Així, les vies que segueixen el gran solc Segre-Tet, prenen tot seguit un valor capital en les comunicacions pirinenques, que les agermana a les vies de circulació meridianes.

La majoria de les vies travesseres eren, però, simples camins d'enllaç. Un arqueòleg i erudit, bon coneixedor del país, Ricardo del Arco, assenyala alguns d'aquests camins dins la Ribagorça, en uns paràgrafs que en part traduïm: «Des de Graus, la via interior entre l'Éssera i l'Isàvena, que puja a recollir els ramals que baixen de diversos ports del Pirineu, toca de primer a Fontoba (*Fonte Toba*), a mà esquerra de Perarrua (*Petra Rubea*) i a la dreta de Roda (*Rota*), ciutat episcopal; aviat ens porta enfront de Terrassa (*Terracia*) i de Vacamorta (*Mare mortum?*), a Vallabriga (*Valle Aprica*), que l'Isàvena separa del que fou famosíssim monestir d'Ovarra.» Més avall afegeix: «Hi ha passos fàcils des dels volts del priorat d'Ovarra, sobre el riu Isàvena, a la Noguera Ribagorçana, ja passant per Bonansa a Pont de Suert, en aquest últim riu, ja, més al sud, cap a Aulet, on es troba l'antic monestir d'Alaó (*Sopeira*).»

Les adaptacions romanes. — Aquesta xarxa vial primitiva, dibuixada encara avui en les seves línies essencials pel tràfic transhumant en decadència, ha estat el canemàs sobre el qual s'ha intentat d'estructurar els plans de les comunicacions per la Muntanya en les èpoques successives. Només hi ha hagut variants en la circulació meridiana, per a la qual hom s'ha esforçat a traçar i assegurar les comunicacions per les canals fluvials, abandonant les rutes careneres.

El primer intent degué fer-lo Roma per tal d'afermar la dominació i assegurar el trànsit a través de les tribus muntanyenques indòmites. No obstant això, malgrat les poques dades que tenim de les vies romanes muntanyenques, sembla que en el nou traçat de les vies fou curosament evitat el pas pels congostos. L'engorjament quasi continu de la Noguera Ribagorçana, almenys des del Montsec fins a Pont de Suert, així com el pas dels Terradets i el de Collegats a la Noguera Pallaresa, posem per cas, degueren ésser exclosos de la xarxa de comunicacions establerta per l'Imperi. Les rutes romanes en el Prepirineu i Pirineu devien atansar-se, sempre que era possible, a les riberes, però devien defugir, per perillosos i dificultosos, els llargs engorjats.

El mateix historiador R. del Arco suposa que per la vall de l'Isàvena, oberta fins a Roda, degué haver-hi una comunicació antiga, «probablement, en el seu temps, via romana». Ho demostra els noms de Roda i Pobla de Roda, i sobretot la circumstància d'haver existit després una seu episcopal en el primer d'aquells llocs. Cap al nord el riu s'engorja, i el vell camí s'enlaira per a passar per la roca on hi hagué el castell medieval i una basílica primitiva, d'on es tragué una làpida romana que fou baixada al monestir d'Ovarra, situat a sota.

Així mateix sembla que per a entrar a la Conca de Tremp des de la Depressió Central, era evitat el congost dels Terradets. Un camí anava per Àger (on es guarda un sarcòfag romà) i escalava el Montsec pel coll d'Ares; un altre hi menava des de Iesso (Guissona), per Isona o Abella de la Conca i Aramunt (en aquests tres llocs s'han trobat làpides romanes). De la vialitat en els altres con-

gostos meridians, no en tenim ni referències d'aquesta mena. Per indicis, com ja apuntàrem en el volum corresponent a la Depressió Central, podem esmentar les vies que devien seguir les valls del Llobregat i del Freser.

De la ruta travessera del Conflent i la Cerdanya, en la nostra monografia dedicada a l'estudi d'aquesta última comarca, escrivirem això que copiem: «La via més antiga de què tenim notícia és la *Strata conflentana*, la qual, almenys als temps de Roma, arrencava d'Elna, pujava per la vall de la Tet i anava a guanyar el que després s'ha anomenat coll de la Perxa. Passat aquest, prenia el nom de *Strata ceretana*. Davallava pel coll Rigat i, al nostre parer, anava a passar per sobre el mas Rondola, pel veïnat de Callastres i el poblet de Bajanda; travessava Estavar i vorejava el turó de Llivia per enfilarse al *castrum* que el coronava. Aquest traçat evitava així, de bell antuvi, el pas del Segre. Des de Llivia, seguint el mateix camí que fa ara de carretera neutral, devia vorejar el Mont Cerdà, sense enfilarse-hi, i pel peu de la Solana devia anar a endinsar-se al Forat de la Seu.»

Al Vallespir hi havia una via similar, que s'enfilava cap a Costoja, probablement perquè no devia haver-hi poblament a les capçaleres de la vall.

Tenim, doncs, una xarxa primerenca de rutes de carenada, enllaçades entre elles per camins de valls afluent, i modificades aquelles en temps de Roma, per acostament a les valls principals pertot on fossin prou obertes.

Camins de ferradura i ponts medievals. — Durant l'Edat mitjana i gran part de la moderna, fins als temps contemporanis, no es féu més que accentuar aquesta correcció, fins obrint camins de ferradura prop de les canals de les aigües i bastint els ponts necessaris. Les rutes mestres dels massissos interfluvials, almenys en els temps de pau, pogueren ésser deixades quasi del tot a la transhumància ramadera.

Aquest davallament complet de la circulació al llarg dels rius, és comprovat per l'establiment medieval dels monestirs en les estretors dels congostos: El d'Ovarra, als engorjaments de l'Isàvena; els d'Alaó i Lavaix, als de la Noguera Ribagorçana; el de Gerri, al Collegats; el de Santa Grata (Senterada), al del Flamicell; els de Sant Andreu de Trespunts i de Sant Climent de Codinet, als acongostaments del Segre; Sant Sadurní de Tavèrnoles, a les estretors de la Valira, camí d'Andorra; Sant Pere de Graudescales, a la gorja de l'Aigua d'Ora, al peu de Busa; Sant Salvador de la Vedella, al congost del Llobregat, a Fígols; Santa Maria de Ripoll, a l'aiguabarreig del Ter i el Freser; Sant Pere de Camprodon, a la confluència del Ter i el Ritort; Santa Maria d'Arles, a les primeres estretors del Tec, a l'Alt Vallespir; i Sant Andreu d'Eixalada, en els Graus de Canavelles, a l'engorjat de la Tet, d'on se l'endugueren les aigües. En les solituds dels acongostaments, els cenobis oferien acolliment als vianants i als traquiners que hi passaven.

La davallada dels camins al llarg de les canals fluvials exigí la construcció de ponts, en major nombre que no n'hi degué haver fins aleshores. La baixa Edat mitjana, sobretot per a la Muntanya, degué ésser un període constructiu. Unes dades recollides quan fèiem el nostre estudi de la Cerdanya sota aquest aspecte, ens ho confirmen. Aleshores escrivíem: «La bella figura de sant Ermengol, bisbe d'Urgell, que bo i dirigint la construcció del Pont de Bar, l'any 1035, en

ple Forat de la Seu, cau del cingle i es mor, n'és un testimoni. La construcció del Pont de Sant Martí, començat, segons el *Libre de la Obra del Pont d'Aravó* (riu Querol), l'any 1326, ens en dóna, per bé que més tardà, un altre indici. El notari Ortodó, en la seva crònica puigcerdanenca, l'any 1584 ens dóna com un resum d'aquelles iniciatives medievals, quan escriu que la Cerdanya «té set ponts de pedra molt bells: ço és, lo pont de Livia, lo d'Aravó, lo pont de Soler, lo pont d'En Noguera, lo pont d'Isòvol, lo d'Arsèguet y lo pont de Bar.»

Les comunicacions de la Vall d'Aran, que han arribat fins a nosaltres tal com estaven a l'Edat mitjana —igual que les d'altres comarcades del doble quadre fisiogràfic que estudiem—, foren descrites per Juli Soler en el seu llibre sobre aquella vall, ja esmentat, en aquesta forma: «Les comunicacions de poble a poble dintre les valls, es feien antigament per un camí ral de ferradura que entrava a la Vall procedent de Catalunya pel primer poble (Tredòs) i seguia avall tot el curs del riu, passant-lo diverses vegades, d'una vorera a l'altra, per un pont de pedra i fusta... Els poblats separats de la ribera principal eren enllaçats per camins veïnals en molt mal estat; però, si havien de travessar qualche riu o barranc, tots tenien llur pont de pedra, i aquests ascendien a més de trenta en tota la Vall.»

Vells ponts romànics o gòtics, camins de ferradura de tots temps, al Pirineu com al Prepirineu, han arribat als nostres dies. Fora de les comarques catalanes (Capcir, Conflent i Vallespir) que depenen de França, on, com ja hem vist en els capítols anteriors, l'explotació i l'aprofitament de les riqueses i bel·leses naturals de la Muntanya foren estimulats per la penetració martinera de les carreteres i, més tard, dels ferrocarrils.

Les vies modernes

El pla de carreteres s'estructurà seguint les canals dels rius migjornencs, car el tràfic medieval havia fixat definitivament els camins a les seves vores, amb la qual cosa havia afavorit el poblament de les valls fluvials. Així, en assenyalar el traçat de les vies modernes, hom s'enfrontava decididament amb l'obstacle del rosari de congostos de cada riu. Veritable handicap de la construcció, havia d'ésser un motiu de tardança en l'acabament de les obres. Sovint, però, l'avenç de les carreteres s'atura per negligència dels organismes oficials, indiferents a les necessitats i a l'abandó en què es trobava la Muntanya. Això no obstant, alguns congostos, com el del pas dels Terradets (Noguera Pallaresa) i el de Fígols (Llobregat), foren evitats de primer antuvi per les carreteres; el primer, fent pujar la ruta per la serra de Comiols; el segon, desviant-la de Berga cap a Vilada. Encara avui, s'han realitzat desviacions semblants; la que, per no topar amb les profundes i estretes gorges de la Noguera Ribagorçana en travessar el Montsec, ha fet voltar la carretera que s'endinsa en aquell riu per Benavarri, o bé la de la carretera que remunta el Cardener, la qual, en lloc de seguir el corrent encaixonat de Clariana a Sant Llorenç de Morunys, en un congost d'uns vint quilòmetres, segueix cap a Solsona, i d'allí trenca cap a Lladurs, on ara com ara resta aturada.

A les terres baixes, la modernització i l'adaptació dels camins rals al tràfic rodat, s'inicia, com sabem, en temps de Carles III. De totes maneres, la concepció general d'un pla de carreteres no comença a perfilar-se fins a principis del segle passat. El traçat d'aquestes vies anà avançant pel Litoral, el Prelitoral i la Depressió Central; un cop tombada la primera meitat de la passada centúria, la xarxa carretera havia assolit una certa densitat dins aquests quadres fisiogràfics. En canvi, la Muntanya, dins el Principat, encara tenia les carreteres ben lluny.

L'avenç lent i tardà de les carreteres pirinenques es repeteix en la història dels ferrocarrils que s'endinsen o s'han d'endinsar a la Muntanya, malgrat que, per la importància dels camins de ferro en les comunicacions durant el segle XIX i els començaments del XX, alguns dels projectes han pres caràcter d'interestatals i han estat objecte de conferències i convencions entre França i Espanya. Amb tot, les vies ferrades que més aviat arribaren a llur terme, foren les construïdes amb finalitats carboneres.

Les carreteres meridianes. — Les noves vies avançaven vers la Muntanya, per les valls dels rius principals, amb gran lentitud. L'estat en què es trobaven aquestes vies l'any 1860 pot establir-se així: la carretera que, per Camprodon, havia de seguir el Ter superior, s'aturava a Olot; la que havia de vorejar el Ter mitjà i el Freser, a Vic; la que havia de remuntar el Llobregat, a Sallent; la que havia de recórrer el Cardener no passava de Manresa; la que havia de seguir el Segre s'aturava a Ponts; les dues Nogueres no tenien carretera més que fins a Balaguer, la Pallaresa, i fins a Vilanova de Segrià la Ribagorçana.

El Prepirineu i el Pirineu, en aquests temps ben poc allunyats de nosaltres, haurien estat verges de rodatge si de la part de França no s'hagués tingut per la Muntanya un interès superior al que demostrava l'Estat espanyol. La carretera de Perpinyà a la Guingueta, vorejant la Tet arribava a Fontpedrosa, prop de Montlluís, l'any 1847, i vers el 1855 entrava en aquell poble-fortalesa. Cap a la mateixa data la via carrossable riberenca del Tec, passava d'Arles i s'enfilava fins a Sant Llorenç de Cerdans, per una banda; i pocs anys després, per l'altra banda, arribava als Banys de la Presta (Prats de Molló).

La pobra economia muntanyenca no pogué esperonar l'acceleració de les obres, ni hi hagué, per part dels homes dirigents de la cosa pública, un interès capaç de vèncer les dificultats que el relleu oposava. En canvi, algunes rutes s'imposaven per raons d'ordre militar, sobretot després de l'última guerra civil. Amb finalitats estratègiques foren propulsades vies com la del Segre i la de Ripoll a Puigcerdà. La primera d'aquestes rutes arribava a la Seu d'Urgell cap a l'any 1890, però quinze anys més tard, s'aturava als banys de Sant Vicenç, i fins al 1914 no es pogué fer en carruatges directament el trajecte de Puigcerdà a la Seu. A la mateixa data es donà per acabada completament la carretera que de Ripoll anava també a la capital de Cerdanya, ruta que s'havia iniciat cap a l'any 1880.

En començar el segle actual, fora l'avenç corresponent de les dues carreteres esmentades, l'estat de les altres rutes riberenques, de les rutes de penetració, era el següent: la de l'Alt Ter només estava iniciada, car no arribava encara a Sant Joan de les Abadesses; la de l'Alt Llobregat, des de Berga, en lloc de seguir el

riu es convertia en via travessera i, per Vilada i Borredà, anava a empalmar a Sant Quirze de Besora amb la de Ripoll; la de la Noguera Pallaresa, per Comiols, arribava fins a Sort; la de Graus a França per Benasc, començada l'any 1884, fins cap a l'any 1916 no arribà a Benasc, i allà s'ha quedat.

Totes aquestes carreteres, que podien servir la frontera, malgrat llur interès militar no han estat llestes fins aquests darrers anys, en què els automotors, amb llur generalització, n'han fet inajornable l'acabament. Amb tot, la canal de l'Isàvena, carreró sense sortida, perquè topa amb el massís de la Maladeta, i la canal de la Ribagorça, per les dificultats dels seus engorjaments, no han conegut el trànsit rodat fins aquests últims anys, que la carretera ha arribat al peu de Roda i a Areny, respectivament. Però, com ja hem dit, perquè la ruta carrossable arribés en aquest darrer, ha calgut fer-li fer la gran marrada de voltar per Benavarri, per tal d'eludir els congostos del Montsec ribagorçà.

La utilització dels salts d'aigua pirinencs i prepirinencs, amb els grans treballs hidràulics i les construccions de centrals i edificis annexos consegüents, estimularen aquestes vies modernes, sobretot l'acabament de la ruta de la Noguera Pallaresa, que s'ha convertit, a causa de l'emplaçament d'aquells aprofitaments, en l'eix principal de la gran franja hidroelèctrica catalana, que comença a l'Aran i acaba a Aitona-Seròs. El pas dels Terradets s'ha obert al trànsit rodat, i la via pallaresa travessa el port de la Bonaigua per a davallar a l'Aran.

Les carreteres interestatals. — Algunes d'aquestes rutes, que segueixen els rius pirinencs, empalmen amb les de l'altra banda de la frontera i es converteixen en carreteres interestatals. Aquestes són les de les vores de la Tet, que s'ajunten amb les del Ter, del Freser i del Segre a Puigcerdà-la Guingueta, on totes tres entronquen al mateix lloc amb la del l'Arieja, que davalla per la vall del Querol; la del Segre-Valira a través d'Andorra, que va a trobar-se amb l'anterior pel port de Fra Miquel; i la de la Noguera Pallaresa, que a la Vall d'Aran segueix la Garona, entra a França pel Pont del Rei. Mentrestant, però, altres carreteres de trajecte fluvial que han d'obrir la línia fronterera (la de l'Éssera, la de la Ribagorçana, la del Tec i la del Ter superior), o que s'han d'ajuntar a les interestatals (la del Cardener i la del Llobregat superior), encara resten encallades davant dels obstacles que oposa el relleu com si els avenços de l'enginyeria i les necessitats creixents de les intercomunicacions modernes no existissin.

L'altitud d'alguns dels ports pirinencs que les carreteres obertes han de travessar, fa que la neu els tanqui més o menys temps durant l'hivern; en aquestes circumstàncies el pas dels vehicles queda interromput. Es troben en aquestes condicions els colls de la Perxa (1.577m), de Toses (1.800 m), de Pimorèn (1.931 m), de la Bonaigua (2.072 m) y de Fra Miquel (2.495 m). Els tres passos menys alts, malgrat les fortes nevades, hom pot mantenir-los oberts quasi sense interrupció, gràcies a l'ús d'autoescombradores de la neu, com s'ha aconseguit en els colls de la Perxa i de Pimorèn; en canvi, per desatenció dels serveis d'Obres públiques de l'Estat espanyol, la collada de Toses resta inutilitzada cada hivern algunes setmanes. A causa de llur major altitud, la interrupció del tràfic dura diversos mesos als altres dos ports pirinencs: el de Fra Miquel sol quedar obstruït d'octubre a juny, i el de la Bonaigua uns quatre o cinc mesos.

Per a evitar la suspensió del servei rodar amb la Vall d'Aran, la qual cosa obliga aquesta comarca catalana a establir, durant l'hivern, les seves relacions passant per França, hi ha projectada, i en part construïda, una carretera que des de la Pobla de Segur, per la vall del Flamicell, trencant a Senterada, va a trobar la canal de la Noguera Ribagorçana a Pont de Suert, per a entrar a l'Aran a través d'un túnel. Aquesta obra, començada fa uns deu anys, malgrat la necessitat imperiosa que en tenen els aranesos, es realitza amb la lentitud tradicional de les carreteres pirinenques, algunes de les quals han tardat prop de mitja centúria a acabar-se.

Les carreteres travesseres. — La naturalesa del relleu d'aquest doble quadre fisiogràfic, tallat en massissos interfluvials pels corrents dels rius, ha fet que, acabades les obres vials, de tanta durada, hom s'adonés que els habitants de grans valls veïnes es trobaven tan incomunicats entre ells com abans, per manca de rutes travesseres. On les altes valls dels rius pirinencs van més o menys d'est a oest, com és el cas del Segre, del Ter o del Llobregat, o bé on alguns afluents obren bé el terreny en aquella direcció, com és el cas del Merdàs (Gombrèn - la Pobla de Lillet) i del Merdançol (Vilada-Borredà), aquestes carreteres transversals ja estan establertes. D'ací que, com ja hem dit oportunament, es trobin resoltes les comunicacions entre la Cerdanya i l'Urgellet, i entre el Ripollès i el Berguedà oriental. En canvi, cap a ponent les comarques veïnes no tenen cap relació vial establerta. Hom ha iniciat els treballs per a comunicar la conca de Tremp amb la vall del Segre (Tremp-Oliana), el Pallars Sobirà amb l'Urgellet (la Seu-Sort), però l'única ruta d'aquesta mena que està avançada és la que hem esmentat abans, de la Pobla de Segur a Pont de Suert, entre les dues Nogueres; la qual, però, ha estat creada, pel que hem vist, més com a comunicació pirinenca que com a via transversal. Cal esperar que els massissos interfluvials seran vençuts i que es podrà anar directament de les comarques pirinenques llevantines a les comarques pirinenques occidentals, sense necessitat de fer la volta per la Depressió Central, que ara és obligatòria.

Els ferrocarrils carboners. — Les mines de carbó de Surroca foren de les primeres que atragueren l'atenció dels forjadors de projectes. De seguida que es muntaren màquines de vapor a Catalunya (Barcelona, 1835), i més encara en iniciar-se les obres ferroviàries, hom pensà a fer arribar el carril a Sant Joan de les Abadesses per a treure el carbó, portar-lo als «vapors» i emprar-lo en les locomotores. L'any 1845 ja es parla d'un projecte carriler del port de Roses a Sant Joan, alhora que se'n fa un altre amb trajecte des de Barcelona; deu anys més tard aquest últim pren la supremacia. L'any 1876 el ferrocarril arriba a Vic; vers l'any 1880 a Ripoll, i poc temps després a Sant Joan. El rail havia trobat assenyalat el seu curs per les canals del Congost i del Ter, una de les rutes més antigues de Catalunya.

Les mines de lignit de la conca de Fígols constituïren un altre motiu de realització ferroviària, d'atracció del ferrocarril per la Muntanya. De l'any 1870 existeix un projecte de ferrocarril que, per Cardona, havia d'anar a Puigcerdà passant per Berga. Els càlculs econòmics eren fets a base de l'extracció de la sal

cardonina, del carbó berguedà i de futures connexions interestatals en arribar a la frontera. Aquest pla, que prescindia dels solcs fluvials, fracassà. En canvi, uns anys més tard, un altre projecte amb mires també al carbó de Berga i que segueix la vall del Llobregat —de bell antuvi fins a Olvan-Berga i després fins a Guardiola de Berguedà—, prengué consistència financera. Les obres començaren cap a l'any 1882; tres anys més tard el tren arribava a Puig-reig, i vers el 1888 servia Berga per l'estació d'Olvan. El carbó de les mines de la Consolació, que arribava a Berga per carril amb tracció de sang, uns quants anys després tingué sortida directa per la canal acongestada del Llobregat, puix que el tren arribà a Guardiola al començament d'aquesta centúria. L'empresa que instal·là la fàbrica Asland al Clot del Moro, al terme de Castellar de N'Hug, per al proveïment de carbó i la sortida de ciment, establí un carrilet en relació amb el de Manresa a Guardiola, el qual funcionà poc temps després d'haver-se posat en marxa aquella indústria (1905).

Les dues conques carboníferes més pròximes a la zona industrial de Catalunya eren ateses. Sorgí aleshores un nou projecte de ferrocarril per a servir les conques orientals, el qual, des de Barcelona, pel Baix Llobregat i la vall del Cardener, anava a trobar la del Segre. A Bassella es bifurcava: un ramal es dirigia al Pla de Sant Tirs amb vistes als jaciments hullers de la rodalia, i continuava després vers la Seu i Puigcerdà; l'altre ramal, en línia travessera, volia aprofitar la petita conca carbonera d'Isona, per acabar en les més importants de Malpàs. La llunyania d'aquells jaciments i la incertesa del valor econòmic de l'explotació feren fracassar el projecte.

L'atracció carbonera només ha portat, doncs, dos ferrocarrils fins a les capçaleres del Prepirineu.

Els ferrocarrils transpirinencs. — La línia ferrada que, des de la plana rossellonesa, arriba al cor del Pirineu, no té pròpiament un traçat interestatal, si bé pot ésser considerada com un ferrocarril transpirinenc. El seu traçat és una via paral·lela a l'eix muntanyenc, ja que segueix el solc Tet-Segre, tot unint el Conflent i la Cerdanya, puix que arrenca de Vilafranca i acaba a la Guingueta, al peu de Puigcerdà. La seva realització ha estat una de les més ràpides que ha vist el Pirineu, puix que, proposada l'any 1902, era acabada deu anys més tard, malgrat els obstacles que li oposaven els engorjats de la Tet i l'altitud del coll de la Perxa; obstacles vençuts amb solucions ardides com la construcció dels grans ponts Gisclard i Sejourné i el pas al descobert del coll esmentat, i, sobretot, gràcies al fet d'haver estat concebuda com a traçat de via estreta i electrificada.

De l'altra banda de la carena canigonenca, un tramvia elèctric arriba a Prats de Molló, des d'Arles, seguint l'alta vall del Tec; però allí s'atura, i s'hi deurà aturar per sempre, puix que topa amb un veritable cul-de-sac. Un brancal se'n desprèn a Manyaques, per a pujar fins a Sant Llorenç de Cerdans. Aquestes vies, com es veu, si bé hom pot considerar-les com a transpirinenques, no són pas de caràcter interestatal.

Els transpirinencs interestatals. — Com que les vies d'Irun i Portbou travessen els extrems marítims del Pirineu deixant desatesa gran part de Catalunya i de la vall

de l'Ebre, hom pensà a establir altres transpirinencs que relacionessin els vessants septentrionals amb els meridionals de la serralada. Per la part de França, diverses branques ferroviàries s'aturen al cor de les valls pirinenques; al Principat, malgrat repetits projectes, només una, fins ara, ha pogut arribar al centre del Pirineu: la de Ripoll a Puigcerdà, a pesar de l'interès que hi han tingut les entitats econòmiques i les comarques afectades.

Les conferències diplomàtiques i tècniques entre els representants de França i Espanya començaren l'any 1883. Aleshores ja es parlà del ferrocarril de Saint Gironès a Lleida, anomenat «el Pallaresa» perquè havia de seguir la vall d'aquest riu. Per una proposta del govern francès, feta l'any 1903, li prengué avantatge la línia d'Aix-les-Termes a Ripoll, la qual, amb aquests dos caps de les vies existents, feia possible una realització ràpida. En aquella data l'Estat espanyol no havia iniciat cap obra; però, compromès amb el govern de la república veïna, començà els treballs en el tram de Lleida a Balaguer, portats, però, amb tanta lentitud, que no fou inaugurat aquest tros fins l'any 1924, quan ja feia dos anys que el tren de Ripoll arribava a Puigcerdà amb tracció a vapor. Mentrestant França acabava les obres per a portar a terme la seva línia, els treballs de la qual s'havien interromput a causa de la guerra (1914-1918); simultàniament era electrificada la via de Ripoll a Puigcerdà. L'estiu del 1929, el servei internacional començava. El Pirineu hi oposava grans obstacles, però l'enginy dels tècnics l'havia vençut amb obres com les foradades helicoidals de Sallents (Arieja) i del Palós (Vall de Ribes) o els grans túnels que salven el coll de Pimorèn i la collada de Toses amb foradades de 5.533 i 3.850 metres, respectivament. Això sense comptar moltes altres obres de fàbrica també importants, ni els pendants que arriben als quatre centímetres per metre, ni les altituds que assoleixen els 1.500 metres.

En els deu anys transcorreguts des de l'arribada a Balaguer del ferrocarril de la Noguera Pallaresa, s'ha esplanat quasi totalment un tram de cinquanta quilòmetres comprès entre aquella població i Tremp. El traçat deixa el Segre per anar a trobar, foradant la serra de Mont-roig, el riu que li dona nom. L'estació de Tremp ja està llesta; cal confiar que el tren hi arribarà aviat. Mancaran, però, encara 85 quilòmetres per travessar el Pallars i assolir la frontera, on a Ust, 23 quilòmetres més enllà, l'espera el rail francès; la seva travessia de la carena pirinenca, per una foradada interestatal, presenta dificultats que fan vacillar entre tres projectes per a l'acabament. Davant de la lentitud tradicional dels treballs públics espanyols, recolzada en aquest cas en els obstacles que oposa la Muntanya, pressentim que la terminació d'aquesta via pallaresa es farà esperar prou.

Dubtem, però, que els altres projectes de ferrocarrils transpirinencs que han de seguir les valls fluvials del Segre i els seus altres afluents (Balaguer a Puigcerdà, Lleida a Pont del Rei per Benavarri i Pont de Suert, Montsó a Bagnères de Luchon per Benasc), arribin a entrar en la realitat. La competència dels automotors per carretera, amb la menor despesa d'aquestes i l'explotació privada d'aquells, té prou importància per a eliminar noves comunicacions ferroviàries d'aquest tipus.

Altres ferrocarrils pirinencs. — Tanmateix, potser la intensificació del turisme i l'afició als esports de neu podrà motivar l'establiment, en curts trajectes, de ferrocarrils de muntanya com el cremallera elèctric de Núria. Aquesta línia, que per un afluent del Freser, entre els contraforts alterosos del Puigmal i del Noucreus, arriba al santuari, assoleix la màxima altitud del rail a Catalunya (1.964 m). La seva altitud, al cor del Pirineu, en plena regió de les neus hivernals, posa dificultats a la circulació durant les fortes nevades, que són vençudes amb locomotrius especials, i exposa als perills de les allaus, que han d'ésser evitats amb defenses apropiades.

Els ferrocarrils pirinencs, com que en gran part no fan més que duplicar les vies carrossables, no han obert nous camins al tràfic, que és el que realment manca a la Muntanya.

Mercats i fires

La major o menor facilitat i rapidesa en les comunicacions influeixen, com se sap, en la importància d'aquests aplecs comercials; com sigui, doncs, que les vies de tràfic a Muntanya són deficientes, el radi d'acció dels centres mercaders és reduït, per la qual cosa no tenen l'atracció ni s'hi realitza el volum de transaccions dels mercats de les terres mitjanes i de les terres baixes.

Altrament, com que la morfologia general del terreny, de valls meridianes sense gaires eixamplaments i aïllades de les valls veïnes pel muntanyam, ha fet que els centres mercaders, pel fet de tenir una comarca proveïdora i consumidora reduïda, siguin d'escassa potència econòmica, aquestes condicions els han impossibilitat de contrarestar la captació realitzada pel comerç de per avall, que s'ha anat introduint al Pirineu a mesura que s'hi endinsaven les comunicacions modernes. Això ha fet que les fires de bestiar, tan pròpies de la Muntanya, se n'hagin ressentit. Les petites quasi han desaparegut; només s'han mantingut unes quantes fires d'importància tradicional. Quant als mercats, en general, han vist disminuir llurs transaccions amb la penetració del camionatge que facilita de comprar i vendre directament als pobles.

Els mercats. — Els mercats muntanyencs més importants són els situats a les depressions més grans del Pirineu: Puigcerdà a la cubeta cerdana, i la Seu a la cubeta urgelletenca. La capital de Cerdanya —«la Vila», com l'anomenen tots els cerdans—, ha vist en els segle XVII partir el seu radi mercader per la frontera absurda del 1660. Però tota la Cerdanya, sense traves duaneres, del Raür cap a ponent, acudeix els diumenges al mercat de Puigcerdà, i, quan el canvi de la moneda és favorable, també hi fan cap els pagesos i negociants del cantó de França. Nosaltres, que elaboràvem el nostre llibre *La Cerdanya* quan la baixa del franc (1926), escrivírem respecte a aquesta afluença de compradors d'ençà i enllà de la frontera, les següents ratlles: «Catalans d'una banda i altra del Raür feien cap a la vila per fer-hi llurs negocis i llurs compres. I tots dinaven a les

fondes i hostals, i després animaven els cafès amb la remor de tractes i con-verses. Era, externament, una mena de mercat internacional, però ben nacional en el fons, car tots s'entenien en la mateixa llengua. Així Puigcerdà revivia, fins fa dos o tres anys, en les alegres i animadores hores del diumenge, la seva capitalitat de quan la Cerdanya no era migpartida com ara.»

El mercat de la Seu també topa amb una frontera, amb la d'Andorra, però aquesta, si no hi ha circumstàncies polítiques especials, resta oberta al tràfic de vitualles. Això permet que els andorrans vagin a fer compres al susdit mercat, amb la qual cosa s'afavoreix el seu tràfic, ja important d'ell mateix, puix que atreu tota la població de l'Urgellet, del Baridà i àdhuc els pobles extrems del Berguedà (la Vansa, Tuixén i Josa) i de Cerdanya (Músser i Arànsér, Lles, Montellà, Vil·lec i Estana). Amb aquest gran radi d'acció, el mercat de la Seu és el més important d'aquest quadre fisiogràfic.

Els altres mercats, per les raons exposades, són centres mercantils de radi molt reduït, la qual cosa fa que s'arreglerin al llarg de les estretes valls fluvials, accidents primordials de la morfologia pirinenca. A les confluències de la vall del Ter trobem Camprodon, Ripoll i Ribes; a l'Alt Llobregat, la Pobla de Lillet; als congostos del Segre, Organyà; al llarg de la Noguera Pallaresa, Tremp —amb la competència que li fa Isona, dintre la Conca—, la Pobla de Segur, Sort i Esterri d'Àneu; entre les estretors de la Noguera Ribagorçana, no s'hi compten més que Areny i Pont de Suert; al llarg de l'Éssera, Campo i Benasc tracten de retenir part dels productes que farien cap a Graus. En el curs de l'Isàvena no hi ha cap centre mercader, perquè la gent o va a Graus per comprar i vendre, o a Benavarri, capital del partit judicial, que els dimarts fa un mercat de rodalia per al consum local.

Als límits meridionals del Prepirineu, on les canals de Cardener i el Llobregat no han permès cap concentració mercadera, Solsona i Berga, poblacions mercaderes del nord de la Depressió Central, atrauen a llurs mercats la gent del muntanyam que tenen al darrere.

Al Conflent i al Vallespir superior, les comunicacions modernes, i especialment els transports en automotor, han descaracteritzat els petits mercats d'altre temps (Montlluís, Vilafranca, Arles, Prats de Molló) amb les transaccions a domicili. És aquest, a la llarga, el resultat final dels mercats migrats, situats a les canals fluvials de la Muntanya.

Les fires. — Aquests aplecs comercials, anuals o bianuals, se celebren a tots els pobles muntanyencs, centrats en una vall o convertits en el nucli econòmic d'una rodalia. Les transaccions, però, que tenen importància, són les de compravenda de bestiar, ja que aquesta és la riquesa de la Muntanya. La mobilitat del cabal ramader ha permès d'aplegar-lo en els llocs més assequibles a venedors i compradors.

A les amples contrades de la Cerdanya i l'Urgellet, celebren fires de bestiar la Seu d'Urgell, Bellver, Puigcerdà i Osseja. La Seu, en fira tardoral (3 de novembre), presenta bestiar de tota classe. La capital de la Batllia, també a la tardor (mitjans d'octubre), té un aplec de bestiar variat que és el més important de Cerdanya. Les fires de les altres dues viles cerdanes són especialitzades en por-

cells la primera i en moltons la segona. També es fa una fira de bestiar de llana a Gósol (Alt Berguedà) la diada de Tots Sants. A les altes valls del Ter no s'han format aquests aplecs per a les transaccions pecuàries, a causa de la forta atracció d'Olot amb les seves fires mensuals i les quatre anuals, totes de molta anomenada. Quelcom de semblant ha passat a la porció prepirinenca del Berguedà i el Solsonès, on, ultra les fires veïnes de Berga i Solsona, la Depressió Central en aquest tram els ofereix les seves típiques fires de camp de l'Hostal del Vilar, de l'Empelt, de Navars o de Montclar (vegeu el volum VI).

Les fires pecuàries prenen més importància a la part ponentina d'aquest doble quadre fisiogràfic perquè l'orientació meridiana de les valls es presta a l'aplegament del bestiar muntanyenc en una bona confluència fluvial del Prepirineu, la qual cosa acosta la mercaderia cap a les terres baixes, per on han d'anar-hi els compradors més forts. Per això trobem en aquestes condicions les fires de més renom: les d'Organyà i Salàs que, junt amb la de Verdú, són les més importants de Catalunya. Organyà (31 d'octubre), que aplega principalment el bestiar de la vall del Segre fins a Andorra, s'ha especilitzat en la compravenda d'animals de peu rodó; Salàs (segona setmana de quaresma), que capta el bestiar de les conques pallaresa i ribagorçana, té nom pels solípedes i el bestiar boví.

Amb tot, àdhuc les fires importants han anat perdent el relleu tradicional; en temps no gaire llunyans solien durar vuit i fins quinze dies. La penetració de les carreteres permet de treure fàcilment cap avall els caps de bestiar boví i de llana; i el mulatí, que constituïa una de les especialitats d'aquests aplecs pecuaris, ja no es necessita com abans, a causa del camionatge. Aquestes fires es reduiran, sens dubte, però la Muntanya seguirà essent, cada vegada més, una regió ramadera; els nostres muntanyencs seran, com fins ara, els tractants de bestiar per excel·lència.

IX
VISIÓ DE CONJUNT
Taula alfabètica

Visió de conjunt

En l'estudi geogràfic de Catalunya per quadres fisiogràfics, que fem fet en els volums precedents, la similitud de terrenys, de relleu i de clima, ens ha permès d'exposar els fenòmens humans en relació més cenyida amb els fets naturals, la qual cosa els aclareix, justifica i ordena. Aquest mètode era necessari per a veure millor la relació de causa i efecte que hi ha entre els fets fisiogràfics i els fets humans, i ensems per a poder retenir millor, mitjançant aquesta successió lògica, la localització dels grans trets físics, de les activitats dels homes, i dels paisatges que en resulten. Hem fet un treball de detall, d'anàlisi. Cal completar-lo, però, amb una visió de conjunt, amb una síntesi que ens mostri la terra catalana en la seva totalitat, amb les seves característiques generals, en la seva fisonomia geogràfica.

I de passada posarem al dia, en resum, les dades que calgui, i completarem o millorarem allò que es presti en el curs de la següent exposició totalitària i abreujada amb què cloem el nostre assaig.

Situació, superfície i població

Dins la totalitat de les terres catalanes —Catalunya, el País Valencià i les Balears—, el territori comprès dins el triangle format per la línia Pirineu-Corberes, la mar Mediterrània i l'arreglèrament hidrogràfic del riu de la Sénia, la conca del Matarranya, el curs inferior del Cinca, la conca de l'Isàvena i les capçaleres de l'Éssera constitueix una entitat geogràfica definida. A ell, solament, ens hem referit en aquesta obra.

Aquesta entitat es divideix, políticament, en quatre parts: A) el territori de la Generalitat de Catalunya (províncies de Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona, dins la divisió administrativa espanyola), amb 2.800.000 habitants i 32.200 quilòmetres quadrats; B) la zona catalana d'Aragó (la major part dels partits judicials de Benavarri i Tamarit, i la part oriental dels de Fraga, Casp i Vall-de-rourès), amb 82.000 hab. i 1.400 km²; C) Andorra, amb 6.000 hab. i 500 km²; D) la major part del departament dels Pirineus Orientals, dins l'Estat francès, amb

220.000 hab. i 3.700 km². En total, doncs, l'entitat geogràfica que estudiem té una població de 3.100.000 hab. i ocupa una superfície de 40.400 km².

L'estructura del país

El relleu. — Un doble sistema muntanyós estructura Catalunya: el Pirineu, que li fa d'ampla capçalera al nord, i el Sistema Mediterrani, que dona relleu a la banda de la costa. Aquesta doble franja muntanyosa, oberta en divergència cap a ponent i esmotxada en convergència per llevant, comprèn una ampla depressió: la Depressió Central, que, si bé planeja més o menys en alguns indrets (Segrià, Urgell, Bages, Plana de Vic, Empordà), en general es mostra accidentada per un relleu molt variat. Al llarg del Sistema Mediterrani, s'obre a intervals una altra depressió: la Depressió Prelitoral, ben notable a les terres del Penedès i el Vallès; ample solc que parteix el Sistema orogràfic mediterrani en dues serralades: la de l'Interior i la de la Costa.

Tot el muntanyam català, accentuat per les depressions, s'esgrona de la vora del mar fins als cims ingents del Pirineu, en una graderia gegantesca que, iniciada amb altituds mitjanes de 500 metres en el relleu de la Costa (Tibidabo, 530 m), culmina, a la serralada pirinenca, amb altituds de 3.000 metres (Aneto, 3.404 m), bo i passant per la carena de l'Interior, que voreja els mil metres (Montserrat, 1.200 m), Catalunya és, doncs, un feix de muntanyes.

El paral·lisme del muntanyam, estret en molts indrets, aïllaria les terres intermèdies, si els rius, orientats, en general, de nord a sud, portats pel declivi vers la mar, no haguessin tallat les serralades, obrint a través d'elles llargs engorjats, els quals, tot donant pas a les aigües, assenyalaren les vies de relació entre valls i depressions, entre les terres altes i les baixes, i aclariren l'aparent garbuix estructural de la nostra orografia.

La costa. — El relleu, així mateix, conforma la costa catalana. Al nord, en l'esmotxament del vèrtex dels eixos muntanyosos, on s'obren la plana empordanesa i, fent joc amb ella, la del Rosselló, el tirat de la costa, dibuixat pels soralls d'aquelles planes i per les amples testes de l'estratificació orogràfica, s'adreça de nord a sud, fins al cap de Sant Sebastià (Palafrugell). Des d'aquest indret, paral·lelament a la Serralada de la Costa, la ratlla del litoral s'entrevessa de nord-est a sud-oest, formada per una alternança d'avançaments rocosos i de platges sorrenques obertes, entre aquells, en arcs graciosos. La regularitat d'aquesta ratlla travessera sols és interrompuda lleument per les avançades de les planes deltaïques del Llobregat i, sobretot, de l'Ebre.

La xarxa fluvial. — Dins l'estructura general del relleu, s'acusa una aresta divisòria d'aigües estesa des del Carlit a la serra de la Llena, la qual divideix Catalunya en dos grans vessants hidrogràfics: el que aboca les aigües directament a la Mediterrània i el que les porta cap a l'Ebre. Aquesta divisió, obligada pel relleu, influeix així mateix en la direcció dels rius, dins llur trajectòria general. D'ací que els corrents fluvials divergeixin: uns, els que van a l'Ebre, decan-

tant-se a l'oest, i els que van de dret a mar, decantant-se cap a l'est. De l'Éssera a la Tordera, malgrat les diferències de decantació, tots són rius migjornencs; en canvi, els que passen entre les digitacions pirinenques marines del Fluvià a l'Aglí, són corrents levantins. Entre uns i altres, el Ter pren les característiques dels dos tipus, puix que, si bé porta la direcció migjornenca en el seu tram superior, des de la Plana de Vic pren la direcció levantina.

El curs reduït dels rius catalans principals (el Segre, el més llarg, té 255 km, i la Tordera, el més curt, solament 50 km), amb el fort desnivell que han de salvar quasi tots entre llur origen i llur desembocadura (la Tordera neix a 1.100 m d'altitud i el Segre a 2.300 m), junt amb els congostos que repetidament els engorgen, fa que tots ells tinguin un caràcter torrencial, accentuat encara quan les pluges sobtades o la fosa ràpida de les neus augmenten llurs aigües. Tot plegat ajuda que els nostres rius siguin uns formidables aparells d'erosió, però així mateix una força que l'home ha sabut convertir en energia aprofitable.

El clima

Situada Catalunya entre els 40° 30' i els 43° de latitud septentrional, es troba dins un clima subtropical, però amb temperatures exagerades i amb pluges d'estació fresca. En aquestes característiques teòriques, l'estructura morfològica hi introdueix variacions locals que les atenuen o les exagereu. Les temperatures, que oscil·len entre els 17° i els 15° de mitjana anual a les terres baixes de vora mar, esdevenen extremades als plans de Lleida, per llur caràcter continental. Això explica que aquesta ciutat doni una màxima mitjana estival de 31° i una mínima, també mitjana, hivernal d'un grau. L'altitud fa davallar en proporció inversa les mitjanes termomètriques fins a la carena pirinenca, en la qual, entre Andorra i la Maladeta —renglera de cims que passen dels 3.000 metres—, la graduació mitjana anual a penes arriba a zero. Les baixes temperatures d'aquest ambient muntanyenc es tradueixen en l'existència de congestes i petites geleres.

Catalunya, pel fet de trobar-se en plena zona temperada i entre la Mediterrània i l'Atlàntic, és una regió amb vents molt variables. Es destaquen per llur força impetuosa la tramuntana i el cerç, que es precipiten sobre les planes veïnes (Rosselló i Empordà, plans de Lleida), i el serè, que, per damunt de les Muntanyes de Prades, s'aboca al Camp de Tarragona; aquests són vents freds i secs, vents d'hivern. En canvi, a l'estiu tenim la marinada, un ventijol de mar que, amb la humitat que porta, refresca la xardor de l'ambient, tot escampant-se per les terres baixes i endinsant-se per l'interior al llarg de les canals dels rius. I a la tardor i a la primavera, especialment, bufa sovint el llevant, que és el vent escampador de la pluja.

Les precipitacions atmosfèriques, influïdes també per l'altitud, si bé en sentit positiu, i així mateix per l'orientació del relleu, es distribueixen en dues franges plujonivoses, esteses l'una de l'Aneto al Carlit (Benasc, 1.217 mm; Senet 1.380; Montlluís, 859), i l'altra del Puigmal-Canigó al Montseny (Prats de Molló, 1.197 mm; Ribes de Freser, 1.048; Pruit, 1.030; Olot, 993; Viladrau, 840), amb precipitacions atmosfèriques que van dels 800 als 1.500 mm. Les terres que s'obren

vers l'exterior, al peu d'aquesta darrera línia de muntanyes, s'aprofiten de la humitat que aquestes aturen, i reben de 800 a 600 mm de pluja anual (Llagostera, 719 mm; Girona 767; Figueres, 560). Cap a l'interior la pluviositat va disminuint en cercles vagament concèntrics fins a la depressió lleidatana (Moià 617 mm; Manresa, 512; Guissona, 439), sobre la qual s'estén l'àrea de menor pluviositat de Catalunya, de 300 a 400 mm de mitjana anual (Mollerussa, 434 mm; Lleida, 334; les Borges Blanques, 330). Al llarg de la costa, les pluges de l'any es distribueixen entre els 500 mm al sud i els 600 al nord (Alcanar, 551 mm; Tarragona, 500; Sitges 485; Mataró, 599; Tossa 609; Cadaqués, 660; Perpinyà, 587); Barcelona, al centre, rep 554 mm de pluja anual.

La vegetació silvestre

La disposició de les grans àrees de pluviositat, amb el repartiment de les pluges durant l'any, acusa l'existència d'una Catalunya humida i una Catalunya seca, de les quals la línia del Llobregat—amb una desviació vers el Penedès— constitueix la partió que deixa a llevant i al nord les comarques més plujoses i a ponent les més seques. El paisatge vegetal manifesta ben bé aquestes diferències, puix que, mentre a les comarques occidentals l'arbrat escasseja, la garriga s'empobreix i per terres de Lleida s'inicia l'estepa ibèrica, a les altres comarques la vegetació és més abundant i ufanosa fins a trobar les espessors forestals del Pirineu i de la façana Montseny-Puigmal.

Els pins d'Alep, els pinyoners i els marítims, junt amb l'alzina comuna, que al nord-est és substituïda per l'alzina surera, poblen les muntanyes de la Costa, més densament en les formacions granítiques i menys densament en les calcàries. A les muntanyes de l'interior apareixen els roures en substitució de l'alzina, i els pins de vora mar reculen, deixant el lloc al seus congèneres, pi larici, pi de Salzmann i pi silvestre. En ple Pirineu i en el pis superior de la vegetació forestal hom troba el pi negre, que a l'Alt Pallars i a l'Aran té a sota els avetars. A la clota d'Olot i a Collsacabra el faig forma bosquets, mentre al Pallars Sobirà i a l'Aran, amb el bedoll, s'intercala als avets i altres coníferes.

Dins el Sistema Mediterrani, dos massissos muntanyosos, el Montseny i els Ports de Tortosa, l'un al mig, l'altre a l'extrem meridional, constitueixen veritables illes forestals, amb altituds que arriben a 1.740 i 1.400 metres respectivament; hom troba avets i fagedes al primer, i faigs al segon. I a les clapes humides al llarg del muntanyam prelitoral (Alt Vallespir, la Selva i Muntanyes de Prades), hi ha castanyedes que a l'estiu posen una nota de grassa verdor entre la sobrietat de pins i alzines.

L'agricultura

La gradació de la vegetació silvestre és, fins a cert punt, repetida per la vegetació conreada. La ratlla del Llobregat separa les terres del sud i de l'oest, cobertes abundantment de vinyes i oliverars, de les del nord i de l'est, on aquests con-

reus no formen més que una llenca litoral, amb eixamplaments a les planes de l'Empordà i el Rosselló. Per raó de l'altitud, ceps i oliveres s'aturen: aquells als 800 metres i aquestes als 600. Hi ha, però, alguna clapa extremada de vinya en lloc més enlairat: Horta de Sant Joan a 850 m, i Vilanova de Prades a 1.000 m. Aquesta última és l'altitud màxima que avui manté la vinya a Catalunya.

Gràcies a la qualitat de llurs vins, algunes comarques i poblacions han aconseguit un renom avalorat en el mercat: Priorat, Camp de Tarragona, Penedès; Sitges, Alella, Artés, Banyuls, etc. Així mateix alguns vinicultors han sabut acreditar llurs marques. Quant a l'oli, també algunes terres i pobles assoleixen un bon lloc en el comerç: comarca de Tortosa, contrada de Vall-de-roures, Urgell; les Borges Blanques, Olesa de Montserrat.

El blat és un dels conreus més generalitzats a Catalunya; hom el troba tant a les contrades de més pluviositat com a les més eixutes, mentre l'altitud, amb la insuficiència de temperatures, no ho impedeixi. A les terres baixes ha desaparegut, però, de les comarques d'agricultura intensiva, com la Costa de Llevant. En altres ha ocupat el lloc que ha perdut la vinya. Avui les terres essencialment bladeres són la Segarra, la Plana de Vic, el Lluçanès i el Moianès; la Cerdanya, que abans quasi no collia més que sègol, ara dona una forta producció de blat.

La vinya, l'olivera i el blat, conreus peculiars de la terra, caracteritzen el nostre paisatge agrícola fins a dintre el Prepirineu. El blat, que arriba als 1.400 metres, és substituït pel sègol, que ascendeix fins als 1.900, l'altitud a què l'acompanyen les patates. Aquest tubèrcul, com aquells cereals, es troba conreat arreu; només a les comarques de la Catalunya seca en disminueix notablement l'àrea, pel risc dels eixuts. La Muntanya produeix les patates de millor qualitat, que són emprades per llavor; mentre que la Costa —com veurem— dona la patata primerenca.

Ultra l'olivera, a les terres de secà de certes comarques hi ha plantacions regulars d'altres arbres de fruit. Al llarg de la Costa, s'estén fins a la Tordera una llenca de garrofers que puja des de València; a la Catalunya seca, i especialment a l'Alt Camp i les Garrigues, s'arrengleren plantacions d'ametllers, que entren també pel Vallès; i el Camp de Tarragona s'ha especialitzat en el conreu de l'avellaner, conreu que ha estat adoptat al Vallès oriental i al Gironès. A part d'aquests fruiters de secà plantats en sèrie, hi ha més o menys pertot, en camps i vinyes, tota llei d'arbres de fruit plantats a l'atzar sense la idea d'un aprofitament regular.

En algunes contrades, com el Pla del Llobregat, els fruiters dels regatges han esperonat un conreu intencionat en els sequers veïns. A la Catalunya humida hom troba conreus especialitzats de certs fruiters, com la poma de guardar en els vessants muntanyencs del cantó de la Selva (Arbúcies, Santa Coloma de Farners) i a l'Alt Vallespir, i la pera d'hivern a la Cerdanya (Puigcerdà, Enveig, Osseja).

Dins la Catalunya seca, l'establiment de regatges ha creat veritables oasis en el paisatge estepari de les comarques. En aquestes terres regables es donen tota mena de productes agrícoles, des de les hortalisses i els fruiters als riberals i deltes, fins a l'alfals i la bleda-rave sucrera, i àdhuc la vinya, a l'Urgell. La comarca urgellenca proveeix la terra baixa, i especialment el Vallès, de farratges, consu-

mits especialment per les vaques lleteres establades. Ultra això, proveeix de remolatxa les sucreres de Menàrguens i Montsó, aquesta ja en terra aragonesa. El delta de l'Ebre està dedicat en gran part al conreu de l'arròs, el centre del qual és Amposta; la seva producció, tant per la quantitat com per la qualitat, fa costat a la valenciana.

A la Costa i a les planes cerdana, empordanesa i rosselonesa, indrets en els quals, per circumstàncies locals, la pluviositat no és més que regular i a voltes desordenada, s'han establert, també, aprofitaments fluvials o de les aigües subterrànies (Maresme) i per al conreu farratger o del moresc (Empordà). Al litoral comprès entre Badalona i Lloret de Mar, les terres de secà han estat convertides en quadres hortícoles amb la captació de l'aigua del subsòl; així s'ha creat l'anomenada «horta de Mataró», que produeix tota llei de verdures, especialment la patata primerenca i, entre Montgat i Mataró, les flors. El Maresme fou la comarca iniciadora de l'exportació hortícola, exportació que avui fomenta l'activitat comercial de gran part de la zona dels regatges litorals.

La ramaderia

La Catalunya humida és alhora la Catalunya ramadera, i la Muntanya, inclosa en ella, és la seu de la ramaderia per excel·lència. S'hi cria i s'hi manté tota mena de bestiar gros: boví, cavallí i híbrid, amb predominança del primer. La densitat és major al Pirineu pròpiament dit, gràcies a l'aprofitament dels prats artificials (amb l'herba dels quals es manté el cabal durant d'hivern) i dels prats alpestres dels cims (als quals el cabal és menat en pastura a l'estiu). Tanmateix, hi ha també una densitat notable d'aquest bestiar a la plana empordanesa, a causa dels regatges i dels prats salobres de vora mar; a la clota olotina, de pluja abundant (1.000 mm); a la Selva, de terrenys humits, i al Vallès, gràcies a l'establació per al proveïment lleter de Barcelona. Els cavalls de la Cerdanya eren ben qualificats per la fermesa de llur peu; els guarans de la Plana de Vic són molt estimats al país i a l'estranger com a reproductors, especialment per a híbrids; la Selva s'està convertint en criadora de vaques lleteres per al Vallès.

A totes aquestes terres abunda també el bestiar llaner, però especialment a la Muntanya, on s'ha pogut mantenir la transhumància, enviant ovelles i moltons durant l'hivern cap a la terra baixa, per treure's de casa aquests grans consumidors d'herba. En canvi, la Catalunya seca, en general més propícia al manteniment d'aquest cabal que no al de cap altre, si no fos el bestiar que ve de per amunt a eixivernar-hi, no tindria més caps que els necessaris per al consum dels pobles, per culpa de la manca de pastors, que impossibilita d'enviar els ramats a muntanya, a l'estiu. Als escamots ovins sol fer costat algun aplec de cabres, que constitueixen el bestiar lleter d'aquelles terres magres. Els solípedes no s'hi troben més que com a animals auxiliars per als treballs de la terra i per als transports.

De porcs i d'aviram d'explotació familiar, n'hi ha, en més o menys quantitat, per totes les cases rurals de Catalunya. Les màximes densitats porcínes es troben a les terres baixes i intermèdies de la regió humida (Plana de Vic, Olot, la

Selva i l'Empordà) i a les terres regades del sud i de l'interior (Tortosa, Pla de Bages, Urgell). Les gallines abunden a les comarques on un bon centre de mercat estimula la cria per l'adinerament dels ous i dels caps, sempre que el clima no sigui ni massa fred ni massa sec (Camp, Penedès, Vallès, Bages, Plana de Vic, Empordà, Garrotxa). No obstant, a la Seu d'Urgell, gràcies al preu baix de l'energia elèctrica, que permet de tenir calefacció als galliners, la cria de gallines és un negoci important. El Prat de Llobregat té un nom per la seva aviram; Vilafranca i Granollers, amb llurs rodalies, en tenen pels ous. Moltes d'aquestes comarques ajunten la cria de conills a la de les gallines, i l'Empordà hi afegeix la cria d'oques.

La pesca

Tot al llarg de la costa catalana, viu més o menys gent de la pesca. Amb tot, aquesta activitat s'ha afeblit, malgrat el consum creixent dels mercats urbans, en els trams litorals industrialitzats (Blanes-Vilanova) o d'agricultura intensiva (Tortosa, delta del Llobregat, Maresme, Rosselló), perquè el jovent prefereix el treball a la fàbrica o el conreu de la terra, ocupacions més regulars i sense els riscos del mar. D'ací que les principals zones pesqueres del litoral català es trobin a les platges d'Alcanar a Torredembarra, a les cales i badies de la Costa Brava, de Tossa a Cotlliure, i als sorralles del Barcarès.

A les contrades deltiques de l'Ebre, de l'Alt Empordà i del Rosselló, en alguns períodes de l'any hom pesca també als estanys de vora mar certes classes de peix; per exemple, les anguiles a l'Encanyissada (delta de l'Ebre), pels volts de Nadal. També es pesca al llarg dels nostres rius, però és més ocupació d'aficionats que no una activitat d'ordre econòmic. Tanmateix, vers les capçaleres fluvials i a les contrades lacustres del Pirineu, la pesca, especialment la de truites, per la quantitat i qualitat d'aquestes, a l'estiu constitueix una ocupació remuneradora, puix que és un peix molt buscat pels hotels, i fins, des d'algunes altes valls, hom n'entra a França.

L'explotació del subsòl

Fins a la descoberta recent de les sals potàssiques, els aprofitaments miners de casa nostra han estat pobres o escassos. Tret dels meners ferrífers del Canigó —puix que els altres que hom havia explotat quedaren abandonats per magres—, el plom de Bellmunt (Priorat) i la sal de Cardona, la mineria tenia ben poca importància. Només quan, amb la introducció de la màquina de vapor, s'avalorà el carbó de pedra, fou iniciat l'aprofitament de les nostres magres zones hulleres i lignítíferes, però amb més esclat financer que profit. Les mines de carbó de Surroca han passat per moltes vicissituds; de fet, només mantenen una explotació més o menys normal els lignits de la conca de Fígols i els de Mequinensa-Almatret i, des de fa poc, les mines de carbó del Pla de Sant Tirs. Els aprofitaments de les aigües salades de Gerri de la Sal, Cambrils

(Solsonès), Vilanova de la Sal, Peralta de la Sal i algun altre poble, només tenen una importància comarcal, i llur producció és molt inferior a la de les salines marítimes de Sant Carles de la Ràpita.

La migradesa de tots aquests aprofitaments del subsòl no havia pogut mantenir una veritable activitat minera a casa nostra. Ha estat l'explotació de les sals potàssiques, que d'uns quants anys ençà ens ha donat una activitat característicament minera. Aquesta explotació ara com ara es manifesta intensament entre Balsareny-Sallent i Súria-Cardona, a la Depressió Central.

Fora d'això, resten les pedreres i els terrers que hom troba en molts indrets de Catalunya, si bé no assoleixen importància més que a les zones de població urbana o allà on originen un aprofitament industrial en gran. En el ram de construcció, cal citar les pedreres d'arenisques de Montjuïc (Barcelona), les de granit a les serralades de Marina i de l'Interior (Martorelles, Cabrils; Caldes de Montbui, Capellades, Vimbodí, Riudecols) i el basalt d'Olot.

Per a la fabricació de ciment portland, ultra les pedreres de Castellar de N'Hug, iniciadores d'aquesta mena d'explotació, hi ha les de Montcada i Santa Creu d'Olorda als extrems de la serralada del Tibidabo, les de Vallcarca, Vilanova i els Monjos, en l'extensa coberta cretàcia de Garraf. Per a l'obtenció del guix, diversos aprofitaments al Ripollès i a la Conca d'Òdena, i una explotació de venes talquíferes a Reiners (Vallespir).

Si els jaciments miners no tenen, en general, gaire importància, en canvi, les emergències aquíferes mineromedicinales abunden, per bé que no se'n treu el profit econòmicobalneari que permeten. Al peu dels alts cims de la carena pirinenca s'arreglera un seguit de fonts termals sulfuroses en els terrenys primaris compresos entre la Maladeta i el Canigó. Entre les de més anomenada poden citar-se les de Caldes de Boí, les Escaldes d'Andorra, les Escaldes de Cerdanya i Vernet. En el solc prelitoral, entre el Llobregat i el Ter, hi ha una altra sèrie de fonts calentes sulfuroses (la Puda de Montserrat) o carbonades (Caldes de Malavella). En els terrenys terciaris compresos entre el Ter i el Pirineu, molt fallats pels moviments tectònics, abunden les fonts mineromedicinales, moltes d'elles sulfuroses fredes (Torrelló, Banyoles), algunes salines (Tona), i la resta àcides a les vores del Ter (Gironès, Amer). Hi ha també emergències àcides al Voló (Baix Vallespir). A la Segarra, dins les margues oligocèniques, hi ha algunes deus explotades industrialment: Rocafort i Rocallaura (bicarbonatades), Rubinat (sulfatado-sòdiques). Aquest grup segarrenc constitueix el sol nucli aquífer occidental, perquè cap a ponent no s'explota industrialment més que alguna que altra emergència, com els manantials ferruginosos de l'Espluga de Francolí i els bicarbonats de Cardó (Benifallet).

La indústria

La localització de la indústria moderna. — L'activitat industrial catalana, escampada en el passat quasi per tot el país, amb la influència de les comunicacions modernes i les necessitats complexes de les explotacions industrials, s'ha concentrat principalment a la Catalunya central, més ben relacionada pel tràfic amb

Barcelona, dins les conques dels rius Llobregat, Ter i Besòs i en la zona marítima de Vilanova a Blanes. En aquesta àrea, la densificació industrial dibuixa franges i clapes típiques, com les vores de l'Anoia, del Cardener, del Llobregat i del Ter, la clapa Sabadell-Terrassa o el «carren» del Maresme.

Fora d'ella hom troba alguns grups manufacturers deguts a l'estímul de nuclis urbans, a la supervivència d'alguna tradició llunyana, o a l'existència d'una primera matèria local. Per exemple: les fàbriques del Ter prop de Girona, o del Fluvià a Olot; les indústries de Reus, Valls i Perpinyà; els molins paperers de la Riba; les quadretes de telers de Puigcerdà, i els obradors surotafers empordanesos i vallespirencs.

Les indústries tèxtils i siderúrgiques esteses abans per la Muntanya, han desaparegut quasi del tot amb l'actual facilitat per procurar-se articles de millor qualitat que els que fabricaven. Així la Muntanya havia perdut la seva tradició manufacturera, però suara hi han aparegut noves activitats industrials: les centrals hidroelèctriques i les explotacions derivades del turisme; es tracta d'activitats modernes originades precisament pel relleu i els paisatges orogràfics.

El camp, que també fou abandonat per l'atracció dels grans centres industrials, en aquests darrers temps ha vist aparèixer, molt escampades, petites manifestacions fabrils, gràcies a l'energia elèctrica, que es distribueix arreu, i a la mà d'obra femenina que les feines de la terra deixava desvagada.

Les indústries tèxtils. — La major activitat fabril de Catalunya correspon a les indústries del filat i el teixit, que ocupen elles soles més de cent mil operaris, sense comptar-hi els rams auxiliars.

La indústria cotonera empra les quatre cinques parts d'aquella xifra d'obrers. A part de les fàbriques que es troben al Pla de Barcelona (21.000 obrers) i a unes quantes ciutats industrials (Vilanova, Terrassa, Sabadell, Granollers), la majoria d'aquests establiments s'arreglaren al llarg dels rius Anoia, Cardener, Llobregat, Ter i Fluvià, per tal d'aprofitar la força hidràulica i una mà d'obra, generalment rural, més econòmica. A les vores del Ter i del Fluvià, de clima més humit, predominen les fàbriques de filats; en canvi, les de teixits són més nombroses a les altres conques fluvials, terres més secaneres.

La indústria llanera té els seus nuclis principals a Sabadell i Terrassa, les quals ciutats sumen uns 19.000 operaris. Tant per la quantitat com per la qualitat de la producció, són els centres llaners per excel·lència, no sols de Catalunya, sinó de la Península Ibèrica; per això hom els ha anomenats la Bradford i la Leeds catalanes.

La manufactura de les altres fibres tèxtils (seda, lli, cànem, jute) és d'una importància molt menor. Hom teixeix la seda a Barcelona, Reus, Manresa i Mollet; i les altres fibres, especialment el jute i el cànem, a Barcelona, Badalona, l'Hospitalet de Llobregat, Parets i Banyoles.

Pariona de la indústria tèxtil és la del gènere de punt; per això la trobem situada a les zones on aquella té o ha tingut una activitat remarcable, sobretot en aquests quatre agrupaments: Pla de Barcelona, Maresme, Igualada i Olot. De totes maneres, tant pel volum de la producció com per la qualitat i la varietat d'articles, la Costa de Llevant és la zona especialitzada en aquesta manufactura.

Ella sola ocupa uns 17.000 obrers dels 25.000 que hom pot calcular per a la resta de Catalunya.

Per la relació que té amb les indústries tèxtils i del punt, hem d'esmentar ací la producció de seda artificial —ara anomenada *raió*—, que compta amb dues grans fàbriques, una a Blanes i una altra al Prat de Llobregat, en les quals treballen unes 1.500 persones.

La indústria mecànica. — L'abandó dels jaciments metallífers, degut a llur pobresa de contingut, ha fet que les indústries metallúrgiques modernes no hagin aconseguit a Catalunya gaire importància. No ha estat així, però, quant a la indústria mecànica de la construcció, gràcies a l'habilitat manual dels nostres obrers i a les necessitats en maquinària, cada dia majors, de les indústries tèxtils i de les explotacions ferroviàries.

Els grans establiments productors de maquinària i peces de ferro de tota mena, així com els tallers d'aparells de precisió, es troben a Barcelona i al seu pla; però també hi ha tallers importants en altres centres industrials, com Terrassa, Sabadell, Manresa, Sallent, Granollers, Girona, Manlleu, els quals construeixen dinamos, bombes, utilatge tèxtil, material ferroviari, màquines serradores, pastadores, etc. L'agricultura també ha estimulat la metallúrgia: a Campdevàrol, una antiga farga produeix eines per a treballar la terra, i a Tàrraga, centre comercial de l'Urgell, hom construeix maquinària agrícola. Es pot calcular en uns 40.000 el nombre d'operaris ocupats en el ram mecànicometallúrgic.

Les indústries del paper. — Fixada inicialment per les emergències aquíferes de les zones calcàries, els molins paperers s'estenien principalment al llarg de la llenca compresa entre la zona prelitoral i la Depressió Central, de la Sénia a Olot-Banyoles. En aquestes contrades subsisteixen encara, més o menys renovats, els grups de velles manufactures; la Riba, el Riudebitlles, Capellades, Gelida, Sant Joan les Fonts segueixen essent centres paperers importants, malgrat que la producció espanyola de paper mecànic entrebanca tant com pot, amb combinacions financeres, aquesta activitat industrial arrelada a Catalunya des de fa segles. Paral·lelament a la fabricació tradicional de paper de fil, ara elaborat a la moderna (Gelida, Capellades), existeixen grans establiments de creació recent al Pla de Barcelona (el Prat, Santa Coloma de Gramenet), per tal de produir mecànicament paper de pasta i cartrons. Hom pot calcular en 2.000 persones el cens obrer de la indústria paperera.

Des de mitjans del segle passat, la impremta barcelonina, tant per la producció periodística, com per la funció editorial i l'estampació de treballs particulars, prengué una gran volada; el llibre barceloní s'escampà per la Península i per l'Amèrica espanyola, i les impremtes barcelonines s'imposaren al mercat espanyol per llur tècnica acurada. Avui, però, Barcelona ja no té l'exclusiva del bon gust i de l'empenta tipogràfica. En altres poblacions catalanes, la impremta és avui una indústria relativament important.

La indústria del cuir. — Com l'activitat paperera, la manufactura pellaire necessita aigua corrent a la vora per a la manipulació i neteja de les pells. Originàriament, les adoberies es trobaven als centres de mercat propers a un riu. En aquestes condicions, avui encara n'hi ha a Banyoles, Girona, Valls, Lleida, i especialment a Igualada, Manresa, Vic i Olot. Mollet, tocant al Mogent, s'ha convertit modernament en un centre pellaire important. Amb tot, al llarg de la Costa, de Reus a Blanes, gràcies als aprofitaments aquífers del subsòl, hi ha diverses poblacions adoberes, les quals es beneficien de la facilitat de rebre primeres matèries forasteres i de donar sortida als productes elaborats. S'ha avaluat la producció de pells al Litoral en 80 milions de pessetes, de les quals les dues terceres parts provenen de la indústria barcelonina. Igualada segueix en importància a Barcelona, amb una producció total d'uns 45 milions de pessetes.

Indústries del vestit. — Tot el ram de roba feta, d'una gran importància econòmica, representa una activitat urbana dispersa, perquè molt sovint és a base de treball domèstic. Barcelona concentra amb la seva abundor de mà d'obra femenina, la confecció en sèrie de tota mena de peces de vestir. Vic té un gran establiment dedicat a aquest ram. Així mateix hom troba arreu petits obradors, o bé empresaris que donen feina a mans; així, a Tossa, a Centelles, a Castellsbisbal, etc., hom manufactura en sèrie determinades peces d'indumentària. L'art de sastreria i modisteria amb tallers reduïts o amb personal que treballa a domicili, té la màxima expansió i la màxima qualitat a Barcelona; fora de la capital es redueix a un ofici de botiga, que perd el caràcter pròpiament industrial.

Barcelona concentra la confecció de capells de pèl; a Olot hi ha manufactura de boines, derivació de la seva producció de barretines; a Tàrraga hom fa gorres i capells de roba. Barcelona, junt amb Badalona, manufactura quasi tota la producció de marroquineria, i, junt amb Sitges, la de sabateria a màquina. En el mateix ram del calçat, la indústria espadenyera, amb les seves derivacions recents a tota mena de calçat lleuger (amb soles de pell, de cautxú, de llata, etc.), té algunes poblacions especialitzades, com Tortellà a la Garrotxa, i Sant Llorenç de Cerdans i Prats de Molló al Vallespir.

Les indústries derivades de la fusta. — Al peu de les explotacions forestals, o vora les rutes que en vénen, hi ha un seguit de serradores modernes que converteixen els rols desbastats en taulons i posts per a la fusteria (la Seu, Lles, Berga, Gironella, Solsona, Manresa, Cardona, Tortosa, etc.), en quadrats per a mobles i torneria (Tremp, Manlleu, Balenyà, Arbúcies) i en planxes i trevesses per a caixes i paneres d'embalatge (Mataró, Cercs, Perpinyà). Com sigui, però, que la major part de la fusta utilitzada per a fusteria o per a mobles, ve per mar, això fa que els tallers importants de fusteria i ebenisteria es trobin a Barcelona i a les ciutats industrials properes.

La fusta de botada que hom treu de roures i castanyers, junt amb les necessitats per al tràfic i l'exportació vinícoles, origina, a les comarques vinateres, la construcció de portadores, barrils, botes i bocois, que tingué una gran activitat en els períodes de grans embarcaments de vi, del segle passat. La indústria bote-

ra avui subsisteix, en menor escala, a Falset, Valls, el Vendrell i Vilafranca del Penedès, consumint roure d'Itàlia i castanyer del país.

La construcció de carros a base de la fusta d'alzina, també s'ha alenit notablement, a causa de la generalització de l'automotor. No obstant, les poblacions més ben especialitzades i ben situades per a proveir de fusta adient, han derivat aquella activitat vers la construcció de la caixa dels camions i de carrosseries per a autos (Vic, Manresa, Arbúcies, Perpinyà). No cal dir, però, que els tallers més importants de carrosseria resideixen a Barcelona.

Per bé que es tracti de manufactures modestes i en curs de desaparició, pel seu aspecte típic cal esmentar la producció de culleres amb fusta de boix del país i forastera, que ha quedat quasi circumscrita a Tortellà (Garrotxa) i a Campo (Alt Èssera), i la d'esclops, pròpia de la Catalunya humida, que encara manté obradors a Vic, Berga, Besalú, Castellfollit de la Roca, Camprodon i Ripoll. A Belcaire d'Empordà i a Figueres hom ha començat a fer-los a màquina.

Al Vallespir (Ceret, Sureda) i a Perpinyà hom aprofita el brancam de lledoner per a fer fuets i *sticks*, molt estimats i ben coneguts amb el nom de «perpinyanesos».

La indústria surotapera.— Les grans suredes de les Gavarres, del puig de les Cadiretes i de l'Albera proveeixen els obradors tapers del Baix Empordà, la Selva i el Vallespir; i quan la producció local no és suficient, els ports de Sant Feliu de Guíxols, Palamós i Portvendres faciliten l'entrada de suro andalús i algerià. Aquelles dues poblacions empordaneses, junt amb Palafrugell, són el triple empori d'aquesta activitat industrial moderna.

La mecanització de la indústria, la substitució del tap ordinari per altres enginyos i les conseqüències de la guerra de 1914-1918 malmenaren aquesta manufactura, que avui travessa una crisi pròpia, agreujada per la crisi general. Hom treballa, d'uns quants anys ençà, a base de la producció del tap fi per a licors i vins de marca, i de nous articles com els discos, els conglomerats fets de suro triturat, les tires per a «emboquillar» de cigarretes, etc.

Indústries químiques.— Barcelona, amb la seva rodalia, de l'Hospitalet a Montgat, ha centralitzat la gran indústria química. En aquesta concentració destaquen, en primera línia, els grans establiments de Badalona, per a l'obtenció d'àcids, producció d'adobs, fabricació de sosa, etc. Prop de Lleida hi ha una fàbrica de sulfur de carboni i superfosfats. A Flix, aprofitant un salt d'aigua de l'Ebre, la sal dels Alfacs, la calissa i el carbó de Mequinensa, una gran empresa produeix sosa càustica, clorur de calci, clorat, permanganats, tartrats, àcid clorhídric, aigua de Javel, anilines, explosius, etc.

A les comarques vinícoles i oleícoles, hi ha fàbriques per a l'extracció de tartrats i crémors de la brisa i del solatge del vi, i per l'obtenció de l'oli de pinyola i de l'alcohol de brisa. Els establiments més importants es troben a Montblanc, Reus, Vilafranca del Penedès, Perpinyà i en altres poblacions de tràfic mercader similar, de l'Urgell, les Garrigues i la Segarra.

Amb l'oli d'oliva, i encara més amb el de pinyola, s'ha desenrotllat la fabricació de sabons a les poblacions més importants de les contrades oleícoles:

Balaguer, Agramunt, Lleida, Tàrraga, Manresa, Moià, per més que Barcelona i Reus tendeixen a concentrar l'elaboració d'aquest producte.

Encara dintre el ram de les indústries químiques, cal esmentar l'elaboració de productes farmacèutics i de perfumeria, que es realitza en laboratoris industrials radicats especialment a Barcelona i als seus encontorns (Badalona, el Masnou, etc.), alguns d'ells de gran capacitat productora i d'irradiació comercial ultrape-ninsular.

Indústries alimentàries. — L'agricultura i la ramaderia, amb llurs productes principals (blat, vi i fruits diversos; llet i carns) han originat activitats elaboradores que avui constitueixen un element important de l'economia catalana.

Cal posar en primer lloc la indústria molinera del blat. Deixant de banda els vells molins que subsisteixen en algunes comarques pirinenques, transformats en petites farineres, cal assenyalar els quatre arrencaments principals d'aquests establiments: el del Litoral, el del Prelitoral, el de la Depressió Central i el de la Muntanya.

Les farineres de la Costa constitueixen el grup més important, quan entrava blat ultramarí. Avui, però, han de refiar-se del blat aragonès o castellà, i topen no sols amb la competència de les farineres d'aquells països, sinó amb les de les altres comarques catalanes. Barcelona i Tarragona-Reus són els grans nuclis fariniers del Litoral, però també compten, per llur producció, altres poblacions, com Vilanova i Sant Feliu de Guíxols.

De la Riba a Banyoles, un seguit de farineres formen el grup prelitoralenc. La majoria d'elles estan situades als centres mercaders de les comarques més bladeres. Així, Girona és un bon centre productor, gràcies a la seva posició entre la Selva i l'Empordà. El caràcter eminentment cerealístic de la Depressió Central dona una importància notable a les farineres d'aquest quadre fisiogràfic, fins al punt que, si descartem Barcelona, llur producció ultrapassa la del Litoral i el Prelitoral plegats. No es refien, però, del blat comarcal només, sinó que, quan cal, també n'importen d'Aragó i Castella. Les farineres d'aquesta zona, es troben, des de Lleida i Balaguer fins a Argelaguer i Olot, en les convergències de les vies de comunicació, centres de mercat comarcal o subcomarcal, com Maials, Tàrraga, Cervera, Ponts, Calaf, Guissona, Solsona, etc. Vic, Manresa i Lleida són els centres principals d'aquesta indústria a la Depressió.

Al Pirineu, les farineres d'alguna importància es mantenen on l'amplitud de les valls permet una collita local estimuladora; per això les més actives són al Ripollès (Ripoll), a la Cerdanya (La Tor de Querol, Puigcerdà, Bellver), a l'Urgellet (Aravell) i a la Conca de Tremp (Tremp, la Pobra de Segur). Entre les manufactures de la producció farinera, cal esmentar, per llur expansió comercial, l'elaboració de pasta per a sopa i la fabricació de galetes. En general, tenen la màxima concentració a Barcelona, però també hi ha fàbriques als centres fariners més importants: Badalona, Manresa i Reus, entre altres. No obstant, cal remarcar el cas de Camprodon, en plena zona pirinenca, amb una important fàbrica de galetes, iniciada a base de les primeres matèries de la rodalía (farina, ous, llet i mantega).

La producció vinícola que, fora de la destil·lació per a aiguardents, fins al començament d'aquest segle gairebé no feia altra cosa que donar al mercat el vi tal com es collia, des d'aleshores ençà, gràcies als estímuls de l'enologia, s'ha anat preocupant d'elaborar degudament els brous obtinguts per a l'exportació de vins de qualitat i per a la creació de marques. Tarragona, Reus, Vilafranca del Penedès i Perpinyà, amb Barcelona, són els grans centres vinaters exportadors. Al Penedès s'ha desenrotllat l'elaboració de xampanys (Sant Sadurní d'Anoia, Sant Esteve Sesrovires).

Barcelona és el centre de la producció cervesera de Catalunya; iniciada amb ordi foraster, ara compta amb l'ordi de la Segarra, conreat expressament.

Les zones hortícoles i fruïteres han vist créixer la indústria conservera de llegums, tomàquets, pebrots i fruites. Barcelona i els seus voltants són el lloc principal d'aquesta preparació, però també hi ha fàbriques de conserves a Lleida, Perpinyà i altres poblacions.

La possibilitat de conrear la remolatxa sucrera a les planes regades de l'Urgell, originà la creació d'una fàbrica de sucre a Menàrguens l'any 1900.

A les comarques on abunda el bestiar boví, s'han establert, d'un quant temps ençà, fruïteres per a la preparació de la llet i la producció de formatges i mantegues (Granollers, Sant Celoni, Manlleu, Olot, Puigcerdà, la Guingueta, All, Gósol, Berga, la Seu, Sort).

La densitat porcina, junt amb un clima fred i sec, ha motivat, a la Depressió Central i al Prepirineu, la industrialització de l'aprofitament d'embotits i carns magres. El principal centre és Vic i la seva plana, que han donat un nom internacional a la llonganissa. Aquesta producció ha esperonat la xarcuteria, que li fa bon costat. Olot segueix en importància a Vic; vénen després Camprodon, Bellver, Sant Llorenç de Morunys, Guardiola de Berguedà, Berga, Solsona, Cardona i Organyà.

Indústria hidroelèctrica. — Per bé que els primers aprofitaments hidràulics per a la producció d'energia elèctrica s'iniciaren a començaments d'aquest segle a les vores del Ter i el Freser, l'esclat d'aquesta indústria es realitza dins el segon decenni amb la construcció de les grans centrals pirinenques occidentals, seguides de la construcció d'algun salt de plana. Les principals utilitzacions de l'hulla blanca es troben als trams superiors dels rius Garona (Cledes), Flamicell (Cabdella, Molins, la Pobla de Segur), Noguera Pallaresa (Tremp, Gavet, Camarasa), Segre (Sant Llorenç), Valira (les Escaldes), Freser, Ter (Vilallonga, el Mariner, el Pasteral), Tec (l'Allau) i Tet (la Cassanya, Fontpedrosa). Al pla de Lleida, aprofitant el gran cabal d'aigües que porta el Segre, hom explota a Aitona un salt important (42.000 quilovats) que ara com ara és el punt final del nostre gran eix hidroelèctric occidental.

La producció total catalana d'hulla blanca representa 380.000 cavalls de vapor, amb un rendiment de 850 milions de quilovats-hora anuals, de la qual 311.000 cavalls amb 600 milions de quilovats són proporcionats per les centrals pirinenques.

Per als casos d'avaries o de deficiència d'aigües, les companyies explotadores de les susdites centrals compten amb centrals tèrmiques: dues al Pirineu (Adrall

i Fígols), que aprofiten el carbó local; dues a Sant Adrià de Besòs i una a Barcelona, a base de carbó foraster. Aquestes centrals poden desenrotllar una potència de 120.000 cavalls de força.

Indústries varies.— No apuntarem pas totes les activitats industrials que podrien figurar sota aquest epígraf; esmentarem solament aquelles manufactures que representen una tradició, un factor important de riquesa, o bé un element original de l'economia catalana.

La indústria terrissera, que treballa l'argila, es multimil·lenària. Hom la troba escampada per tots els quadres fisiogràfics, perquè satisfà, en el seu aspecte rajoler, les necessitats de l'art de la construcció, i en l'aspecte oller les necessitats casolanes. Només escasseja al Pirineu, per les dificultats que li posen els grans freds hivernals, i també, quant a les rajoleries, per l'abundor de la pedra. Per altra banda, la intensificació de la indústria moderna ha fet desaparèixer les ollereries al Litoral. On la terrisseria conserva més importància és, per tant, al Prelitoral, a la Depressió Central i al Prepirineu. El primer arrencament va de Miravet (Ribera de l'Ebre) a Tuïr (Rosselló); Breda és, en aquesta zona, la població de més activitat i de més crit per les seves olles. Més a l'interior hi ha una altra sèrie de pobles terrissers, de Lleida a Sant Julià de Vilatorrada; el de més nom és Verdú, pels seus càntirs. I en el contacte amb la Muntanya, trobem Olot, Solsona, Salàs i Benavarri, que serveixen de terrissa les comarques pirinenques.

La indústria vidriera, important en el passat per les qualitats produïdes, s'ha circumscrit modernament a Cervelló, Badalona i Barcelona. Produeix tant el vidre pla com el vidre bufat, i el mateix les qualitats ordinàries que les fines.

La producció d'uralita i de rocalla, materials fibrocimentosos per a la construcció, ha estat iniciada fa pocs anys gràcies a les facilitats que les explotacions cimentíferes del Litoral li oferien per al seu proveïment. Cerdanyola té una fàbrica d'uralita; Castelldefels, una de rocalla.

La utilització creixent del cautxú en aplicacions industrials i d'utilitat pràctica, ha fomentat també a Catalunya la seva manufactura, la qual, però, s'ha concentrat a Barcelona per raó del proveïment de la primera matèria ultramarina i per la facilitat d'exportació. A part d'aquesta concentració, existeixen a Vilanova i Manresa, ciutats de comunicacions fàcils amb la capital, dos grans establiments industrials on el cautxú és manufacturat per a la fabricació de cables i massissos de camió (Vilanova) i per a pneumàtics d'automòbil (Manresa).

La manufactura d'imatgeria religiosa, que abans radicava exclusivament a Barcelona, avui té la seva seu a Olot. Es tracta de la producció d'imatges de pasta, emmotllades, a base d'escaiola i aiguacuit; aquestes primeres matèries es treuen de la comarca. Treballen en aquesta indústria unes 450 persones.

El poblament

El relleu del terreny i la possibilitat de comunicacions que facilitin l'establiment humà, junt amb les activitats de l'home, les necessitats de defensa i les condicions jurídicodominials, han estructurat a través del temps, el poblament de la Catalunya. La industrialització i les vies modernes han acabat de donar-li la disposició i la densitat que ara el caracteritzen.

Cal remarcar, de primer antuvi, tres tipus essencials en la forma d'habitatge; dos d'ells coincideixen bastant amb l'extensió de la Catalunya humida, l'altre amb la de la Catalunya seca. A les terres de pluviositat superior als 500 mil·límetres, el poblament ha tendit a la dispersió, per tal de trobar-se a la vora de les terres de conreu explotades. Els motius, però, d'aquest esmicolament no són pas idèntics a través de totes aquestes comarques humides, sinó que n'hi ha un tipus pirinenc i un tipus llewantí. La distinció primordial a fer és que al primer escasseja la casa isolada, la masia; hom la troba amb prou feines a les valls eixamplades, i encara a la part més oriental del Pirineu, com a Cerdanya. En canvi, al segon abunda de tal manera la casa de pagès aïllada, que arriba a caracteritzar-lo.

El tipus pirinenc. — A les comarques pirinenques, a causa de les poques terres disponibles per culpa del rocam i del trencat del terreny, calgué que les cases, en general, s'apleguessin en nuclis petits, limitats fins a cert punt pel rendiment de les terres conreades i l'aprofitament de les pastures. Això fa que avui trobem municipis constituïts per quatre, cinc, sis i més veïnats. Posem com a exemples de major nombre de veïnats dins un mateix municipi: Ribes, a la Vall de Ribes, amb nou veïnats; Ogassa, al Ripollès, amb deu; Bellver, a Cerdanya, amb tretze; Castellbó, a l'Urgellet, amb catorze; Soriguera, Malpàs i Benés, al Pallars Sobirà, amb onze els dos primers i deu el darrer; i Canejan, a l'Aran, amb catorze. En aquestes contrades les cases no s'aïllen enmig de les terres, perquè les nevades les isolarien, les bloquejarien, i en cas de necessitat els habitants no podrien auxiliar-se entre ells.

El tipus llewantí. — Aquesta forma d'habitatge s'esmicola encara més que l'anterior, puix que, ultra els veïnats en què es divideixen molts municipis, té la dispersió de les masies, que en certes depressions com la Plana de Vic, el Vallès i la Selva, formen veritables escampalls entre l'estesa de conreus. Demés, dins la zona d'aquest tipus, en les encontrades on es fa sentir la influència d'un paisatge muntanyenc tant pel relleu com per la vegetació, com és el cas de la clota olotina o de la Selva, l'esmicolament en veïnats recorda els exemples que hem posat de la Muntanya. Així ho proven Arbúcies, als vessants montsenyencs, amb onze veïnats; la Vall de Bianya, Begudà i Santa Pau, als volts d'Olot, amb catorze, tretze i dotze, respectivament; i Llagostera, Cassà de la Selva i Maçanet de la Selva, amb deu cada poble.

El tipus de la Catalunya seca.— En canvi, a les terres de menys de 500 mm de pluja anual, l'hàbitat generalment és aglomerat, sense veïnats i sense masies pròpiament dites. És l'aspecte típic de comarques com l'Urgell, les Garrigues i el Segrià, la Terra Alta, la Ribera i el Baix Ebre, en les quals els pobles són grans, distanciats els uns dels altres, amb terres intermèdies sovint desertes.

A les contrades on abunda la pedra, sol haver-hi a cada camp una barraca. Al Camp de Tarragona aquell aspecte típic ha estat descaracteritzat pel fet que els masets, primitivament barraques d'aixopluc, han estat engrandits i convertits en torres d'estiueig, quan no en cases d'habitació permanent; es tracta, però, d'un fenomen de poblament contemporani. Quelcom de semblant ha passat a l'horta lleidatana, on les casones aixoplugadores s'han convertit recentment en les típiques «torres».

Al Camp i al Pla de Lleida hom pot constatar, doncs, una certa tendència a la disgregació; però, en canvi, a les comarques meridionals s'accentua, encara la concentració, com ho prova el fet, repetit en alguns llocs, que havent-hi aparegut, per circumstàncies especials, les cases aïllades, en augmentar el poblament s'ha produït un caseriu aglomerat que les ha absorbides. Així ha passat als Masos de Móra (Móra la Nova), al Mas de Barberans, a Santa Bàrbara i a Masdenverge. A més a més, el fenomen es troba en curs de realització a Jesús i Maria, Enveja i la Cava, dins l'extensíssim terme municipal de Tortosa.

Les influències ètniques.— Aquests tres tipus de poblament, tan encaixats amb el relleu i la pluviositat, és possible tanmateix que hagin consolidat llurs característiques gràcies a la participació que hi han tingut els diferents pobles que ocuparen Catalunya.

A l'edat dels metalls, pels passos fàcils del Pirineu entraren els celtas, portadors de la cultura hallstàtica, i pel sud arribaren els ibers, introductors de la cultura argàrica; més tard, en els temps històrics, del septentrió vingueren a fer estada ací els visigots, i del migdia els alarbs. Els territoris pels quals aquestes onades de pobles s'estengueren, són dividits precisament pel Llobregat, límit que separa les terres anomenades, en l'aspecte històric, Catalunya Nova i Catalunya Vella, les quals coincideixen en gran part amb les denominacions climàtiques Catalunya seca i Catalunya humida, respectivament. La coincidència dels aspectes essencials del nostre hàbitat, quant a dispersió i concentració, amb les zones d'ocupació més intensa i de major durada de les allaus invasores, permet de suggerir la possibilitat que els aspectes predominants hagin estat influïts d'una banda pels pobles nòrdics (celtes i gots), provinents d'un clima humit més accentuat que el que ací trobaven, i, de l'altra, pels pobles meridionals (ibers i sarraïns), provinents de les terres seques del llevant peninsular i del nord d'Àfrica. Les dominacions d'aquests pobles exòtics introduïren en el repartiment de les terres règims jurídics en consonància amb les organitzacions tradicionals que deuen trobar-se a la base de llurs influències en el poblament. Aquest element explicaria, sens dubte, les excepcions que hom troba en els aspectes generals dels tres tipus d'hàbitatge. Així, per exemple, dins la Catalunya humida, trobem casos notables d'esmicolament en veïnats, propis de les comarques muntanyenques, en con-

trades on la pluja oscil·la entre 500 i 600 mm: Vilademuls i Maià de Montcal, a la Garrotxa, amb deu i dotze nuclis respectivament, i Subirats i Font-rubí, al Penedès, amb setze i dotze.

La situació de l'habitatge; les invasions. — Una característica hi ha, però, en el nostre poblament, que supera aquelles diferències i li dona una certa unitat; és l'aturonament dels caserius, que hom troba més o menys accentuat en els inicis de molts nuclis demogràfics. L'encimbellament dels pobles repon, en general, a les necessitats de defensa; s'origina, per tant, en temps d'inseguretat. La primera estructuració de l'habitatge en aquesta forma, apareix en el període ibèric; tots els poblats coneguts presenten aquesta disposició (el Puig Castellar, a Santa Coloma de Gramenet; el Guinardó, a Barcelona; Sant Antoni, a Calaceit, i tants d'altres). Tarragona i Girona en són una supervivència, entre els exemples més colpidors.

Els romans, per tal d'assegurar la conquesta, obligaren els ibers a abandonar llurs poblats enlairats, fent-los establir vora els nuclis romanitzats. Demés, durant els dos segles de pau romana, el poblament davallà o es situà vora els camins o arran de mar (Lleida, Isona, Guissona, els Prats de Rei, etc.; Barcelona, Badalona, Mataró, Blanes, etc.).

Amb les invasions bàrbares els caserius es contragueren, s'emmurallaren, s'enlairaren, s'escastellaren. Així Barcelona es volta de murs, Tarragona es reclou al recinte ibèric, el poblament del Maresme deixa la vora de la mar i es concentra a mig aire de la serralada.

La dominació visigòtica, un cop establerta, fou un període d'aquietament, però el poblament que originà en els inicis, amb el repartiment de terres, constituí una rèplica dels nuclis autòctons, amb la qual cosa els visigots restaven aïllats i en situació de defensa, per a assegurar el domini i evitar les sorpreses d'una revolta possible. Potser Terrassa i Sant Pere de Terrassa són supervivència d'aquest doblament de l'hàbitat.

La invasió àrabiga fou més trasbalsadora, perquè ocasionà lluites aferrissades i contínues amb motiu de la Reconquesta. Els anants i vinents de les hosts guerreses desolaren el país; durant llargs períodes convertiren comarques senceres en camps de lluita. Cada nova marca, en ésser recuperada definitivament pels cristians, havia de repoblar-se. Vic, Casserres i Cardona són les primeres fites documentades d'aquest repoblament. Manresa degué abandonar el seu bressol primitiu de Boades, en la confluència del Cardener i el Llobregat, per l'enlairament actual sobre aquell riu, en un lloc més endinsat.

A mesura que la Reconquesta avançava cap al sud i cap a occident, la repoblació es refermava encimbellant-se a redós d'un castell, d'una casa forta o rera una muralla. L'aturonament es refeia, i encara s'accentuà amb l'organització feudal, en què el castell roquer era el símbol senyorial, la força per antonomàsia. Puigcerdà i Bellver, a la Cerdanya, creades per voluntat reial (1178 i 1222), amb fins políticoestratègics, dalt de llur aturonament constitueixen una manifestació típica, encara que tardana, d'aquesta forma de poblament.

Només quan el poder reial o estatal sembla garantir la seguretat dels pobles,

aquests, atrets per les vies de comunicació, anaren davallant de llur encimbellament i s'assentaren en els llocs de millor passant; amb la qual cosa s'originà sovint un poblament repetit: el nucli de dalt i el de baix, fenomen molt generalitzat a tot Catalunya, particularment típic de la Costa de Llevant, on el pobles formen un seguit de parelles.

A Muntanya, l'aturonament no ha sofert les oscil·lacions de les terres mitjanes i les terres baixes, perquè l'enlairament hi és, més que un mitjà de defensa, una necessitat, tant pel trencat del terreny com per raons climàtiques, puix que la inversió de temperatura aconsella l'establiment dels pobles per sobre les valls humides i poc assolellades.

Altrament, com la Muntanya ja és en si mateixa una fortalesa natural, les invasions sovint s'aturen al llindar; per això aquells moviments de pobles no els afectaren més que de passada o de retop. Les conseqüències en el seu poblament foren més d'ordre demogràfic —en el sentit d'augmentar la densitat en la immigració dels fugitius de les comarques baixes envaïdes—, que en la posició dels caserius. Així veiem, per l'acta de consagració de la Seu d'Urgell (839), que el Pirineu tenia aleshores quasi les mateixes poblacions que ara.

L'evolució contemporània. — Aquestes característiques del poblament tendeixen a esborrar-se davant les manifestacions contemporànies del tràfic i de la industrialització. Els nuclis aturonats es despoblen, i en els més encimbellats les cases van caient enrunades, mentre que prop de les rutes modernes els caserius recents s'allargassen i s'eixamplen, i al costat de les fàbriques es formen nous veïnats. Roda d'Isàvena, Montellà, Súria, Puig-reig, Sant Vicenç de Calders, Tossa, Pals, etc., ens ofereixen bons exemples del primer cas, mentre que les vores del Cardener, del Llobregat i del Ter, amb llurs colònies fabrils ens donen un exemple colpidor del segon.

Mentrestant viles i ciutats aterren les muralles que les cenyien, i els caserius s'estenen per llurs afores; així han sorgit les urbanitzacions modernes (Barcelona, Perpinyà, Girona, Caldes de Montbui, Granollers, Mataró, Tortosa, etc.).

Aquests fenòmens moderns de nous poblats, i la creixença urbana, són el resultat de l'atracció industrial i comercial que aplega dues correnties: l'emigració forastera i l'emigració muntanyenca. La Muntanya, des de mitjans del segle passat, aboca la seva gent cap a les zones industrials de vora els rius i cap a Barcelona i el seu rerepaís. Així les terres altes es despoblen, mentre es produeixen veritables congestions humanes a la terra baixa. Les comarques centrals del Litoral i el Prelitoral, d'influència barcelonina immediata (Vallès, Costa de Llevant, Baix Llobregat, Penedès i Costa de Ponent), lligades amb la capital per l'anomenat «vuit ferroviari», sumen, junt amb aquesta, més d'un milió i mig d'habitants, que radiquen en una dotzena part del territori de Catalunya, mentre que les onze parts restants del país no compten amb més d'un milió sis-cents mil ànimes. La concentració demogràfica de les comarques barcelonines contrasta, doncs, notablement amb l'aclariment humà de les altres terres catalanes.

Comparació dels censos demogràfics.— Per tal de poder copsar ràpidament l'evolució demogràfica de les poblacions més importants de Catalunya a través dels últims tres quarts de segle (dels quals tenim dades oficials precises), donem a continuació el nombre d'habitants que els censos espanyols dels anys 1857, 1900 i 1930, el cens francès del 1931 i les guies d'A. Joanne (1858) i P. Vidal (1899) assignen a cadascun dels municipis que actualment passen de 2.500.

	1857 i 1858	1900 i 1899	1930 i 1931
Agramunt	2.677	2.453	2.659
Alcanar	3.451	4.998	6.131
Alcarràs	2.007	2.342	3.053
Alcover	3.226	1.953	2.760
Almacelles	1.132	1.411	3.128
Almenar	2.360	2.260	2.780
Amer	3.105	2.688	3.312
L'Ametlla de Mar	302	2.537	3.083
Amposta	2.816	4.226	8.174
Anglès	1.358	1.626	2.677
Arbeca	2.555	2.921	3.118
Arbúcies	3.147	3.602	4.056
Arenys de Mar	5.385	4.618	5.702
Arenys de Munt	3.079	3.003	3.232
Argelers	2.447	2.833	2.966
Argentona	2.061	2.014	2.615
Arles del Tec	2.267	2.275	2.606
Artesa de Segre	1.386	1.736	2.719
Badalona	10.485	19.240	44.291
Balaguer	5.368	4.938	5.700
Banyoles	4.956	4.938	5.947
Banyuls de la Marenda	2.619	3.609	3.296
Barcelona	234.739	533.000	1.005.565
Batea	2.822	3.233	2.922
Bellpuig d'Urgell	1.635	2.374	2.884
Bellví	1.555	2.714	2.737
Berga	5.590	5.465	6.423
La Bisbal d'Empordà	4.393	4.598	4.481
Blanes	5.888	4.969	5.912
Les Borges Blanques	3.346	4.254	4.586
Cassà de la Selva	3.634	4.969	5.058
Calaceit	2.741	2.641	2.569
Caldes de Montbui	3.595	3.747	4.777
Calella	3.529	4.316	7.886
Calonge	2.998	3.393	2.795
Cambrils	2.140	2.653	3.783

Canet de Mar	3.301	2.899	4.892
Cardona	4.660	3.855	4.820
Castelladral	1.197	1.418	3.024
Castellar del Vallès	2.670	3.511	3.913
Castellbell i el Vilar	1.434	2.026	2.952
Centelles	1.953	1.985	2.715
Cerdanyola	574	928	3.026
Ceret	3.488	3.760	4.947
Cervera	4.499	4.350	4.554
Cotlliure	3.846	3.300	3.073
Cornellà	1.510	2.197	7.031
Elna	2.462	3.200	4.033
Esparreguera	3.097	4.209	5.203
L'Espluga de Francolí	3.471	3.654	3.224
Esplugues de Llobregat	784	1.057	3.218
Falset	3.421	3.573	2.658
Figueres	10.370	10.714	14.089
Flix	2.435	2.516	3.374
Fraga	7.229	6.899	7.397
Gandesa	2.705	3.767	3.250
La Garriga	1.518	1.767	3.115
Gavà	1.292	1.825	5.054
Girona	14.615	15.787	21.845
Gironella	763	2.953	4.505
Granollers	4.632	6.755	12.969
L'Hospitalet de Llobregat	3.072	4.948	37.650
Igualada	14.000	10.442	13.885
Illa	3.260	3.415	3.652
Juneda	1.854	2.804	3.403
Llagostera	3.529	4.140	4.090
Lleida	19.627	21.432	38.868
Lloret de Mar	4.170	3.242	3.003
Maella	3.248	3.344	3.455
Malgrat	3.287	3.738	4.607
Manlleu	4.220	5.823	6.547
Manresa	15.264	23.252	32.151
Martorell	4.136	3.221	4.972
El Masnou	3.933	3.396	4.604
Mataró	16.595	19.704	28.034
Mequinensa	3.058	2.819	3.139
Molins de Rei	3.002	2.936	6.275
Mollerussa	967	1.759	3.185
Mollet del Vallès	1.376	2.130	5.527
Monistrol de Montserrat	1.583	2.332	3.323
Montblanc	4.656	5.243	4.572
Montcada	1.344	1.710	6.513

Móra d'Ebre	3.836	4.065	3.530
Olesa de Montserrat	3.448	3.554	5.621
Olot	10.452	7.938	11.615
Palafrugell	5.692	7.087	8.682
Palamós	2.043	3.895	5.349
El Perelló	2.298	4.134	4.408
Perpinyà	23.301	35.000	71.538
Piera	3.347	2.663	3.474
Pineda	1.855	1.807	3.275
La Pobla de Lillet	2.146	1.340	2.674
Portbou	47	2.581	3.976
Portvendres	1.305	2.800	2.941
Prada	3.074	3.877	4.493
El Prat de Llobregat	1.895	2.804	6.694
Premià de Mar	1.290	2.239	3.380
Puigcerdà	2.342	2.572	2.842
Puig-reig	786	3.709	5.518
Reus	28.171	26.681	31.299
Ribes de Freser	1.445	1.699	2.965
Ribesaltes	4.276	5.788	5.068
Ripoll	2.424	4.919	7.263
Ripollet	1.441	1.501	3.324
Riudoms	3.478	3.560	3.450
Roda de Ter	1.931	2.287	2.903
Roquetes	4.043	4.933	5.832
Roses	2.732	2.690	2.559
Rubí	2.995	4.400	6.623
Sabadell	13.945	23.294	45.607
Sallent	4.744	4.602	5.434
Salt	1.316	2.280	5.360
Sant Adrià de Besòs	332	418	6.515
Sant Boi de Llobregat	2.759	5.311	8.867
Sant Carles de la Ràpita	1.962	3.901	6.039
Sant Celoni	2.347	2.568	4.192
Sant Cugat del Vallès	2.483	2.120	5.190
Sant Feliu de Guíxols	6.515	11.333	9.082
Sant Feliu de Llobregat	2.484	3.314	6.343
Sant Hilari Sacalm	2.110	2.510	2.713
Sant Joan de les Abadesses	1.088	2.995	3.924
Sant Llorenç de Cerdans	2.141	2.362	2.671
Sant Llorenç de la Salanca	3.307	4.400	3.623
Sant Martí Sarroca	1.761	1.940	2.588
Sant Quirze de Besora	1.300	2.207	3.034
Sant Sadurní d'Anoia	2.772	2.671	4.198
Sant Vicenç de Castellet	527	1.429	3.094
Sant Vicenç dels Horts	1.777	1.809	2.919

Santa Bàrbara	2.294	3.384	4.056
Santa Coloma de Queralt	2.740	2.886	3.474
Santa Coloma de Farners	4.814	4.666	4.284
Santa Coloma de Gramenet ...	1.304	1.510	12.930
La Selva del Camp	3.854	2.964	2.848
La Sénia	2.532	3.452	3.295
Seròs	2.827	2.683	3.015
La Seu d'Urgell	3.126	3.044	4.070
Sitges	3.679	3.162	6.962
Solsona	2.671	2.304	3.280
Subirats	2.394	2.989	3.115
Súria	1.401	1.941	3.975
Tamarit de Llitera	4.355	3.867	5.093
Tarragona	18.023	23.423	30.747
Tàrraga	3.719	4.552	5.976
Terrassa	8.721	15.956	39.975
Tiana	2.096	2.130	3.805
Tivissa	3.463	4.694	3.677
Tordera	3.295	2.714	3.357
Torelló	2.396	3.806	4.547
Torregrossa	1.355	1.976	2.604
Torroella de Montgrí	3.873	3.543	4.264
Tortosa	24.977	24.452	35.865
Tremp	2.281	2.054	3.329
Tuïr	2.626	3.000	3.391
Ulldecona	5.864	6.593	6.027
Vall-de-roures	2.776	3.023	3.114
Valls	13.588	12.625	11.210
El Vendrell	5.116	4.782	4.652
Vic	13.712	11.628	14.303
Viladecans	1.088	1.194	2.990
Vilafranca del Penedès	6.284	7.749	9.822
Vilanova i la Geltrú	11.395	11.856	16.400
Vila-seca de Solcina	3.413	3.101	3.092
Vilassar de Dalt	3.357	3.133	3.374
Vilassar de Mar	3.102	2.953	3.655

Una senzilla comparació de les xifres precedents corrobora diversos fets de poblament ja apuntats en el curs d'aquest llibre, i que ara, amb les dades concretes a la vista, ens cal subratllar.

Dos nuclis que a mitjans del segle passat eren veïnats sense importància, l'Ametlla de Mar i Portbou, augmenten ràpidament, el primer degut a les activitats de la pesca, i el segon a haver-se convertit en una estació ferroviària de frontera. Hi ha alguns casos en què la creixença demogràfica no és pas del nucli que dóna nom al municipi, com és el cas de Tortosa i de Castelladral, sinó dels seus veïnats perifèrics: en el primer, els termes rurals de la Cava, Enveja i Jesús

i Maria, entre altres, i en el segon, el Palà de Torroella i Navàs. A les terres vineres del Rosselló es nota una alça en la segona columna, seguida d'una davallada resultant de les vicissituds de la vinya (Banyuls, Ribesaltes, Sant Llorenç de la Salanca).

Hom observa una baixa en les poblacions camperoles i muntanyenques, que es tradueix en un augment en els municipis de les terres on s'han intensificat els conreus, gràcies als regatges, com les poblacions que s'aprofiten de les aigües del canal d'Urgell, i com Amposta. L'alça és encara molt més notable en els centres industrials de vora els rius (Gironella, Puig-reig, Manlleu, Manresa, etc.) o de la terra baixa. L'augment esdevé prodigiós a Barcelona, que en setanta anys quadruplica la xifra ja crescuda de la seva població, fins a esdevenir desmesurada, puix que passa de 234 mil habitants a més d'un milió. En aquest ritme accelerat de creixença l'acompanyen Sabadell i Terrassa, en el seu rerepaís pròxim; Badalona, Sant Boi, etc., en el seu pla, i l'Hospitalet, Santa Coloma i Sant Adrià, als seus afores; en aquestes darreres poblacions, la puja ha estat vertiginosa.

La flexió que hom observa en les dades del 1900 pot ésser explicada per l'atracció barcelonina, que en el període següent a l'Exposició del 1888 assolí una gran creixença, coincidint amb els resultats de la crisi del camp a causa de la fil·loxera, i amb el marasme industrial degut a la guerra de Cuba i a la pèrdua consegüent del mercat de les Antilles. Barcelona, generosa, és el refugi dels desesperançats de fora; però la seva actitud acollidora produeix un macrocefalisme demogràfic perillós a Catalunya.

La casa

Segons sigui aïllada o agrupada, la casa presenta característiques diferents, dins una estructura tradicional adaptada més o menys a les condicions del terreny i del clima.

La casa aïllada. — Dins la Catalunya humida no pirinenca domina, en general, la masia de tres cossos, amb la coberta de doble vessant vers els costats laterals. És la forma basilical típica, d'ascendència romana, que en cap altre país de la Mediterrània no ha aconseguit una plasmació tan senzilla i pràctica com a la nostra terra. A la Costa no sol tenir més que un pis, però vers l'Interior, el cos central inicia un segon estatge, a manera de golfes, que farà de graner i d'assegador, el qual estatge en alguns casos s'estén als tres cossos.

Dintre aquest tipus de masia solen intercalar-se cases pageses grans, de teulades amb quatre vessants, sempre amb dos pisos, units per una escala central. Són supervivència de construccions senyoriales més antigues o manifestació d'un bon domini modern. A les terres més plujoses de la Depressió Central (Plana de Vic, vall de Sant Joan de les Abadesses, Cabrerès, clota olotina) hom troba la masia amb galeries cobertes adossades a l'estructura típica.

A la casa pròpiament dita s'adhereixen construccions auxiliars senzilles, sovint al voltant d'una era, oberta o closa: galliners, estables, corts, coberts, pallisses, segons la importància i el caràcter de les explotacions agropecuàries.

Les cases de baixos i pis, del Litoral i el Prelitoral, solen tenir a peu pla, a banda i banda de la gran entrada, menjador d'estiu, cuina, menjador d'hivern i graner, amb el celler al fons; al pis hi ha els dormitoris. A les comarques més humides de la Depressió Central els baixos solen servir per a estables i dipòsit d'eines; en el primer pis hi ha la cuina i els dormitoris, i al segon, com hem dit, les golfes. La casa isolada es deforma vers el Pirineu i cap a la Segarra, abans de desaparèixer fugint de l'aïllament. A Muntanya, l'habitació familiar es redueix, a causa del predomini de les necessitats ramaderes, amb l'embalum dels estables i les pallisses; en aquest aspecte són típiques les grans masades cerdanes. Les pagesies segarrenques solen ésser cases fortes medievals, mal adaptades per manca de sobrants econòmics.

La casa rural.— En les comarques essencialment agrícoles o ramaderes, les cases dels pobles són, en certa manera, una reducció de la masia o de la masada, deguda a llur acarrerament. La coberta vessa aigües al davant i al darrere. Als baixos, hi ha el corral per al bestiar de ploma o de pèl, i l'estable per al cavall, el matxo o l'ase. Aquestes cases, totes solen tenir golfes com a assecador, per a figues i ametlles en les comarques meridionals i ponentines, i per a tota llei de tardaneries a les comarques humides de llevant.

En els pobles més muntanyencs, de nucli fluix, les cases s'aïllen les unes de les altres, la qual cosa fa que gairebé no hi hagi carrers.

La casa urbana.— Hom la troba no sols a les ciutats i viles, sinó també a molts pobles de les zones industrials o d'agricultura intensa. Als centres mercaders i a les poblacions manufactureres de la Muntanya i de la Depressió Central, la casa ha suprimit les golfes, convertint-les en estatge. Cada pis, sovint, és ocupat per una sola família; els baixos han estat convertits en botiga o obradors, especialment dins el nucli antic. És el cas de Balaguer, Tremp, la Seu, Puigcerdà, Ribes, Manlleu, Vic i Olot, entre moltes altres poblacions. És la casa rural adaptada a la major densitat demogràfica i a les necessitats comercials i industrials. En els nuclis majors, com Manresa o Lleida, les cases han estat reformades o construïdes de nou, amb tres o quatre pisos, sense comptar els baixos, i cada estatge és destinat a un llogater. Demés, les cases de totes les colònies fabrils de vora els rius, malgrat de trobar-se a ple camp, són edificis de dos i tres pisos, amb una llar a cada un.

Al Prelitoral i a la Costa, aquest tipus de cases de diversos pisos domina encara a les comarques agrícoles del nord i del sud (Tortosa, el Vendrell, Sant Celoni, la Bisbal, etc.), i a les comarques del centre subsisteix dins el casc antic de les viles i ciutats industrials.

Les eixamples modernes d'aquest darrer tipus de cases de diversos pisos domina encara a les comarques del centre subsisteix dins el casc antic de les viles i ciutats industrials.

Les eixamples modernes d'aquest darrer tipus de poblacions han adoptat una altra forma de casa, la casa per a una sola família, de baixos i pis, generalment amb eixida. Aquest tipus d'habitable estén vastament els caserius; en són bon exemple Sabadell, Terrassa, Granollers, Mataró i, en general, totes les pobla-

cions més o menys industrials d'aquesta zona. Això no obstant, algunes poblacions mercaderes i agrícoles, com Vilafranca del Penedès i Figueres, han adoptat també en les construccions modernes la casa baixa. També es troba aquest tipus de casa a la clapa surotapera (Sant Feliu de Guíxols, Palamós, Palafrugell).

La gran concentració barcelonina ha mantingut la forma d'habitatge en pisos, i en estendre al seu caseriu, l'ha implantat també a les seves barriades foranes, i, a través d'elles, a les poblacions veïnes (Badalona, Sant Adrià, l'Hospitalet, Cornellà). A la capital, a causa de l'encariment del terreny, les cases han anat afegint pisos sobre pisos, guanyant amb l'alçada el que han d'estalviar de superfície.

Les torres. — Les classes benestants, per tal de sostreure's a la concentració barcelonina, limitadora d'espai i d'aire, construïren, als afores principals de la ciutat, cases entre jardins, les torres, que en un principi s'iniciaren com a cases d'estiueig, però que, amb l'extensió de les comunicacions urbanes, després han estat utilitzades com a edificis d'estada permanent. Aquestes torres barcelonines inspiraren construccions foranes d'igual utilització a moltes ciutats i viles catalanes, sobretot dins les zones industrials.

Captades les torres per la creixença urbana, i convertides en habitatges d'estada constant, ha calgut bastir noves cases d'estiueig en ambients rurals propicis al repòs, de condicions climàtiques temperades. Aquesta necessitat, estimulada per la facilitat de comunicacions, ha creat vora mar (des de Salou a Canet de Rosselló), en el rerepaís barceloní (Valldoreix, Sant Cugat, les Fonts, Bellaterra, Cerdanyola, etc.), al Vallès oriental, pels volts del Montseny i al Pirineu (Cerdanya, Conflent, Ripollès), agrupaments, escampats o acarrerats, de torres luxoses o torretes senzilles que, durant l'estiu, s'animen amb un moviment ciutadà de gent desitjosa de sostreure's de l'ambient urbà. Sovint, aquestes construccions desentonen violentament del paisatge que les volta, per la pruija de constructors i propietaris delerosos d'originalitat o d'ostentació.

Els materials de construcció. — Per motius d'economia, hom emprà en l'edificació els materials que es tenen més a mà, subjectant-se, però, a les condicions climàtiques de l'indret.

En un país muntanyós com el nostre, on la roca aflora quasi pertot arreu, gran part dels caserius són de cases de pedra. Només en els plans d'alluvió i en les terrasses fluvials de les terres baixes, que coincideixen amb les majors densitats del poblament (Barcelona i comarques veïnes, Tarragona-Reus, Rosselló), hom aprofita l'argila, fent-ne maons, que és la forma d'utilització més corrent. Si són indrets on no plou gaire, com els plans d'Urgell i la Llitera, l'argila, pastada i premsada, s'usa directament per a construir, formant tàpies. Malgrat les condicions climàtiques desfavorables, hom troba també cases de tàpia a la Plana de Vic, a causa de la pobresa de la seva economia en el passat. Com que allí la pluja i les gelades malmetrien els murs, la tàpia ha estat arrebossada; a l'Urgell, en canvi, hom la deixa sense cobrir.

A partir de les clapes emboscades de la Depressió Central (Collsacabra,

Guilleries, clota olotina) i de les seves contrades més properes a la Muntanya (Solsona, Berga, Alps), la fusta té una part preponderant en la construcció. Hom la troba usada no sols —més o menys generosament— en portes, finestres i balconades, sinó també en els trespols i en els envans; a la Muntanya, sobretot, la pedra queda reservada a l'estructura externa, mentre la fusta forma els interiors. La casa muntanyenca, des d'Olot al Ribagorça, mostra la façana amb grans balconades de fusta, que fan de passadís i estenedor alhora, sota la protecció dels grans ràfecs de la coberta.

Les cobertes són un altre distintiu de les nostres cases, no sols per llur volada, en les comarques plujoses i nivoses —en contrast amb la manca de voladís en la Catalunya seca—, sinó per llur forma i llurs materials.

Quant a la forma, hi ha dos tipus de cobertes: la teulada o el llosat, i el terrat. El primer tipus, amb la dualitat de materials, és el més estès, per ésser el més propi del nostre clima, car, si bé a les comarques meridionals i occidentals sembla que hom se'n podria passar, per la minva de pluviositat, en canvi, per caure sovint la pluja en forma de xàfecs, el terrat no hi resulta gaire pràctic. Aquest tipus, en realitat, només s'ha estès a Barcelona i la seva rodalia, perquè l'encariment dels terrenys ha obligat a suprimir els patis dels baixos i a donar una eixida a tots els pisos en l'altura. L'estil de les construccions barcelonines s'ha estès indegudament, per esperit d'imitació, pels nuclis urbans de la Costa i del Prelitoral. Vers el sud de Catalunya no és rar de trobar un tipus mixt de coberta, amb terrat al davant, i teulat, més enlaira, al darrere.

Fora de les clapes de terrats de les terres baixes, la teulada pròpiament dita arriba al Pirineu, però dins ell s'atura on els terrenys primaris, amb els esquistos fissiformes, permeten de construir les cobertes amb un material més lleuger, la pissarra, el qual, ultra permetre que la neu llisqui, té l'avantatge que els canvis bruscos de temperatura no el malmeten. La zona amb coberta de lloses, s'allargassa de ponent a llevant, limitada per una línia imaginària que, de Benasc a Montlluís, passa per Vilaller, Rialb, Sant Julià de Lòria, Alp, Queralbs i Setcases. Dins aquesta zona subsisteixen dos illots d'antigues cobertes: un de fusta (Senet) i un de palla de sègol (Vall d'Aran); aquests materials abans eren més generalitzats, però hom els ha anat substituint, pel risc que ofereixen en cas d'incendi.

Els límits de l'hàbitat. — Cases i caserius s'aturen a l'alta muntanya, a causa de les inclemències hivernals, que, demés, redueixen les activitats agropecuàries. La casa isolada al Pirineu arriba, en alguns llocs, més enllà dels 1.500 metres. Els nuclis de cases pugen encara més amunt: Girul i Viliella (Cerdanya), a 1.625m; la Llagona (Capcir), a 1.688; Tor i Rubió (Pallars oriental), a 1.710 i 1.725 respectivament. Al voltant del santuari de Font-romeu, s'ha format, aquests darrers anys, un poblament que assoleix alçades de 1.800 m. El poble més elevat de les terres catalanes és Soldeu, a Andorra, a 1.855 metres. Tanmateix, hi ha habitacles permanents per a serveis industrials, que encara s'enlairen més (Núria, les Bulloses-Carlit, Cabdella, port de la Bonaigua).

Puja més encara, com és natural, la casa temporera: a Andorra es troben bor-

des, per a l'estiu, entre 1.800 i 2.250 m; a l'Estany Forcat, d'Andorra, hi ha una barraca de pastor a 2.350. Les necessitats de l'excursionisme muntanyenc han fet necessària la construcció de xalets i refugis a grans alçades (Prat d'Aguiló—Cadí—, a 2.000 m; Lanós i l'Estany Llat—Carlit—, a 2.150; els Cortalets—Canigó—, a 2.200; la Renclusa—Maladeta—, a 2.150; Ulldeter, a 2.400). Aquestes construccions, situades dins la zona alpestre del Pirineu, si bé són d'habitatge temporer, són utilitzades en tot temps de l'any, pels excursionistes esquiadors, àdhuc a l'hivern.

Les vies de comunicació

L'estructura del relleu en les seves línies principals, ha marcat en totes les èpoques històriques les comunicacions de Catalunya. L'andana costera, l'androna prelitoral i les valls dels rius, a través dels segles han tingut la supremacia de les rutes més importants. La Muntanya, ben necessitada de tràfic, ha conservat i conserva encara, en part, els camins de ferradura medievals, i el Pirineu fins fa poc ha estat una veritable barrera. Darrerament, però, amb la generalització de l'automotor, hom ha activat la construcció de vies vers el cor de la Muntanya.

De les comunicacions actuals, les primeres en data foren les carreteres, ja planejades en ple segle XVIII, en temps de Carles III. Tanmateix, a causa de la lentitud amb què s'anaren construint, àdhuc les de primer ordre, Catalunya es trobà que gairebé no tenia carreteres, fora de les principals, en iniciar-se l'era dels ferrocarrils, dels quals aquelles vingueren a ésser una xarxa auxiliar. És per això que parlarem en primer terme dels ferrocarrils.

Els ferrocarrils.— L'any 1848 s'inaugurava la via de la Costa, de Barcelona a Mataró; el 1854, la de l'Interior, fins a Granollers; el 1855, la del Nord, fins a Terrassa, i el 1856 la del Centre fins a Martorell. La irradiació ferroviària barcelonina és una de les característiques de la xarxa catalana; la potencialitat econòmica de la capital impulsà les línies iniciades; les dues primeres, entroncades a l'Empalme, cap a Cervera de la Marenda, on troben la línia que ve de Perpinyà; de les altres dues, l'una, per Manresa i Lleida, segueix cap a l'interior de la Península, i l'altra va a Tarragona, d'on, ramificant-se, s'adreça a València i a Lleida. Més tard, el 1882, s'inaugura la línia directa de Barcelona a Reus i Saragossa, a través de les costes de Garraf.

Aquests ferrocarrils segueixen generalment les depressions estructurals o la costa, contornegen els massissos muntanyosos i s'aparten, amb orientació franca, del muntanyam pirinenc i prepirinenc. Només un ferrocarril de via ampla s'endinsa vers la Muntanya, però fou per l'atracció de les mines de carbó de Sant Joan de les Abadesses (Surroca), on arriba l'any 1881. Modernament, convertit en transpirinenc, des de Ripoll passa a la Cerdanya i Pirineu enllà. Les altres línies són vies afluents, d'ordre secundari, que desemboquen a les anteriors, o sigui a les principals. Tret de les línies de Sant Feliu de Guíxols i Palamós, que uneixen la clapa surotapera a aquests dos ports i al ferrocarril de Barcelona a França, totes les altres són vies de vall fluvial, sense gaire base eco-

nòmica, com ho prova el fet que, amb la generalització de l'automòbil, totes elles es trobin en una situació financera poc esperançadora, a excepció de la que, per la Tet, va de Perpinyà a la Cerdanya.

Hom treballa, encara que amb moltes intermitències, en els ferrocarrils de Sant Carles de la Ràpita a Val de Zafán (Aragó), que en part segueix les vores de l'Ebre, i en el transpirinenc de la Noguera Pallaresa, obert fins a Tremp i que encara no funciona.

Entre els ferrocarrils de via ampla, de via internacional i de via estreta, Catalunya compta actualment amb dos mil quilòmetres de via ferrada.

Les carreteres.— Així com els ferrocarrils del Principat foren projectats des de Barcelona, les carreteres principals foren projectades des de Madrid. Les principals, que entren per Lleida i per Tortosa, s'unifiquen a Barcelona, per dirigir-se a França per Girona i Perpinyà. Dupliquen les grans línies ferroviàries, perquè, com elles, no han fet més que seguir els vells camins més fressats que ja els romans aprofitaren amb llurs calçades. L'arc de Barà, bastit damunt la ruta imperial, encamella la carretera de primer ordre, i té a la vora la via ferrada de la Costa i la de l'Interior; és un bon exemple d'aquesta concordança de rutes en l'espai i en el temps.

Entre les grans àrees territorials que els ferrocarrils deixen buides, l'Estat, les diputacions i els municipis tricotejaren lentament una xarxa carrossable no gaire espessa, apuntada a les estacions ferroviàries. La Muntanya, deixada de banda pels ferrocarrils, a penes tenia carreteres; aquest fet remarca la subjecció de la ruta al rail. Les poques que s'endinsaven ho feien amb gran parsimònia per les canals dels rius més importants. Aquesta disposició deixava orfes de tràfic carrossable els extensos massissos interfluvials. Les llacunes muntanyenques eren agreujades per la manca de connexió dels diferents serveis de carreteres; això explica, per exemple, que la carretera entre Olot i Vic hagi trigat vuitanta anys a acabar-se, o que per anar de Sort a la Seu d'Urgell, encara avui calgui voltar per Artesa de Segre.

La generalització de l'automotor, valoritzant les carreteres en un país de xarxa ferroviària deficient, com el nostre, n'esperonà la construcció; la qual cosa ha fet que aquests darrers anys les vies carrossables, sobretot a les terres mitjanes i baixes, hagin assolit una relativa densitat, que hom hagi acabat les rutes transpirinenques començades des de fa temps (Vall d'Aran pel port de la Bonaigua, Andorra per la Seu d'Urgell, i Cerdanya per la collada de Toses), i que s'hagin incrementat els treballs de les vies travesseres, sobretot a través de la Muntanya, en el sentit dels paral·lels. Amb tot, d'aquestes darreres, encara no n'hi ha cap d'acabada.

Actualment, de l'Agli a l'Éssera i la Sénia, hi ha uns deu mil quilòmetres de carretera. Això no obstant, solament dins el territori de la Generalitat, uns 108 municipis resten incomunicats encara, la major part dels quals pertanyen a les comarques septentrionals i ponentines.

La lluita de la carretera amb el rail.— Avui, amb l'automotor, les carreteres s'han independitzat; ja no són les vies auxiliars dels ferrocarrils, sinó que li fan la

competència. Dins el territori de la Generalitat solament, funcionen uns quatre-cents serveis d'autos, amb un recorregut total, per viatge, de vuit mil quilòmetres. Si es té en compte que la meitat d'aquests serveis i del quilometratge itinerari és de les comarques centrals de Catalunya, del mar al Prepirineu, que són precisament les de màxima densitat ferroviària, hom veurà clar la competició amb els trens tramvies de les comarques del rerepaís barceloní. El mateix passa, si bé en proporció a la importància de les respectives rodalies, a Tarragona, Reus, Tortosa, Lleida, Tàrrrega, Manresa, Vic, Girona i altres centres ferroviaris, cruïlles de comunicacions. La conseqüència d'aquesta lluita, ultra la baixa en el moviment de viatgers i mercaderies a totes les línies ferroviàries, ha estat la paralització del ferrocarril de Mollet a Caldes, les interrupcions de serveis de la línia de Girona-Flaçà a Palamós i les dificultats econòmiques dels Ferrocarrils Catalans.

Els ports. — En el passat eren molts els indrets de la nostra costa que els vaixells de vela, de poc calat, utilitzaven com a port: les platges de Sant Salvador (el Vendrell), Vilanova, Mataró, Blanes, el Port de la Selva, etc. Però, des de l'aplicació del vapor, el gran tonatge dels bastiments exigí refugis més segurs, bones fondàries, equipaments per a la càrrega i la descàrrega cada vegada més voluminoses, organismes tècnics; tot plegat, una suma de condicions complicades i costoses que no podien ésser ateses més que en els llocs costers on es produïa una concentració industrial i comercial considerable, o una situació especialment interessant respecte a l'interior del país. Això ha fet que els ports de tràfic comercial, en l'actualitat no siguin més que Portvendres, Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Barcelona, Tarragona i Sant Carles de la Ràpita (o els Alfacs).

De fet, els tres primers i l'últim són ports naturals adaptats a les necessitats modernes. Portvendres ha reprès la seva activitat antiga, no solament per al seu rerepaís rossellonès i vallespirenc, com abans, sinó per l'interès que ha tingut França d'escurçar la distància marítima amb Algèria, tant per al servei de viatgers com per al transport de mercaderies. Palamós i Sant Feliu mantenen el tràfic amb el carregament i descarregament del suro, avui minorat a causa de la crisi surotàpera; i Sant Carles de la Ràpita el manté amb l'embarcament de sal de les salines de la Trinitat, i de l'arròs del delta de l'Ebre, i amb el descarregament d'adobs per a l'agricultura de la comarca tortosina.

Els altres dos ports, Tarragona i Barcelona, artificials completament, són mantinguts i millorats constantment, puix que compten amb un gran hinterland consumidor i productor.

Aquests darrers anys, sobretot a partir del 1927, Tarragona ha vist augmentar el seu tràfic, en part a causa del fet que certs productes pesats (carbó, ferro, adobs, fusta) preferiren el seu port al de Barcelona. El moviment de mercaderies en el període de 1927 a 1932 ha oscil·lat entre 550.000 i 600.000 tones de càrrega i descàrrega. En l'exportació predominen, quant a llur valor, els productes de la terra propis de les comarques occidentals de Catalunya: vi, oli, avellanana i ametlla.

El moviment de mercaderies al port de Barcelona deu la seva importància al rerepaís industrial de la ciutat, per bé que serveix també no sols la resta de

Catalunya, sinó àdhuc, per a alguns productes, tota la part nord-oriental de la Península. Pel valor en pessetes, el gros de la importació correspon al cotó en floca, que en representa gairebé la meitat. Segueixen, en ordre decreixent: la maquinària i el material elèctric; altres primeres matèries, com fusta, pells, llavors oleaginoses i cacau; el carbó, el morenc i el bacallà. I el gros de l'exportació és constituït: pels teixits de cotó, de punt i de llana, que en representen la meitat; per l'oli d'oliva i els vins, amb una cinquena part; pels cuirs i el calçat, amb una desena; pel paper i els impresos, el suro i les conserves. Els països on s'exporta més pel port de Barcelona, són Anglaterra, França, els Estats Units i l'Argentina; i la importació es fa principalment d'Anglaterra, els Estats Units i Suècia. En el període abans esmentat hi ha hagut també una alça, tant pels vaixells entrats com pel moviment de mercaderies, si bé molt menys accentuada que la de Tarragona, a causa de l'estabilització del comerç barceloní, de tradició secular. L'any 1932 entraren 4.772 vaixells, que representaven 7.110.000 tones, amb un total de 3.418.000 tones de mercaderies entrades i sortides, de les quals 2.700.000 foren d'importació i 711.000 d'exportació. El 35% de vaixells que feren aquest servei, eren de bandera espanyola, i la resta, d'altres banderes estatals.

Al costat del tràfic mercader cal apuntar el moviment de viatgers. En el quinquenni 1928-1932, oscil·la al voltant de 200.000 viatgers per any, entre entrants i sortints; dels quals una octava part provenen de la navegació d'altura, i, d'aquests, Amèrica dóna el 75 per cent. Posteriorment, la crisi mundial ha apaïvat aquest moviment; però manquen estadístiques que ho precisin.

Els mercats i les fires

En l'aparent garbuix de la xarxa carrossable de Catalunya, destaquen com a centres d'irradiació i atracció una sèrie de viles i ciutats que són els mercats del país, adés en llur forma tradicional d'aplegament hebdomadari, adés en la forma més moderna de grans centres de contractacions diàries.

La industrialització de la costa central de Catalunya ha esborrat els mercats que en el passat s'hi celebraren. La primera línia de mercats es troba, doncs, a les terres del Prelitoral: Figueres, Banyoles, la Bisbal, Girona, Santa Coloma de Farners, Sant Celoni, Granollers, Vilafranca, Igualada, el Vendrell, Valls. Tres d'aquests, Granollers, Girona i Figueres, que tenen lloc en terres obertes, extenses i amb abundoses i variades produccions agropecuàries, constitueixen els mercats més importants d'aquesta zona i gairebé de tot Catalunya. A la Depressió Central es presenta un doble arrenjerament de nuclis mercaders importants: al sud, Calaf, Cervera i Tàrraga; al nord, Olot, Berga, Solsona i Balaguer. Vic, al centre, amb un radi d'atracció que ultrapassa la comarca pròpia, fa costat, per la seva importància, als tres principals del Prelitoral. Al Prepirineu, a causa de la divisió en blocs interfluvials i de la magror de les terres, no hi ha mercats d'alguna importància si no és cap a ponent, on trobem els de Tremp i Isona, prop de la Depressió Central. Al Prepirineu, en el solc del Segre, hi ha els de Puigcerdà i la Seu.

Manresa, Lleida, Reus, Tortosa i Tarragona s'han convertit en grans centres de contractació diària, per haver-se fos llurs mercats tradicionals dins l'activitat comercial de tots els dies. Generalment llur radi d'atracció comprèn, ultra la pròpia, les comarques veïnes. Manresa capta el tràfic des de la Segarra al Moianès i des de Monistrol a Berga. Les terres ponentines, que no celebren mercats, han concentrat el comerç a Tortosa, Lleida, Reus i Tarragona. L'acció econòmica de Tortosa s'estén al Baix Ebre, la Ribera, la Terra Alta i el Baix Aragó. La de Lleida, no sols es fa sentir al Segrià, les Garrigues, l'Urgell i la Llitera, sinó àdhuc vers Fraga i Mequinensa, per una banda, i per l'altra vers l'Alta Ribagorça i Aragó endins. Reus i Tarragona, que topen per llevant amb mercats tradicionals com els de Valls i el Vendrell, són els mercats del Camp, però atrauen també correntment, sobretot Reus, els productes de la Ribera i àdhuc de la Terra Alta i el Baix Aragó.

Tret de les terres catalanes de França, en les quals una intensificació del tràfic ha portat les transaccions a domicili, els nostres mercats tradicionals es mantenen amb les activitats d'antany, acrescudes en molts llocs per la facilitat que en aquests darrers anys hi han portat els automotors, per anar i tornar de pressa. L'afany de trobar-s'hi la gent, els homes per conversar i informar-se de preus i collites, i les dones per fer les compres casolanes i tenir-hi llurs enraonies, mantindran encara per temps els mercats dels centres vilatans més ben situats.

Les fires, aplecs menys sovintejats, anuals o bianuals, algunes trimestrals o mensuals, tendeixen, en canvi, a desaparèixer. Les que conserven una importància que recorda llur transcendència en el passat, són fires de bestiar, sobretot de peu rodó, especialment mulatí, però han reduït els dies de parada.

Tenen renom encara les de Verdú, Salàs i Organyà, la trilogia firaire més important de les terres catalanes. Són també ben actives les fires mensuals de Lleida pel bestiar de llana, les d'Olot pel cabal de tota mena, les trimestrals de Vic, la de bestiar de llana a Gósol per Tots Sants, i la de Bellver, tardorrenca, amb tota mena de caps. Totes aquestes fires vilatanes encara subsistents, i algunes altres de menys importants que no esmentem, es troben a la zona ramadera muntanyenca o a les terres pecuàries de la Depressió Central. En el contacte d'aquests quadres fisiogràfics, subsisteixen algunes fires de camp (l'Hostal del Vilar, l'Empelt, Navès, Montclar).

Barcelona, síntesi de Catalunya

De totes les convergències de camins, de totes les circumstàncies que han originat les ciutats i viles industrials i mercaderes de Catalunya, cap de tan avinent ni de tan propícia com les que coincideixen en el pla comprès entre el Besòs i el Llobregat, el Tibidabo i la Mediterrània, on s'estén l'urbs barcelonina. Els rius, soldant llur delta als vessants planers, oferiren a la ciutat un pla nodridor en la creixença, sostenidor en l'expansió, alhora que li obrien els camins vers l'androna prelitoral i vers la Muntanya fornidora d'aigües, d'homes i de materials. I el mar la posa en relació amb els pobles i els climes més diversos.

En aquest emplaçament tan favorable, únic de Salses a la Sénia, el desplegament d'una ciutat esdevingué possible tantost els nostres comtes-reis hagueren de preocupar-se de governar per llur compte les terres catalanes. Les ciutats que fins aquell moment històric havien tingut períodes de supremacia, Empúries, Tàrraco, Dertusa, des d'aleshores declinaren o s'estacionaren per ésser excèntriques, mentre que la ciutat comtal creixia i estenia la seva influència política, econòmica i social per terra i per mar. Avui, amb més d'un milió d'habitants, gràcies als seus avantatges geogràfics i a la convergència de voluntats de tot un poble, Barcelona, no sols concentra una població nombrosa —potser excessiva—, sinó que resumeix també les activitats i inquietuds de tots els catalans. El lloc, el temps i els homes han plasmat en una realitat nacional la vella fórmula jurídica: «Barcelona, cap i casal de Catalunya».

TAULA ALFABÈTICA

- Abella de la Conca, 309, 310, 316, 323
 Adoberies (carrer de les), 212
 Adrall, 257, 303, 350
 Adri, 97
 Adriàtica, 87
 Àfrica, 87, 89, 90, 118, 165, 223, 353
 Àger, 39, 228, 256, 322, 323, 332
 Agli, 21, 25, 52, 85, 108, 109, 140, 141, 148, 157, 339, 365
 Agramunt, 175, 197, 206, 207, 208, 213, 217, 221, 231, 245, 349, 356
 Agudes (les), 43
 Aguilar de Segarra, 171, 231
 Agullana, 153
 Aiats (serra d'), 40, 237, 244
 Aigua d'Ora (l'), 74, 263, 324
 Aigua de Valls (l'), 7, 30, 264
 Aiguafreda, 151, 177
 Aïnsa, 39
 Aitona, 193, 207, 213, 327, 350
 Alacant, 97
 Alaó, 311, 323, 324
 Alàs, 275
 Albatàrrec, 175, 232, 236
 Alberes (les), l'Albera, 6, 10, 22, 44, 45, 56, 66, 69, 80, 96, 96, 99, 100, 101, 104, 114, 125, 138, 142, 157, 226, 229, 237, 348
 Albi, 232, 242
 Albinyana, 103
 Albiol, 128
 Alcàmpel, 236
 Alcanar, 24, 44, 52, 60, 71, 72, 73, 75, 82, 340, 343, 356
 Alcanyís, 110, 139
 Alcarràs, 17, 168, 187, 223, 232, 356
 Alcoi, 131
 Alcolea del Pinar, 85, 154
 Alcolete, 233
 Alcover, 105, 128, 133, 356
 Alella, 61, 70, 73, 341
 Alemanya, 59, 166, 273
 Aleny, 164
 Alexandria, 86, 87
 Alfacs (els), 21, 53, 55, 135, 348, 366
 Alfar, 81, 117, 138, 157
 Alfara, 103, 116, 119, 128
 Alforja, 96, 97
 Algars, 104, 134, 138
 Alger, 59, 90
 Algèria, 66, 90, 295, 366
 Algerri, 236
 Algesires, 66
 Alguaire, 232
 All, 281, 296, 350
 Allau (l'), 350
 Almacelles, 263, 356
 Almatret, 164, 165, 167, 343
 Almenar, 232, 356
 Almenara (serra d'), 12
 Almeria, 87
 Alòs d'Àneu, Alòs de Gil, 264, 299
 Alp, 268, 318, 363
 Alps, 196, 197, 241, 322, 363
 Alps, 114
 Alsàcia, 166
 Alsamora, 184
 Alt Camp.- Veg. Camp de Tarragona
 Alt Empordà.- Veg. Empordà
 Alt Llobregat.- Veg. Llobregat
 Alt Pallars.- Veg. Pallars
 Alt Segre.- Veg. Segre
 Alt Ter.- Veg. Ter
 Alt Urgell.- Veg. Urgellet
 Alt Vallespir.- Veg. Vallespir
 Altafulla, 24, 71, 72, 159
 Amèlia (banys d'), 10
 Amer, 16, 114, 124, 130, 136, 158, 170, 178, 184, 229, 344, 356
 Amèrica, 8, 9, 54, 66, 77, 81, 82, 88, 105, 111, 124, 126, 128, 129, 179, 210, 213, 214, 215, 218, 220, 236, 367
 Ametlla de Mar (l'), 52, 53, 72, 356, 359
 Ametlla del Vallès (l'), 145
 Ampolla (l'), 52, 72
 Amposta, 60, 71, 342, 356, 360
 Ancosa, 24
 Andalusia, 66
 Andorra la Vella, Andorra, les Valls, 9, 10, 33, 197, 223, 256, 259, 260, 261, 263, 264, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 280, 283, 285, 286, 288, 295, 297, 298, 302, 304, 305, 312, 316, 319, 320, 321, 322, 324, 327, 332, 333, 337, 339, 344, 363, 364, 365
 Aneto (pic d'), 9, 321, 338, 339
 Àneu (vall d'), 38, 258, 264, 266, 277, 280
 Anglaterra, 59, 61, 78, 87, 131, 175, 367
 Anglès, 96, 97, 138, 245, 356
 Anglesola, 175, 207, 236
 Angostrina, 283, 298, 310

- Ànimes (puig de les), 138
 Anoià, 24, 28, 29, 83, 129, 132, 133, 137, 155, 242, 345
 Anserall, 311
 Antilles (les), 54, 360
 Anyella (pla d'), 322
 Aquitània, 21
 Aragó, Baix Aragó, 39, 61, 85, 96, 116, 117, 152, 154, 194, 207, 249, 272, 283, 337, 349, 365, 368
 Aragó i Catalunya (canal d'), 175, 182, 221, 235, 236
 Aramunt, 323
 Aran, Vall d'Aran, 9, 10, 21, 38, 187, 246, 256, 258, 259, 263, 264, 271, 272, 273, 276, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 295, 297, 299, 302, 304, 309, 310, 316, 317, 318, 321, 322, 325, 327, 328, 340, 352, 363, 365
 Arànsér, 332
 Aravell, 295, 249
 Aravó, 325
 Arbeca, 175, 356
 Arboç (l'), 144, 158
 Arbúcies, 42, 101, 102, 113, 245, 341, 347, 348, 350, 356
 Ardèvol, 231
 Arenes (pla de les), 41
 Areny, 266, 268, 273, 316, 327, 332
 Arenys de Mar, Arenys d'Avall, 53, 54, 56, 58, 64, 65, 67, 72, 73, 76, 81, 85, 126, 356
 Arenys de Munt, 57, 64, 73, 85, 356
 Ares (coll d'), 322, 323
 Arfa, 299
 Argelaguer, 170, 184, 198, 207, 209, 230, 349
 Argelers, 69, 356
 Argentera (l'), 154
 Argentina, 67, 109, 128, 367
 Argenton, 19, 24, 56, 72, 85, 356
 Arieja, 96, 285, 319, 327, 330
 Arles, Santa Maria d'Arles, 229, 311, 312, 324, 236, 329, 332
 Armànies, 312
 Armentera, 57, 71
 Arraona, 144
 Arsèguel, 275, 298, 325
 Artés, 178, 246, 341
 Artesa de Lleida, 175, 236
 Artesa de Segre, 169, 175, 187, 196, 236, 247, 356, 365
 Arties, 10, 259
 Ascó, 134, 143, 156
 Àsia, Àsia Menor, 87, 89, 90, 192, 285
 Asperia, 311
 Aspres (els), 45, 105, 109
 Assut de Xerta (l'), 29
 Atlàntic, 21, 339
 Augusta (via), 153, 155
 Aulet, 323
 Austràlia, 194
 Avia, 227, 231
 Avinyó, 176, 178, 197, 239
 Ax-les-Termes, 84, 330
 Badalona, 20, 52, 54, 56, 59, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 82, 83, 130, 342, 345, 347, 348, 349, 351, 354, 356, 360, 362
 Bagà, 10, 258, 259, 272, 292, 293, 298, 300, 301, 315
 Bages, Pla de Bages, 5, 12, 40, 178, 179, 181, 184, 196, 198, 209, 218, 221, 223, 229, 231, 237, 239, 271, 284, 286, 316, 338, 343
 Bagnères de Luchon, 330
 Baix Aragó.- Veg. Aragó
 Baix Camp.- Veg. Camp de Tarragona
 Baix Ebre.- Veg. Ebre
 Baix Empordà.- Veg. Empordà
 Baix Llobregat.- Veg. Llobregat
 Baix Ter.- Veg. Ter
 Bajanda, 324
 Balaguer, 16, 40, 44, 69, 71, 75, 80, 85, 103, 166, 172, 173, 179, 180, 187, 189, 190, 193, 194, 196, 197, 205, 207, 211, 221, 228, 231, 235, 240, 244, 246, 247, 248, 326, 330, 349, 356, 361, 367
 Balears, 3, 20, 49, 119, 337
 Balenyà, 24, 170, 227, 231, 347
 Balsareny, 174, 179, 205, 231, 234, 344
 Banyoles, Sant Esteve de Banyoles, 16, 104, 111, 114, 117, 118, 124, 127, 130, 133, 134, 136, 142, 157, 158, 159, 186, 198, 229, 241, 244, 245, 248, 306, 344, 345, 346, 347, 349, 356, 367
 Banyuls de la Marenda, 52, 53, 61, 69, 72, 108, 109, 341, 356, 360
 Bar.- Veg. Pont de Bar
 Barà.- Veg. Roda de Barà
 Barassona (canal de), 176
 Barbastre, 173, 268, 269
 Barberà del Vallès, 145
 Barcarès (el), 52, 53, 157, 343
 Barcelona, Pla de Barcelona, 33, 35, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 73, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 105, 106, 113, 114, 115, 116, 118, 123, 124, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 141, 142, 147, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 181, 185, 186, 188, 189, 192, 194, 204, 205, 206, 207, 211, 215, 217, 218, 22, 230, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 257, 272, 274, 275, 277, 279, 281, 282, 296, 300, 302, 328, 329, 337, 340, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 354, 355, 356, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369
 Barceloneta, 73
 Bàrcino, 69, 70, 80, 83, 86, 139, 140, 141, 153, 155
 Baricauba, 38, 264
 Baridà, 10, 332
 Barravés, 279
 Barruera, 270

- Bas (plana d'En), 25, 183, 244
 Bassella, 266, 329
 Bastareny, 38
 Bastida (la), 320
 Batea, 143, 356
 Batllia (la), 332
 Begudà, 352
 Begues, 69, 81, 85
 Begur, 7, 16, 20, 21, 44, 66, 69, 70, 80
 Beirut, 87
 Belitres (coll dels), 81
 Bellaterra, 362
 Bellcaire d'Empordà, 209, 348
 Bellcaire d'Urgell, 194, 205
 Bell-lloc d'Urgell, 221
 Bellmunt del Priorat, 19, 96, 343
 Bellmunt (santuari de), 210
 Bellpuig d'Urgell, 175, 180, 206, 207, 236, 356
 Bellver, 26, 274, 281, 288, 295, 296, 297, 299, 307, 313, 332, 349, 350, 352, 354, 368
 Bellvis, 356
 Benasc, 9, 195, 259, 263, 283, 285, 317, 318, 319, 322, 327, 328, 332, 339, 363
 Benavarri, 33, 36, 180, 265, 268, 269, 275, 283, 286, 288, 293, 299, 325, 327, 328, 332, 337, 351
 Benés, 257, 352
 Benifallet, 344
 Benissanet, 110, 126
 Beranui, 309
 Beret (pla de), 22
 Berga, 12, 16, 39, 166, 167, 170, 183, 186, 187, 193, 195, 198, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 214, 215, 217, 221, 223, 224, 227, 233, 236, 239, 241, 242, 243, 247, 248, 249, 250, 263, 265, 288, 294, 314, 315, 322, 325, 326, 328, 329, 332, 333, 347, 348, 350, 356, 363, 367, 368
 Berguedà, 10, 12, 35, 39, 102, 170, 176, 178, 186, 193, 196, 223, 225, 237, 238, 257, 258, 259, 260, 264, 265, 266, 268, 270, 272, 273, 277, 279, 281, 294, 296, 297, 303, 304, 307, 308, 311, 313, 314, 315, 318, 319, 328, 329, 332, 333, 350
 Bertí (cingles de), 156
 Besalú, 170, 183, 209, 212, 219, 227, 229, 230, 241, 242, 243, 312, 348
 Bescaran, 308
 Bescit, 103, 128
 Besiers, 178
 Besòs, 5, 21, 24, 28, 29, 30, 58, 69, 82, 83, 84, 345, 368
 Bétulo, 70
 Bianya (vall de), 214, 225, 241, 352
 Biarra (cap de), 21
 Bigues, 145
 Binaced, 231
 Binéfar, 176, 180, 184, 186, 231, 236
 Bizanci, 87
 Bisbal d'Empordà (la), 52, 98, 116, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 130, 142, 143, 148, 157, 158, 159, 356, 361, 367
 Bisbal del Penedès (la), 85
 Biscarri, 309
 Bítorn, 78
 Blanes, 20, 21, 33, 44, 52, 53, 54, 59, 62, 63, 65, 70, 71, 79, 81, 82, 85, 88, 126, 217, 343, 345, 346, 347, 354, 356, 366
 Blanqueries Altes (les), 211
 Blanqueries Baixes (les), 211
 Boades, 227, 228, 354
 Boí, Caldes de Boí, 10, 259, 304, 344
 Bolquera, 314, 319
 Boltanya, 209
 Bolvir, 9, 258
 Bona Esperança (cap de), 89
 Bonabe (bosc de), 264
 Bonaigua (port de la), 9, 320, 327, 363, 365
 Bonansa, 322, 323
 Bonastre, 103
 Bonmatí, 130
 Bor.- Veg. Fou de Bor (la)
 Bordes (les), 9
 Borges Blanques (les), 124, 133, 175, 179, 180, 181, 187, 193, 225, 269, 340, 341, 356
 Borges del Camp (les), 112
 Borni (cal), 83
 Borredà, 300, 315, 327, 328
 Bosc Negre, 264
 Bosseja, 311
 Bossost, 9, 256, 273, 299, 321
 Bou (portal del), 144
 Boumort (serra de), 260
 Bradford, 345
 Bràfim, 124
 Breda, 98, 126, 127, 142, 211, 251
 Breny (torre del), 227
 Brocà, 12
 Bruc, 157
 Brufaganya (serra de), 103
 Bruga (la), 310
 Brugent, 30, 31, 124, 129, 244
 Brull (el), 156
 Buenos Aires, 54, 88
 Bulloses (les), 320, 321, 363
 Burgmadama, 314
 Burriac, 69
 Busa (serra de), 7, 10, 39, 260, 324
 Cabana del Moro, 308
 Cabanassa (la), 317
 Cabaneta dels Moros, 308
 Cabdella, 302, 314, 315, 317, 320, 350, 363
 Cabó, 308
 Cabrera d'Anoia, 129, 133

- Cabrera de Mar, 19, 59, 64, 69, 73
 Cabrera del Penedès, 138
 Cabrera (muntanyes de), 14, 40, 237, 244
 Cabrerès.- Veg. Collsacabra
 Cabrianes, 227
 Cabriels, 56, 59, 73, 344
 Cadaqués, 44, 52, 53, 71, 72, 82, 88, 340
 Cadí (serra del), 7, 10, 23, 24, 25, 34, 37, 38, 197, 284, 286, 321, 364
 Cadí (vall de), 275
 Cadiretes (puig de les), 349
 Cairat (estret del), 157
 Calaceit, 109, 110, 112, 114, 115, 134, 138, 139, 143, 153, 354, 356
 Calaf, 16, 24, 164, 165, 167, 171, 176, 179, 184, 186, 197, 198, 207, 211, 216, 217, 240, 243, 244, 245, 247, 248, 263, 349, 367
 Calafell, 70, 71, 73, 80
 Calders, 71, 131
 Caldes de Boi.- Veg. Boi
 Caldes d'Estrac, Caldetes, 19, 69, 73, 79
 Caldes de Malavella, 135, 136, 138, 141, 142, 346
 Caldes de Montbui, 17, 19, 42, 97, 104, 106, 113, 117, 132, 135, 136, 141, 144, 145, 156, 159, 186, 344, 355, 358, 366
 Caldetes.- Veg. Caldes d'Estrac
 Calella (de la Costa), 54, 64, 72, 73, 356
 Calella de Palafrugell, 52, 70, 72
 Callastres, 324
 Càller, 87
 Calonge de les Gavarres, 69, 72, 85, 356
 Camarasa, 22, 165, 173, 178, 262, 350
 Cambrils de Mar, 53, 71, 72, 356
 Cambrils de Solsonès, 12, 165, 258, 343
 Camp de Tarragona, Alt Camp, Baix Camp, 7, 8, 17, 18, 19, 20, 34, 41, 42, 44, 60, 63, 71, 72, 74, 75, 77, 97, 103, 104, 105, 107, 110, 112, 113, 115, 118, 124, 126, 128, 133, 140, 145, 152, 154, 188, 226, 339, 341, 343, 353, 368
 Campdevàdol, 12, 128, 258, 292, 293, 300, 301, 307, 312, 346
 Campelles, 292, 293
 Campins, 116
 Campmany, 153
 Campo, 39, 209, 259, 265, 268, 270, 274, 294, 297, 332, 348
 Camporan, 308
 Camporrells, 184
 Camprodon, Vall de Camprodon, 26, 36, 133, 183, 184, 248, 378, 281, 288, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 304, 305, 306, 308, 312, 315, 324, 326, 332, 348, 349, 350
 Can Sanç de Mar, 73
 Canadà, 89
 Canàries, 87, 90
 Canavelles, 256, 311, 324
 Canejan, , 297, 352
 Canemars, 298
 Canemassos, 298
 Canet de Mar, 52, 64, 72, 73, 77, 81, 159, 217, 357
 Canet de Rosselló, 22, 71, 73, 157, 362
 Canigó, 9, 10, 25, 37, 43, 99, 100, 256, 259, 260, 264, 274, 275, 279, 282, 284, 304, 310, 312, 313, 318, 339, 343, 344, 364
 Canillo, 320
 Cànoes, 142
 Cànoves, 145
 Cantàbriques (muntanyes), 29
 Cantallops, 138, 142
 Cantonigròs, 223, 236
 Canyamars, 57
 Cap (el), 69, 194
 Capçanes, 139
 Capcir, 25, 261, 264, 279, 308, 312, 314, 319, 325, 363
 Capdevila, 322
 Capella (torre de la), 222
 Capellada (riera de), 243
 Capellades, 17, 28, 97, 129, 133, 137, 138, 139, 344, 346
 Capsacosta, 10, 241, 260
 Capsec, 225
 Cardedeu, 142, 145, 153
 Cardener, 5, 14, 22, 34, 171, 191, 198, 203, 215, 220, 224, 226, 227, 230, 231, 234, 235, 237, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 260, 261, 262, 263, 325, 326, 327, 329, 332, 345, 354, 355
 Cardó, 19, 41, 44, 61, 104, 135, 136, 153, 154, 158, 344
 Cardona, 14, 16, 34, 36, 40, 131, 164, 165, 166, 167, 170, 174, 179, 187, 189, 193, 196, 203, 204, 206, 207, 209, 210, 212, 217, 218, 219, 227, 230, 231, 241, 242, 243, 246, 250, 261, 263, 314, 328, 343, 344, 347, 350, 354, 357
 Carlit, 9, 35, 36, 283, 321, 338, 339, 363, 364
 Carme, 106, 129, 137
 Carrodella (serra de), 12, 37
 Caseres, 138
 Cases de Mar (les), 72
 Cases de Teià (les).- Veg. Ocata
 Casp, 103, 138, 337
 Cassà de la Selva, Cassà, 125, 157, 352, 356
 Cassanya (la), 350
 Casserres, 40, 171, 230, 231, 241, 242, 354
 Castell de l'Aguda, 231
 Castell de Laguarres (serra del), 12
 Castell del Remei, 208
 Castell-rosselló, 70
 Castell de Santa Maria, 231
 Castell de la Vinyeta, 177
 Castella, Castella la Nova, 87, 182
 Castelladral, 14, 231, 234, 235, 357, 359
 Castellar (el), 24

- Castellar de N'Hug, 25, 257, 258, 285, 293, 311, 318, 322, 329, 344
 Castellar de la Ribera, 231
 Castellar del Riu, 299, 308
 Castellar del Vallès, 130, 145, 357
 Castellar (puig), 69, 75, 138, 153, 354
 Castellbell i el Vilar, 234, 357
 Castellbisbal, 347
 Castellbó, 308, 352
 Castellciutat, 298
 Castelldefels, 197, 232, 236
 Castelldefels, 20, 71, 72, 351
 Castellfollit del Boix, 231
 Castellfollit de Riubregós, 167, 231, 242
 Castellfollit de la Roca, 9, 16, 176, 209, 212, 348
 Castellgalí, 227
 Castellnou d'Avellanós, 319
 Castellnou de Bassella, 231
 Castellnou d'Oluges, 231
 Castelló d'Empúries, 22, 57, 71
 Castellonroi, 173
 Castellserà, 236
 Castelltallat, 231
 Castellterçol, 130, 142, 145, 213, 214, 219, 223, 236
 Castellvell del Camp, 112
 Castellví de la Marca, 103, 138, 143
 Castellví de Rosanes, 143
 Castilló de Sos, 274, 275
 Cava (la), 60, 78, 85, 353, 359
 Cavallera (serra), 30
 Cellera de Ter (la), 97
 Celrà, 16, 96
 Centelles, 130, 156, 159, 167, 176, 181, 199, 212, 213, 230, 347, 357
 Cercs, 257, 264, 294, 298, 347
 Cerdanya, 9, 10, 26, 38, 58, 83, 85, 114, 116, 146, 178, 196, 220, 223, 241, 243, 256, 257, 258, 259, 263, 264, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 287, 288, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 317, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 328, 329, 331, 332, 341, 342, 344, 349, 354, 362, 363, 364, 365
 Cerdanyola del Vallès, 139, 142, 145, 151, 266, 351, 357, 362
 Ceret, 66, 100, 101, 113, 125, 130, 348, 357
 Cervelló, 62, 98, 351
 Cervera, 59, 72, 167, 179, 189, 207, 217, 225, 239, 240, 245, 246, 247, 248, 349, 357, 367
 Cervera de la Marenda, 364
 Cervià de les Garrigues, 228
 Cérvoles, 308
 Charleston, 88
 Chicago, 206
 Cinca, 5, 14, 21, 22, 34, 38, 39, 194, 195, 223, 225, 226, 232, 233, 235, 337
 Cinqueta, 196
 Ciutadella, 231
 Civís, 319, 321
 Clarà (Baix Penedès), 71
 Clarà (Berguedà), 227, 231
 Claravalls, 175, 231
 Clariana, 176, 227, 325
 Clavetaires (carrer dels), 220
 Cledes, 350
 Clot del Moro (el), 257, 293, 329
 Clota (la), 313
 Coaner, 231
 Coborriu de la Llosa, 319
 Cogul (el), 224
 Colera, 69, 70
 Coll de Balaguer (el), 44, 69, 71, 75, 80, 85
 Coll de Nargó12, 262, 318
 Coll Sabadell, 153
 Collbató, 138
 Collegats (pas de), 27, 266, 269, 275, 323, 324
 Collformic, 156
 Collsacabra, Cabrerès, 5, 12, 14, 30, 34, 36, 37, 39, 41, 168, 169, 170, 171, 177, 182, 192, 195, 196, 198, 208, 219, 224, 230, 236, 237, 241, 242, 340, 360, 362
 Collsacreu, 81
 Collsuspina, 224
 Colòmbia, 222
 Colomers (sèquia de), 58
 Colònia Güell, 62
 Colorado, 15
 Coma (la), 23, 259, 268, 304, 316
 Comalats, 183
 Coma-lo-Forno, 9, 322
 Coma-ruga, 72, 79
 Comiols, 39, 169, 196, 242, 245
 Conanglell, 194
 Conca de Barberà, 5, 14, 41, 107, 112, 114, 124, 143, 226
 Conca de Meià, 12
 Conca d'Òdena, 14, 41, 127, 142, 344
 Conca de Tremp, 27, 39, 256, 266, 268, 269, 270, 271, 273, 275, 279, 281, 283, 288, 310, 312, 316, 323, 328, 332, 349
 Conflent, 10, 85, 116, 256, 259, 260, 266, 267, 275, 277, 278, 279, 297, 303, 304, 308, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 319, 322, 324, 325, 329, 332, 362
 Congost, 5, 21, 24, 28, 29, 30, 83, 104, 150, 155, 156, 177, 228, 241, 242, 328
 Conques, 297
 Conterria (la), 81
 Consolació (mines de la), 329
 Constantí, 83
 Constantinoble, 87
 Corb (serra del), 245

- Corbera d'Ebre, 124
 Corbera de Llobregat, 98
 Corberes (les), 9, 21, 56, 98, 124, 327
 Corbins, 22
 Corçà, 140
 Corcó, 145
 Cornellà del Bèrcol, 70
 Cornellà de Conflent, 275, 310, 313
 Cornellà de Llobregat, 357, 362
 Cornellà de la Ribera, 140
 Cornellà del Terri, 116, 124, 130
 Cornudella, 124
 Coromina (la), 166
 Corrà, 227
 Corredor (el), 17, 58, 81, 102
 Còrsega, 41, 66
 Cortalets (els), 364
 Cortsavi, 308
 Costa Ardida, 21, 44, 61
 Costa Brava, 6, 20, 21, 44, 61, 343
 Costa de Llevant, Maresme, 20, 44, 52, 53, 59, 61, 63, 69, 72, 73, 74, 79, 81, 85, 102, 113, 117, 159, 341, 342, 343, 345, 354, 355
 Costa de Montseny (la), 149
 Costa de Ponent, 20, 61, 71, 355
 Costabona, 96, 196, 261
 Costoja, 324
 Cotlliure, 44, 52, 53, 69, 71, 80, 81, 90, 108, 343, 357
 Cretes, 139
 Creu de Santos (la), 19
 Creus (cap de), 6, 21, 33, 34, 69, 80, 261
 Creus (coll de), 10
 Croscat, 16
 Cruïlles, 142
 Cub (sèquia del), 172
 Cuba, 89, 360
 Cubelles, 24, 71
 Cubells, 236
 Cuixà (Sant Miquel de), 283
 Cunit, 71
 Cypsela, 70
 Dardanel, 87
 Darnius, 125
 Daró (la), 21, 24
 Delta de l'Ebre.- Veg. Ebre
 Delta del Llobregat.- Veg. Llobregat
 Déu (can), 320
 Domitia (via), 153
 Donzell d'Urgell, 236
 Dosrius, 56, 57, 69, 81
 Dreta del Llobregat (canal de la), 58
 Duesaigües, 112
 Durtfort, 164, 231
 Durro, 322
 Ebre, Baix Ebre, Delta de l'Ebre, 5, 6, 7, 10, 15, 19, 20, 21, 22, 28, 29, 33, 36, 42, 44, 53, 58, 60, 61, 71, 83, 84, 85, 90, 97, 98, 102, 104, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 119, 134, 135, 141, 145, 147, 152, 153, 154, 156, 165, 171, 221, 227, 228, 229, 242, 265, 285, 313, 330, 338, 342, 343, 348, 351, 353, 365, 366, 368
 Egea (mar), 87
 Egipte, 86
 Èguet, 319
 Eina, 319
 Eivissa, 6, 20
 Eixalada (Sant Andreu d'), 311, 324
 Elna, 22, 59, 70, 324
 Empalme (l'), 354
 Empelt (l'), 250, 333, 368
 Empordà, Alt Empordà, Baix Empordà, 5, 7, 8, 20, 22, 34, 37, 41, 42, 44, 58, 60, 61, 69, 74, 85, 104, 107, 109, 110, 114, 115, 116, 118, 124, 125, 140, 142, 144, 146, 149, 153, 159, 176, 186, 196, 209, 219, 229, 268, 283, 284, 285, 338, 339, 341, 342, 343, 348, 349, 356
 Empúries, 22, 57, 69, 70, 71, 72, 225, 312, 369
 Encamp, 320
 Encanyissada (l'), 343
 Ensija, 264, 286
 Enveig, 267, 308, 341
 Enveja (Sant Jaume de l'), 78, 353, 359
 Èpila, 207
 Er, 275, 295
 Erill Castell, 257
 Erinyà, 307
 Eroles, 322
 Escala (l'), 52, 58, 72
 Escaldes d'Andorra (les), 10, 259, 297, 298, 304, 344, 350
 Escaldes de Cerdanya (les), 304, 344
 Escales (pas d'), 266
 Escaló, 262
 Escornalbou, 143
 Esparreguera, 98, 113, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 136, 155, 156, 357
 Espiells, 143
 Espinalbet, 308
 Espirà de l'Agli, 108, 140
 Esplugu de Francolí (l'), 124, 136, 344, 357
 Esplugu de Serra (l'), 12, 316, 322
 Esplugues de Llobregat, 357
 Espluvins (pas dels), 262
 Espot, 10
 Espunya (l'), 196
 Esquerda (l'), 256
 Esquerre de l'Ebre (canal de l'), 60
 Esquirol (l'), 40, 171, 196, 240
 Èssera, Alt Èssera, 10, 21, 38, 39, 175, 176, 196, 209, 223, 260, 262, 263, 265, 266, 268, 274, 277, 294, 297, 302, 313, 317, 323, 327, 332, 337, 339, 348, 365
 Estadella, 168, 187, 189, 195, 196, 199, 223

- Estagell, 108
 Estana, 332
 Estany (l'), 214, 216, 231
 Estany Forcat, 321, 364
 Estany Llat, 321, 364
 Estaon, 294
 Estartit (l'), 53, 72
 Estats Units, 54, 66, 194, 204, 222, 267
 Estavar, 268, 324
 Esterri d'Àneu, 26, 274, 288, 297, 305, 332
 Europa, 61, 63, 82, 87, 88, 90, 112, 124, 192, 270, 285, 301, 302
 Euskadi, 308
 Extremadura, 66
 Fàbrega (canal de la), 219
 Faió, 135, 156, 165
 Falconera (la), 56
 Falgars (serra de), 10
 Falset, 96, 97, 106, 113, 124, 125, 143, 144, 158, 348, 357
 Famagusta, 87
 Fangar (el), 21
 Far (santuari del), 170
 Faràs, 242
 Farell (el), 97
 Farena, 128
 Farga (la) (Olius), 219, 220
 Farga (la) (Ripoll), 12, 30, 41
 Farga d'Avall (la), 299
 Fatarella (la), 115
 Favara, 141
 Federal (bosc del), 45
 Ferrera (serra), 12, 292
 Ferrières (les), 55, 63
 Feu (bosc de can), 42
 Figols de les Mines, 12, 27, 257, 263, 266, 303, 324, 325, 328, 343, 351,
 Figueres, 15, 52, 80, 98, 109, 116, 117, 124, 126, 127, 140, 143, 144, 148, 150, 152, 158, 159, 209, 241, 248, 340, 348, 357, 362, 367
 Figuerosa (la), 16
 Filipines, 63, 89, 90, 222
 Fillols, 267
 Finestrelles, 10
 Finestres (serra de), 182
 Firal (el), 248
 Fitor, 69
 Flaçà, 85, 157, 366
 Flamicell, 196, 260, 302, 306, 308, 311, 314, 324, 328, 350
 Flandes, 87
 Flix, 110, 115, 134, 135, 143, 152, 156, 165, 348, 357
 Florejac, 231
 Fluvà, 5, 10, 15, 16, 22, 24, 25, 157, 189, 212, 213, 215, 216, 218, 219, 223, 224, 241, 244, 245, 339, 345
 Fogars de Montclús, 145
 Foix, 9, 24, 29, 34
 Fonç, 167, 196
 Fonolledes (les), 85
 Font Canaleta, 305
 Font del Pi, 318
 Font Picant (Amer), 16, 136
 Font de la Pólvora, 136
 Font Pudosa, 136
 Font Salada, 165
 Font Santa, 16, 168
 Font Viva (estany de), 238
 Fontanet (sèquia de), 172, 173, 189
 Fontcalda (la), 136
 Fontespaldà, 119
 Fonteta, 142
 Fontibre, 29
 Fontoba, 313, 323
 Fontpedrosa, 326, 350
 Font-romeu, 264, 305, 314, 317, 319, 320, 363
 Font-rubí, 143, 354
 Fonts Caldes,
 Fonts de Terrassa (les)
 Forat de la Seu, 324, 325
 Força (la) (Artesa de Segre), 169
 Formentera, 6
 Formiguera, 264, 312
 Fornells, 312
 Fortesa (la), 164, 231
 Fortià, 71
 Fosca (la), 72
 Fou de Bor (la), 309
 Fraga, 15, 36, 40, 173, 178, 187, 191, 195, 232, 242, 244, 337, 357
 Fra Miquel (port de), 9, 319, 327
 França, 53, 54, 56, 58, 59, 81, 84, 90, 105, 106, 108, 114, 124, 131, 139, 156, 157, 170, 175, 177, 178, 180, 181, 187, 197, 215, 220, 256, 261, 264, 279, 295, 306, 314, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 343, 364, 365, 366, 367, 368
 Francisca (strata), 81, 157, 242
 Francolí, 5, 24, 28, 58, 83, 84, 124, 128, 134, 136, 143, 147, 157, 226, 242, 344
 Franqueses del Vallès, 134
 Freixenet, 186, 197, 257
 Freser, 22, 26, 196, 241, 266, 279, 293, 300, 302, 311, 312, 324, 326, 327, 331, 350
 Fullà, 310
 Gaià (riu), 5, 24, 28, 41, 44, 83, 106
 Gaià (Sallent), 227
 Galera (la), 17
 Gàl·lies, 84, 157, 227
 Gallifa, 145
 Gandesa, 42, 112, 114, 124, 136, 138, 143, 144, 150, 153, 158, 357

- Garcia, 115, 156
 Garona (la), 21, 302, 327, 350
 Garraf, 5, 17, 19, 21, 44, 55, 56, 68, 69, 71, 72, 76, 80, 81, 85, 98, 102, 165, 344, 364
 Garriga (la), 30, 42, 127, 136, 145, 148, 156, 177, 357
 Garrigues (les), 5, 14, 19, 40, 83, 163, 168, 178, 179, 180, 181, 185, 188, 192, 193, 197, 206, 221, 224, 225, 232, 239, 341, 348, 353, 368
 Garrinada (la), 16
 Garrus, 70
 Garrotxa, 14, 16, 42, 109, 111, 112, 114, 116, 117, 159, 170, 171, 176, 178, 181, 182, 184, 192, 195, 197, 198, 206, 211, 219, 222, 229, 245, 343, 347, 348, 354
 Gascunya, 130
 Gavà, 19, 58, 85, 357
 Gavarra, 264, 308
 Gavarres (les), 16, 56, 57, 69, 80, 85, 99, 100, 101, 142, 348
 Gavarresa (la), 83, 164, 224, 227
 Gavet, 350
 Gelida, 98, 129, 142, 159, 346
 Geltrú (la).- Veg. Vilanova i la Geltrú
 Gènova, 86, 87
 Gerri de la Sal, 12, 258, 324, 343
 Gerunda, 80, 140, 141, 157, 227
 Gessera, 138
 Gil, 10, 189, 264
 Ginestar, 103, 110, 112
 Girona, Pla de Girona, 9, 67, 81, 84, 85, 97, 98, 109, 115, 116, 124, 127, 130, 134, 139, 143, 144, 148, 152, 153, 157, 158, 159, 230, 241, 243, 244, 245, 246, 248, 272, 274, 277, 279, 281, 282, 312, 337, 340, 345, 346, 347, 349, 354, 355, 35, 365, 366, 367
 Gironella, 176, 209, 227, 230, 233, 234, 263, 347, 357, 360
 Gironès, 22, 114, 116, 140, 219, 245, 341, 344
 Girul, 319, 363
 Gisclard, 329
 Gisclareny, 286, 322
 Gistau (vall de), 196
 Golmés, 194, 239
 Gombren, 297, 300, 308, 328
 Gósol, 197, 266, 272, 284, 286, 294, 295, 297, 313, 333, 350, 368
 Granada (la), 158
 Granera, 231
 Granja d'Escarp (la), 22, 165, 176
 Granollers, 83, 84, 117, 118, 123, 124, 127, 132, 133, 134, 143, 144, 145, 147, 150, 153, 158, 159, 248, 343, 345, 346, 350, 355, 357, 361, 364, 367
 Granyena, 168
 Grau (el), 244
 Graus, 269, 275, 311, 323, 324, 327, 332
 Grècia, 86
 Guadalaajara, 265
 Gualba, 43, 145, 151
 Guarda-si-venes, 231
 Guàrdia Pilosa (la), 231
 Guàrdia dels Prats (la), 143
 Guardiola (Font-rubi), 118
 Guardiola (Peguera), 320
 Guardiola de Berguedà, 167, 243, 246, 257, 258, 263, 272, 288, 296, 329, 350
 Guardiolada, 231
 Guillerics, 8, 14, 22, 30, 37, 41, 57, 99, 102, 146, 169, 170, 171, 241, 242, 245, 263
 Guils del Cantó, 307
 Guimerà, 231
 Guinardó (el), 79, 254
 Guingueta (la), 146, 274, 278, 281, 287, 296, 305, 314, 327, 329, 350
 Guissona, 207, 228, 231, 242, 245, 323, 326, 340, 349, 354
 Guixers, 307
 Gurb de la Plana, 231
 Gurb de la Conca, 322
 Gurri, 14, 30
 Havana, 88
 Herbers, 119
 Horsavinyà, 73
 Horta (Barcelona), 79
 Horta de Sant Joan, 108, 116, 134, 149, 341
 Hortonedà, 316
 Hospitalet de l'Infant (l'), 71, 85
 Hospitalet de Llobregat (l'), 56, 58, 61, 63, 65, 345, 348, 357, 360, 362
 Hostal del Vilar, 250, 333, 368
 Hostalric, 142
 Hostoles (vall d'), 31
 Igualada, 4, 16, 65, 84, 103, 123, 127, 128, 130, 131, 133, 139, 144, 145, 148, 150, 155, 156, 158, 166, 189, 345, 347, 357, 367
 Ilerda, 83, 139, 155, 174, 226, 228, 235, 242
 Illa, 58, 59, 159, 357
 Incles (vall d'), 320
 Índia, 63, 124
 Industrial de Berga (canal), 167
 Infanta (canal de la), 58
 Irlés (les), 97, 154
 Irún, 329
 Isàvena, 21, 283, 312, 313, 316, 322, 323, 324, 327, 332, 337, 355
 Islàndia, 90
 Isona, 16, 166, 242, 256, 295, 309, 310, 316, 323, 329, 332, 354, 367
 Isòvol, 258, 268, 325
 Itàlia, 63, 86, 97, 125, 130, 152, 180, 190, 348
 Ix, 313, 314
 Jafre, 142
 Japó, 124, 204

- Jesús, 78
 Jesús i Maria, 78, 353, 359
 Jonquera (la), 83, 145
 Jonqueres (torrent de), 70
 Jordà (fageda d'En), 41, 169
 Josa, 322, 332
 Jou (coll de), 322
 Joval, 219
 Juneda, 180, 190, 197, 198, 357
 Junyà, 227
 Lanós, 9, 364
 Lasquarri, 260, 268, 269, 275, 383
 Lavaix, 324
 Leeds, 345
 Lés, 10, 259, 273, 304, 310
 Leucata (cap de), 7, 9, 19, 21
 Liat, 321
 Lilla, 112, 157
 Límits (els), 145
 Linya, 219, 220
 Lió, 58
 Lisboa, 136
 Llacuna (la), 103, 142, 159
 Lladurs, 308, 325
 Llafranc, 52, 70, 72
 Llagona (la), 319, 363
 Llagostera, 125, 142, 340, 352, 357
 Llamiana, 170
 Llançà, 73, 81, 82
 Llançó, 138
 Llanera, 184
 Llardecans, 188, 225, 232
 Llauro, 125, 142, 153
 Llavorsí, 262
 Lleida, Pla de Lleida, 17, 33, 36, 40, 84, 103, 116, 126, 130, 155, 157, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 207, 208, 210, 211, 212, 217, 220, 221, 223, 226, 228, 229, 231, 232, 235, 236, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 247, 249, 260, 262, 263, 269, 272, 274, 277, 279, 281, 282, 310, 330, 337, 339, 340, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 354, 357, 361, 364, 365, 366, 368
 Llemp, 321
 Llena (serra de la), 29, 40, 108, 169, 177, 195, 232, 233, 338
 Llenguadoc, 178
 Llera (serra de la), 260
 Llerona, 145, 156
 Llers, 142
 Lies, 263, 267, 294, 332, 347
 Llierca, 219
 Llimiana, 299, 310
 Llinars (Berguedà), 263, 298
 Llinars del Vallès, 145, 153
 Llitera (la), 5, 14, 163, 172, 175, 176, 179, 181, 182, 184, 186, 188, 190, 191, 196, 207, 223, 225, 232, 236, 240, 242, 246, 277, 284, 312, 359, 362, 368
 Llúvia, 241, 296, 297, 300, 310, 313
 Llo, 10, 259
 Llobera de Solsonès, 184
 Llobregat, Alt Llobregat, Baix Llobregat, Pla de Llobregat, Delta del Llobregat, 5, 7, 8, 14, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 34, 36, 38, 39, 44, 58, 60, 63, 67, 69, 80, 83, 84, 103, 106, 129, 132, 138, 141, 153, 155, 157, 171, 174, 177, 198, 213, 215, 216, 226, 227, 228, 231, 234, 235, 241, 242, 243, 244, 249, 257, 262, 263, 264, 266, 288, 298, 300, 302, 309, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 332, 338, 340, 341, 343, 344, 345, 353, 354, 355, 368
 Llobregós, 196, 224, 225, 242, 244, 245
 Llorà, 97
 Llorençà, 227
 Lloret de Mar, 20, 52, 54, 63, 66, 70, 71, 81, 88, 342, 357
 Llosa (vall de la), 256, 319
 Llosses (les).- Veg. Santa Maria de les Llosses,
 Lluçà, 222, 231
 Lluçanès, 5, 35, 39, 165, 167, 169, 170, 171, 176, 177, 181, 182, 183, 186, 187, 193, 195, 198, 213, 223, 231, 237, 242, 244, 246, 250
 Londres, 59
 Lord (vall de), 261, 268
 Luchon, 9
 Maçanet de Cabrenys, 256
 Maçanet de la Selva, 116, 352
 Madrid, 84, 365
 Maella, 124, 357
 Maïà de Montcal, 354
 Maials, 188, 207, 227, 232, 349
 Major (riu), 313, 314
 Maladeta (la), 9, 12, 22, 33, 35, 36, 37, 38, 259, 264, 282, 306, 318, 322, 327, 339, 344, 364
 Màlaga, 87
 Malanyeu, 257
 Malgrat (Maresme), 54, 55, 60, 62, 63, 64, 65, 73, 77, 81, 357
 Malgrat (Segarra), 231
 Mallorca, 6, 20, 103, 116, 214
 Mallorquines (les), 72, 79
 Malpàs, 257, 329, 352
 Malta, 87
 Manlleu, 30, 170, 177, 205, 206, 214, 220, 221, 230, 233, 239, 346, 347, 350, 357, 360, 361
 Manresa, 14, 16, 43, 113, 126, 127, 130, 157, 166, 167, 170, 171, 173, 174, 186, 187, 189, 193, 194, 197, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 227, 230, 234, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 249, 257, 263, 321, 326, 329, 340, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 354, 357, 360, 361, 364, 366, 368
 Manresana (la), 231

- Manyagues, 239
 Mar (carrer de), 23
 Marçà, 113
 Marca Hispànica, 230, 242
 Mare de Déu del Mont (la), 170, 178, 179
 Mare de Déu de Pinós (la), 14, 41
 Marenda, 364
 Maresme.- Veg. Costa de Llevant
 Margalef, 119
 Marians, 310
 Marina (camí de), 81
 Mariner (el), 350
 Marroc, 87
 Marsella, 180
 Martinet, 287, 292, 313
 Martorell, 24, 28, 83, 84, 96, 129, 139, 140, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 357, 364
 Martorelles, 145, 344
 Marunya (camp de la), 308
 Mas de Barberans , 353
 Mas de les Eres, 108
 Masdenverge, 353
 Masnou (el), 52, 54, 56, 62, 72, 73, 83, 88, 349, 357
 Masroig (el), 96
 Massalcoreig, 180
 Massalió, 138
 Mata (Capcir), 264
 Mata (Vall d'Àneu), 264, 263
 Mata (castell de), 70, 81
 Matadepera, 138, 145
 Matamala, 312
 Mataró, 19, 24, 53, 56, 59, 62, 63, 64, 65, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 88, 111, 126, 159, 186, 340, 342, 347, 354, 355, 357, 361, 364, 366
 Mataranya, 138, 143, 147, 154, 337
 Maurellàs, 125
 Meder, 212, 243
 Medinyà, 142
 Mediona, 130, 138
 Mediterrània, 5, 6, 7, 8, 10, 21, 22, 23, 25, 28, 37, 41, 54, 86, 87, 88, 90, 130, 163, 297, 337, 338, 339, 360, 368
 Menàrguens, 190, 207, 208, 244, 342, 350
 Menera (la), 356
 Menorca, 6, 20
 Mentides (turó de les), 225
 Mequinensa, 135, 152, 156, 164, 165, 171, 183, 232, 343, 348, 357, 368
 Meranges, 264, 285, 319, 321
 Mercadal (el), 248
 Merdançol, 328
 Merdàs, 307, 328
 Merlès, 225, 230, 309
 Mestrat, 58
 Mèxic, 222
 Miana, 227
 Mieres, 168
 Milà, 128
 Millars, 25, 140
 Miracle (santuari del), 177, 236, 245, 250
 Miralpeix, 231
 Mirambell, 164, 231
 Miravet, 28, 48, 103, 126, 127, 142, 143, 231, 351
 Missert (can), 138
 Mogent, 5, 28, 104, 347
 Moià, 171, 207, 213, 214, 217, 219, 227, 231, 246, 340, 349
 Moianès, 5, 12, 14, 40, 142, 167, 169, 170, 171, 179, 181, 182, 186, 187, 188, 191, 194, 198, 199, 208, 213, 214, 223, 229, 231, 237, 244, 247, 341, 368
 Moja, 118
 Mojalt (el), 234, 235
 Molar (el), ,96
 Molí de la Vila (el), 179
 Molig, 10
 Molina (xalet de la), 305, 320
 Molins (Cabdella), 302, 350
 Molins de Rei, 68, 154, 357
 Mollerussa, 207, 212, 242, 244, 247, 248, 340, 357
 Mollet del Vallès, 111, 124, 127, 133, 138, 145, 159, 345, 347, 357, 366
 Monagals, 311
 Monegres (els), 184, 191, 195
 Monistrol de Montserrat, 8, 183, 357, 368
 Monjos (els), 83, 344
 Mont Perdut (el), 22, 37
 Montagut (serra de), 14, 154
 Montagut de Fluvià, 168, 176
 Montalegre, 81
 Montalt (el), 56
 Montanissell, 308
 Montblanc, 14, 84, 123, 134, 143, 144, 147, 158, 348, 357
 Montbrí del Camp, 112
 Montbrí de la Marca, 143
 Montcada, 19, 29, 55, 68, 84, 111, 115, 145, 151, 153, 257, 341, 357
 Montclar (serra de), 37, 169
 Montclar de Berguedà, 250, 333, 368
 Montclar d'Urgell, 175, 231
 Montclús (serra de), 12, 37, 145
 Montcortès, 308
 Montellà (Besalú), 227
 Montellà (Cerdanya), 268, 297, 310, 313, 332, 355
 Montesquiu, 41
 Montevideo, 54, 88
 Montfalcó d'Agramunt, 231
 Montfalcó Murallat, 231
 Montfalcó de Veciana, 197
 Montfar (sèquia de), 172

- Montgat, 55, 65, 70, 72, 73, 79, 83, 342, 348
 Montgrí (el), 5, 15, 20, 21, 22, 44, 58, 71, 72, 80
 Montgrony, 196, 285, 311
 Montilíbí, 97
 Montjuïc, 19, 20, 21, 23, 56, 69, 70, 97, 344
 Montlluís, 25, 261, 281, 305, 314, 318, 319, 326, 332, 339, 363
 Montmell, 103
 Montmeló, 28
 Montnegre (el), 5, 6, 17, 45, 56, 57, 73, 76, 100, 102, 145
 Montpeller, 178
 Mont Perdut (el), 22
 Mont-roig, 12, 28, 330
 Montsacopa, 16
 Montsant (el), 5, 7, 18, 19, 29
 Montsec, 7, 10, 12, 28, 167, 224, 233, 256, 260, 302, 312, 323, 325, 327
 Montsec de Tost, 10, 260
 Montseny (el), 5, 17, 18, 19, 22, 24, 29, 30, 34, 36, 41, 42, 43, 57, 99, 101, 102, 104, 106, 110, 116, 137, 140, 149, 150, 151, 157, 169, 171, 192, 196, 208, 245, 339, 340, 362
 Montsent de Pallars, 320
 Montserrat, 5, 7, 14, 18, 19, 29, 102, 110, 113, 136, 138, 155, 157, 169, 230, 243, 338, 344
 Montsià, 5, 17, 44, 56, 69, 71
 Montsó, 172, 173, 180, 187, 189, 190, 196, 207, 208, 242, 244, 283, 330, 342
 Montsoriu, 142
 Móra d'Ebre, 5, 7, 17, 19, 41, 110, 134, 143, 145, 156, 158, 358
 Móra de Granyenella, 16
 Móra la Nova, Móra dels Masos, 85, 124, 145, 146, 154, 353
 Morella, 19, 131, 134, 154
 Moro (coll del), 138
 Mossoll, 268
 Muga (la), 5, 15, 16, 24, 25, 22, 71, 229, 256, 292
 Mulleres (pic de), 22
 Múnia (la), 118
 Munts (els), 250
 Mura, 98, 131
 Múrcia, 97
 Mussara (serra de la), 14
 Músser, 268, 332
 Nàpols, 87
 Narbona, 85, 141
 Navà, 196
 Navarra, 152, 170, 209
 Navàs, 234, 235, 360
 Navata, 142
 Navel, 41
 Navès, Pla de Navès, 196, 250, 308, 368
 Negre (coll), 153, 154
 Nocellis, 313
 Noguera (la), 26, 163, 172, 173, 178, 182, 185, 246, 302
 Noguera Pallaresa (la), la Pallaresa, 5, 22, 26, 39, 262, 266, 268, 269, 296, 297, 302, 305, 312, 313, 317, 322, 323, 325, 326, 327, 330, 332, 333, 350, 365
 Noguera Ribagorçana (la), la Ribagorçana, 5, 22, 26, 27, 35, 39, 173, 246, 262, 266, 268, 269, 270, 272, 302, 303, 311, 313, 316, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 332, 367
 Noguera (pont d'En), 12, 21, 223, 228, 263, 325
 Noruega, 304
 Nos (estany de la), 283, 321
 Nou (la), 12, 257
 Noucreus, 331
 Nova Brunsvic, 88
 Nova Orleans, 88
 Noves de Segre, 294, 308
 Nuevitas, 88
 Núria, 10, 26, 305, 306, 320, 331, 363
 Obac (serra de l'), 40
 Ocata, les Cases de Teià, 72, 73
 Odelló, 305, 314, 319
 Odèn, 308
 Ogassa, 256, 257, 292, 352
 Olèrdola, 98, 138, 140, 153
 Olesa de Montserrat, 42, 106, 110, 130, 132, 140, 145, 155, 341, 358
 Oleta, 260, 310
 Oliana, 39, 262, 266, 272, 273, 274, 275, 288, 299, 310, 328
 Olius, 213, 219, 220, 226
 Olopte, 268, 307, 308
 Oloró, 209
 Olost, 231
 Olot, 9, 14, 15, 16, 41, 42, 126, 127, 130, 157, 163, 167, 168, 170, 171, 172, 176, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 227, 229, 235, 236, 239, 240, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 271, 300, 315, 326, 333, 339, 340, 342, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 358, 361, 363, 365, 367, 368
 Olvan, 12, 167, 204, 263, 329
 Olvena, 176
 Olzinelles, 145
 Oms, 125
 Òpol, 69
 Orà, 90
 Ordal, 154
 Ordèn, 319
 Ordesa, 265, 294
 Ordino, 256
 Orellà, 310
 Oreller (coll de l'), 308
 Organyà, 39, 250, 265, 269, 272, 273, 279, 288, 293,

- 296, 297, 308, 310, 332, 333, 350, 363
Orient, 86, 90
Orís, 177
Oristà, 87
Orpí, 129
Òrrius, 56, 69
Os de Balaguer, 180
Osor, 100, 101, 245
Osseja, 275, 305, 317, 332, 341
Ossó de Sió, 197
Ovansa, 314
Ovarra, 312, 318, 323, 324
Pal (coll de), 10
Palà de Torroella, 234, 235, 360
Palafolls, 63, 66, 70, 73
Palafrugell, 52, 61, 70, 72, 338, 348, 358, 362
Palaldà, 130
Palamós, 19, 20, 51, 52, 53, 54, 66, 69, 70, 72, 77, 82, 85, 88, 90, 157, 348, 358, 362, 364, 366
Palau (Cerdanya), 275
Palau (riera de), 150
Palau (Ripoll), 292
Palau de Montagut, 168
Palau del Vidre, 59, 68
Palau-solità, 99
Palavell, 236
Palerm, 87
Palestina, 86
Pallaresa (la).- Veg. Noguera Pallaresa
Pallars Jussà, 260, 279, 293, 297, 299, 302, 316
Pallars Sobirà, Alt Pallars, 35, 263, 264, 272, 273, 274, 278, 279, 281, 283, 288, 297, 299, 312, 318, 319, 322, 328, 340, 352
Pallars, 9, 10, 12, 34, 187, 196, 235, 256, 276, 282, 285, 288, 297, 298, 299, 302, 305, 307, 308, 312, 313, 315, 320, 322, 330, 340, 363
Palós, 330
Palou, 145
Pals, 16, 24, 58, 69, 70, 355
Pamiers, 285
Papiol (el), 129
Pardines, 284
Parets, 133, 138, 345
París, 38, 59, 84, 220, 275
Parròquia de Besalú, 242
Parròquia de Ripoll, 298
Pasteral (el), 350
Patils, 119
Patils (sèquia de les), 172, 173
Pedra (la), 259, 268, 304
Pedraforca, 10, 38, 196, 266, 272
Peguera, 257, 264, 265, 270, 272, 293, 318, 319, 320, 321, 322
Pendís (coll del), 10, 322
Penedès, 5, 7, 17, 18, 29, 41, 42, 99, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 116, 119, 124, 125, 129, 138, 140, 142, 143, 144, 147, 149, 151, 153, 154, 159, 284, 285, 286, 338, 340, 341, 343, 350, 354, 355
Penelles, 178, 207, 208
Península Ibèrica, 9, 6, 82, 153, 179, 345
Penya-roja, 119
Peralada, 139
Peralta de la Sal, 165, 166, 344
Peramea, 297, 308
Peramola, 274, 299
Perarrua, 313, 323
Perelló (el), 69, 72, 358
Perpinyà, 33, 53, 58, 59, 67, 68, 71, 74, 79, 83, 85, 87, 101, 118, 123, 124, 130, 134, 143, 148, 152, 157, 158, 159, 326, 340, 345, 347, 348, 350, 355, 358, 364, 365
Perxa (coll de la), la Perxa, 10, 287, 312, 313, 314, 324, 327, 329
Pesillà, 140
Pessonada, 316
Pi, 268, 318
Piamont, 194
Pica d'Estats, 9
Picamoixons, 243
Piera, 155, 358
Pimorèn, 9, 256, 264, 314, 327, 330
Pineda, 60, 64, 73, 77, 81, 358
Pinell de Brai (el), 98, 105
Pinós, 14, 41, 182
Pinyana, 12, 173, 212, 232
Pisa, 86, 87
Pla de Bages.- Veg. Bages
Pla de Barcelona.- Veg. Barcelona
Pla de Cabra (el), 5
Pla de la Calma, 156, 242
Pla de Girona.- Veg. Girona
Pla de Lleida.- Veg. Lleida
Pla de Llobregat.- Veg. Llobregat
Pla de Manlleu (el), 103
Pla de la Mata, 225
Pla de la Muga, 22
Pla de Navès.- Veg. Navès
Pla de la Salut, 126
Pla de Sant Jordi, 61
Pla de Sant Tirs (el), 257, 273, 294, 303, 329, 343
Pla Traver, 195, 196
Pla d'Urgell.- Veg. Urgell
Pla de la Vinya, 177
Plana Basarda, 69, 138
Plana de Vic.- Veg. Vic
Planès, 319
Planes d'Hostoles (les), 212
Planeses, 256
Pobla de Cérvoles (la), 195
Pobla de Claramunt (la), 120, 137
Pobla de Fontoba, 313

- Pobla de Lillet (la), 68, 84, 213, 257, 258, 267, 293, 297, 298, 300, 301, 309, 315, 322, 328, 332, 358
 Pobla de Roda (la), 313, 323
 Pobla de Segur (la), 39, 262, 268, 269, 273, 275, 288, 293, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 305, 308, 313, 328, 332, 349, 350
 Poblet, 97, 136, 142, 283
 Pobleta de Bellvei (la), 297
 Poitou, 194, 279
 Polinyà, 143
 Polònia, 273
 Pont d'Armentera, 57
 Pont de Bar (el), Bar, 273, 275, 313, 324, 325
 Pont del Diable (el), 83
 Pont de la Farga (el), 220
 Pont de Montanyana (el), 268, 283, 313
 Pont del Rei (el), 327, 330
 Pont de Sant Martí, 325
 Pont de Suert, 263, 273, 275, 297, 298, 299, 313, 323, 328, 330, 332
 Pontellà, 140, 142
 Ponts, 165, 169, 173, 177, 186, 187, 189, 198, 207, 211, 212, 213, 217, 220, 246, 247, 249, 322, 325, 349
 Port del Comte, 7, 10, 23, 196, 260, 322
 Port de la Selva (el), 52, 60, 72, 82, 366
 Porta, 9, 314, 319
 Portal del Bou (Falset), 144
 Portbou, 52, 72, 81, 329, 358, 359
 Portè, 305, 314, 319
 Portlligat, 72
 Ports de Tortosa, 5, 17, 19, 41, 42, 57, 99, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 110, 116, 117, 119, 124, 128, 137, 149, 153, 158, 340
 Portugal, 66
 Porrús (el), 69, 70, 80, 86, 145
 Portvendres, 53, 59, 69, 71, 90, 130, 348, 358, 366
 Posets, 38
 Prada de Conflent, 25, 259, 266, 358
 Pradell, 154
 Prades, 17, 24, 34, 83, 96, 97, 102, 108, 112, 114, 115, 119, 124, 128, 137, 143, 147, 148, 153, 154, 159, 228, 238, 242, 339, 340, 341
 Prat d'Aguiló, 321, 364
 Prat de Comte, 98
 Prat de Llobregat (el), 58, 63, 69, 343, 346, 358
 Prats de Lluçanès, 171, 194, 198, 213, 231
 Prats de Molló, 259, 281, 297, 298, 300, 303, 326, 329, 332, 339, 347
 Prats de Rei (els), Prats, 164, 216, 227, 242, 244, 254
 Preixens, 175, 236
 Premià de Baix.- Veg. Premià de Mar
 Premià de Dalt, 59, 73, 74
 Premià de Mar, Premià de Baix, 64, 70, 72, 73, 358
 Preses (les), 218
 Presta (la), 10, 256, 259, 303, 304, 326
 Priorat, 17, 42, 102, 104, 106, 107, 110, 112, 113, 341, 343
 Provença, 86
 Pruit, 339
 Prullans, 298, 307, 308, 310
 Puda de Montserrat (la), 19, 136, 344
 Puerto Rico, 88
 Puig Castellar, 69, 75, 138, 153, 354
 Puig de Maja, 164
 Puig Morell, 14
 Puig Rodó, 14
 Puig de Segre, 22
 Puigbadaló, 308
 Puigcerdà, 9, 10, 33, 84, 130, 243, 246, 263, 267, 273, 274, 275, 278, 281, 287, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 305, 310, 313, 317, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 341, 345, 349, 350, 354, 358, 361, 367
 Puigllançada, 284
 Puigmal (el), 10, 34, 36, 261, 284, 331, 339, 340
 Puigmal (Ripollès), 312
 Puigperic, 38, 22
 Puig-reig, 230, 341, 342, 329, 355, 358, 360
 Puigsacalm, Santa Magdalena, 10, 14, 16, 38, 182, 187, 192, 195, 196, 237, 241, 244
 Puigsagulla, 17
 Puigverd d'Agramunt, 197
 Puigverd de Lleida, 175
 Quar (la), 169, 182, 231
 Quart, 98, 126, 127
 Queixans, 310
 Queralbs, 102, 284, 285, 297, 302, 318, 363
 Queralt, 167, 169, 189, 236
 Querol, 26, 220, 256, 298, 213
 Querós, 170
 Raimat, 169, 178
 Rambla, 73
 Ramis (congost de).- Veg. Sant Julià de Ramis
 Ransol, 9, 256, 321
 Ràpita (la).- Veg. Sant Carles de la Ràpita
 Rasos de Peguera, 264, 320, 321
 Rasquera, 103, 112
 Rat, 9, 320
 Rata (la), 234
 Raür, 331
 Raval (el), 144
 Refet, 169
 Reguard, 308
 Reguers, 103
 Reiners, 96, 344
 Rellinars, 145, 227
 Renclusa (la), 306, 321, 364
 Requesens, 43, 117, 142
 Reus, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 75, 78, 79, 84, 85, 88, 106, 110, 118, 123, 124, 134, 143, 154, 158, 159, 188, 218, 219, 275, 345, 347, 348, 349, 350, 358, 362, 364,

- 366,368
 Rialb, 26, 269, 298, 299, 318, 322, 363
 Riba (la), 28, 124, 128, 129, 133, 134, 157, 345, 346, 349
 Ribagorça, 9, 10, 12, 26, 167, 187, 196, 235, 259, 260, 264, 265, 266, 268, 269, 276, 279, 283, 285, 288, 292, 293, 297, 302, 304, 305, 306, 308, 310, 311, 312, 313, 315, 318, 322, 323, 327, 363, 368
 Ribagorçana (la).- Veg. Noguera Ribagorçana
 Ribera d'Ebre, 98, 109, 110, 115, 351, 353, 368
 Ribera de Sant Nicolau, 264
 Ribes de Freser, 10, 12, 84, 102, 128, 211, 256, 258, 259, 266, 281, 285, 293, 297, 300, 301, 304, 305, 307, 311, 312, 332, 339, 352, 358, 361
 Ribesaltes, 74, 105, 108, 358, 360
 Ridaura, 24
 Rigat (coll), 324
 Riner, 219, 220, 230
 Ripoll, 12, 30, 130, 131, 144, 157, 159, 209, 258, 263, 266, 278, 284, 292, 294, 295, 297, 298, 300, 301, 305, 309, 311, 312, 315, 317, 324, 326, 327, 328, 330, 332, 348, 351, 358, 364
 Ripollès, 258, 259, 260, 279, 297, 308, 312, 315, 328, 344, 351, 352, 361
 Ripollet, 358
 Ritort, 324
 Riu de l'Or, 87
 Riudebitlles, 129, 346
 Riudecols, 97, 344
 Riudoms, 112, 358
 Riuferrer, 256, 312
 Riu Negre, 218
 Riutort, 308
 Roc del Moro, 308
 Roca d'Albera (la), 101, 142
 Roca Colom, 22
 Roca Mussolera, 167
 Roca Plana, 10
 Roca del Vallès (la), 84, 145, 153
 Rocabertí, 142
 Rocacorba, 100, 245
 Rocafort (Bages),
 Rocafort de Queralt, 16, 143, 168, 344
 Rocafort de Vallbona, 231
 Rocallaura, 16, 168, 344
 Roda de Barà, Barà, 62, 153, 365
 Roda d'Isàvena, 270, 313, 316, 323, 327
 Roda de Ter, 30, 193, 212, 214, 233
 Roda (Ribagorça), 297
 Rodés, 313
 Rodonyà, 103
 Roig (mar), 89
 Rojals, 96
 Roma, 63, 70, 86, 139, 140, 152, 155, 174, 227, 228, 229, 310, 323, 324
 Romania, 87
 Romanyà de la Selva, 69
 Rondola (mas), 324
 Roqueta (can), 138
 Roquetes, 78, 358
 Roses, 7, 16, 21, 44, 52, 53, 54, 57, 69, 70, 71, 82, 88, 328, 358,
 Roseto, 242
 Rosselló, 5, 7, 8, 19, 20, 33, 34, 36, 38, 41, 43, 44, 53, 56, 58, 60, 61, 66, 69, 70, 71, 73, 74, 79, 83, 85, 99, 101, 104, 108, 109, 110, 113, 114, 117, 118, 119, 124, 125, 128, 130, 134, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 153, 154, 159, 178, 229, 260, 268, 284, 296, 310, 312, 313, 338, 339, 341, 343, 351, 360, 362
 Rosselló de Segrià, 212, 233
 Rovira (la), 146
 Rubí, 145, 358
 Rubinat, 16, 168, 344
 Rubió, 165, 220, 261, 292, 319, 363
 Run (el), 260, 266
 Rupit, 170, 171, 241
 Rússia, 67
 Rutlla (la), 144
 Sabadell, 42, 84, 95, 104, 106, 117, 126, 127, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 148, 150, 153, 157, 158, 159, 213, 214, 243, 246, 249, 298, 345, 346, 358, 360, 361
 S'Agaró, 72
 Sahara, 32, 87
 Saidí, 176, 231
 Saint-Girons, 130, 244, 246, 330
 Salomó, 138
 Salanca, 59, 108, 358, 360
 Salàs, 250, 275, 279, 293, 294, 296, 333, 351, 368
 Salau, 264
 Saldes, 12, 196, 258, 266, 268, 270, 284, 286, 308
 Salses, 19, 21, 52, 53, 70, 74, 80, 82, 105, 108, 154, 369
 Sallent de Llobregat, 166, 167, 204, 210, 215, 221, 231, 234, 240, 326, 344, 346, 358
 Sallent d'Organyà, 264
 Sallents (Arieja), 330
 Sallents (Meranges), 321
 Saló (riera de), 41
 Salou (Tarragonès), 21, 71, 79, 88, 105, 112, 362
 Salou (Castelladral), 234
 Salt, 358
 Salt de Gualba, 43
 Saltor, 312
 Salut (la) (Barcelona), 79
 Salut (la) (Collsacabra), 236, 245
 Samalús, 156
 Sanauja, 196
 Saneja, 298
 Sanillers, 10
 Sant Adrià de Besòs, 24, 30, 69, 84, 351, 358, 360, 362,

- Sant Andreu de la Barca, 154
 Sant Andreu d'Eixalada.- Veg. Eixalada
 Sant Andreu de Llanerres, 73
 Sant Andreu de Sureda, 140, 142
 Sant Andreu de Trespunts.- Veg. Trespunts
 Sant Andreu de Tona, 230
 Sant Aniol d'Aguja, 219, 229
 Sant Antoni (serra de), 7
 Sant Antoni (Calaceit), 139, 354
 Sant Antoni (Calonge), 72
 Sant Bartomeu del Grau, 197
 Sant Boi de Llobregat, 81, 358
 Sant Boi de Lluçanès, 250
 Sant Carles de la Ràpita, la Ràpita, 44, 52, 53, 55, 85, 90, 344, 358, 365, 366
 Sant Cebrià (Elna), 70
 Sant Cebrià dels Alls, 142
 Sant Cebrià de Lledó, 142
 Sant Cebrià de Vallalta, 73
 Sant Celoni, 111, 123, 124, 125, 126, 132, 153, 158, 159, 350, 358, 361, 367
 Sant Climent (castell de), 313
 Sant Climent de Codinet, 324
 Sant Climent de Llobregat, 81
 Sant Corneli (serra de), 12, 39
 Sant Cugat del Racó, 234, 235
 Sant Cugat Sesgarrigues, 118
 Sant Cugat del Vallès, 83, 84, 130, 132, 140, 142, 145, 151, 358, 362
 Sant Esteve de Banyoles.- Veg. Banyoles
 Sant Esteve d'En Bas, 218
 Sant Esteve de la Sarga, 294
 Sant Esteve Sesrovires, 350
 Sant Feliu d'Amont, 142
 Sant Feliu de Codines, Sant Feliu del Pinyó, 103, 138, 151, 156, 159
 Sant Feliu de Guíxols, 20, 24, 45, 52, 53, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 78, 79, 81, 82, 85, 88, 90, 138, 157, 348, 349, 358, 362, 364, 366
 Sant Feliu de Llobregat, 67, 358
 Sant Feliu de Pallerols, 168, 236, 245
 Sant Feliu del Pinyó.- Veg. Sant Feliu de Codines
 Sant Feliu del Racó, 151
 Sant Feliu de Torelló.- Veg. Torelló
 Sant Fost, 145
 Sant Gervàs (serra de), 28
 Sant Gervasi (Barcelona), 79
 Sant Gervasi (ermita de), 70
 Sant Gervasi (serra de), 12
 Sant Hilari Sacalm, 19, 42, 100, 101, 136, 146, 245, 358
 Sant Hipòlit de Voltregà, 213
 Sant Iscle de Vallalta, 73
 Sant Jaume de l'Enveja.- Veg. Enveja (l')
 Sant Jaume de Frontanyà, 307
 Sant Jaume de Galícia, 243
 Sant Joan (monestir de), 312
 Sant Joan (pont de), 243
 Sant Joan de les Abadesses, 12, 84, 151, 156, 157, 184, 243, 257, 258, 259, 294, 297, 298, 300, 317, 322, 326, 328, 358, 360, 364
 Sant Joan de Cornudell, 318
 Sant Joan de l'Erm, 260, 264, 322
 Sant Joan de Fabregues, 219
 Sant Joan les Fonts, 211, 212, 214, 218, 346
 Sant Julià de Cerdanyola, 266
 Sant Julià de Lòria, 318, 363
 Sant Julià del Mont, 245
 Sant Julià de les Olles.- Veg. Sant Julià de Vilatorrada
 Sant Julià de Ramis, congost de Ramis, 80, 96, 98, 137, 140, 153, 157
 Sant Julià de Tonys, 142
 Sant Julià de Vilatorrada, Sant Julià de les Olles, 126, 127, 167, 210, 211, 223, 231, 236, 351
 Sant Llorenç (Segre), 350
 Sant Llorenç (Campdevànol), 307
 Sant Llorenç de Cerdans, 299, 300, 326, 329, 347, 358
 Sant Llorenç de Morunys, 12, 131, 198, 261, 263, 265, 266, 267, 288, 294, 296, 297, 298, 299, 314, 315, 325, 350
 Sant Llorenç de la Muga, 292
 Sant Llorenç del Munt, 7, 14, 18, 42, 83, 102, 137, 169, 177
 Sant Llorenç de la Salanca, 59, 358, 360
 Sant Llorenç Savall, 132, 145
 Sant Marçal (castell de), 142
 Sant Martí (masos de), 316
 Sant Martí dels Castells, 267
 Sant Martí de Centelles, 156, 230
 Sant Martí d'Empúries, 69, 70, 71, 72
 Sant Martí (pont de), 325
 Sant Martí Sarroca, 118, 141, 143, 358
 Sant Martí Sesgueioles, 164, 174, 214
 Sant Mateu (Premià), 6, 102
 Sant Mateu de Bages, 231
 Sant Maurici (vall de), 264
 Sant Miquel (castell de), 142
 Sant Miquel de Cuixà, 283
 Sant Passalàs, 16, 164
 Sant Pau de Segúries, 12, 258, 259, 274, 292, 300, 304, 315
 Sant Pere (Terrassa), 150, 324
 Sant Pere d'Albanyà, 229
 Sant Pere dels Forcats, 312
 Sant Pere de Graudescales, 150, 324
 Sant Pere Màrtir, 19
 Sant Pere Pescador, 22
 Sant Pere de Riudebitlles, 129
 Sant Pere de Sora, 231
 Sant Pere de Torelló, 16, 170, 196, 210, 213, 220, 245

- Sant Pere de Vilamajor, 145
 Sant Pol (Sant Feliu), 72
 Sant Pol de Mar, 72, 73, 81
 Sant Privat d'En Bas, 313
 Sant Quintí de Mediona, 129, 159
 Sant Quirze de Besora, 167, 181, 230, 244, 327, 358
 Sant Quirze (Galliners), 145
 Sant Quirze Safaja, 145
 Sant Romà d'Abella, 316
 Sant Romà de Sau, 41, 171
 Sant Sadurní d'Anoia, 124, 143, 350, 358
 Sant Sadurní de Tavèrnoles.- Veg. Sant Serni de
 Tavèrnoles
 Sant Salvador (Vendrell), 72, 79, 366
 Sant Salvador de Toló, 299, 313
 Sant Salvador de la Vedella, 324
 Sant Sebastià (cap de), 338
 Sant Serni de Tavèrnoles, Sant Sadurní de
 Tavèrnoles, 311, 324
 Sant Vicenç (banys de), 259, 304, 326
 Sant Vicenç de Calders, 72, 75, 79, 82, 85, 355
 Sant Vicenç d'Oveix, 313
 Sant Vicenç de Castellet, 204, 358
 Sant Vicenç dels Horts, 358
 Sant Vicenç de Rus, 318
 Sant Vicenç de Torelló, 170
 Santa Bàrbara, 353, 359
 Santa Coloma de Cervelló, 62
 Santa Coloma de Farners, 19, 42, 101, 136, 151, 158,
 245, 341, 359, 367
 Santa Coloma de Gramenet, 69, 75, 346, 354, 359, 360
 Santa Coloma de Queralt, 24, 189, 194, 216, 219, 231,
 239, 247, 248, 359
 Santa Creu d'Olorda, 19, 55, 68, 344
 Santa Engràcia (serra de), 28
 Santa Eulàlia de Ronçana, 155
 Santa Fe de Montseny, 43
 Santa Florentina, 73
 Santa Grata.- Veg. Senterada
 Santa Liestra, 268
 Santa Linya, 228
 Santa Magdalena.- Veg. Puigsacalm
 Santa Margarida (volcà de), 16
 Santa Margarida de Montbui, 142
 Santa Maria (torrent de), 144
 Santa Maria d'Arles.- Veg. Arles
 Santa Maria de les Lloses, 259
 Santa Maria de Miralles, 143, 144
 Santa Maria de Ridaura, 229
 Santa Pau, 176, 245, 352
 Santa Susanna, 83
 Santes Creus, 142, 283
 Santiago de Cuba, 88
 Santigosa, 10
 Santpedor, 178, 184, 194, 218, 220
 Sants (Barcelona), 63
 Saragossa, 84, 154, 155, 197, 207, 211, 242, 244, 312,
 364
 Sarrià (Barcelona), 79
 Sarrià de Ter, 98, 130
 Sarroca de Bellera, 167, 297, 299
 Sarroca de Segre, 232
 Sàsser, 87
 Sau, 170
 Sautó, 319
 Scala Dei, 107, 142
 Segan, 316
 Segarra, 5, 12, 14, 28, 40, 41, 43, 83, 127, 167, 168, 169,
 171, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186,
 187, 188, 189, 193, 197, 198, 206, 207, 215, 216, 221,
 223, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 233, 236, 237, 238,
 240, 245, 248, 316, 341, 344, 348, 350, 361, 368
 Segre, Alt Segre, Vall del Segre, 5, 10, 12, 21, 22, 26, 27,
 28, 30, 36, 37, 39, 165, 169, 171, 173, 175, 176, 177,
 181, 186, 187, 188, 191, 195, 196, 198, 205, 207, 208,
 215, 216, 223, 226, 227, 228, 232, 233, 242, 244, 246,
 247, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 268, 269, 273, 274,
 275, 284, 294, 296, 302, 310, 311, 312, 313, 322, 323,
 324, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 339, 350, 367
 Segrià, 5, 14, 163, 176, 182, 185, 197, 208, 223, 225,
 229, 239, 246, 284, 338, 353
 Sejourné, 329
 Selva (la), 5, 7, 18, 29, 34, 42, 69, 99, 101, 109, 110, 112,
 116, 124, 125, 140, 141, 142, 147, 159, 196, 308, 340,
 341, 342, 343, 348, 349, 352, 356
 Selva del Camp (la), 17, 126, 359
 Selva de Mar, la, 72
 Senet, 260, 270, 272, 318, 339, 363
 Sènia (la), 5, 19, 21, 24, 41, 44, 61, 75, 337, 346, 359,
 365, 369
 Senterada, Santa Grata, 294, 297, 298, 308, 311, 324,
 328
 Sentís, 322
 Serinyà, 137
 Seró, 169
 Seròs, 186, 232, 327, 359
 Serradell, 307
 Serrallo (el), 52, 73
 Serrania (la), 60
 Serrateix, 28, 40, 171, 231
 Setcases, 22, 26, 184, 285, 318, 363
 Seu d'Urgell (la), 10, 26, 39, 187, 230, 246, 257, 259,
 260, 263, 266, 268, 269, 272, 273, 274, 275, 277, 281,
 282, 288, 294, 295, 296, 299, 301, 305, 310, 311, 313,
 314, 315, 317, 324, 325, 326, 328, 329, 331, 332, 343,
 347, 350, 355, 359, 361, 365, 367
 Seva, 156, 169, 242
 Sevilla, 16, 87
 Sholenhofen, 12
 Sicília, 86

- Sidamon, 226
 Sidamunt.- Veg. Sidamon
 Sils, 116
 Sió, 173, 175, 189, 197
 Sitges, 52, 54, 61, 65, 70, 71, 77, 79, 81, 82, 88, 106, 340, 341, 347, 359
 Siurana de Prades, 138, 143, 232
 Siurana (riu de), 19, 96
 Sobrarb, 187, 196
 Sobrestany, 57
 Solana (la), 280, 319
 Soldeu, 270, 272, 319, 363
 Soler (pont de), 325
 Solius, 69, 138
 Solsona, 34, 165, 171, 186, 188, 193, 195, 198, 199, 206, 207, 209, 210, 211, 213, 219, 220, 223, 230, 231, 235, 236, 241, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 263, 322, 324, 325, 332, 333, 347, 349, 350, 351, 359, 363, 367
 Solsonès, 12, 184, 260, 271, 279, 281, 308, 312, 333, 344
 Sopeira (congost de), pas de Sopeira, estret de Sopeira, 12, 39, 266, 268, 269, 294, 311, 323
 Sora, 242
 Soriguera, 352
 Sort, 39, 268, 274, 275, 277, 278, 281, 296, 299, 305, 312, 327, 328, 332, 350, 365
 Sos (vall de), 265
 Sosa, 173
 Sosils, 173
 Stabulum Novum, 80
 Stassfurt, 166
 Subirats, 354, 359
 Suècia, 204, 274, 367
 Suez, 89
 Suïssa, 59, 292
 Super-Bolquera, 314
 Sureda, 45, 56, 138, 140, 142, 348
 Súria, 16, 164, 166, 167, 203, 204, 212, 231, 233, 234, 243, 244, 246, 344, 355, 359
 Surroca, 257, 328, 343, 364
 Susqueda, 31
 Suterranya, 309
 Tàber (mont), 70
 Taga, 10
 Talamanca, 131
 Talarn, 262, 275, 297, 299, 302, 313
 Talladell, 167
 Tallat (el), 14, 169
 Talló, 268
 Talltendre, 319
 Tamarit de Llitera, 172, 174, 175, 176, 180, 182, 184, 186, 232, 337, 359
 Tamarit de Mar, 71, 72
 Tamúrcia, 316
 Tancalaporta (coll de), 322
 Taradell, 213, 214
 Targasona, 319
 Tàrraco, 69, 70, 80, 83, 86
 Tarraconesa (la)
 Tarragona, 7, 8, 17, 18, 20, 24, 34, 41, 42, 44, 52, 53, 54, 60, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 83, 84, 85, 88, 90, 97, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 115, 118, 128, 139, 140, 145, 152, 154, 157, 188, 192, 197, 226, 243, 275, 337, 339, 340, 341, 349, 350, 353, 354, 359, 362, 364, 366, 367, 368
 Tàrrega, 16, 179, 180, 188, 189, 193, 194, 198, 250, 346, 347, 349, 359, 366, 367, 369
 Tartareu, 309
 Taüll, 319
 Taús, 308, 310
 Tavèrnoles, 231, 311, 324
 Tàvertet, 14, 41, 170, 171
 Tec, 5, 21, 22, 24, 25, 37, 83, 85, 96, 130, 135, 157, 203, 274, 300, 302, 304, 306, 312, 324, 326, 327, 329, 350
 Teià, 70, 73
 Teixeta (coll de la), 154
 Tenes, 312
 Ter, Alt Ter, Baix Ter, 5, 7, 8, 12, 14, 15, 16, 21, 22, 24, 26, 30, 34, 36, 37, 39, 41, 44, 58, 60, 83, 96, 97, 125, 130, 132, 133, 140, 155, 156, 157, 170, 171, 189, 195, 196, 198, 211, 213, 215, 216, 219, 234, 241, 242, 244, 245, 261, 277, 278, 298, 300, 302, 308, 311, 312, 326, 327, 328, 332, 333, 339, 344, 345, 350, 355
 Tèrmens, 197, 233
 Terol, 58, 60, 114
 Terra Alta, 42, 104, 105, 110, 138, 140, 147, 153, 154, 353, 368
 Terra Santa, 86
 Terradets (pas dels), 27, 226, 275, 302, 323, 325, 327
 Terrassa, 84, 95, 104, 106, 115, 117, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 148, 150, 151, 155, 157, 158, 213, 214, 227, 243, 244, 246, 249, 298, 323, 345, 346, 354, 359, 360, 361, 364
 Terrers (can), 42
 Tesa, 70
 Tet, 5, 10, 21, 22, 24, 25, 37, 38, 83, 85, 157, 259, 260, 266, 302, 303, 306, 310, 311, 312, 313, 317, 323, 324, 326, 327, 329, 350, 365
 Tiana, 73, 79, 81, 359
 Tibidabo, 6, 17, 57, 83, 84, 145, 151, 153, 338, 344, 368
 Tir, 86
 Tírvia, 294, 297
 Tiurana, 186, 189, 198, 249
 Tivenys, 126
 Tivissa, 104, 112, 137, 139, 143, 359
 Toès, 259, 303
 Tolba, 181, 311
 Tolosa, 141, 155
 Tolous, 242

- Tona , 17, 159, 168, 205, 245, 344
 Tor (Pallars), 272, 319, 363
 Tor de Querol (la), 9, 295, 349
 Torà, 189, 199
 Tordera, 111, 115, 116, 149, 339, 359
 Tordera (riu), 5, 21, 24, 28, 29, 34, 36, 42, 44, 58, 61, 73, 80, 83, 85, 245, 341
 Torelló, Sant Feliu de Torelló, 30, 40, 41, 168, 170, 194, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 220, 230, 233, 239, 241, 344, 359
 Torre Cerdana (la), 314
 Torre de Claramunt (la), 129, 133, 143
 Torre de l'Espanyol (la), 115
 Torrebesses, 232
 Torredembarra, 62, 71, 72, 73, 343
 Torredenegó, 184, 231
 Torrefarrera, 212, 233
 Torrefeta, 231, 232
 Torregassa (la), 250
 Torregrossa, 232, 359
 Torrelameu, 232
 Torrelavit , 129
 Torrelles de Foix, 129, 143
 Torrent de Cinca, 187
 Torres del Bisbe, 265, 269
 Torres de Segre, 232, 233
 Torre-serona, 233
 Torroella de Montgrí, 71, 72, 359
 Tortellà, 170, 179, 189, 198, 208, 209, 217, 227, 294, 299, 347, 348
 Tortosa, 41, 44, 57, 58, 60, 61, 70, 75, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 103, 110, 114, 119, 124, 130, 143, 158, 159, 262, 341, 343, 347, 353, 355, 359, 361, 365, 366, 368
 Toses (collada de), 10, 197, 327, 330, 365
 Tossa, 20, 45, 52, 70, 82, 262
 Tossal (el), 10
 Tossal d'En Canader, 19
 Tossals (serra dels), 10, 169
 Tost, 10, 308
 Tous, 142
 Tragó de Noguera, 184, 265
 Tràpani, 87
 Tredós, 10, 259, 304, 325
 Tremp, 244, 272, 279, 288, 294, 295, 297, 299, 305, 310, 313, 317, 324, 328, 330, 332, 347, 349, 350, 359, 361, 365, 367
 Trespunts (estret de), Sant Andreu de
 Trespunts, 27, 266, 311, 324
 Trinitat (salines de la), 55
 Trullars, 58
 Tudela de Segre, 226
 Tuïr, 58, 123, 124, 126, 127, 142, 144, 159, 351, 359
 Tuixén, 265, 284, 293, 294, 322, 332
 Turbó, 38, 259, 260, 279, 294, 304
 Turó de l'Home, 43
 Turó de Montcada, 55
 Turquia, 219
 Tuta (la), 219, 311
 Ullal, 128
 Ullastrell, 145
 Ullastret, 16
 Ulldescon, 69, 359
 Ulldemolins, 119
 Ulldeter, 22, 305, 321, 364
 Ultramar, 87
 Urgell, Pla d'Urgell, 5, 7, 14, 34, 40, 63, 110, 115, 163, 172, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 197, 198, 205, 207, 208, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 231, 233, 236, 238, 239, 240, 242, 245, 246, 248, 268, 271, 272, 277, 284, 286, 312, 324, 338, 341, 343, 346, 348, 350, 353, 362, 368
 Urgell (canal d'), 172, 174, 175, 192, 212, 236, 262, 360
 Urgellet, Alt Urgell, 259, 271, 274, 277, 278, 279, 281, 282, 288, 294, 298, 299, 300, 304, 307, 308, 312, 313, 315, 319, 328, 332, 349, 352
 Uria (coll d'), 244
 Ust, 330
 Vacamorta, 323
 Vacarisses, 14
 Val de Zafán, 85, 365
 Valdelló, 268
 València, 49, 58, 85, 344, 364
 València d'Àneu, 263, 264
 Valira (la), 23, 266, 302, 311, 324, 327, 350
 Vall (la) (Olèrdola), 98, 325
 Vall (carrer del), 144
 Vall d'Aran.- Veg. Aran
 Vall d'Aro, 20
 Vall de Camprodon.- Veg. Camprodon
 Vall de les Moreres, 144
 Vall de Ribes, 102, 211, 285, 297, 330, 352
 Vall de Sant Daniel, 98
 Vall del Segre.- Veg. Segre
 Vallabriga, 323
 Vallalta, 73
 Vallbona d'Anoia, 123, 155
 Vallcarca (Barcelona), 79
 Vallcarca (Garraf), 19, 55, 68, 72, 155, 344
 Vallcebollera, 9, 258
 Vallcebre, 257, 322
 Valldeperes, 234, 235
 Vall-de-roures, 42, 103, 109, 116, 124, 158, 337, 341, 359
 Valldoreix, 145, 151, 362
 Vallès, 5, 7, 17, 18, 29, 35, 41, 42, 63, 81, 83, 99, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 117, 124, 125, 132, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 153, 156, 159, 197, 237, 238, 268, 284, 285, 286, 338, 341, 342, 343, 352, 355, 362

- Vallespir, Alt Vallespir, 10, 35, 41, 42, 85, 99, 100, 116, 136, 217, 229, 256, 259, 260, 261, 279, 292, 299, 300, 303, 304, 308, 312, 316, 322, 324, 325, 332, 340, 341, 344, 347, 348
 Vallespiriana (via), 83
 Vallferosa, 231
 Vallferrera, 256, 261
 Vallfogona de Ripollès, 157, 183, 209, 259
 Vallfogona de Riucorb, 16, 217, 223, 236
 Vallenguina, 125, 145
 Vallirana, 98
 Vallparadis, 144, 150
 Vallromanes, 142
 Valls, 84, 85, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 133, 134, 139, 143, 144, 157, 158, 246, 274, 345, 347, 348, 359, 367, 368
 Valls (les).- Veg. Andorra
 Vallsabollera.- Veg. Vallcebolera
 Vallvidrera, 84
 Valtarga, 267
 Vansa (riu de la), la Vansa, 7, 265, 284, 308, 3011, 332
 Vedrinyans, 310
 Vendrell (el), 72, 79, 85, 106, 113, 124, 125, 143, 158, 348, 359, 361, 366, 367, 368
 Ventolà, 312
 Veracruz, 88
 Verdú, 126, 167, 197, 210, 211, 231, 250, 279, 287, 296, 333, 351, 368
 Verges, 124
 Vernet, 256, 259, 267, 274, 275, 281, 297, 303, 304, 305, 3010, 312, 313, 314, 344
 Vià, 310
 Viabrea, 140
 Viacamp, 283
 Vic, Plana de Vic, 5, 7, 12, 14, 16, 17, 22, 30, 40, 41, 102, 127, 130, 155, 156, 159, 166, 168, 169, 170, 172, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 221, 225, 227, 228, 229, 235, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 272, 315, 326, 328, 338, 339, 341, 342, 343, 347, 348, 349, 350, 352, 354, 359, 360, 361, 362, 365, 366, 367, 368
 Vidrà, 227, 245
 Vidreres, 116
 Viella, 9, 280, 285, 297, 305
 Vilabertran, 140, 142
 Vilablareix, 140, 141
 Vilada, 39, 315, 325, 327, 328
 Viladamat, 74
 Viladasens, 140
 Viladecans, 140, 145, 359
 Viladecavalls, 140, 145
 Vilademàger, 144
 Vilademuls, 140, 354
 Viladrau, 171, 223, 236, 239
 Vilafant, 248
 Vilafortuny, 72
 Vilafranca de Conflent, 267, 278, 296, 297, 304, 313, 329, 332
 Vilafranca del Penedès, 84, 85, 98, 104, 106, 111, 113, 117, 118, 123, 124, 125, 126, 127, 134, 143, 144, 148, 150, 152, 154, 158, 159, 189, 248, 332, 343, 348, 350, 359, 362, 367
 Vilagrassa, 228
 Vilalba dels Arcs, 140
 Vilalba Sasserra, 145
 Vilalleons, 212
 Vilaller, 260, 318, 363
 Vilallonga, 83, 140, 350
 Vilamajor, 140
 Vilamalla, 140
 Vilamitjana, 275, 299
 Vilamòs, 299
 Vilanna, 140
 Vilanova i la Geltrú, la Geltrú, 51, 52, 53, 54, 61, 62, 65, 67, 68, 70, 71, 73, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 84, 85, 88, 106, 197, 343, 344, 345, 349, 351, 359, 366
 Vilanova de l'Aguda, 165
 Vilanova de la Barca, 173, 197, 199
 Vilanova de Prades, 108, 228, 242, 341
 Vilanova de la Roca, 142
 Vilanova de la Sal, 165, 344
 Vilanova de Sau, 171
 Vilanova de Segrià, 326
 Vilanoveta, 139
 Vilaplana, 140, 309
 Vilar (el), 139, 234, 357
 Vilardell, 140
 Vilardida, 140
 Vilarnadal, 140
 Vila-rodona, 140
 Vila-romà, 70
 Vila-seca, 74, 359
 Vilassar de Dalt, 59, 70, 73, 74, 359
 Vilassar de Mar, 56, 64, 69, 70, 72, 73, 359
 Vilaür, 74, 140
 Viles (les), 259, 304
 Viliella, 319, 363
 Vil·lec, 332
 Vilobí d'Onyar, 140
 Vilobí del Penedès, 140
 Vilosell, 195
 Vimodí, 97, 114, 344
 Vinebre, 110
 Vinya (carrer de la), 267
 Vinya Closa, 177
 Vinyassa (la), 177
 Vinyer (el), 267
 Vinyes (les) (Sant Llorenç de Morunys), 267

Vinyes (les) (Plana de Vic), 177

Vinyes (serrat de les), 177

Vinyola (molí de la), 267

Vinyoles, 177

Viu de Llevata, 312

Voló (el), 10, 125, 135, 136, 344

Vora Tosca, 9

Xerta, 29, 97, 119

Xina, 122

SOCIETAT CATALANA DE GEOGRAFIA

Altres títols publicats:

**Aportació a la terminologia
geogràfica catalana**

Marc-Aureli Vila i Comaposada

**Salvador Llobet i Reverter:
la geografia, entre ciència i passió**

Francesc Roma i Casanovas

Fires i Mercats a Catalunya

Lluís Casassas i Simó

Pere Gil, S.I. (1551-1622)

i la seva Geografia de Catalunya

Josep Iglésies i Fort

